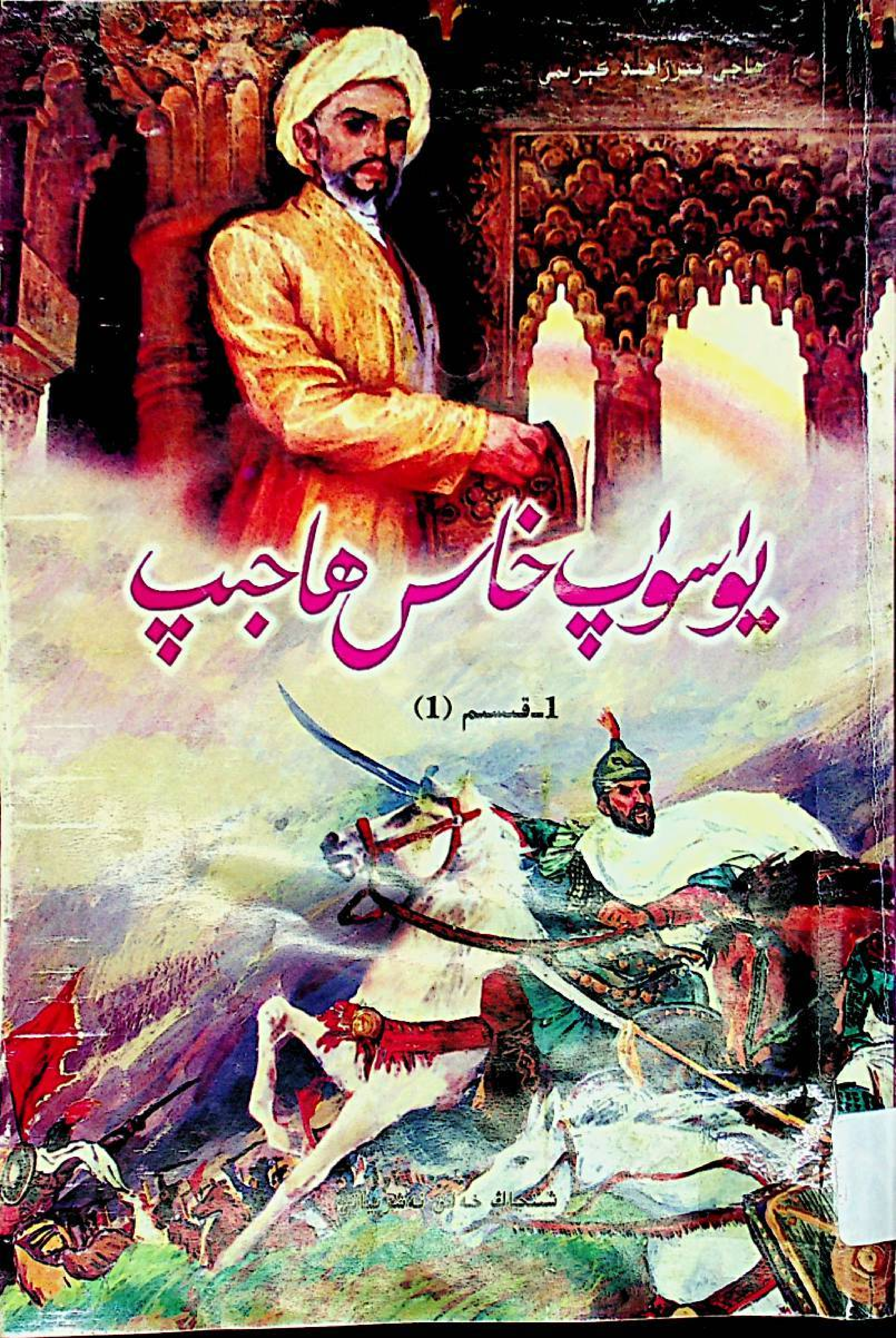
ھاجى مىرزاھىد كېرىمى
يۈسۈپ خاس ھاجىپ
1-قىسىم (1)
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ

تارىخىي رومان

بىرىنچى قىسىم (1)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

玉素甫·哈斯哈吉甫/阿吉米尔扎依提·克力木著.
乌鲁木齐:新疆人民出版社.2001.2
ISBN 7—228—06340—6/I.2327

Ⅰ.玉... Ⅱ.阿... Ⅲ.长篇小说—中国—当代—
维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.I247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2001)第 02039 号

责任编辑:苏里坦·阿西木
责任校对:瓦力

玉素甫·哈斯哈吉不甫(维吾尔文)
长篇小说
第一部(1)
阿吉米尔扎依提·克力木 著

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮编 830001)
新疆各地新华书店经销
新疆漠尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
850×1168 毫米 32 开本 印张 13.5
2002 年 12 月第 1 版 2002 年 12 月第 1 次印刷
印数:1—5000

ISBN7—228—06340—6/I.2327 定价:23.00 元
版权所有盗印必究 举报电话:0991—2881874

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب جەڭگاھتىن كەلگەن خەۋەر 1

ئىككىنچى باب سەھەر جىمجىتلىقىنى بۇزغان سىھىرلىك ئۈن 25

ئۈچىنچى باب ئاتا ئۈمىدى 72

تۆتىنچى باب ئۈشتۈمتۇت كەلگەن ئەجەل 98

بەشىنچى باب مەنسۇرخان تەختكە چىققاندا 129

ئالتىنچى باب رەقىبىگە غالىب كەلگەن ئەزىمەت 156

يەتتىنچى باب قارا سېكىلەكلىك بالا ... 178

سەككىزىنچى باب ئىز ـ دېرەكسىز غايىپ بولۇش 210

توققۇزىنچى باب مۇشۇك بەزىدە يەنە قورۇق قالدى 238

ئونىنچى باب نورۇزدا بولغان قوش توي 265

ئون بىرىنچى باب بۇغرا قاراخاننىڭ سوۋغىسى 280

ئون ئىككىنچى باب بەختى كەلگەن نازىنىن 323
ئون ئۈچىنچى باب بۆرە تىكىن 357
ئون. تۆتىنچى باب ئاسىيلىق.................. 377
ئون بەشىنچى باب مەلىكۇل مەشرىق ھۇزۇرىدا 429
ئون ئالتىنچى باب ئوردۇ كەنت 453
ئون يەتتىنچى باب قان تامچىلىغان يۈرەك 494
ئون سەككىزىنچى باب باغدىكى قوش قەبرە ... 525
ئون توققۇزىنچى باب ئەلنى يىغلاتقان مۇسىبەت 553
يىگىرمىنچى باب چىن مۇھەببەت 592
يىگىرمە بىرىنچى باب كەچ كۈز ئاخشىمىدا ئوقۇلغان نىكاھ 622
يىگىرمە ئىككىنچى باب بۇغرا قاراخان نامىدىن يېزىلغان مەكتۇپ 655
يىگىرمە ئۈچىنچى باب ئەل غېمىدە ئۆتكەن ئۆمۈر 689
يىگىرمە تۆتىنچى باب ھەي، ئادەملەرنىڭ نىيىتى 710
يىگىرمە بەشىنچى باب نادامەتلىك پۇشايمان ... 734
يىگىرمە ئالتىنچى باب ئابىنچۇ خاتىنىنىڭ قەستى 763
يىگىرمە يەتتىنچى باب قانغا بويالغان دەشت ... 798

بىرىنچى باب

جەڭگاھتىن كەلگەن خەۋەر

1

بېشىغا دۇبۇلغا، ٴۇچىسىغا ساۋۇت كىيگەن يىگىت مىنۋالغان قاراكىر، ٴېگىز تاغ باغرىدىكى چىغىر يولدا ٴۇچقاندەك چېپىپ باراتتى. تاشقا تەككەن ٴات تۇيىقىدىن ٴۇچقۇن چاچرايتتى. يولنىڭ ٴوڭ تەرىپى قىيپاش كەتكەن سايلىق بولۇپ، ياپپېشىل قارىغاي، ٴارچا دەرەخلىرى بىلەن قاپلانغانىدى. بىر تارام سۇ ٴۆركەشلەپ ٴېقىپ تۇراتتى. سول تەرەپ بولسا تۈزلەڭ — كۆز يەتكۈسىز يايلاق ٴىدى. توڭ ٴېرىپ، توپراق ٴىللىپ ٴەمدىگىنە باش كۆتۈرگەن يۇمران كۆل – كىياھلارنى كۆكلەم سەلكىنى يەلپۈندۈرەتتى. قوي، كالا پادىلىرى، توپ – توپ يىلقىلار ٴوتلاۋاتاتتى.

ھەر تامانغا كۆز سېلىپ كېتىۋاتقان يىگىتنىڭ دىمىغىغا توپراقنىڭ خۇش ھىدى ٴۇرۇلاتتى. ٴۇ تىزگىننى بوش قويۇۋەتتى، قاراكىر يورغىغا چۈشتى. تاغ قاپتىلىدىكى دوقمۇشتىن قايرىلىشىغا، يايلاقتىن كەلگەن بىر توپ كېيىك تاقلاپ سەكرەشكىنىچە چىغىر يولنى كېسىپ ٴۆتۈپ ٴاتنى ٴۈركۈتۈۋەتتى. قاراكىر قۇلاقلىرىنى يوپۇرۇپ، ٴالدى پۇتلىرىنى ٴېگىز كۆتۈردى – دە، كىشنەپ چاپچىدى. يىگىتنىڭ تېقىمى ٴېگەردىن كۆتۈرۈلۈپ، يانپېشىغا ٴېسىلغان قىلىچ پۇلاڭشىپ كەتتى.

يەلكىسكە ئىسقلىق ئىرە ئوقدانىدىكى قىزىل پۆپۈكلۈك ئوقلار بىر – بىرىگە سوقۇلدى: «بولدى بايقۇش، يولۋاس توپىغا ئۇچراپ قالغاندەك نېمانچە قىلىسەن، بۇ جانىۋارلار سەن بىلەن ماڭا زىيان يەتكۈزمەيدۇ» دېدى يىگىت تىزگىننى تارتىپ. قاراكىر ئۇياق – بۇياققا بويىۇنداپ قاراپ تىنچلانغاندا، كېيىكلەر پىتىراپ قېچىپ قارىغايلىق ئىچىگە كىرىپ كېتىۋاتاتتى. يىگىت يەلكىسىدىن يانى، ئوقدانىدىن ئوقنى ئېلىپ قارىغا ئېلىپ ئاتتى. كۆز يېتىم يەردىكى چىنار دەرىخى تۈۋىدە بىر كېيىك يىقىلدى. يىگىت غازاڭ، قۇرۇق شاخلار ئۈستى – ئۈستىگە بېسىلىپ كەتكەن يەرگە سەكرەپ چۈشتى. تىزگىننى ئېگەرنىڭ قوش بېشىغا ئېلىپ قويۇپ، ئاتنى مەيلىگە قويۇۋەتتى. ئىرىپ تېپىر-لاپ ياتقان كېيىكنى بوغۇزلىدى، ئىسسىق قان چىنار تۈۋىگە يېيىلدى.

«شۈكۈر، بۇ ئۇزاق يولدا تاماقسىز قالمىدىم، رىزقىمنى خۇدا ئۆزى يەتكۈزۈپ بەردى،— يىگىت شۇنداق ئويلاپ كېيىكنى تۇلۇمچىلاپ سويدى، گۆشلىرىنى پارچىلىدى،— نې-مىدېگەن سېمىز، تېخى يېشىغا يەتمىگەن ئوغلاق ئىكەن جانى-ۋار، كاۋاپ قىلىپ يەي.»

يىگىت قىرلىق تاش چاقماق بىلەن قۇرۇق شاخلارغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ غۇلا سالدى، ئاتقا ئارتىقلىق قىل خۇرجۇننى ئې-لىپ، لاۋۇلداپ كۆيۈشكە باشلىغان ئوتنىڭ يېنىغا كەلدى. خۇرجۇندىن مىس چۆگۈن، چۆچەك ①، ئىككى تال زىخ بىلەن بۇغداي ئۇنىنىڭ تالقىنىنى چىقاردى. ئېقىندىن مىس چۆگۈندە لىق سۇ ئېلىپ كېلىپ ئوتقا قويدى. زىخقا ئالىقاندەك كېسىل-گەن گۆشنى ئۆتكۈزۈپ، ئوتقا قاقلاپ پىشۇردى. كاۋاپ پۇرىقى تاغ باغرىنى بىر ئالدى.

---

① چۆچەك — ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان قاچا.

قۇرۇتۇلغان يالپۇز، رەيھان ۋە زەپەر ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان چاينى قايىنغىلى تۇرغان چۆگۈنگە سېلىپ دەملىدى. ياغاچ قوشۇق بىلەن بىرنەچچە كاپام تالقان يەپ چاي ئىچكەندىن كېيىن، پىژىلداپ پىشقان كاۋاپقا ئېغىز تەگدى.

قارىغايلىقتىن كېلىۋاتقان تورغايلارنىڭ مۇڭلۇق ئاۋازىغا مەھلىيا بولغاچ مەززىلىك كاۋاپنى يەپ بولغان يىگىت، زىخقا يەنە گۆش ئۆتكۈزۈپ ئوتقا قاقلاپ قويدى، ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇياقتىن ـ بۇياققا مېگىپ ئۆزىنى سوۋۇتۇۋاتقان قاراگىرنىڭ يېنىغا بېرىپ يۈگەننى ئالدى ـ دە، بوينىغا بوغۇزدانىنى ئېسىپ قويدى. ئات كاراچلىتىپ بوغۇز يېيىشكە باشلىدى.

ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان سۇنىڭ شارقىرىغان ئاۋازى، دەل ـ دەرەخلەرنىڭ شىلدىرلىشى، قۇشلارنىڭ يېقىملىق سايراشلىرى، بەجايىكى ئەللەي ئەتكەندەك بولۇپ، يىگىتنى مۈگدەك باستى.

قانچىلىك ۋاقىت ئۆتتىكىن، قاراگىرنىڭ كىشنىگەن ئاۋازى ئۇنىڭ شېرىن ئۇيقۇسىنى بۇزۇۋەتتى. يىگىت كۆزىنى ئېچىپ ئولتۇرۇپ قارىۋىدى، قارىغايلىقتىن چاپچىپ چىققان ئاتقا كۆزى چۈشتى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ تىزگىننى تۇتۇۋالمىغان بولسا، ئات چۆگۈننى ئۆرۈۋەتكەن بولاتتى. ئات بىرنەچچىنى پۇشقۇرۇپ، ئىگىسىگە مۆلدۈرلەپ باقتى. يىگىت بۇ ۋاپادار ئېتىنىڭ ئالدىغا كەلگىنىدىن «بوغۇزنى يەپ بولدۇم، بوغۇزدانىنى بويىنۇمدىن ئېلىۋەت، ئەمدى ئوت يەي» دېگەن مەنىنى چىقاردى. يىگىت بوغۇزدانىنى ئېلىۋېتىپ، ئوتلىۋالسۇن، دەپ ئاتنى قويۇۋەتتى. لېكىن قاراگىر كەتمەي يەر تېپىپ، ئارقىسىغا قايرىلىپ قارىدى. يىگىت «نېمە دەيسەن جانىۋار؟ بىرەر شەپە سەزدىڭمۇ؟ ئەجەب جەگدە ئۆلگەن ئاق قاشقا ئېتىمدەك ماڭا كۆيۈنۈپ كېتىۋاتىسەنغۇ. تېخى تۈنۈگۈن ئەتكەن ئۆتەگدىن مىنىپ چىققان تۇرسام سېنى...» دېگەندەك قىلىپ، قاراگىرنىڭ پېشانىسى-

دىكى ئاق قاشقىسىغا نوقۇپ قويىدى. بۇ، ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىدىن يولغا چىققاندىن بېرى ئۆتەڭلەردە ئالماشتۇرۇپ مىنگەن توققۇزىنچى ئات ئىدى. يىگىت ئۇنى ئىككى كۈندىن بېرى مىنىپ كېلىۋاتاتتى. ئادەملەرنىڭ مىجەزى ئوخشىمىغاندەك ئاتلارنىڭمۇ مىجەزى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. بىرى چىشلە-گەك، بىرى تەپكەك، بىرى ياۋاش، بىرى سوكسوك، بىرى يورغا، يەنە بىرى مۇڭگەك... كېلىدۇ. قاراگىر بولسا شاش، يۈگۈرۈك ئىدى. ئات كىشنەپ يەنە ئارقىسىغا قارىدى. يىگىتمۇ ئۆرۈلۈپ قاراپ، ئىختىيارسىز هالدا قىلىچىنى غىلىپىدىن شارت قىلىپ سۇغاردى. ئۇ، تاغ قاپتىلىدىن چىقىپ كېلىۋاتقان ئىككى چوڭ ئېيىق بىلەن ئۇلارنىڭ مەردەكلىرىنى[1] كۆرگەنىدى. چوڭ ئېيىقلار خۇددى ئادەمدەك ئىككى پۇتلاپ مېڭىپ كېلىۋا-تاتتى. يىگىت قىلىچىنىڭ ئۇچىنى تۆۋەن قىلىپ يەرگە ئۇرغاند-ى، تىك سانجىلىپ قالدى، ئاندىن قاراگىرنىڭ ئىككى بېقىنىغا تېگىپ قويغان نەيزە بىلەن ئومۇتنى ئالدى، نەيزىنى چىنار دەرىخىگە يۆلەپ قويدى، نەيزىنىڭ ئۇچىغا قوتاز قۇيرۇقى چىگىپ قويۇلغانىدى. يىگىت ئومۇتنى كۆتۈرۈپ ئاستا قەدەم تاشلىدى. هۆركىرەپ كېلىۋاتقان ئېيىقلار جايىدا «شىپ»پىدە توختاپ قالدى. ئۇلار يىگىت قاچقان بولسا قوغلايتتى. ئۇ ئالدىغا قاراپ مېڭىۋەردى. سۇر رەڭ چوڭ ئېيىق يېنىدىكى هەمراهلىرىغا قاراپ قويۇپ، ئالدىنقى پۇتلىرىنى يەرگە قويدى. يىگىتكە يېقىنلاپ كەلگەندە، ئالدىنقى پۇتلىرىنى يەنە ئېگىز كۆتۈرۈپ هۆركىرەپ ئېتىلدى. يىگىت چاقماق تېزلىكىدە ئۆزد-نى چەتكە ئېلىپ، ياندىن ئايلىنىپ كەلگىنىچە ئېيىقنىڭ بېشىغا ئومۇت ئۇردى. سۇر ئېيىق هەرىدەلگەن دەرەختەك پۇلاڭشىپ يىقىلدى. يىگىت ئومۇتنى بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ يەنە بىر چوڭ

---

[1] مەردەك — ئېيىق بالىسى.

ئېيىقنىمۇ ئۇرۇپ يىقىتتى. ئەمدى ئىككى مەردەك قالغانىدى. ئۇلار يىقىلىپ ياتقان ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈپ قورقۇپ كېتىشتى. بۇ بالا ئېيىقلار مەگدەپ بىرئاز تۇرغاندىن كېيىن، ئانا ئېيىقنىڭ كۆكسىگە مىنىپ پىچاق سۇرمەكچى بولغان يىگىتنىڭ ئالدىغا كېلىشتى، ئارقا پۇتلىرى بىلەن تىزلىنىپ، ئالدىنقى پۇتلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈشتى. گويا دۇئا قىلىپ ئەپۇ سورىغان تەرىزدە كۆزلىرىدىن يۇم ـ يۇم ياش ئېقىتىپ باشلىرىنى ئېگىشتى. تېپىرلاپ ياتقان ئانا ئېيىق بىلەن، ئادەمدەك يۈكۈنگەن ھالدا يىغلىشىپ يېلىنىۋاتقان مەردەكلەرگە كۆز يۈگۈرتكەن يىگىت، تۇرۇپ خەنجەرنى غىلىپىغا سالدى.

— سىلەرمۇ خۇدانىڭ مەخلۇقلىرى، بۇ نۆۋەت بىر قوشۇق قېنىڭلاردىن كېچەي، ئىككىنچى يولۇمنى توسقۇچى بولماڭلار. ئەگەر يولۇمنى يەنە توسۇدىكەنسىلەر، بېشىڭلارنى تېنىڭلاردىن جۇدا قىلىپ، تېرەڭلەرنى جۇۋا قىلىپ كىيىمەن،— دېدى ئۇ ئومۇتنى ئويىنتىپ.

قاراكىر ئۇياقتىن ـ بۇياققا چاپچىپ مېڭىپ ئېيىقلارنى كۆزەتمەكتە ئىدى. يىگىت كۆيۈپ چوغ بولغان ئوتنىڭ يېنىغا كەلدى. قىزىل ياقۇتتەك پارىلداپ تۇرغان چوغلارنىڭ ئارىسىنى ئېچىپ، بىر سان گۆشنى كۆمدى. «قالغان گۆش كۆك بۆرىگە قالسۇن» دېدى ئۆزىچە غودۇڭشىپ. ئۇ قولى بىلەن «كەل ـ كەلگىن» دېگەندەك شەرەتلىشۋىدى، قاراكىر يۈگۈرۈپ كەلدى. يىگىت «بايقۇش، سېنى ياقتۇرۇپ قالدىم، بۇنىڭدىن كېيىن چۈشكەن ئۆتەڭلەردە سېنى باشقا ئات بىلەن ئالماشتۇرمايمەن، ماڭا ئۆمۈرلۈك ھەمراھ بولۇشنى خالامسەن؟» دېگەندەك قىلىپ ئاتنىڭ باش ـ بويۇنلىرىنى سىلىۋىدى، ئات گويا ماقۇل بولغاندەك كىشنەپ قويدى. يىگىت نەيزە بىلەن ئومۇتنى ئىلگە-رىكىدەك ئۇنىڭ بېقىنىغا تاڭدى، پىشقان گۆش بىلەن نەرسە ـ كېرەك-لەرنى خۇرجۇنغا قاچىلاپ ئۇستىگە ئارتتى. قورسىقى تويغان

ئات بىر پوشقۇرۇپ مېڭىپ كەتتى. قاراكىر ئېيىقلارنىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە ئۇركۈپ نېرىغا داجىپ، قەدىمىنى تېزلەتتى.

ئۇ، يولغا چىققان بىر ئايدىن بېرى سەپىرىنى مانا شۇنداق داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. بەزى كۈنلەر تىپتىنچ ئۆتۈپ كېتەتتى. بەزى كۈنلىرى بولسا ئۇلجىغىمۇ، يىرتقۇچ هايۋانلارنىڭ هۇجۇمىغىمۇ ئۇچرايتتى... يىگىت قار — مۇزلۇق ئالتاي تاغلىرىدىن، خانتەڭرى، بوغدانىڭ كۆل — گىياهلىق ئېتەكلىرىدىن، يەتتە سۇ بوستانلىقىدىن ئۆتۈپ قۇز ئوردۇ[1] غا يېقىنلاشتى. ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ ئۆتەڭلەردە قاراكىرنى باشقا ئاتقا ئالماشتۇرماي سەپىرىنى داۋام قىلىۋەردى.

2

كۈن خېلىلا كۆتۈرۈلۈپ قالغانىدى. ئۇ چەكسىز كەتكەن ئېكىنزارلىقتىن ئوڭ تەرەپكە بۇرۇلدى. ئىككى تەرىپىدە جىگدە دەرەخلىرى ئۆسكەن چىغىر يولدا بىرئاز مېڭىپلا، تىكەن، يانتاق بېسىپ كەتكەن قىيپاش دۆڭگە چىقىپ چىقتى، يىگىتنىڭ ساقال قاپلاپ كەتكەن يۈزلىرى قايغۇلۇق تۈس ئالدى. ئۇ ئەتراپىغا كۆز يۈگۈرتۈپ، قارا تەرگە چۆمگەن ئاتتىن سەكرەپ چۈشتى، تىزگىننى ئېگەرنىڭ قۇش بېشىغا ئېلىپ قويۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم! — ئۇ بوم ئاۋاز بىلەن بۇ دۆڭلۈككە دەپنە قىلىنغان بوۋىسىنىڭ، ئۇرۇق — جەمەتىنىڭ روھىغا سالام بەردى ۋە ۋۇجۇدى لەرزىگە كەلگەن هالدا، شاخلاپ ئۆسكەن قېرى يۇلغۇن دەرىخى يېنىدىكى توغ شەددە قادالغان بىر دۆۋە توپا تۇۋىگە يۈكۈندى، قىلىچىنى تىزىدا

---

[1] قۇزئوردۇ — قاراخانىلار دەۋرىدىكى پايتەخت بالاساغۇن.

توغـرا قويۇپ، لەرزان ئاۋازدا قۇرئان تىلاۋەت قىلدى.
ئۇ، بالا چېغىدىلا بوۋىسى ۋاپات بولغانىدى. شۇنىڭدىن بۇيان بىر يەرگە بارغاندا، قايتقاندا، بۇ دۆڭگە چىقىپ بوۋىسىنىڭ روھىغا دۇئا قىلماي قالمايتتى، بۇ قېتىم ئۇ ئىككى يىل داۋام قىلغان قانلىق جەڭدىن قايتىپ كېلىۋاتاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، ئۇزۇن قىرائەت قىلىپ، ئىخلاس بىلەن دۇئا قىلدى، ئاتنىڭ قوشقىنىغا ئېسىپ قويغان بىر كىچىك خالتىنى ئېلىپ ئاغزىنى يەشتى، خالتىدا بۇغداي بار ئىدى، يىگىت ئۇچۇملاپ ئالغان بۇغداينى توپا دۆۋىلىرى ئۈستىگە چاچتى.
ئىمتاس دۆڭ تەرەپتىن ئۇچۇپ كەلگەن قۇشلار بىلەن تولۇپ كەتتى. يىگىت ۋىچىرلىشىپ، قاقىلدىشىپ، چۇ-ۋۇلدىشىپ دانلاشقا كىرىشكەن قۇشلارغا كۆز سالغىنىچە ئاتنى يېتىلەپ ئاستا ماڭدى. سوقۇپ تۇرغان باھار سەلكىنى ئۇنىڭ كۆز ياشلىرىنى قۇرۇتىۋەتتى. قارا بۇلۇتلار ئىچىدىن كۈن كۆ-رۈنۈشى بىلەن دۆڭگە ئاپتاپ چۈشتى. «قىيام بولۇشقا ئاز قاپتۇ، ئەمدى ماڭاي» ئۇ ئاتنىڭ ئەيلىنى چىڭىتىپ، ساغرىسىغا شاپىلاقلاپ قويدى. قاراگىر بېشىنى بۇراپ، تۇمشۇقىنى ئۇنىڭ قاداقلىشىپ كەتكەن قولىغا تەگكۈزدى. يىگىت ئاتنىڭ بېشىنى سىلىغان ھالدا دۆڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان چۇ دەرياسىغا[1] باقتـى. دولقۇنلانغان سۇ كۆۋەرەپ ئۇقچۇپ ئاقماقـتا ئىدى. ئىسسىقكۆل تەرەپتىن كەلـگەن بىر توپ غاز - ئۇردەكلەر دەريا ئۈستىدە پەيدا بولدى - دە، پەسلەپ ئۇچۇپ نەمخۇش قىرغاققا قونۇشتى. دەريانىڭ ئۇ قېتىدىن خېلى يىراقتا قارا سىزىقتەك كۆرۈنۈپ تۇرغان سېپىلغا، مورا شەكىللىك قاراۋۇل مۇنارىغا كۆزى چۈشكەن يىگىتنىڭ يۈرىكى گۈپۈلدەپ، قېنى

[1] چۇ دەرياسى — قىرغىزىستاندىكى دەريا.

ئۇقچۇپ زادى تۇرالماي قالدى. ئۇ بوۋىسىنىڭ روھى بىلەن خوشلاشتى، ئاتقا مىنىپ ئىزگىنىنى قويۇۋەتتى. قاراكىر دۆڭدىن چۈشۈپلا، قۇلاقلىرىنى يوپۇرغىنىچە چاڭ توزۇتۇپ چېپىپ كەتتى.

«ئاھ! بالاساغۇن ئانىجان شەھەر، ئاخىر بوسۇغاڭغا ئامان يېتىپ كەلدىم...» دېدى ئىچىدە ھاياجانلىنىپ.

يىگىت ئوتلاقنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن چىغىر يولدىن سۈۋادان، قارىياغاچ دەرەخلىرى سايە تاشلاپ تۇرغان چوڭ يولغا چىقتى. «شۇ تاپتا جەڭ خەۋىرىنى كۈتۈپ مەنسۇر ئىلىكخاننىڭ تاقىتى تاق بولۇۋاتقاندۇ. بۇغراقاراخان ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخان[②]نىڭ غەلىبە بىلەن قايتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى يەتكۈزسەم، خۇشال بولغىنىدىن تېنىگە پاتماي قالار. شانۇ - شەۋكەتلىك ئاكىسىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن نېمە ئىشلارنى قىلاركىن؟» ئۇ ئېتىنى چۇ دەرياسى تەرەپكە بۇراپ، قىرغاقنىڭ دولقۇن يالاپ پەسەيتىۋەتكەن يېرىگە كېلىپ توختىدى. قاراكىر چاڭقىغان چېغى، سۈمۈرۈپ - سۈمۈرۈپ سۇ ئىچىشكە باشلىدى. ئۇ خىيالىنى داۋام قىلدى، — ئاتا - ئانام مېنى كۆرۈپ سۆيۈنگىنىدىن يىغلىشىپ كېتەرمىكىن. ئاتام يىغلىمىسىمۇ، ئانامنىڭ يىغلىشى تۇرغان گەپ. ئايتولۇنچۇ؟ ئۇ نېمە دەر؟...»

ئۇ بىردىن ئىزگىنىنى قاتتىق تارتتى. ئات تۇمشۇقىنى سۇدىن ئېلىپ پۇشقۇرۇۋەتتى، ئۇششاق تامچىلار چاچرىدى. يىگىت ئىختىيارسىز قىرغاققا سەكرەپ چۈشۈپ، ئاتنىڭ يەلپۈنۈپ تۇرغان يايلىنى قوللىرى بىلەن تاراپ، بوينىنى قاشلاپ - قاشلاپ قويدى. «بايقۇش، نەچچە كۈندىن بېرى تويغۇدەك

---

① مەنسۇر ئىلىكخان — سىيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئوغلى، سۇتۇق بۇغرا خاننىڭ ئەۋرىسى.

② ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخان سىيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ چوڭ ئوغلى، بۇغرا قاراخان بولغان.

بىرنەرسە يېيەلمەي ئاچ قالدىڭ، ھاردىڭ. ئۆيگە بارغاندىن كېيىن ئوبدان ئارام ئالدۇرۇپ، بوغۇزغا راسا تويغۇزۇپ قويىمىسام سېنى...»

قاراگىر قۇيرۇقىنى شىپاڭشىتىپ، غەلىبە خەۋىرىنى يەتكۈزۈشكە ئالدىرىغاندەك، تۇمشۇقى بىلەن يىگىتنى تۈرتتى.

يىگىت غەلىبە خەۋىرى بىلەن بىرگە، شۇم خەۋەرمۇ ئېلىپ كېلىۋاتاتتى. جەڭدە قۇربان بولغان دوستى — ياخشى كۆردىغان قىزىنىڭ ئاكىسى — ئۇستازىنىڭ يالغۇز ئوغلى ئىدى. «بۇ قايغۇلۇق خەۋەرنى ئۇستاز ھاجىپ جانابلىرىغا قانداق يەتكۈزەرمەن؟ بۇ خەۋەرنى يەتكۈزۈشكە باشقا ئەشكىنچى[①] كەلسىمۇ بوپتىكەن...» ئۇ يەنە بىر پەس ئويلاپ تۇردى. قاراگىر ماڭمامسەن، نېمە قاراپ تۇرىسەن؟ خاندىن تارتىپ پۇقراغىچە سېنىڭ خەۋىرىڭگە ئىنتىزار، دېگەندەك قىلىپ كىشنىدى.

يىگىت ئېتىغا مىندى، كۆڭلىدىن ھەممە كۆڭۈلسىز خىياللارنى چىقىرىۋېتىپ، كۆۋەرەپ ئۆركەش ياسىغان چۇ دەرياسىغا ئات سالدى.

— ھەچ ‒ ھەچ[②] ،— دەپ ئالدىرىتاتتى ئۇ ئۇزۇشكە باشلىغان ئاتىنىڭ تىزگىنىنى چىڭ تۇتۇپ دېۋىتىپ. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا بالاساغۇن شەھىرى قۇچاق ئېچىپ تۇراتتى.

3

چۇ دەرياسىنىڭ تۈزلەڭ ۋادىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان

---

① ئەشكىنچى — پادىشاھنىڭ خەت ، ئەمر ‒ پەرمانلىرىنى توشۇغۇچى.

② ھەچ ‒ ھەچ — چۇھ ‒ چۇھ دېگەن مەنىدە.

بالاساغۇن، بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنلا گۈزەل، ئاۋات شەھەر ئىدى. بۇ شەھەرنىڭ قاچان ۋە قانداق بىنا قىلىنغانلىقى توغرىسىدا رىۋايەت، خاتىرىلەر كۆپ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنراق دەپ قارالغان رىۋايەتتە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ:

ھونلارنىڭ ئەۋلادى بولغان ئۇيغۇرلار مىلادىيەدىن مىڭ يىللار بۇرۇن، ئورخۇن، ئىدىل بويلىرىدا، قاراقورۇم، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدە، تارىم، تەكلىماكان ئوزلەڭلىكىدە، سىر، ئامۇ دەريا ۋادىلىرىدا كۆچمەن بولۇپ ياشىغانىكەن. ئورخۇن دەرياسى بويلىرىدا ئۇلتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ پادىشاھى بۇقا قاغان يۈز مىڭلىغان قوشۇننى باشلاپ، غەربكە يۈرۈش قىلىپ چۇ دەرياسىنىڭ بويىغا كېلىپ قالىدۇ. ئۇ ئەتراپقا نەزەر سېلىپ: «بۇ زېمىننىڭ ئوت — سۇلىرى ئەلۋەك، مەنزىرىسى گۈزەل ئىكەن، شەھەر بىنا قىلىشقا بۇنىڭدىنمۇ لايىق جاي تېپىلماس» دەپ ئاتتىن چۈشۈپتۇ. چېدىر — بارگاھ تىكتۈرۈپ، ۋەزىر، ئەمىرلىرىگە ئۆزىنىڭ بۇ يەرگە شەھەر بىنا قىلىش ئويىنى بىلدۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئاپتۇ. پەرمان جاكارلاپ ھەرقايسى ئايماقلاردىكى ياغاچچى، تامچى، ئويمىكەش، نەقىشكەرلەرنى چۇ دەرياسى ۋادىسىدا شەھەر قۇرۇشقا چاقىرتىپتۇ. شەھەر — شەھەردىن نۇرغۇن ھۈنەرۋەن — كاسىپلار چۇ دەرياسى بويىغا يىغىلىپتۇ. بۇقا قاغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايرىمى بولغان نورۇز كۈنى بۇ شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئۆزى ئۇل قويۇپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىش باشلىنىپتۇ. ئۈچ يىلدا شەھەر قۇرۇلۇشى پۈتۈپتۇ. يەنە كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەن خاسىيەتلىك نورۇز بايرىمى كۈنى بۇقا قاغان خانىشى بىلەن بۇ يېڭى شەھەرگە كىرىپ، ئوردىنىڭ خاقان سارىيىدىكى ئالتۇن تەختتىن ئورۇن ئاپتۇ. شەھەر قۇرۇلۇشىغا قاتناشقان بارلىق ھۈنەرۋەن، كاسىپلار، چۇ دەرياسى ۋادىسىدا ياشاۋاتقان تىلى،

قارلۇق، ياغما قاتارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ كىشىلەر بۇ شەھەردىن جاي تۇتۇپتۇ. بۇ يېڭى شەھەرنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان ئالىم - ئەدىپ، ھۆكۈما - تىۋىپ، كاسىپ - ھۈنەرۋەن، تىجارەتچى، ھۆپىكەرلەر تەرەپ - تەرەپتىن كۆچۈپ كېلىشىپ شەھەرنى ئاۋات قىلىپتۇ.

شەھەرنىڭ نامى «بالا سانغۇن» دەپ بۇقا قاغاننىڭ بالا ۋاقتىدىكى ئەركىلەتمە ئىسمى بىلەن ئاتىلىپتۇ. چۈنكى بۇقا قاغان ئون ئىككى ياش چېغىدىلا جەڭگە قاتنىشىپ «يېڭىلمەس باھادىر» دېگەن نامنى ئالغانىكەن. ئۇ پارسلار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق شىددەتلىك جەڭدە، ئوق تېگىپ قازا قىلغان سانغۇننىڭ يوقلۇقىنى بىلدۈرمەي، سىپاھلارغا ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ غەلىبە قازىنىپتۇ ۋە پارس پادىشاھىنى ئەسىر ئېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى بولغان ئاتىسىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەپتۇ. ئاتىسى: «بارىكاللا ئوغلۇم، ئەلنى رازى قىلدىڭ. كىچىككىنە تۇرۇپ پادىشاھنى ئەسىر ئاپسەن، سانغۇن بولۇشقا لايىق ئىكەنسەن» دەپ ئۇنىڭغا «ئالىپ ئەر تۇڭا» دېگەن نامنى بېرىپتۇ. بۇ پاراسەتلىك، غەيۇر شاھزادە «بالا سانغۇن» دەپ ئاتىلىپ، ئاتىسى ئورنىغا قاغان بولغانىكەن. شۇڭا ئۇ يېڭىدىن بىنا قىلدۇرغان بۇ شەھەرنى، ئاۋام ياخشى كۆرىدىغان پادىشاھنىڭ، يەنى ئۆزىنىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى بىلەن ئاتاپتۇ. كېيىنچە بۇ شەھەر بالاساغۇن دېگەن نام بىلەن دۇنياغا تونۇلۇپتۇ. بۇقا قاغاننى «ئاپراسىياپ»، ئۇنىڭ دۆلىتىنى «تۇران» دەپ ئاتايدىغان پارسلار، قانچە قېتىم ئۇنىڭ بىلەن جەڭ قىلىپمۇ مەغلۇپ بولغانىكەن...

شۇنىڭدىن مىڭ يىللاردىن كېيىن قۇرۇلغان قاراخانىلار خاندانلىقى بالاساغۇننى يازلىق پايتەخت قىلىپ «قۇز ئوردۇ» دەپ ئاتىدى.

بالاساغۇن شەھىرىنىڭ يەتتە دەرۋازىسى بار ئىدى: شەرق

تەرىپىدىكى «دەرۋازەئى كاشغەر»[1]، غەرب تەرىپىدىكى «دەرۋازەئى سەمەرقەنت»، شەرقىي شىمالدىكىسى «دەرۋازەئى باشا»[2]، شىمالدىكىسى «دەرۋازەئى قوت»[3]، جەنۇبىتىكىسى «دەرۋازەئى ئالىپ»[4]، غەربىي جەنۇبىتىكىسى «دەرۋازەئى قاراخان»، شەرقىي جەنۇبىتىكىسى «دەرۋازەئى توشقۇرماق»[5] دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ناملار سۇتۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى مۇسا بايتاش قاراخان زامانىسىدا قويۇلغانىدى.

چاپارمەن يىگىت «دەرۋازەئى كاشغەر» ئالدىدىن چېپىپ ئۆتۈپ ئېتىنى ئوڭغا بۇرىدى. قاراگىر سىلىق يورغىلاپ، كۆڭگۈرلىنىڭ ئېگىز سېپىلىنى چۆرىدەپ قېزىلغان خەندەكنى بويلاپ ماڭدى. ئۇ «دەرۋازەئى باشا» غا كەلگەندىلا ئاتتىن چۈشتى. ئىككى قانىتى داغدام ئوچۇق چوڭ دەرۋازىغا قاراپ قەدەم تاشلىغاندا، ئۇنىڭ يۈرىكى ئىپچەكلەپ سوقۇپ كەتتى. دەرۋازىنىڭ ئىككى يېنىدا قىلىچ ئېسىپ، نەيزە تۇتقان ئىككى قاراۋۇل تىك تۇراتتى.

دەرۋازىنىڭ ئۈستى كېمىر شەكىللىك بولۇپ، يولۋاس، تۆگە، بۇغا، كېيىك، كالا، يىلاننىڭ قاپارتما سۈرەتلىرى چۈشۈرۈلگەنىدى. ئوڭ قانىتىغا قولاقلىرىنى يوپۇرۇپ تۇرغان كۆك بۆرىنىڭ، سول قانىتىغا كۆكتىن شۇڭغۇۋاتقان شۇڭقارنىڭ سۈرەتلىرى نەقىش قىلىنغانىدى. دەرۋازىنىڭ تۆپىسىدىكى پەشتاقتا قىزىل، ھال رەڭ، قارا ئەلەملەر يەلپۈنەتتى. نۆكەرلەر قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان ھالدا تۇرۇشاتتى.

يىگىت ئېتىنى يېتىلەپ دەرۋازىدىن كىرىپ بالاساغۇن شەھرىگە قەدەم باستى. ئۇ، تۆت كوچا ئېغىزىدىكى گۈزەردە

---

① «قەشقەر دەرۋازىسى»، ② «غەلىبە دەرۋازىسى»، ③ «بەخت دەرۋازىسى»، ④ «باتۇرلار دەرۋازىسى»، ⑤ ھۇجۇم قىلىش دەرۋازىسى

بىردەم تۇرۇپ قالدى. «ئۇردىغا ھازىر بارسام، ئىلىكخان ئالىلد-
رى، ۋەزىر ــ ۋۇزرالارنىڭ دەم ئېلىــۋاتقان ۋاقتى، ساقلاپ
قالىــمەن. ئۆيــگە بارســام، ئاتا ــ ئانام، ئۇرۇق ــ تۇغقانلار
بىلەن دىدار كۆرۈشىمەن دەپ، خەۋەرنى ۋاقتىدا يەتكۈزەلمەي-
مەن. ياخشىسى مۇشۇ يەردىلا قورساقنى توقلاپ، ناماز پېشىننى
مەسچىتتە ئوقۇۋېلىپ، ئاندىن ئۇردىغا باراي» دەپ ئويلاپ،
كۆزەر دوقمۇشىدىكى دەڭگە قاراكىرنى ئەكىرىپ قويۇپ چىقتى.
ئۇ دەڭنىڭ قارشىسىدىكى چەللە ــ باراڭلىق چايخانا ئالدىغا
كەلدى. باراقسان ئەرمۇدۇن دەرىخى چايخانىغا سايە تاشلاپ
تۇراتتى. يۈگۈرۈپ كەلگەن مۇلازىم، ئۇنى كۆللۈك پالاس،
كۆرپە سېلىنغان سۇپىغا باشلاپ:
ــ ئولتۇرسىلا ئالىپ. چاي ئىچەملا، شورپىمۇ؟ كاۋاپ
يەملا، سامسىمۇ؟ــ دەپ سورىدى.
ــ چاي بىلەن كۆشكىردە يەي.
ــ مانا ھازىر... ئالىپ.
يىگىت «بۇ كۆزەردە ئىككى يىلدىن بېرى ھۈنەرۋەن ــ
كاسىپلار، ئېلىپ ــ ساتارلار كۆپىيىپ قاپتۇ، شەھەر ئاۋاتلىشىپ
كېتىپتۇ» دەپ ئويلىدى.
ــ چاي ئىچسىلە ئالىپ،ــ مۇلازىم ساپال ھېجىر،
چۆگۈن بىلەن بىر تەلەڭگىدە كۆشكىردە ئېلىپ كېلىپ داستى-
خانغا قويدى.
خىيال يىپى ئۈزۈلگەن يىگىت:
ــ رەھمەت ئۇستام، ــ دەپ ئىسسىق كۆشكىردىنى
قولىغا ئالدى. ئۇ ئىككى يىلدىن بېرى جەڭگاھلاردا يۈرۈپ،
بۇنداق ھۇزۇرلىنىپ چاي ئىچىپ باقمىغانىدى.
يىگىت بۇغراقاراخان نامى چۇشۇرۇلگەن ئىككى كۈمۈش
يارماقنى چايخانا خوجايىنىغا بېرىپ، يولنىڭ ئۇ قېتىدىكى
بېشىل گۈمبەزلىك مەسچىتكە قاراپ ماڭدى.

يولدىن ئات ــ ئېشەك مىنگەن، مەپە ــ هارۋىغا چۈشكەن، پىيادە كېتىۋاتقان ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق، باسمىل، چىگىل، قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ ئادەملىرى ئۈزۈلمەي ئۆتۈپ تۇراتتى.

ئاق سەللە ئورىغان مەزىن مەسچىتنىڭ كۆنگۈرىلىك ئېگىز مۇنارىغا چىقىپ لەرزان ئاۋازدا ئەزان ئېيتتى:

— ئاللاھۇئەكبەر... ئاللاھۇئەكبەر!...

يىگىت نامازدىن يېنىپ، دەڭدىن قاراگىرنى ئېلىپ چىقىپ مىندى ــ دە، يوللۇچىلار قاتارىغا قوشۇلۇپ كەتتى، بىرقانچە كوچا، يوللاردىن، ئاۋات رەستە ــ بازارلاردىن ئۆتتى، چوڭ ــ كىچىك يوللار، كوچىلار رەتلىك، پاكىز ئىدى. يىگىت ئوردا ئالدىدىكى كۆل ــ چىمەنلىك سەينادا ئېتىنى توختىتىپ، هاياجانلىنىپ ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى.

ئوردىنىڭ سول تەرىپىدە، قارىغاي ياغىچىدىن شالاسۇن ۋە كۆنگۈرە چىقىرىلىپ ياسالغان كۆزنىتىش مۇنارى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. ئۆزگىچە كۆركەم بۇ ئېگىز مۇنارنىڭ ئۈچىدىكى كۈمۈش هالقىلىق مومىغا، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ قىزىل ــ هال رەڭ تۇغى قادالغانىدى. بۇ ئەتراپتا ئېگىزلىكتە بۇ مۇنارغا تەڭلىشىدىغان ئىمارەت يوق ئىدى. ئۈستىدىكى تۆت چاسا تۇرارگاھتا ئۈچ قاراۋۇل كېچە ــ كۈندۈز كۆزەت قىلاتتى. بۇ يەردىن چۇ دەرياسى بويىدىكى ئادەملەرنى كۆرگىلى بولاتتى.

ئوردىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە خىشتىن ياسالغان سۇ مۇنارى بار ئىدى. ئېرىق ــ ئۆستەڭ، بۇلاقلاردىن مۇشۇ كاتتا مۇنارغا چىقىرىلغان سۇ پاكىز تازىلىنىپ، بىر ــ بىرىگە تۇتاشتۇرۇلغان ساپال نوكەشلەر ئارقىلىق شەهەردىكى ئائىلىلەرگە تارقىتىلاتتى. دۇنيانىڭ غەرب ۋە شەرقىدىكى باشقا شەهەرلەردە بۇنداق سۇ مۇنارى تېخى بەرپا قىلىنمىغانىدى. بۇ ئىككى مۇنارنىڭ كۆلەڭگىسى چۈشۈپ تۇرغان بۇ ئوردا، بالاساغۇن شەهىرىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىكى بوستانلىق تۆپىلىكتە قەد كۆ-

تۇرۇپ تۇراتتى.

يىگىت ئۇردا ئالدىغا يەتتە قەدەم قالغاندا ئاتتىن چۈشتى.

ئۇردا دەرۋازىسى شەھەر دەرۋازىسىدىن كىچىك بولسىمۇ ناھايە-تى ھەشەمەتلىك ئىدى. ئىشىككە بېكىتىلگەن تۇچ شارچىلار، كۈمۈش ھالقىلار يىراقتىن پارىلداپ كۆرۈنەتتى.

يىگىت داغدام ئۇچۇق ئۇردا دەرۋازىسىنىڭ بوۋرە سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئۇلۇك قانىتى يېنىدا تۇرغان قاراۋۇل ئالدىغا كەل-دى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئامان بولغىن تۇرغاق[1] ، — دېدى ئۇ سالاملىشىپ، — بۇغرا قاراخان تۇغانخانىدىن غەلىبە خەۋىرىنى ئېلىپ كەلدىم. مەنسۇر ئىلىكخان بىلەن تېز كۆرۈش-مىكىم زۆرۈر.

قاراۋۇل يىگىتنىڭ باشتىن - ئايىغىغا كۆز يۈگۈرتۈپ، ئىشىكنىڭ شۇڭقار سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن سول قانىتى تەرەپتە ئۆزىدەك كەمزۇر[2] ، ئۇچلۇق قالپاق كىيىپ، ئايپالتا تۇتۇپ تۇرغان بۇرادىرىگە:

— تۇرغاقبەگكە[3] خەۋەر قىل، — دەپ بۇيرۇدى.

ھايال ئۆتمەي ئۇتتۇرا بوي، ئاتيۈز، بېشىغا بوۋرە سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن چەكمە كۆللۈك قالپاق، ئۇچىسىغا كەمزۇر كىيىپ كەمەر باغلىغان تۇرغاقبەگ، بېلىگە ئېسىۋالغان ئەگرى قىلىچى-نىڭ تۇچ سىپىنى تۇتقان ھالدا چىقىپ كەلدى، ئۇنىڭ شاپ بۇرۇتى قۇلاقلىرىغا تېگىپ قالغانىدى. ئۇ يىگىتكە شۇنداق بىر قاراپلا غۇلچىنى كېرىپ توۋلىۋەتتى:

— ئۇدمىش!

---

[1] تۇرغاق — كۈندۈزى قاراۋۇللۇق قىلغۇچى نۆكەر.

[2] كەمزۇر — كالتە چاپان.

[3] تۇرغاقبەگ — كۈندۈزكى قاراۋۇللار باشلىقى.

— ئەربۇقا!

ئىككىلەن قۇچاقلاشتى.

— قەيەردىن كېلىۋاتىسەن ئالىپ؟

— ناھايىتى يىراقتىن — ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىدىن كېلىۋاتىمەن، تۇرغاقبەگ. قىتان تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئاللا — توۋۇسىنى چىقىرىپ، ئىلىمىزگە ئىككىنچى يولىماس قىلىۋەتتۇق. كەلگىنىمنى ھاجىپقا① ئېيتىپ، ئىلىكخان② ئالىيلىرى بىلەن تېزرەك كۆرۈشۈشۈمگە ياردەم قىلغىن، — دېدى ئۇدمىش، — بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىدىن پۈتۈك ئېلىپ كەلدىم.

— مۇنداق دېگىن. ئەشكىنچى بولۇپ كەپسەن — دە، ئاداش. ھازىرلا ھاجىپ ئالدىغا باشلاپ كىرەي.

ئەربۇقا بىر قاراۋۇلنى چاقىرىپ، ئۇدمىشنىڭ ئېتىنى ئوردا ئاتخانىسىغا ئاپىرىۋېتىشنى بۇيرۇدى.

— ئالدىرىما ئاداش، بۇ ئاتنى ئۆيۈمگە ئېلىپ كېتىمەن، مەشەدە سوۋۇپ تۇرسۇن.

— ئولجا ئات ئىكەن — دە.

— ياق، دوستۇم، بۇ ئولجا ئات ئەمەس، ئەشكىنچىلەر ئۆتەڭلەردە ئالماشتۇرۇپ مىنىدىغان خانلىققا تەۋە ئاتلاردىن. ئىلىكخاندىن سورىۋالماقچىمەن.

— مۇنداق دە، ياخشى ئات ئىكەن، يۈر ئەمىسە.

4

ئوردىنىڭ بىر - بىرىدىن ھەيۋەتلىك ئۈچ دەرۋازىسىدىن

---

① ھاجىپ — خانغا مەسلىھەت بەرگۈچى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار.

② ئىلىكخان — بۇغرا قاراخاندىن كېيىنلا تۇرىدىغان ھۆكۈمدار.

ئۆتكەن تۇرغاقبەگ بىلەن ئۇدمىش، بۇغراقاراخان سارىيىنىڭ
ئالدىدىكى تۆت ئەتراپى گۈلزارلىق كاتتا سەيناغا كېلىشتى.
پاكىز سۈپۈرۈلۈپ سۇ سېپىلگەن سەينانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى
ئەينەكتەك تىنىق «ھەۋزەئى بۇغراخان»[1] نىڭ لېۋىنى ئايلىنىپ
مېڭىشتى. گۈلزارلىقتىكى تۈۋى يۇمشىتىلغان قىزىلگۈل، ئەتىر-
گۈللەرنىڭ ئەمدىگىنە غۇنچە باغلىغان شاخلىرى شىلدىرلايتتى.
ئۇلار گۈللۈك ئارىسىدىكى خىش يولنى بېسىپ، بۇغرا قاراخان
سارىيىنىڭ مەرمەر پەلەمپىيىگە پۇت قويۇشتى.
بۇغرا قاراخان سارىيى ئوردىنىڭ شىمال تەرىپىدە بولۇپ،
خاقان سارىيى دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇ ئوردا ئىچىدىكى ئەڭ ھەشە-
مەتلىك چىرايلىق بىنا ئىدى. قوش راملىق قاپقاقلىق دېرىزىلىرى
چاھارباغقا قارايتتى. كۈمۈش ھالقىلىق ئىشىكى يېپىق ئىدى.
ئىشىكنىڭ ئىككى يېنىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەنىدى، قۇش –
ھايۋانلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلمەي، قاپارتما ۋە ئويما نەقىشلەر
چېكىلگەنىدى. ئىشىك بېشىدا «ئاللاھۇئەكبەر» دېگەن خەت
پارقىراپ تۇراتتى. قارىغاندا، بۇ ئىشىك يېڭى ياسالغاندەك قىلات-
تى. كۈمۈش گۈرزە تۇتقان ئىككى قاراۋۇل ئۇدۇل قارىغىنىچە
قېتىپ تۇرۇشاتتى. ئىشىك ئالدىدىكى يەتتە مەرمەر تۈۋرۈك
گۈمبەزلىك پېشايۋاننىڭ گۈللۈك نەقىش چېكىلگەن تورۇسىنى
كۆتۈرۈپ تۇراتتى. يېشىل كاھىشلىق گۈمبەز، مەرمەر تۈۋرۈك-
لەرنىڭ شولىسى «ھەۋزەئى بۇغراخان» دا تېخىمۇ كۆركەم،
نەپىس كۆرۈنەتتى. ئەربۇقا ئوڭ ياندا تۇرغان قاراۋۇلغا يېقىنلاپ
قولىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:
— ئامان ۋە بەردەم بولغىن تۇرغاق. بۇغرا قاراخان ئا-
لىيلىرى ئالدىدىن ئەشكەنچى كېلىپتۇ. ئۇنىڭدا ئىلىكخان ئا-
لىيلىرىغا تاپشۇرىدىغان پۈتۈك بار ئىكەن.

---

[1] ھەۋزەئى بۇغراخان — بۇغراخان كۆلى.

— مەلۇم قىلاي تۇرغاقبەگ، بىرئاز تەخىر قىلىپ تۇرۇڭ، — دېدى قاراۋۇل بېشىنى سەل ئېگىپ، ئاندىن كۈمۈش كۆرزىنىڭ سېپىنى يەرگە داققىدە ئۇرۇۋىدى، شۇ زامان ئىشىك ئېچىلىپ، مەللە رەختتىن پەشمەت، ئاق بۆك كىيگەن بىر ئادەم چىقتى.

— نېمە كەپ تۇرغاق؟

— بىرۇق① جانابلىرى، ئۇلۇغ خاقان ئالدىدىن ئەشكىنچى كېلىپتۇ، هاجىپنى ۋاقىپلاندۇرغان بولسىڭىز، قاپۇغچى باشىغا مەلۇم قىلغان بولسا.

— كۈتۈپ تۇرۇڭلار.

— خوپ.

ئىشىك يېپىلىپ بىرئازدىن كېيىن يەنە ئېچىلدى.

— ئەشكىنچى كىرسۇن، — دېدى بىرۇق.

ئۇدمىش يا بىلەن ئوقلىرىنى ئەربۇقاغا بېرىپ، كۈمۈش رەڭ بوسۇغىدىن ئاتلاپ زالدەك كەڭ ياسىداق ئۆيگە كىردى.

بۇ «خانەئى دىۋان»② ئىدى.

ئازادە ئايۋان ئۆينىڭ ئۇدۇلىدا بۇغرا قاراخان سارىيى، ئوڭ تەرىپىدە ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمىر - ئۆمەرالارنىڭ، سول تەرىپىدە ئۇلۇغ هاجىپ، باش پۈتۈكچى، شەيخۇلئىسلام ۋە باش خەزىنىچىنىڭ ئىش بېجىرىدىغان خانىلىرى بار ئىدى.

بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئالتۇن هالقىلىق ئىشىكىگە بۆرە بېشى، ئالتۇن ساپلىق هال رەڭ تۇغ؛ ۋەزىرلەرنىڭ كۈمۈش هالقىلىق ئىشىكىگە بۇغا بېشى، كۈمۈش ساپلىق زەڭگەر تۇغ؛ ئەمىرلەرنىڭ مىس هالقىلىق ئىشىكىگە ئارسلان بېشى، مىس ساپلىق قىزىل تۇغ؛ ئۇلۇغ هاجىپنىڭ كۈمۈش هالقىلىق ئىشىكى-

---

① بىرۇق — خاقان سارىيىنىڭ مۇلازىمى.

② خانەئى دىۋان — دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئىشخانىسى.

كە يولۋاس تىرىسى، كۈمۈش ساپلىق هال رەڭ توغ؛ باش
پۇتۇكچىنىڭ مىس هالقىلىق ئىشكىكە پەي قەلەم، مىس ساپلىق
قىزىل توغ؛ شەيخۇلئىسلامنىڭ توچ هالقىلىق ئىشكىكە «قۇرئان
كەرىم» ۋە «ئاللاهۇئەكبەر» دەپ يېزىلغان ئاي – يۇلتۇزلۇق
هاۋا رەڭ توغ؛ باش خەزىنىچىنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش، مىس،
توچتىن يول – يول قىلىپ هەل بېرىلگەن تۆمۈر هالقىلىق
ئىشكىكە زەر ياقىلىق تون، ياغاچ ساپلىق سېرىق توغ ئېسىلغا-
نىدى.

ئۇدمىش ئوردىغا كىرگەن بولسىمۇ، بۇغرا قاراخان سارد-
يىغا كىرىپ باقمىغانىدى. ئۇ ۋالىداپ تۇرغان ئىشىكلەرگە
ۋەهىمە بىلەن قاراپ، بىرۇقنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، يولۋاس
تېرىسى ئېسىلغان ئىشىك تۈۋىگە كەلدى.

— ئەشكىنچى يىگىت، مەشەدە كۈتۈپ تۇر، مەن هاجىپ-
نى باشلاپ چىقاي، — دەپ ئىشىكنى يېنىك چەكتى بىرۇق.

— كىرىڭ، — دېگەن ئاۋاز بىلەن تەڭ ئىشىك ئېچىل-
دى. بىرۇق كىرىپ كەتتى ۋە هايال ئۆتمەي بېشىغا ئاق سەللە
ئورىغان، ساقىلى چىرايلىق قىرقىلغان، سوزۇنچاق يۈزىدىن قان
تەپچىپ تۇرغان، كەۋدىلىك، يېشىل كىمخاب تون كىيگەن
خۇشچىراي كىشى بىلەن چىقتى. ئۇدمىش ئۇنى كۆرۈپ قوللى-
رىنى كۆكسىگە ئېلىپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم هاجىپ رەيهانىدىن ئاغا.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — دېدى ئۇ كىشى كۈل-
ۈمسىرەپ، — ئەشكىنچى كىم ئىكىن دېسەم سەن ئىكەنسەنغۇ،
ئۇدمىش. كىچىككىنە يىگىت ئىدىڭ، ئىككى يىلدىن بېرى
چەگدە يۇرۇپ ئالىپ[1] بولۇپ كېتىپسەنغۇ بۇغرام[2].

هاجىپ رەيهانىدىن ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈش-

---

[1] ئالىپ — باتۇر، قەهرىمان.
[2] بۇغرام — ئەركەك تۆگەم دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ يەردە ئەركىلىتىپ ئېيتىلغان سۆز.

تى، ئاندىن باغرىغا باستى.

— ئاتاملار ئامان - ئېسەن تۇرغاندۇ؟ — سورىدى ئۇدمىش.

— سالامەت، ئوبدان تۇردى بالام، ئاۋۋال سېنى ئىلىك-خان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشتۈرەي. ئاندىن ئۆيگە بېرىپ ئوبدان بىر مۇڭدىشايلى، — دېدى ھاجىپ رەيھاندىن.

ئۇ ئۇدمىشنى بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا باشلاپ باردى. ئالتۇن كۈرزە تۇتقان ئىككى قاراۋۇل، ئالتۇن سۈيىدە ھەل بېرىلگەن ئىشىكنىڭ ئىككى يېنىدا تىك تۇراتتى. ئۇلۇغ تەرەپتە يۆلەنچۈكلۈك كۇرسىدا ئولتۇرغان چارساقال، بۇغ-داي ئۆڭلۈك ئادەم ھاجىپ رەيھاندىننى كۆرۈپ ئورنىدىن قوپتى.

— مەرھەمەت ھاجىپ، كېلىڭ، — دېدى ئۇ قول ئېلىشىپ، — ئىلىكخان ھەزرەتلىرى بىلەن كۆرۈشمەكچىمۇ-سىز؟

— شۇنداق، قاپۇغچى باشى ①. بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى ئەشكىنچى ئەۋەتكەنىكەن، باشلاپ كېلىشىم.

— ئۇنداق بولسا ئىلىكخان ھەزرەتلىرىنى ۋاقىپلاندۇراي، ئولتۇرۇپ تۇرغايسىز ھاجىپ.

قاپۇغچى باشى ئىشىكنى قىيا ئېچىپ كىرىپ كەتتى.

— ھاجىپ ئاغا، قاپۇغچى باشى دوقاقبەگ دېگەن مۇشۇ كىشى ئىكەن - دە. ئۇيغۇر قەبىلىسىدىنمۇ، قارلۇق قەبىلىسى-دىنمۇ؟

— قارلۇق قەبىلىسىنىڭ يابغۇ② لىرىدىن، بالام. ئۇيغۇر، ياغمىلار بىلەن قېرىنداش، — جاۋاب بەردى رەيھاندىن

---

① قاپۇغچى باشى — ئىشىكئاغىسى.

② يابغۇ — يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەل نامى، قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ھۆكۈمدارلىرى قوللانغان (بۇغرا قاراخاندىن ئۈچ دەرىجە تۆۋەن).

ئۇدمىشقا زەڭ سېلىپ،— يىگىت، ھەمكىن كۆرۈ-نىسەنغۇ،— دېدى.
ئۇدمىش جاۋاب بەرگۈچە دوقاقبەگ چىقىپ:
— ئېلىكخان ھەزرەتلىرى ئەشكىنچىنى باشلاپ كىرسۇن، دېدى،— دەپ ھاجىپقا كۆز ئىشارىسى قىلدى.
رەيھانىدىن ئۇدمىش بىلەن ئىرانىنىڭ كۈللۈك گىلىمى سېلىنغان بۇغرا قاراخان سارىيىغا قەدەم قويدى.
ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمىر - ئۇمەرالار، ئالتۇن تەختنىڭ ئىككى يېنىدىكى يۆلەنچۈكلۈك كۇرسىلاردا ئۆز مەرتىۋىلىرىگە لايىق ئورۇن ئېلىشقانىدى. ھاجىپ يىگىت بىلەن ئۆتتىك مې-ڭىپ، قۇببىسىگە ھال رەڭ توغ قادالغان ئالتۇن تەختكە ئۈچ قەدەم قالغاندا قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ تىزلاندى.
— مەنسۇر ئېلىكخان نائىپ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا ئاللا سالامەتلىك، ئالەمچە ھۆرمەت - ئىكرام ئاتا قىلغاي.
— ھاجىپ، ئاللا تىلىگىنىڭىزنى بەرگەي، ئورۇن ئالغايسىز،— مەنسۇر ئېلىكخان رەيھانىدىنغا باش ۋەزىر بولۇن-بەگنىڭ يېنىدىن جاي كۆرسىتىپ، ئۇدمىشقا كۆز سالدى،— ئالىپ، ئۇلۇغ خاقان ئاغامدىن نېمە خۇش خەۋەر ئېلىپ كەل-دىڭ؟ سۆزلە.
يۆگەكلىك خەتنى قوينىدىن ئالغان ئۇدمىش بىر تىزىنى يەرگە قويۇپ ئىككى قوللاپ ئۇزاتتى.
رەيھانىدىن خەتنى ئېلىپ ئېلىك خانغا سۇندى.
ئېلىكخان ئاشلانغان قوي تېرىسىگە يېزىلغان خەتنى ئې-لىپ ئورنىدىن تۇردى. ئۇنىڭ بېشىدىكى چىرايلىق ئورالغان يېشىل سەللىگە ئاق ئالماس قادالغانىدى. شالاڭ ساقاللىق بۇ ئېلىكخان خەتكە شۇنداقلا كۆز يۈگۈرتۈپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى.
— ۋەزىر، بۇغرا قاراخان ئاغامنىڭ بۇ پۈتۈكىنى ئۈنلۈك

ئۇقۇڭ، ۋەزىر، ئەمىر، سەركەردىلەر ئاڭلاپ روھلانسۇن، دۈش-
مەنلىرىمىز كۆزىگە قان قۇيۇلسۇن، — دېدى ئۇ.
— ئى شاھى دەۋران، ھاكىمى جاھان، ھەزرەتلىرىنىڭ
دۇئالىرى بەركاتىدىن ئاغىلىرى بولمىش بۇغرا قاراخان تۇغانخان
ئالىيلىرىنىڭ زەپەر قۇچۇشى بەرھەقتۇر. ھەزرەتلىرىنى قۇت-
لۇقلايمەن، — چوڭقۇر ئېگىلىپ تەزىم قىلغان بولۇنبەگ خەت-
نى باش ئۈستىگە كۆتۈرۈپ، ئۈچ قېتىم سۆيۈپ ئۈنلۈك ئوقۇ-
دى:
«ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلاي-
مەن.
يەرۇ كۆكنىڭ ئىگىسى بولمىش ئۇلۇغ ياراتقۇچىمىز ئاللا،
غەلىبىمىز ۋە مەغلۇبىيىتىمىزنى بەلگىلىگۈچىدۇركى، بىزگە كاتتا
نۇسرەت، شەرەپ ئاتا قىلدى. بۇ نۇسرەت ۋە شەرەپ بىزنى
ھەق يولغا باشلىغان ئىككى ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد
ئەلەيھىسسالامغا مەنسۇپكى، ئۇنىڭ نۇرى پۈتۈن ئالەمنى مۇندۇ-
ۋەر ئەيلىگەي، چاھاريارلارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ساداقىتى، ئىرا-
دىمىزنى چىڭىتقۇچى ئالتۇن كەمەردۇر.
ئى ئارسلانلار شاھى ئىلىكخان ئىنىم سىزگە، ساداقەتمەن
ۋەزىر — ۋۇزرا، ئەمىر — ئۆمەرالارغا، دانىشمەن ھاجىپلارغا،
شەيخۇلئىسلام باشلىق بالاساغۇن ئەھلىگە مەلۇم بولسۇنكى،
ئۇلۇغ ئىگىمىز ئاللا ئەزەلدىن بىزگە ماكان قىلىپ بەرگەن
جانجان ئېلىمىزگە بېسىپ كىرىپ قېرىنداشلىرىمىزنى قىرغىن
قىلغان قىتان تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن ئىككى يىل قانلىق جەڭ
قىلىپ، ئاخىر شانلىق غەلىبىنى قولغا كەلتۈردۇق. قىتان قاز-
خورلىرىنى يەتتە سۇدىن سۈرگەنچە، ھايات قالغانلىرىنى ئۇر-
خۇن دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىغا قايتىپ كەلمەسكە قوغلىۋەتتۇق.
نۇرغۇن ئەسىرلەرنى ئىمانغا كەلتۈرۈپ، ئولجا — غەنىيمەتلەرنى
ئات — تۆگىلەرگە يۈكلەپ زەپەر بىلەن قايتىپ كېلىۋاتىمىز.

جەڭگاھلاردا ھايىلبېشى① بەگتۇرمىش باشلىق يۈزلىگەن ئالىپ-لىرىمىز شېھىت بولدى، بوزاغۇ قاتارلىق مىڭلىغان ئالپلىرىمىز غازى بولدى. بىلىپ قويۇڭلاركى، دۈشمەنلەرگە باش ئەگمەي قەتئىي قارشى تۇرغانلارنى ئاللا قوللاپ غەلىبە قىلغۇزىدۇ، دۈشمەنگە تىز پۈكۈپ غۇرۇرىنى يەرگە ئۇرغانلارنى ئاللامۇ جازالاپ مەغلۇبىيەت بىلەن خورلايدۇ، ئازاب - ئوقۇبەتكە دۇچار قىلىدۇ، كۆلپەتلىك كۈنگە قالدۇرىدۇ.

غازىلارنىڭ بىرى بولغان ئالىپ ئۇدمىشنى غەلىبە خەۋىرد-نى يەتكۈزۈشكە ئەۋەتتىم، غەم - ئەندىشىدىن خالاس، شادۇ خۇرام سەپراس بولۇپ بىزنى كۈتۈۋالغايسىزلەر.

ھەممىمىزگە ئاللا مەدەتكار بولغاي.

بۇغرا قاراخان ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخان.

ھىجرىيە 414 - يىلى ماھى شەئبانىنىڭ 19 - كۈنى② »

خەتنى ئوقۇپ بولغان بولۇنبەگ ناھايىتى روھلانغان ھالدا تامىقىنى قىرىپ، خىيالچان ئولتۇرغان رەيھانىدىنغا قارىدى: «قانىتىڭ سۇنۇپتۇ ھاجىپ، ئەمدى پەرۋاز قىلغىنىڭنى كۆرەي» دېدى ئۇ ئىچىدە.

«تۇغانخان ئاغام ئۆلگەن بولسا، بۇغرا قاراخانلىق تەختىدە مەن ئولتۇرغان بولاتتىم. ئۇنى يەنە داغدۇغا بىلەن كۈتۈۋالىدى-غان بولدۇم، ھەي، كاج تەقدىر...» دەپ ئويلاپ ئىچى ئېچىشىپ كەتكەن مەنسۇرخان، ئۆڭگەن چىرايىغا كۈلكە يۈ-گۈرتۈپ:

— ئۇلۇغ خاقان ئاغامنىڭ جەڭگاھتىن ئەۋەتكەن بۇ مۇبارەك پۈتۈكى غەمكىن بېشىمىزنى ئاسمانغا يەتكۈزدى. ئەش-

---

① ھايىلبېشى — ئەللىكتىن كۆپرەك نۆكەرنىڭ باشلىقى.

② 1013 - ، 1014 - يىلى، 3 -، 4 - ئايلارغا توغرا كېلىدۇ.

كىنىچىگە بىر يۇرۇش كەدۇت [1] سوۋيۇنچە بېرىلسۇن. باش ۋەزىر بولۇنبەگكە غازى يىگىتنىڭ ئاتىسى بولغىنى ئۈچۈن زەرتون كىيگۈزۈلسۇن. ھاجىپ رەيھانىدىنىغا ھازىلىق قارا مەخمەل تون يېپىلسۇن،— دەپ ئەمر قىلدى.

بولۇنبەگ تىزلىنىپ ئېگىلدى:

— مېنىڭ ئوغۇللىرىم ھەرقاچان ئالىيلىرى ئۈچۈن جان-لىرىنى پىدا قىلىشقا تەييار.

— قۇللۇق،— يەكتىز بولۇپ يۈكۈندى ئۇدمىش،— پېقىر نۆكەرلىرى مىنىپ كەلگەن قاراگىرنى كەدۇت ئورنىدا سوۋيۇنچە قىلىپ بەرسىلە ناھايىتى مىننەتدار بولاتتىم.

— ئەگەر ئۇ ئاتقا مەيلىڭ بولسا، تەلپىڭ ئورۇندالسۇن.

— بۇ ئات بىلەن ياۋغا دەھشەت سالىمەن ئالىيلىرى!

ئىمە ئۈچۈندۇر مەنسۇر ئېلىكخانىنىڭ چىرايى سورۇنلەش-تى. بولۇنبەگنىڭ قاپىقى تۈرۈلدى.

خەزىنىچى ۋەزىر پەتنۇسقا ئېلىنغان تونلارنى خىزمەتچى-لەرگە كۆتۈرتۈپ كىرىپ كەلگەندە، رەيھانىدىن ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:

— ئېلىكخان ئالىيلىرى، ئەل - ۋەتەن ئۈچۈن شېھىت بولغان باھادىر ئوغلۇم ئۈچۈن ھازا تۇتمايمەن. ئۇنىڭ ياۋ بىلەن ئېلىشىپ جەڭگاھتا قۇربان بولغىنى، مەن ئۈچۈن ئەڭ ئالىي مۇكاپات. ھازىلىق توننى قايتۇرۇپ كەتسۇن.

ساراي ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. چېھرى ئۆڭگەن مەن-سۇر ئېلىكخان ئىمە دېيىشىنى بىلمەي قالدى.

---

[1] كەدۇت — تەقدىم قىلىنىدىغان بىر يۇرۇش كىيىم - كېچەك، يەنە ئات، ساۋۇت، قورال - ياراغ.

ئىككىنچى باب

سەھەر جىمجىتلىقىنى بۇزغان سىبھىرلىك ئۈن

1

ھاجىپ رەيھانىدىن كۈن ئولتۇرۇشقا نەيزە بويى قالغاندا ئوردىدىن قايتتى. ئۇنىڭ ئاق قاشقا ئارغىمىقى كەينىدىن قارا بويۇن جەدىنى مىنىپ كېتىۋاتقان ئون يەتتە – ئون سەككىز ياشلىق بويانقار، خوجايىنىنىڭ ھەر كۈنكىدەك خۇشخۇي ئەمەس، خىيالچان بولۇپ قالغىنىدىن ھەيرانلىقتا قالغانىدى. «ھاجىپ ئاغامغا نېمە بولغاندۇ، ئىلىكخان قاتتىق تەگكەنمىدۇ، يا ۋەزىر، ئەمىرلەرنىڭ بىرەرسى رەنجىتىپ قويغانمىدۇ؟ بەكلا مالال كۆرۈنىدىغۇ...» بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىماقچى بولدىيۇ، ئەدەپسىزلىك قىلغان بولماي يەنە، دەپ يالتىيىپ قالدى.

بۇلار قوز ئوردۇنىڭ مەركىزىي كوچىسىدا كېتىۋاتاتتى. بۇغرا قاراخان سارىيىدا ئوغلىنىڭ قازا بولغانلىقىنى ئۇققان شۇ دەقىقىدىن باشلاپ، ھاجىپنىڭ ۋۇجۇدىنى مۇسىبەت قايغۇسى چۇلغىۋالغانىدى. ئۇنىڭ بەش بالىسى بولۇپ تۇنجىسى — يالغۇز ئوغۇل بەكتۇرمىش ئىدى. قالغان تۆتى قىز ئىدى. قانتى سۇنغان، يۆلەنچۈكى ئۆرۈلگەن تۇرسا، ئۇ نېمىشقا ھەسرەتلەنمىسۇن.

مەنسۇر ئىلىكخانىنىڭ ھېچقانداق تەسەللى بەرمەيلا، ھازى-

لىق تون تەقدىم قىلىشى، ئوغلى ھېلىمۇ ھايات بولغان بولۇ-
بەگنىڭ مەسخىرە كۈلكىسى تەبىئىتى خۇش چاقچاق بۇ ئادەمنى
ئويلاندۇرۇپ قويغانىدى. شۇنداقتىمۇ يول ئۈستىدە قولىرىنى
كۆكسىگە ئېلىپ سالام بەرگەن تىجارەتچى، ھۈنەرۋەن - كاسىپ،
نۆكەر، ياساۋۇل، چەۋەندازلارغا ھەرقاچانقىدەك ئىللىق جاۋاب
سالام قايتۇردى. بەزىلەر بىلەن ئاتتىن چۈشۈپ تىنچلىق -
ئامانلىق سوراشتى، بەزىلەر بىلەن ئېتىنى توختىتىپ پاراڭلاش-
تى، بەزىلەردىن ھال سورىدى، قايغۇسىنى زادى بىلدۈرمىدى.
ئۇ بىرقانچە كۆزەردىن ئۆتتى. يان كوچىغا بۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر،
ياغما، قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ ھاللىق جەمەتلىرى ئارىلىشىپ
ئولتۇراقلاشقان باغۇ بوستانلىق بەگبۇقا مەھەللىسىگە يېتىپ
كەلدى. بىر ئېرىق سۇ كوچا بويلاپ ئاقماقتا ئىدى. ھەربىر
ئائىلىنىڭ ئىشىك يېشىغا بۇغراخان پادىشاھلىقىنىڭ ھال رەڭ
توغى قاداقلىق تۇراتتى.

رەيھانىدىن مانا مۇشۇ مەھەللىدىكى زەردار ئۇيغۇر ئائىلى-
سىدە، مۇسا بايتاش بۇغراخان① زامانىدا ھىجرىيە 369 -
يىلى② تۇغۇلغانىدى. ئۇنىڭ ئاتىسى بەگتۆمۈر، بەگبۇقا ئىسىم-
لىك مەشھۇر سەركەردىنىڭ ئوغلى ئىدى. پاساھەتلىك، قول-
دىن ئىش كېلىدىغان بەگبۇقا بىر مەزگىل بالاساغۇن شەھىرى-
نىڭ ھاكىمى بولغانىدى. مۇسا بايتاش بۇغراخان مەرھۇم ئىنى-
سى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ③ ئوغلى ھارۇن تېكىن بىلەن
بەگبۇقانى سامانىلار خانلىقى بىلەن جەڭ قىلىشقا ئەۋەتىدۇ.
بەگبۇقا تۆمەنبېگى بولۇپ ئاتلىنىپ، دۈشمەن بېسىۋالغان تالاس

---

① مۇسا بايتاش بۇغراخان — سۇتۇق بوغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى.
② ھىجرىيە 369 - يىلى — مىلادىيە 978 -، 979 - يىللىرىغا
توغرا كېلىدۇ.
③ سۇلايمان ئارسلانخان — سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىككىنچى ئوغ-
لى.

شەھىرىنى[1] قورشىۋالدى. جەڭدە ئوك قولى چېپىلىپ كەتسىمۇ ئاتتىن چۈشمەي، سول قولىدا قىلىچ ئوينىتىپ، تالاس شەھىرىدكە بىرىنچى بولۇپ بېسىپ كىرىپ، سامانىلار خانلىقىنى پۈتۈنلەي مەغلۇپ قىلدى. بەگبۇقا زەپەر قۇچۇپ قاراخانىلارنىڭ باش پايتەختى ئوردۇكەنتكە[2] كەلگەندە، مۇسابۇغراخان ئۆزى ئالدىغا چىقىپ بۇ باھادىر ئەزىمەتنى كۈتۈۋالدى ۋە ئۇنىڭغا نۇرغۇن مال ــ دۇنيا سوۋغا قىلىپ «يابغۇ» ئۇنۋانىنى بەردى. ئىسسىقكۆل[3] ئەتراپىدىكى زېمىننى ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلدى.

ئۇ ئۈچ خوتۇندىن سەككىز ئوغۇل، توققۇز قىز كۆرگەندى. بەش ئوغلى ئۆزىگە ئوخشاش خانلىقنىڭ لەشكىرىي قىسىملىرىدا سەردار ئىدى. ئۈچ ئوغلى قەشقەردە ئوقۇۋاتاتتى. بۇلاردىن بىرسى مۇدەررىس، ئىككىسى سودىگەر بولدى. بولۇپمۇ كەنجى ئوغلى بەگتۆمۈر كارۋان بىلەن سەمەرقەنت، باغدات، بەسرە، ئىسكەندىرىيە، كونىستانتىنپول[4]، رىم قاتارلىق شەھەرلەرگە بېرىپ تىجارەت قىلىش جەريانىدا، زامانىسىنىڭ داڭلىق سودىگەرلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى. ئۇ قەيەرگە بارسا چوڭ ئوغلى رەيھانىدىنىنى بىرگە ئېلىپ بېرىپ، ئالدى ــ ساتتى ئىشلىرىدا پىشۇرغانىدى. پاراسەتلىك بۇ نەۋرىسىدىن ئىككى ئەۋرە كۆرگەن بەگبۇقا تولىمۇ خۇشال ئىدى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىدە نۆكەر بولغان بۇ بوۋاي، ئۈچ قاراخان[5] باركاھىدا خىزمەت قىلىپ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، ئۈچىنچى

---

① تالاس ــ قىرغىزستاندىكى شەھەر.

② ئوردۇكەنت ــ قەشقەر، ئوردا شەھىرى (خان تۇرىدىغان شەھەر).

③ ئىسسىقكۆل ــ قىرغىزستاندىكى چوڭ كۆل.

④ كونىستانتىنپول ــ ھازىرقى ئىستانبۇل.

⑤ ئۈچ قاراخان ــ سۇتۇق بۇغراخان، مۇسا بۇغراخان، ھارۇن بۇغراخان.

ئەۋرىسى تۇغۇلغاندا ئالەمدىن ئۆتتى.
ئاكىلىرى ئۆي - ئوچاقلىق، ئاچىلىرى ياتلىق بولۇپ ئۆز قورۇ - جايلىرىدا تۇرۇۋاتقاچقا، بەگتۇمۇر بالىلىرى بىلەن ئاتىسىنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمەي يېقىپ، چوڭ ئۆيىنى ئىخمۇ ئاۋات قىلدى.
تۇرمۇش ئىنسان ئارزۇ قىلغاندەك ھەمىشە خاتىرجەم ئۆتۈۋەرمەيدۇ. بەگتۇمۇرنىڭ ھارۇن ئارسلانخانغا نۆكەر بولۇپ كەتكەن ئىككى ئوغلىنىڭ، سامانىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يارىلىنىپ ئۆلگەنلىكى توغرۇلۇق خەۋەر كېلىپ، ئۇنىڭ ئارامى بۇزۇلدى. ئەمدى ئۇنىڭ رەيھانىدىن ۋە ياتلىق قىلىنغان بەش قىزى قالغانىدى. ياشىنىپ قالغان بەگتۇمۇر پۈتۈن سودا ئىشلىرىنى پاراسەتلىك بۇ ئوغلىغا تاپشۇرۇپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى تائەت - ئىبادەتكە بېغىشلىدى.
رەيھانىدىنىڭ بەشىنچى بالىسى دۇنياغا كۆز ئاچقاندا، ھارۇن بۇغراخان ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەخمەت ئىبنى ئەلى تۇغانخان بۇغرا قاراخان بولدى. ئەلدە ئاسايىشلىق كۈنلەر باشلاندى. تىجارىتى روناق تېپىۋاتقان بۇ زەردار، بالاساغۇنغا كاتتا بىر مەدرىسە، ئىككى چوڭ مەسچىت سالدى. بالاساغۇن بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدىكى يولنى كېڭەيتىپ ياسىتىپ، راۋانلاشتۇردى. چۇ دەرياسىغا كۆۋرۈك سالدۇردى. ئۇنىڭ مەرد - مەردانىلىكى تىللاردا داستان بولۇپ، خەلق ئارىسىدىكى ئابرۇيىنى ئۈستۈرۈپلا قالماي، بۇغرا خانلار جەمەتى ئىچىدىمۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر قىلدى. بۇغراقاراخان ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخان ئۇنى بارگاھىغا چاقىرتىپ ھاجىپلىققا تەيىنلەپ، ئىلتىپات كۆرسىتىپ يېقىنچىلىق قىلدى. رەيھانىدىن بۇ يۇقىرى مەنسەپنى بۇغرا قاراخان بىلەن ئاۋام ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قويۇقلاشتۇرۇشتا كۆۋرۈك قىلىش ئارزۇسىدا قوبۇل قىلدى. ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، ساداقەتمەن خىزمەتچىلىرى ئارقىلىق

تىجارىتىنىمۇ داۋاملاشتۇردى. ئۇ، تۇنجى بالىسى بەكتۇرمىشنىڭ تۇيىنى قىلماقچى بولۇۋاتقاندا، مەملىكەت ئاسمىنىدا قارا بۇلۇت پەيدا بولۇپ قۇياش يۈزىنى توستى. چىنىنىڭ يىراق شەرقىي شىمالىدىكى قىتان خانلىقى ياللۇغ خۇاگى دېگەن سەركەردىنىڭ باشچىلىقىدا يۈزمىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قاراخانىلار ئېلىگە ھۇجۇم قىلدى. موڭغۇل يايلاقلىرىنى چەيلەپ، ئۇرخۇن دەريا-سىدىن چاپ – چاپ قىلىپ ئۆتتى. ئالتاي تاغلىرىنىڭ گۈزەل باغرىنى قانغا بويىدى، يەتتەسۇ بوستانلىقىغا باستۇرۇپ كىردى. بۇ جايلاردا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق، يابىرغۇ، توخرا، چىگىل، باسمىل قاتارلىق ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئادەملىرىنى ئۆل-تۈرۈپ، مال – مۈلكىنى بۇلىدى، ئۆيلىرىگە ئوت قويدى. بۇغرا قاراخان تەرەپ – تەرەپتىن كەلگەن شۇم خەۋەرلەرنى ئىشتىپ غەزەپكە كەلدى. ئۇ دەرھال ھەرقايسى يۇرت – قەبىلىلەرگە يارلىق چۈشۈرۈپ يىگىرمە تۈمەن قوشۇن توپلىدى. ھاجىپ رەبھاندىن بۇ قوشۇننىڭ راسخوتى ئۈچۈن مىڭ سەر ئالتۇن بەرگەندىن تاشقىرى، ئۆز يىلقىسىدىن تاللانغان مىڭ ئاتنى ياياق ئەسكەرلەرنىڭ مىنىشى ئۈچۈن ئېكەر – جابدۇقى، قورال – ياراغلىرى بىلەن بەردى. تويى بولۇش ئالدىدا تۇرغان ئوغلى بەكتۇرمىشنى، قىتان قانخورلىرىنى مەغلۇپ قىلمىغۇچە ئارقىغا ياناماسلىققا قەسەم قىلدۇرۇپ، پىدائىي ئەسكەرلەر بىلەن بىرگە يولغا سالدى...

رەبھاندىن ئىككىز سۆۋادان تىرەكلەر سايە تاشلاپ تۇرغان يولدا ئۆيىگە چۆكۈپ كېتىۋاتاتتى.

بۇ مەھەللە كوچىسى شەرقتىن غەربكە، ئاندىن جەنۇبقا سوزۇلغانىدى. ئۇ دوقمۇشتىكى چوڭ ئىشىكنىڭ ئالدىغا كەلگەن-دىلا ئاتتىن چۈشتى. ئىشىك بېشىدا قاراخانىلارنىڭ ھال رەڭ تۇغى لەپىلدەپ تۇراتتى. ئاتتىن سەكرەپ چۈشكەن بويانقار، ھاجىپنىڭ قولىدىن ئارغىماقنىڭ تىزگىنىنى ئالدى.

يېشى ئەللىكتىن ئاشقان، يەكتەك كىيگەن قوۋل خىزمەتكار ئىشىكنى ئاچتى.

— ھارمىغايلا ھاجىپ غوجام؟

— رەھمەت ئاشانبۇقا، ئوبدان تۇرغانسەن؟

— دۇئالىرى بەركاتىدىن غوجام. ئوغلۇم ھەزرەتلىرىنى خاپا قىلمىغاندۇ؟

— ياق، خاتىرجەم بولغىن، ئۇنىڭ خىزمىتىدىن رازىمەن.

رەيھاندىن ئاتلارنى ئېغىلغا ئېلىپ ماڭغان بويانقارغا قاراپ قويدى.

ئۇ كۆڭۈرلىك ئەگمىدىن ئۆتۈپ، ساداقەتمەن دىلىدىكى بىلەن ئەھۋالاشقاچ گۈلزارلىق ھويلىغا كىردى. ئۇنىڭغا قامچىسىنى بېرىپ، يېگى ياپراق چىقارغان ئۈژۈم تاللىرى ئارتىلغان بىدىش ئاستىدىكى پاكىز خىش يول بىلەن ئۆيگە قاراپ ماڭدى.

نەقىشلىك تۈۋرۈكلىرىگە گۈلدار ئەگمە قويۇلغان پېشايۋاننىڭ سول ياندىكى سۇپىسىدا ئويناۋاتقان ئالتە ياش چامىسىدىكى ئاقۇش يۈزلۈك قىز، قونچىقىنى تاشلاپ يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە ئېسىلدى:

— ئابا، ئابا![1] ...

قىزچاقنىڭ قىزىل ياغلىقى قارا كوكۇلىلىرى تاشلانغان ئىنچىكە بويىنىغا چۈشۈپ قالغانىدى.

— ئاپئاق قىزىم ئارچۇن، كېلە قوزام، — دادىسى ئۇنى كۆتۈرۈۋالدى.

— ئابا، ماڭا نېمە ئېلىپ كەلدىڭ؟ — كۆمۈتىدەك كۆزلىرىنى ئوينىتىپ سورىدى قىز.

---

① ئابا — قەدىمىي ئۇيغۇر تىلىدا ئاتا. ئۇ يەنە دادا دېگەننىمۇ بىلدۈرىدىغان قوش مەنىلىك سۆز.

— ساڭا ئۇسما، ياڭاق ھالۋىسى ئېلىپ كەلدىم.

رەيھاندىن ھەر كۈنى بۇ ئۇماق قىزنىغا بىرەر تاتلىق - تۈرۈم، ياخشى كۆرىدىغان نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلەتتى. بۈگۈن كېلىۋېتىپ سېتىۋالغان نەرسىلەرنى بەردى.

ئارچۈن تاقلاپ - سەكرەپ، ئايۋاندا كەشتە تىكىپ ئول- تۇرغان ئاچىلىرىنى چاقىردى:

— ئاپا، ئاپەكە![1]

رەيھاندىن ئارچۈننىڭ يېتىلىشى بىلەن پېشايۋاننىڭ ئىك- كى سۈپىسى ئارىلىقىدىكى يەتتە پايدىن چىقىپ ئايۋانغا كىردى.

— ئاپا، ئابام كەلدى، — دەپ توۋلىدى قىن - قىنىغا پاتمىغان ئارچۈن.

ئون بەش، ئون ئۈچ، توققۇز ياشلار چامىسىدىكى ئۈچ قىز، ئايۋاننىڭ ئالما ئۇرۇقى رەڭلىك گۈلدار گىلەم سېلىنغان سۈپىسىدىن تەڭلا چۈشۈپ تەزىم قىلىشتى.

— ئەسسالام ئابا!

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام قوزىلىرىم.

ئارچۈن ئاچىلىرىنى دوراپ ئېگىلىۋىدى، ياغلىقى سىيرى- لىپ چۈشۈپ كەتتى.

— ھۇ شەيتان قىز، ئاتاڭغا ھۆرمەتسىزلىك قىلما، — ئايۋاننىڭ ئوڭ يېنىدىكى ساراي ئۆيدىن چىققان قارا كۆز، بويلۇق جۇۋان ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ نازاكەت بىلەن سالام بەردى ۋە رەيھاندىننىڭ كەينىگە ئۆتۈپ، زەر ياقلىق تونىنى سالدۇردى.

— چارچىغاندەك تۇرىدىلا دادىسى، ھۇجرىغا كىرىپ بىر ئاز ئارام ئېلىۋالسىلا.

---

① ئاپا، ئاپەكە — قەدىمي ئۇيغۇر تىلىدا ئاچا، ھەدە.

— چارچىمىدىم يابىرا، قارا چەكمەن تونۇمنى ئاچقىپ بېرىڭ.
— بىر يەرگە بارىدىغان ئوخشىمامىلا؟
— ياق، — رەيھانىدىن بىردەم ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى، — باللارنى ئېلىپ ئاتا - ئانامنىڭ يېنىغا بىللە چىقىمىز.
— باللار ھېلى كىرىپ چىققانىدى.
— يەنە كىرەيلى، دەيدىغان گەپ بار، ئانىسى.
يابىرانىڭ قوشۇما قاشلىرى كۆتۈرۈلدى. ئۇ ئېرىنىڭ ھەر كۈنى ئەتىگەن، چۈش، كەچ مەزگىللىرىدە، ئاتا - ئانىسىنىڭ يېنىغا كىرىپ ھال سوراپ ئولتۇرۇپ چىقىدىغانلىقىنى بىلەتتى، بەزىدە باللار بىلەن، بەزىدە ئۆزى بىلەن، بەزىدە يالغۇز كىرەتتى. «ئەجەبا، كىرىپ چىقتۇق دېسەكمۇ، گەپ بار، دەۋاتىدىغۇ، نېمە گەپ بولغىيدى؟ چىرايىدىن مالاللىق چىقىپ تۇرۇپتۇ.» ئويلاپ خاس ئۆيىگە كىرگەن يابىرا، ھاۋارەڭ يىپەك كۆڭلىكى ئۈستىدىن قارا نىمچىسىنى كىيىپ چىقتى. رەيھانىدىن ئۇنىڭغا قاراپ باش لىڭشىتىپ:
— قىزلىرىم، سىلەرمۇ قارا نىمچەڭلارنى كىيىۋېلىڭلار، — دېدى، ئاۋازى ھەسرەتلىك چىقتى.
— نېمىشقا ئابا؟ — چوڭ قىزى ئايتولۇن سوئال نەزىرى بىلەن مۆگۈلىنىپ قارىدى.
— بىردەم تەخىر قىلغىن قىزىم.
رەيھانىدىن ئۇلارنى باشلاپ، تاشقىرىقى ھويلىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى گىلاس دەرەخلىرى شىلدىرلاپ تۇرغان باغ يولى بىلەن ئىچكىرىكى ھويلىغا ئۆتتى. بۇ ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا سۈيى لىق كۆل بار ئىدى، كۆل ئەتراپىغا مەجنۇنتاللار سايە تاشلاپ تۇراتتى. ياشنىپ قالغان بەگتۆمۈر قەدىناس خوتۇنى زەمۇران بىلەن كۆل بويىغا قويۇلغان كارىۋاتتا يانپاشلاپ ياتاتتى.

— مەرھابا باللىرىم، مەرھابا! — بوۋاي تۇرۇپ پۈتۈن بالا - چاقىلىرى بىلەن كىرىپ كەلگەن ئوغلىنى سۆيۈپ كۆتۈۋالدى.

— ئوغلۇم، سىلى كۈندە نەچچە قېتىم يوقلاپ يۈرەكلىرىمىزنى ياشارتىپ تۇرۇۋاتىدىلا، — ئۇ سۆزلەۋېتىپ بىردىن توختاپ قالدى. ھەممەيلەنگە كۆز يۈگۈرتۈپ، بۇنىڭ ئادەتتىكى يوقلاش ئەمەسلىكىنى بىلدى، — يۈرۈڭلار، ئۆيگە كىرىڭلار، — دېدى ئۇ ئالدىدا مېڭىپ.

رەيھاندىن ئاق رومال سالغان زەمۇران ئانىنىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ پايىدىن چىقىرىپ، ئاتىسىنىڭ كەينىدىن ساراي ئۆيگە كىردى. بۇ ئۆينىڭ ئالدى تېمىنىڭ دېرىزىسى ھويلىغا، ئارقا تېمىنىڭ دېرىزىسى باغقا قارىغاچقا يورۇق ئىدى. ۋاسا جۈپ قىلىنغان تورۇسى ئادەتتىكى ئۆيلەرنىڭكىدىن خېلى ئېگىز بولۇپ، گۈللۈك رەختتىن زەدىۋال تۇتۇلغان تاملىرىغا ئەگمە ئويۇق چىقىرىلغانىدى. ئۆيگە ئون ئىككى گەزلىك پارس گىلىمىدىن تۆتى سېلىنغانىدى. قىزلىرى، كۈيئوغۇللىرى، ئاكا - ئاچىلىرى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن كەلگەندە، بەكتۆمۈر ئۇلارنى مۇشۇ ئۆيگە باشلايتتى. رەيھاندىننىڭ بالا - چاقىلىرىمۇ ئۇلارنىڭ خىزمىتىدە بولاتتى. ئادەتتىكى چاغلاردا بۇ ئۆي بوش تۇراتتى، خىزمەتكارلار ھەر كۈنى سەھەردە بۇ ئۆينى تازىلاپ چىنىدەك قىلىۋېتەتتى.

بەكتۆمۈر زەمۇران ئانا بىلەن ئويما نەقىش چېكىلگەن گۈمبەزلىك ئوچاق يېنىدا — تۆردە ئولتۇردى. مەرھۇم بەكبۇقانىڭ ساۋۇت - دۇبۇلغىسى مانا مۇشۇ يەرگە ئېسىپ قويۇلغانىدى. ئۇنىڭغا يانداپلا باتۇر بوۋىسىنىڭ قىلىچ - قالقىنى، ئوموت - گۈرزىسى، نەيزە - خەنجەرلىرىمۇ ئېسىلغانىدى. بۇ ئۆي شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ پۈتۈن جەمەتكە روھ ۋە جاسارەت بېغىشلايدىغان ساراي ھېسابلىناتتى.

— خوش ئوغلۇم، بۈگۈن بۇنداق كىرىشلىرىدە بىزگە ئېيتىدىغان مۇھىم بىر خەۋەر بار ئوخشىمامدۇ؟ — بەگتۆمۈرنىڭ بۆرىنىڭكىدەك ئۆتكۈر كۆزلىرى رەيھانىدىنغا تىكىلدى.

— ھۆرمەتلىك بۇزرۇكۋار، ئىنسانىنىڭ ئىككى سەپەر ئۈستىدە ئىكەنلىكى ئۆزلىرىگە ئايان. مەنزىلنىڭ بىرى بۇ دۇنيا، بىرى ئۇ دۇنيا.

— ئارى ئوغلۇم، ئارى، — كۆكسىگە چۈشكەن ئاق ساقىلىنى سىيپاپ باش لىڭشىتتى بوۋاي، — ھاياتتا ئۆلۈم — يېتىم بولۇپ تۇرىدۇ، لېكىن ياشىغان يەنىلا ئەۋزەل.

— توغرا دېدىلە ئاتا، ياشىغان ئەلۋەتتە ئەۋزەل. بىراق ئوغلىمىز بەگتۇرمىش بىزنىڭ بەخت — سائادىتىمىز، ئەلنىڭ ھۆرلۈكى ئۈچۈن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرۈپتۇ. مانا مۇشۇ خە- ۋەردىن ئانام بىلەن ئۆزلىرىنى، پۈتۈن جەمەتىمىزنى ۋا- قىپلاندۇرغىلى كىرگەنىدىم. ئانىسىمۇ، سىڭىللىرىمۇ تېخى ئاڭلىمىغانىدى...

— ئاھ، ياش يوپۇرماق بالام!... — دەپ ھوشسىزلانغان يابىرانى يۆلىۋالغان رەيھانىدىن ئۇنىڭ چېكىسىنى ئۇۋۇلىدى.

— سەۋر قىلىڭ ئانىسى، ئاللا سەۋر قىلغانلار بىلەن بىرگە.

قىزلارمۇ ياغلىقىنى كۆزىگە تۇتۇپ يىغلاشقا باشلىدى.

— ئەجەب غەيۇر بالا ئىدى نەۋرەم، يۈرۈش — تۇرۇشى بوۋىسىغا بەك ئوخشايتتى، — زەمۇران ئانا ئوغلىنىڭ يېنىغا ئۆتۈپ، كۆزىنى ئاستا ئاچقان كېلىنىنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئالدى، — بالام، يىغلىماڭ، مىڭ قاقشىساقمۇ تىرىلمەيدۇ. نەۋرەم بەگتۇرمىش ئادەتتىكى ئۆلۈم بىلەن ئەمەس، يۇرتىمىزنى مۇنقەرز بولۇشتىن، ئەلنى قۇل بولۇشتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئىككى تاغىسىدەك جېنىنى پىدا قىلىپ شېھىت بولۇپتۇ. يىغلىماڭ بالام، يىغلىماڭ. يىغلىماڭلار باللىرىم، — دېدى ئۇ كۆزلىرىدىن

يۇم - يۇم ياش تۆكۈپ.

— مۇنداق ئۆلۈش جەمەتىمىزنىڭ ئەنئەنىسى بالىلىرىم،— كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلغان بەكتۆمۈر ياغاق ئالەقىنى بىلەن يۈزىنى تۇسۇۋالدى،— قېنى، ھەممىمىز دۇئا قىلىپ ئۇنىڭ روھىنى شاد قىلايلى.

ئۇ بوغۇق ئاۋاز بىلەن سۈرە «تابارەك» نى قىرائەت قىلدى. ھەممەيلەن يىغىدىن توختاپ سەما بولۇشتى. بەكتۆمۈر دۇئاغا قول كۆتۈردى.

— ئى ھەممىنى كۆرۈپ، بىلىپ تۇرغۇچى ئاللا، ئۇز ئېلى، يۇرتى، جەمەتىنى قۇل بولۇشتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن دۈشمەنگە بوي بەرمەي شېھىت بولغان پەرزەنتىمىزگە جەننەتۇل فىردەۋستىن[1] ئورۇن بەرگەيسەن. ئۇنىڭ ئىزىدىن ماڭغان ياشلىرىمىزغا، ئەۋلادلىرىمىزغا غەلىبە - نۇسرەتنى يار قىلغايسەن. ئامىن، بىرەھمەتىكە يائەرھەمەرراھىمىن.

رەيھانىدىن كۆزلىرىنى بېسىپ تۇرغان قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:

— ھۆرمەتلىك ئاتا، مېھرىبان ئانا، قازاغا رىزا بولۇش — كامىل ئىمان مۆمىن بەندىلەرنىڭ خىسلىتى. مەن بۇ قازاغا رىزامەن. ھازا تۇتۇشنى تەرك ئېتىمەن، جەمەتىمىزنىڭمۇ ھازا تۇتماسلىقىنى تەۋسىيە قىلىمەن. چۈنكى ئوغلۇم دۈشمەن بىلەن ئېلىشىپ ئاللانىڭ دەرگاھىغا كەتكەندۇر. مۇنداق شەرەپلىك ئۆلۈم — ھايات قالغانلار ئۈچۈن خاسىيەتلىك تويدۇر. ئەگەر بىز سەۋر قىلماي يىغا - زار قىلساق، دۈشمەنلىرىمىز كۈلىدۇ، ئوغلىمىزنىڭ روھى ئازابلىنىدۇ.

بەكتۆمۈر ئوغلىنىڭ تىلىكىنى ماقۇللاپ:

---

① جەننەتۇل فىردەۋس — جەننەتلەر ئىچىدىكى ئەتىۋارلىق جەننەت.

— هازا تۇتمايلى، قارىلىق كىيىمنى سېلىۋېتەيلى. بۇنى پۈتۈن جەمەتىمىزگە بىلدۈرەيلى. پەتىگە كەلگەنلەر بىزنىڭ چىدام - غەيرىتىمىزدىن تەسىرلەنسۇن، — دەپ ئوغلىنىڭ مۇرىسىگە قولىنى قويدى.

زەمۇران ئانا كېلىنىنىڭ ياشلىرىنى سۈرتتى. ئۆينى سۈكۈت باستى.

2

ناماز بامداتتىن يېنىپلا ئاتىسى بىلەن بىرىنچى بولۇپ پەتىگە كەلگەن ئۇدمىش، ھاجىپ رەبھانىدىن ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھازا تۇتۇپ يىغا - زار قىلمىغانلىقىدىن سەل غەلىتىلىك ھېس قىلدى. ئاتىسى مۇسىبەت سۈرىسىنى ئوقۇپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن، مۇكچىيىپ قالغان بەگتۆمۈرگە تەسەللى ئېيتتى. رەبھانىدىن ئۇلارنى مەرھۇم ئوغلىنىڭ ھۇجرىسىغا باشلاپ چىقتى. ئۇ كېچىچە قۇرئان ئوقۇپ ئۇخلىمىغانلىقى ئۈچۈن، كۆزىگە قىزىللىق تىقىلىپ، ياڭاق سۆڭىكى بۆرتۈپ چىققانىدى. لېكىن ئۆزى مەزمۇت، تېمەن ئىدى.

— چاغرىبەگ[1] ئادامتوغرىل جانابلىرى، شېھىت بولغان ئوغلىمىز ئۈچۈن ھازا تۇتمىغانلىقىمىزنى كۆرۈپ ئەجەبلەنگەن بولۇشلىرى مۇمكىن. مەن بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ پەرزەنتىمىز ئۇدمىشتىن ئەۋەتكەن پۈتۈكىدىن ئوغلۇمنىڭ ئالىپ ئۇنۋانىغا ئېرىشكەنلىكىنى ئوقۇپ، ئۇزاتقان چېغىمدا بەرگەن قەسەمگە لايىق باتۇرلۇق كۆرسەتكەنلىكىنى بىلدىم. بۇنىڭ ئۈچۈن يىغلىشىمىز كېرەكمۇ؟ بىز يىغلىساق دۈشمەن كۈلمەسمۇ؟ شۇڭا

---

① چاغرىبەگ — قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ھەربىي ئۇنۋانى، مىڭبېگىدىن يۇقىرى سەركەردىلەرنىڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىرىگە بېرىلەتتى.

چەمەتىمىز بويىچە قۇرئان ئوقۇتۇپ، ھازا تۇتماسلىقنى نىيەت قىلدۇق. ئۇلۇغ تەڭرىمۇ قازاغا رىزا بولۇشىمىزنى خالايدۇ.

— ئاقىلانە ئويلاپلا ھاجىپ جانابلىرى. تۇنۇگۈن مەنسۇر ئىلىكخان تەقدىم قىلغان ھازىلىق تونىنى كىيىشنى رەت قىلغانلىرىدىنلا مۇددىئالىرىنى بىلگەنىدىم. يىغا ئادەمنى بوشاشتۇرۇۋېتىدۇ. ئوغلۇم ئۇدمىشتىن بەگتۇرمىشنىڭ قانداق شېھىت بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ھاياجانلاندىم. ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن كىچىكىدىن ئۆزۈم مەشىق قىلدۇرۇپ، ماھىر چەۋەنداز، مەرگەن قىلىپ يېتىشتۈرگەنلىكىم ئۈچۈنمۇ، جاسارەتلىك بەستى كۆز ئالدىمغا كېلىۋېلىپ ئىچىم ئۆۋۈلۈپ كەتتى...

«ھە، تۈنۈگۈن مەنسۇر ئىلىكخان ئالدىدىن يېنىپ چىققىنىمدىن كېيىن، ئۇستازىم ھازىلىق تونىنى كىيىشنى رەت قىلغىنىكەن — دە، بۇنداق يۈرەكلىك ئادەم ئاز تېپىلىدۇ.» دېدى ئۇدمىش ئىچىدە. ئۇ قاراگىرنى ئېلىپ ئورنىدىن ئۆيىگە كەلگەندىن كېيىن مەرھۇم دوستىنىڭكىگە بارغۇسى كەلگەنىدى. ئاكىسىدىن بۇنداق ۋاقىتسىز ئايرىلىپ قالغان ئايتولۇنىڭ يىغلىغان چاغدىكى مۇڭلۇق ئۈنىنى بولسىمۇ ئاڭلىغۇسى كېلىپ كەتكەنىدى. مانا، ئەتىگەن كېلىپ ئۈنىنىمۇ ئاڭلىيالمىدى، قارىسىنىمۇ كۆرەلمىدى.

— ئوغلۇم، بەگتۇرمىش توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرگىنە، — دېدى ئادامتوغرىل نوقۇت رەڭ قالپاق كىيىۋالغان بېشىنى سەل ئېگىپ. بەستلىك بۇ ئادەمنىڭ تۇرقىدىن ناھايىتى كۈچتۈڭگۈر ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇدمىش ئۇنىڭغا تارتقانىدى.

— ماقۇل ئاتا. ئېھتىمال، ئېيتقانلىرىم ھاجىپ ئاغامنىڭ دەردىنى بىرئاز يېنىكلىتىپ قالار، — دېدى ئۇ، قايغۇلۇق نەزەرى بىلەن ئۆزىگە سەپسېلىپ ئولتۇرغان رەيھانىدىنغا قاراپ، — ئۇستاز، بەگتۇرمىش ئىككىمىزنى بىرگە ئۇزاتقان ئىدىلە. بىز شۇ ماڭغانچە قانغا بويالغان يەتتە سۇ دالاسىغا قەدەم قويدۇق.

قىتانلار بۇ يەردىكى ئۇيغۇر، قىپچاق، ياغما، چىگىل قارلۇق قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپتۇ، خوتۇن ـ قىز ھەمشىرىلىرىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، نەيزە سانجىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. قارشىلىق قىلغان ئەرلەرنىڭ پۇتلىرىنى ئىككى دەرەخنىڭ شېخىغا ئېگىپ باغلاپ، شاخلارنى قويۇپ بېرىپ چاتىرىقىدىن يېرىپ ئىككى پارچە قىلىۋېتىپتۇ. ئېغىرئاياغ ئاياللارنىڭ قورسىقىنى قىلىچ بىلەن يېرىپ، تېخى دۇنياغا تۆرەلمىگەن بوۋاقنىمۇ ئۇجۇقتۇرۇۋېتىپتۇ. كىچىك گۆدەكلەرنىڭ يۈرىكىنى ئويۇۋېلىپ كاۋاپ قىلىپ يەپتۇ. بۇ دەھشەتلىك قىرغىنچىلىقنى سۆزلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ.

ئۇدمىشنىڭ كۆز ئالدىغا ئاشۇ پاجىئەلىك مەنزىرە كېلىپ سۆزدىن توختاپ قالدى. ئۇنىڭ ئىككى چانىقى ياشقا لىق تولغانىدى.

ـــ سۆزلە بالام، سۆزلە، ـــ دەپ ئالدىراتتى دادىسى ياشلىرىنى سۈرتۈپ، ـــ ئېيتمىدىگەن ئېچىنىشلىق ـ ھە، قانداق تاقەت قىلىپ تۇرغانسىلەر.

ـــ تاقەت قىلىپ تۇرالمىدۇق. بوغرا قاراخان غەزەپلىنىپ ئەسىر ئالماسلىق توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. بەگتۇرمىش «قىتان قاراقچىلىرى قېرىنداشلىرىمىزنى قانداق ئۆلتۈرگەن بولسا، بىزمۇ ئۇلارنى شۇنداق ئۆلتۈرۈپ قىساس ئالماي قويمايمىز!» دەپ مۇشتۇملىرىنى چىڭ تۈگۈپ ۋارقىراپ كەتتى. جەڭ باشلاندى. قىتان قانخورلىرى ئۆزى بېسىۋالغان ھەربىر يېزا ـ شەھەردە جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ بىزنى چېكىندۇرمەكچى بولدى. بەگتۇرمىش: «ئارقىغا يېنىش ئاسىيلىق، دۈشمەن ئۈستىگە ئات سېلىپ ماڭغىنىمىز ماڭغان!» دەپ ھەممىمىزنىڭ ئالدىدا قىلىچ ئوينىتىپ ماڭدى. بىز تاجاۋۇزچىلارنى سۈر ـ توقاي قىلىپ، تەڭرىتاغ باغرىدىن، ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىن قوغلاپ چىقاردۇق. دۈشمەن بۇلاپ ئېلىپ كەت-

مەكچى بولغان تۈمەنلىكەن قوي، كالا، يىلقىلارنى، ئالتۇن، تىللا، يامبۇلارنى قولغا چۈشۈرۈپ ئۆز ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىپ قوغلاپ مېڭىۋەردۇق. ئەنە شۇنداق شىددەتلىك جەڭ بىلەن بىر يىل ئۆتتى. نۇرغۇن قېرىنداشلىرىمىز شېھىت بولدى. ئىككىنچى يىلى دۈشمەننى ئىز بېسىپ قوغلاپ، ئارام بەرمەي ئېرتىش ۋادىسى، بالقاش كۆلى ئەتراپىدا جەڭنى داۋاملاشتۇر-دۇق. بەكتۇرمىش ھەرقاچان لەشكەرلىرىمىزنىڭ ئالدىدا مېڭىپ، گاھ قىلىچ، گاھ نەيزە، گاھ ئوموت بىلەن ئۇرۇپ، قىتان چېرىكلىرىنى يەر چىشلىتەتتى. بىز جەڭ قىلىپ توختىماي ئىلگىرىلەپ، ئۇرخۇن دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدۇق. ئۆركەش-لەپ ئېقىۋاتقان دەرياغا بىرىنچى بولۇپ ئات سالغان بەكتۇرمىش بولدى. ئۇ قاتتىكى تۈمەنلىكەن دۈشمەن يادىن يامغۇردەك ئوق ياغدۇردى، سالغا، مەنچاناقتىن چوڭ ـ كىچىك تاشلارنى ئېتىپ «تاش بوران» قىلدى. ئاتلىق، ئېگىز ھارۋىلىق ئەسكەرلىرىمىز ئارقا ـ ئارقىدىن دەرياغا چۈشتى. مەن بەكتۇرمىشتىن ئون قەدەملا ئارقىدا كېتىۋاتاتتىم. ئۇ، ئىككى قولىدا ئوموت، قىلىچ ئۇرۇپ، توسۇماقچى بولغان دۈشمەننى يىقىتىپ، قاچۇرۇپ يول ئېچىپ كېتىۋاتاتتى. بىر چاغدا گۈرزە تېگىپ بەكتۇرمىشنىڭ چىپار تورۇقى يىقىلدى. «ئاپلا!...» دەپ ئۇنىڭغا قاراپ ماڭدىم. شۇ ئارىدا ئورنىدىن تۇرغان بەكتۇرمىش بىر قولى بىلەن ئۈزۈپ، بىر قولىدا قىلىچ ئوينىتىپ، «ئاللاھۇئەكبەر!» دەپ نەرە تارتقىنىچە قىرغاققا قەدەم قويدى. بىزمۇ كەينىدىن قىرغاققا چىقتۇق. قىرغاقتىكى دۈشمەن نۆكىرى يوپۇرۇلۇپ كېلىپ بەكتۇرمىشنى تىرىك تۇتماقچى بولدى. ئۇ بىر قولىغا قىلىچ، بىر قولىغا ئوموتنى ئېلىپ پىرقىراپ ئايلانغىنىچە ئۇرۇپ، سان-جىپ بىرقانچە دۈشمەننى يەر چىشلەتتى. بىزمۇ ھەرياندىن كەلگەن دۈشمەنلەر بىلەن قىلىچلىشىپ كەتتۇق. كەينى ـ كەينىدىن قىرغاققا چىققان نۆكەرلىرىمىز قىتان خۇمپەرلىرىگە

قورشاپ زەربە بەرگىلى تۇردى. مەن ئىختىيارسىز بەگتۇرمىش
ئىلىشىۋاتقان تەرەپكە قارىدىم. يەتتە ـ سەككىز دۈشمەن ئۇنىڭ
ئەتراپىدا سۈنايلىنىپ ياتاتتى. ئولتۇرۇپ قالغان بەگتۇرمىش
قىلىچىنى توختىماي شىلتىۋاتاتتى. ئۈچ دۈشمەن ئۇنىڭغا نەيزە
تەڭلەپ كەلدى. ئىتىلىپ بارغىنىمچە دۈشمەننىڭ بىرسىنى چې-
پىپ تاشلىدىم. بەگتۇرمىش بىرسىنىڭ قارنىنى چۇۋۇۋەتتى ۋە
ئورنىدىن تۇرۇپ، قاچقان دۈشمەننى قوغلاپ يېتىۋېلىپ قىلىچ
ئۇردى، ئۆزىمۇ يىقىلدى. مەن يۈگۈرۈپ بېرىپ يۆلىدىم. بېشىغا
ئومۇت تەگكەنىكەن. ئىششىپ بۆرتۈپ چىققان يەردىن قان
ئېقىۋاتاتتى. ئوق مۈرىسىگە، يانپېشىغا قىلىچ تەگكەنىدى. بۈل-
دۈقلاپ قان چىقىۋاتقان كۆكرىكىدە نەيزە ئىزى بار ئىدى. ئۇ
شۇنداق ئېغىر يارىلانغان تۇرۇپ قىلىچىنى تاشلىمىغانىدى ۋە
ھەدەپ قىلىچىنى شىلتىپ ئالدىغا ئىنتىلەتتى. شۇ ھالدا بىردىن
جىم بولۇپ قالدى. قارىسام كۆز قارىچۇقلىرى قېتىپ قاپتۇ.
قولىقىمنى قان بىلەن بويالغان مەيدىسىگە ياقتىم، يۈرىكىمۇ
سوقۇشتىن توختىغانىكەن. «ئاھ، تەڭرىم! نېمىشقا دوستۇمنى
بىز بىلەن بىرگە غەلىبە شارابىنى ئىچىشكە بۇيرۇمىدىڭ» دەپ
يىغلاپ كەتتىم. دۈشمەنلەرنىڭ قاچقىنى قېچىپ، بىرقانچە مىڭى
ئەسىر بولۇپ تىز پۈككەنىدى. يايلاقلىرىمىزدىن بۇلاپ كەتكەن
تۈمەنلىگەن مال ـ يىلقىلارنى قايتۇرۇۋېلىپلا قالماي، سان ـ
ساناقسىز ئولجا ـ غەنىيمەتكە ئېرىشتۇق. بۇغرا قاراخان ئالىيلە-
رى ھال رەڭ تۇغ بىلەن بەگتۇرمىشنىڭ ئېگىكىنى چاتتى. «بۇ
ئالپىنىڭ جەسىتىنى قۇز ئوردۇغا ئېلىپ كېتىمىز. ئوبدان ساق-
لاڭلار» دەپ ئەمر قىلدى. مىنى ئەشكىنچىلىككە تاللاپ، پاي-
تەختكە تېز خۇش خەۋەر يەتكۈز، دەپ بۇيرۇدى. مانا، كېلىپ
ھەر بىرلىرىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپتىمەن. ئەپسۇس، بەگتۇرمىش
غەلىبە تەنتەنىسىنى كۆرەلمىدى، ئاپا،ـــ ئۇدمىش سۆزىنى تو-
گىتىپ دەس قوپتى ۋە رەيھاندىننىڭ ئالدىدا تىزلاندى،ـــ

پىقىر شاگىرتلىرىنى ئوغۇللىرى ئورنىدا كۆرگەيلا، ئۆزلىرىنى ھېچقاچان يەرگە قاراتمايمەن.

— جان دوست بۇرادىرىمنىڭ پەرزەنتى بولسىلىمۇ، سىدىلىنى ئۆز بالامدەك كۆرۈپ كېلىۋاتىمەن، ئوغلۇم. پىقىرنى ئاتا ئورنىدا كۆرگەن بولسىلىرى، شۇنداق ئىشەنچكە كەلدىمكى، مەن يۆلەنچۈكسىز قالمايدىكەنمەن.

رەھىمدىن ئۇنى تۇرغۇزۇپ قۇچاقلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— غەلىبە تەنتەنىسىنى ئوغلۇمنىڭ تېنى كۆرمىگەن بىلەن روھى كۆردى، سىلى كۆردىلە بالام. ئۇ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلدى، مەن ئۇنىڭ بىلەن ئىپتىخارلىنىمەن، — ھاياجانلانغان ئاتا قىبلىگە قاراپ قوللىرىنى سۇنۇپ دېدى، — رەھمەت تەڭرىم، ئەل سۆيەر، ۋەتەن سۆيەر باتۇر ئوغلانغا ئاتا قىلغىنىڭ ئۈچۈن رەھمەت. ئەگەر ئاسىي قاچقۇنغا، ساتقۇن خائىنغا ئاتا قىلىپ قويغان بولساڭ، بۇ يۈزۈمنى قانداق كۆتۈرۈپ يۈرەتتىم. رەھمەت تەڭرىم، رەھمەت!

ئۇ، ئادامتوغرىلغا قاراپ دېدى:

— رەھمەت چاغرىبەگ، ئوغلۇمنى باتۇر، مەرد ئەزىمەت قىلىپ تەربىيىلىگەنلىكلىرى ئۈچۈن رەھمەت.

— ئاللادىن مىننەتدار بولسىلا بۇرادىرىم. پىقىر پەقەت بەندىلىك بۇرچۇمنى ئادا ئەتتىم خالاس. ئۆزلىرىمۇ پەرزەنتىم ئۇدمىشنى تەربىيىلەپ كامال تاپقۇزدىلىغۇ. رەھمەتنى سىلىگە ئېيتساق بولىدۇ. ئەلنىڭ ھۆر - ئەركىنلىكى ئۈچۈن ئوغلىنى ئاتلاندۇرغان، مىڭلىغان ئات، قورال - جابدۇق، ئالتۇن - كۈمۈش ياردەم قىلغان ئۆزلىرىدەك مەرد ئەزىمەتكە پۈتۈن قوۋم رەھمەت ئېيتىدۇ، — ئورنىدىن تۇرغان ئادامتوغرىل رەھىمدىننى قۇچاقلىدى. دەھلىزدە باياتىن بېرى ھۇجرا ئىشىكىگە يېقىن كېلىپ، ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغان ئايتولۇن ئاستا كەينىگە يېنىپ كۆزلىرىدىن ئېقىۋاتقان ياشنى سۈرتتى.

رەبھانىدىن ئۇلارنى ئىشىك ئالدىغىچە چىقىپ ئۇزىتىپ قويدى.

پەتىچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈچ كۈنگىچە ئۈزۈلمىدى. تۆتىنچى كۈنى ھاجىپ رەبھانىدىن ئوردىغا بېرىپ خىزمەتتە بولدى. ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمىر - ئەركانلار بۇغرا قاراخان ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخاننى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىشىۋاتاتتى: بۇغرا قاراخان سارىيىنى زىننەتلەش، قوزئوردۇ كوچىلىرىنى كۆركەملەشتۈرۈش، چەت ئەل يالۋاچلىرىنى① كۈتۈۋېلىش، مەملىكەت بويىچە غەلىبە تەنتەنىسى كۈنى ئۆتكۈزۈپ ئاۋام بىلەن داستىخاندا بىرگە بولۇش، ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈش، چېلىشىش، ئوغلاق تارتىشتەك پائالىيەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن ئالدىراش ئىدى.

رەبھانىدىن «ئاۋام بىلەن داستىخاندا جەم بولۇپ، غەلىبە شارابىنى ئىچىش» پائالىيىتىگە رىياسەتچى قىلىپ بەلگىلەنگەندى. بۇ كاتتا سورۇندا بۇغرا قاراخان، ئىلىكخانلار ئاۋام بىلەن يۈز كۆرۈشەتتى. شائىرلار مۇشائىرە ئوقۇيتتى. قىزىقچىلار قىزىقچىلىق قىلاتتى. سەنئەتكارلار ساز چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئوينىشاتتى. ئاخىرىدا جەڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە باتۇرلۇق كۆرسەتكەنلەرگە، نام قازانغانلارغا تون كىيدۈرۈلۈپ ئات مىنگۈزۈلەتتى. بۇ نەچچە يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان مىسلىسىز زور پائالىيەت بولغاچقا، پۇختا تەييارلىق قىلىش زۆرۈر ئىدى. ئەخمەت تۇغانخان تەختكە چىقىپ ئۆتكۈزگەن «ئاۋام بىلەن داستىخاندا جەم بولۇش» سورۇنى كۆڭلىگە ياقمىغاچقا، رىياسەتچىلەرنىڭ كاللىسى ئېلىنغانىدى. بۇ ساۋاقنى ئېسىدە تۇتقان رەبھانىدىن، بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ھاكىمى ئېلىكبەگ بىلەن كۆرۈشۈپ مەسلىھەتلەشتى. ھەرقايسى بازار،

---

① يالۋاچ — ئەلچى.

كوچا، مەھەللىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىنى ۋاقىپلاندۇرۇپ، ئاۋامنى تېز ھەرىكەتكە كەلتۈردى.

چارچىغان، ھارغان رەيھانىدىن ئۆيگە كەچ قايتتى. يابىرا ئېرىنىڭ ئۈپچان چىرايىغا زەن قويغاچ تونىنى سالدۇرۇپ، تەرەت ئېلىشقا سۇ قويۇپ بەردى. ئۇ، بۇنداق ئىشلارغا دېدەكلەرنى بۇيرۇمايتتى. بۇ بەلكىم بەك ياخشى كۆرگەنلىكىدىن بولسا كېرەك، يۈيۈنۈش سۈيىنىمۇ ئۆزى ئىسسىتاتتى، بولمىسا قول دېدەكلەر، ھۆر خىزمەتچىلەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. قىزلار باغ ئىچىدىكى كۆل بويىدا قوشناچىمىدىن ئالغان دەرسلىرىنى تەكرارلىشىۋاتاتتى. رەيھانىدىن ئۆز ھۇجرىسىنىڭ دېرىزىسىدىن ئۇلارغا كۆز سېلىپ، ئوغلىنى ئويلاپ قالدى. «ئۇ ھايات بولسا، ئوردىدىن كەلگەن چېغىمدا ئالدىمغا چىقاتتى، تويىنى قىلغان بولاتتىم...» تاراملاپ ئاققان يېشىنى ياغلىقى بىلەن ئېرتقان ئاتا نامازغا تۇردى.

چاي دەملەپ كىرگەن يابىرا، ئېرى جايناماردىن تۇرغاندىن كېيىن يىغلامسىراپ دېدى:

— دادىسى، ئوغلۇم كۆز ئالدىمغا كېلىۋېلىپ يىغىدىن باش كۆتۈرەلمەس بولۇپ قالدىم. ئۆزۈمنى شۇنچە چىڭ تۇتساممۇ، ئىچ - ئىچىمدىن توختىماي ئۇتلۇق ئاھ ئېتىلىپ چىقماقتا. چىدىماي قالدىم... — ئۇ ئېرىنىڭ مۈرىسىگە باش قويۇپ ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ ياش تۆكتى.

— يىغلىماڭ ئەزىزىم. سەۋر قىلماقتىن باشقا نېمە ئىلاجىمىز بار. كۆرۈنۈشتە ھازا تۇتمىغان بىلەن، يۈرىكىمىز ھازا تۇتۇۋېتىپتۇ. راست، چىدىماق تەس، لېكىن بۇ قازاغا بەرداشلىق بېرىشىمىز كېرەك، — دېدى رەيھانىدىن خوتۇنىنىڭ مۆگلۈك چىرايىغا زەن سېلىپ.

يابىرا مۇشۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە خېلىلا تارتىلىپ قالغانىدى. سېپتە قاپاقلىرى ئولتۇرۇشۇپ، ماڭلىيىدىكى

بىلىنەر ـ بىلىنمەس قورۇقلار كۆزگە چېلىقىپ قالغانىدى. بۇ نازاكەتلىك ئۇچۇق جۇۋاننىڭ لەۋەن قامىتى، ئۇشتۇمتۇت ئۇشـشۇك تەككەن گۈل شېخىدەك ئېگىلگەنىدى. رەيھانىدىنىڭ ئۇنىڭغا ناھايىتى ئىچى ئاغرىپ كەتتى. دېمىسىمۇ ئۇن تۆت يېشىدا ئەمرىگە ئېلىپ، يىگىرمە يىلنى بىرگە ئۆتكۈزگەن بۇ خوتۇنىغا بولغان مېھرى كۈندىن ـ كۈنگە ئۇلغايدىكى، سۇسـلاشمىدى. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئايرىلالماس دەرىجىگە يەتكەنىدى.

قېيناتا، قېينانىسىمۇ بۇ كېلىنىنى بەك ياقتۇراتتى، ئۆز قىزىدەك كۆرۈپ ئىززىتىنى قىلاتتى. يابىرامۇ ئۇلارغا كۆيۈنەتـتى، چاي ـ تاماقنى ئۆزى ئېلىپ كىرىپ ھالىغا يېتەتتى، خىزمىتىنى ئېرىنمەي قىلاتتى. رەيھانىدىن بۇ مەھبۇبىدىن شۇنـچە رازى ئىدى.

يابىرا كەنچەك قەبىلىسىنىڭ ئۇلىمالىرىدىن بىرسى بولغان بەگتاش موللىنىڭ كەنجى قىزى ئىدى. ئۇنىڭ ئابدۇللا دېگەن ئەرەبچە ئىسمى جامائەتكە مەشھۇر ئىدى. كىشىلەر ئابدۇللا داموللا دەپ ھۆرمىتىنى قىلىشاتتى. ئۇ چاغلاردا ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنىڭ، دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق ئىككى ئىسمى بولاتتى. بىرى، ئۇنىڭ مىللىتى، يەرلىك ئادەملىكىنى بىلدۈرسە، يەنە بىرى، مۇسۇلمان ئىكەنلىكىگە شاھىت ئىدى. دادىسى يابىراغا «ئامىنە» دەپ ئەرەبچە ئىسىم قويغان، لېكىن رەيھانىدىن «يابىرا» دەپ چاقىرىشنى ياخشى كۆرەتتى.

يابىرا بەگتۇرمىشنى ئۇن ئالتە يېشىدا تۇغقانىدى. ئۇنىڭـدىن كېيىن تۇغۇلغان تۆت قىزى بىر ـ بىرىدىن چىرايلىق بولۇپ، ئۇلار ئائىلىنىڭ بىباھا زىننىتى ئىدى. بۇلار يىلسېرى بوي تارتىپ ئات مىنەلەيدىغان، ئوقيا ئاتالايدىغان، كىتاب ئوقۇيالايدىغان بولغانىدى.

بەگتۇرمىش يالغۇز ئوغۇل بولغاچقا، ھەممەيلەن ئۇنىڭ

كۆزىگە قارايتتى. مىجەزى ئوبدان، ئاق كۆڭۈل، قەيسەر بۇ يىگىت ئەمدى يوق ئىدى.

رەيھاندىن، خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرۇپ كەتكەن خوتۇننىڭ ئىككى مۇرىسىدىن تۇتۇپ دېدى:

— يابىرا، ئارتۇقچە ھەسرەتلەنمەڭ، ھەسرەت يۈرەكنى يەيدۇ، كىشىنى ئۈمىدسىزلىك دەشتىدە سەرسان قىلىۋېتىدۇ. سىز ماڭا، باللارغا كېرەك، ئاتا - ئانامغا كېرەك. بۇنداق قايغۇرۇپ ئاغرىپ قالسىڭىز ھەممىمىز ئازابلىنىمىز. بىزنىڭ ئازابلىنىشىمىزنى خالامسىز؟

— ياق، خالىمايمەن، — پىچىرلىدى يابىرا ئېرىگە مۆلدۈرلەپ بېقىپ.

— خۇدا يەنە بىر ئوغۇل پەرزەنت ئاتا قىلىپ قالار.

— خۇدا بۇيرۇسا يەنە بىر ئوغۇل تۇغمسام كۆڭلۈم ئارامىغا چۈشمەيدىغان ئوخشايدۇ. ئوغۇل كۆرمىسلە سىلىنىڭمۇ كۆڭۈللىرى پۈتۈن بولمايدۇ. ئاھ، چاپسانراق بويۇمدا قالسىدى...

بۇ ئۇنىڭ يۈرەك نىداسى ئىدى.

— مانا، مانا، ئەزىزىم، مېنىڭ ئۈمىدىم شۇ. يەنە بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىڭ. مەن تەڭرىمدىن بايلىق، ئەمەل تەلەپ قىلمايمەن، بىر ئوغۇل تەلەپ قىلىمەن.

يابىرا قولىنى بىلەن يېشىنى ئېرتىپ رەيھاندىنغا يۈلەندى.

— مەن تۈنۈگۈن تاڭغا يېقىن بىر چۈش كۆردۈم.

— قانداق چۈش كۆرۈپسىز، ئەزىزىم.

— چۈشۈمدە ماڭا بىر بۆرە خىرىس قىلىۋاتقۇدەك.

— تەڭرىم بىزگە يەنە بىر ئوغۇل ئاتا قىلىدىكەن...

رەيھاندىن ئۇنى باغرىغا باستى. ئالتۇندەك چاقنىغان كەچكى شەپەق، ھۇجرىنىڭ دېرىزىسىگە جۇلا تاشلىدى.

3

قىتانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، غەلبە قۇچۇپ كېلىۋاتقان ئەخمەت تۇغانخان — سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. سېيىت ئەلى ئارسلانخان مەلىكە نۇر ئەلانۇر خېنىمنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. نۇر ئەلانۇر خېنىم شەرقتىكى تۇنجى ئىسلام دۆلىتى — قاراخانىلار مەملىكىتىنى بەرپا قىلغان سۇلتان سۇ-تۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ قىزى ئىدى. سۇتۇق بۇغراخان بازىر ئارسلانخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىدى. بازىر ئارسلانخان قارا-خانىلار مەملىكىتىگە ئۇل سالغان بىلگە كۆل قادىرخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى.

تۇغانخان بۇغرا قاراخان بولغاندىن كېيىن، خان جەمەتى ۋە ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدا نارازىلىق تۇغۇلدى. كۇتۇلمە-گەن ۋەقەلەر يۈز بېرىپ، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشلەر سادىر بول-دى. تارىخنىڭ بۇ سىرلىرىدىن ئوقۇرمەنلەرنى ۋاقىپلاندۇرۇش ئۈچۈن، بۇ بابتىكى ھېكايىنى بىلگە كۆل قادىرخاندىن باشلىدىم.

تارىم ۋادىسىنى قۇم بېسىپ، ئورغۇن يېزا، شەھەرلەر قۇم بارخانلىرى ئاستىدا قالغاندا، ھايات قالغان بىر قىسىم ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بۇ يەردىن ئورخۇن، بالقاش بويلىرىغا كۆچۈپ بېرىپ، دەسلەپ ھون خاندانلىقىنى، ئاندىن كۆك تۈرك خاقانـ-لىقىنى، تۇغلا توققۇز ئۇيغۇر خانلىقىنى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى، ئاخىرىدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغانىدى. تەقدىرى قىسمەت بىلەن باستۇرۇپ كەلگەن قىرغىز - قىپچاق خانلىقىدىن يېڭىلگەن بىلگە كۆل قادىرخان ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ماكانى بولغان تارىم ۋادىسى، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىگە ئاخىر قاي-تىپ كەلدى.

بىلگە كۆل قادىرخان، ئۇيغۇر ياغما قەبىلىسىنىڭ قاراخانى بولۇپ، پاساھەتلىك، باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇيغۇر، بايىرغۇ، ھون، توخرا، قارلۇق، باسمىل، چىكىل قاتارلىق قەبىلىلەرگە باشچىلىق قىلىپ، ئۇلارنى ئالتاي تاغلىرىدىن چۇ، تالاس دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان جايلارغا ئورۇنلاشتۇردى. قەشقەر، بالاساغۇن شەھەرلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ ھوقۇقىنىمۇ ئىگىلىدى. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە چوڭ ئوغلى بازىر تېكىنگە ئۇيغۇرلارنىڭ شەرەپ نامى بولغان «ئارسلانخان» ئۇنۋانىنى بېرىپ، ئۇنى بالاساغۇن شەھىرىگە ھاكىم قىلدى. كىچىك ئوغلى ئوغۇلچاق تېكىنگە ياغما ئورۇقىنىڭ شەرەپ نامى بولغان «بۇغراخان» ئۇنۋانىنى بېرىپ تالاس قەلئەسىگە ھاكىم قىلدى.

بىلگە كۆل قادىرخان ياشىنىپ قالغانىدى. ئۇ قانداش، قېرىنداش قەبىلىلەرنىڭ بۇغراخان، قاراخان، ئىلىكخان، ئارسلانخانلىرىنى، سۇباشى، يابغۇ، چوغلان، سانغۇن، ئىنالبەگ، چاغرىبەگلىرىنى يىغىپ مۇنداق ۋەسىيەت قىلدى:

— ئەي مەردۇ مەردانىلىرىم، ئۆمرۈم ئاخىرلىشىپ قالدى. كۆزۈم يۇمۇلۇش ئالدىدا سىلەرنى ئوبدان كۆرۈۋالاي. سىلەر مېنىڭ جەڭگاھتىكى قاناتلىرىم، سەپەردىكى ھەمراھلىرىم، مەن خەلقىمنى سىلەرگە تايىنىپ ئاخىر ئۆز ۋەتىنىگە قايتۇرۇپ كەلدىم، ئەمدى ئۆلسەم ئارمىنىم يوق. شۇنى ئۇنتۇماڭلاركى: ھەممە قەبىلە كىشىلىرىنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر، بىز قان — قېرىنداش، بىر ئاتىنىڭ بالىلىرى. ئەجدادىمىز ئۇلۇغ بوۋىمىز ئوغۇزخان بىلەن كۆك بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپ يورۇقلۇققا چىققان. ئىناق — ئىتتىپاق بولۇپ، ئەركىن، خۇشال ياشاڭلار. بىرىڭلارنى بىرىڭلاردىن پەس كۆرمەڭلار، بىر — بىرىڭلاردىن ئايرىلماڭلار، دۈشمەنگە ساتقۇنلۇق قىلماڭلار، ئاراڭلار بۇزۇلغان كۈن — سىلەرنىڭ مەھكۇم بولغان كۈنۈڭلاردۇر.

بىر ـ بىرىگىلار بىلەن يېقىن بولۇشلار، يىراقلاشماسلار؛ بىر ـ بىرىگىلارغا كۆيۈنۈشلار، ئاداۋەت تۇتماسلار؛ بىر ـ بىرىگىلارنى كەچۈرۈشلار، ئۆچەكەشمەسلار؛ بىر ـ بىرىگىلارنى يۆلەشلار، ئورا قازماسلار؛ مەرد، سېخىي بولۇشلار، بېخىل، تەمەخور بولماسلار؛ كەڭ قورساق مەردانە بولۇشلار، خۇشامەتچى، سۇخەنچى بول-ماسلار؛ بىلىم ئۆگىنىشلار، نادان، ساياق بولۇپ قالماسلار، يېتىم ـ يېسىر، مىسكىن، غېرىبلارنىڭ بېشىنى سىلاشلار، باغرى تاشلىق قىلماسلار...»

بىلگە كۆل قادىرخاننىڭ كۆزلىرى كۆك ئاسمانغا تىكىلىپ قېتىپ قالدى. ئۇ جان ئۈزگەنىدى. بوش قالغان تەختكە چوڭ ئوغلى بازىر ئارسلانخان ئولتۇردى. ئوغۇلچاق تېكىن ئاكىسىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇپ بىرنەچچە يىلنى جىم ئۆتكۈزدى. ئاخىر تەختنى تارتىۋېلىش غەرىزىدە نىيىتىنى بۇزدى. «نىيىتى بۇزۇق-نىڭ قازىنى تۆشۈك». سامانىلار شاھى ئىسمائىل بىننى ئەخمەت نۇرغۇن لەشكەر بىلەن تالاس شەھىرىگە بېسىپ كىرىپ، ئۇنىڭ خانىشلىرى، بالىلىرى بىلەن ئون بەش مىڭ ئادەمنى ئەسىر ئالدى. ئوغۇلچاق قەشقەرگە قېچىپ كەلدى. بازىر ئارسلانخان بالاساغۇندا ۋاپات بولدى، ئوغۇلچاق ئاكىسىنىڭ نامىزىغىمۇ بارمىدى.

ئىچىدە غۇم ساقلاپ كەلگەن قارلۇق قەبىلىسىنىڭ بەزى يابغۇ، سۇ باشى، چاغرىبەگلىرى پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، بالاساغۇندا ئوردا ئۆزگىرىشى قىلدى، ياغمىلارنىڭ ئىلىكخان، تېكىن، ۋەزىر، ئەمىرلىرىنى قىرغىن قىلىپ ئۆز خانلىقىنى تىكلى-دى. بازىر ئارسلانخاننىڭ چوڭ ئوغلىنىمۇ ئۆلتۈرىۋەتتى. كى-چىك ئوغلى سۇتۇق تېكىننى ھايات قالغان ياغمىلار يوشۇرۇن تۈردە قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ، ئوغۇلچاق تېكىننىڭ تەربىيەت قىلىشىغا تاپشۇردى. سۇتۇق تېكىن كىچىك بولغاچقا، ئۇنىڭغا ۋاكالىتەن ئوغۇلچاق بۇغرا قاراخان بولۇپ تەختكە چىقتى. ئۇ

ئۆتكەن ئىشلاردىن ساۋاق ئالماي ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلدى،
ئەل بىلەنمۇ، سۇتۇق تېكىن بىلەنمۇ كارى بولمىدى.
سۇتۇق تېكىن ناھايىتى غەيۇر، چەبدەس يىگىت بولدى.
قەشقەرگە سودىگەر قىياپىتىدە كەلگەن سامانىيلار دۆلىتىنىڭ
دانىشمەن شاھزادىسى ئەبۇ نەسىر سامانىينىڭ ئىخلاس بىلەن
تەربىيىلىشى نەتىجىسىدە ئىسلام دىنىغا كىردى. ئەلۋەك، ھۆر
ئەلگە ئاپەت بولغان زالىم، شەھۋانىيەتچى تاغىسى ئوغۇلچاق
قادىرخاننى، ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن بالا - چاقىلىرى، تەرەپ-
دارلىرى بىلەن قىلىچ بىسىدىن ئۆتكۈزدى. سۇتۇق تېكىن ئون
سەككىز يېشىدا ھىجرىيە 333 - يىلى① قاراخانىلار تەختىدە
ئولتۇرۇپ بۇغراخان بولدى، ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلدى.
شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىدە يەنە بىر ئىسلام
دۆلىتى مەيدانغا كەلدى. ئۇ لەشكەر تارتىپ بالاساغۇن شەھىرى-
نى ئېلىپ، قارلۇق خانلىقىغا خاتىمە بەردى. كېيىن لەشكەر
ئەۋەتىپ، كۇچا، كورلا، كىنگىت② شەھەرلىرىنىمۇ ئۆز ھۆكۈمى-
رانلىقىغا ئالدى. باغداتتىكى ئابباسىلار خەلىپىسى ئۇنىڭغا سۇل-
تان ئۇنۋانىنى بەردى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئون بىر يىل
دەۋران سۈرۈپ ھىجرىيىنىڭ 344 - يىلى③ قەشقەردە ۋاپات
بولدى، ۋەسىيىتى بويىچە ئاتۇش مەشھەد يېزىسىدىكى ئۇستازى
ئەبۇ نەسىر سامانىينىڭ مەقبەرىسى يېنىغا دەپنە قىلىندى. ئورنىغا
چوڭ ئوغلى مۇسا بايتاش بۇغرا قاراخان بولدى. تۇرپان ئىدد-
قۇت خانلىقى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدى. لېكىن خوتەن خانلىقى
بىلەن بولغان ئۇرۇش تۈگىمەي تۇرۇپ دۇنيا بىلەن ۋىدالاشتى.

---

① ھىجرىيىنىڭ 333 - يىلى، مىلادىيە 944 - ، 945 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② كىنگىت — قارا شەھەر.

③ ھىجرىيىنىڭ 344 - يىلى مىلادىيەنىڭ 955 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

ئوغلى جەگدە قازا قىلغانلىقى ئۈچۈن، مەرھۇم ئىنىسى سۇلاي-
مان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ئەبۇھارۇن ئارسلانخان تەختكە چىق-
تى. ئۇنىڭ زامانىسىدا قاراخانىلار ئېلىنىڭ زېمىنى ناھايىتى
كېڭەيدى. سامانىلار پادىشاھى مەغلۇپ قىلىنىپ، بۇخارا ئېلىند-
دى. خارەزىمغا لەشكەر تارتىپ بېرىپ، سەمەرقەنت، شاش،
ئۆزگەن شەھەرلىرىنىمۇ ئىگىلىدى. ھارۇن بۇغراخان كېسەل
بولۇپ قەشقەرگە قايتىپ كېلىۋېتىپ، «قوچقار بېشى»[1] دېگەن
يەردە ۋاپات بولدى. مانا شۇ چاغدا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى يۇسۇپ
قادىرخان قەشقەردە ئارسلانخان ئىدى. لېكىن بالاساغۇندا تۇرۇ-
ۋاتقان كۆچتۈگگۈر، قارام سۇباشى — شاھزادە ئەخمەت بىننى
ئەلى تۇغانخان ۋەزىر — ۋۇزرالارنى، ئەمىر — ئەركانلارنى قولغا
كەلتۈرۈپ تەختكە چىقتى. كۆكسى — قارنى كەڭ، بىلىملىك،
باتۇر يۇسۇپ قادىرخان تەخت تالىشىشنى خوپ كۆرمەي، ئۆ-
زىنى تۇتۇپ، ئۇنىڭ بۇغرا قاراخان بولغانلىقىنى ئېتى-
راپ قىلدى...

قىتانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دەبدەبە بىلەن كېلىۋاتقان
بۇغرا قاراخان ئەنە شۇ ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخان ئىدى!

مەنسۇر ئىلىكخاننىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ، دۆلەت ئەركانلى-
رى بىلەن ئوردا ئالدىدا تۇرغان رەيھانىدىن، قىلىچلىرىنى
يالىڭاچلاپ، جەينىكىنى بېقىنىغا تىرەپ سەپراس بولغان ياسا-
ۋۇللارغا كۆز سالغان ھالدا، قاراخانىلار تارىخىنى ئەسلەپ چىق-
تى، ئۇ بامدات نامىزىنى ئۆتەپلا، بالاساغۇندىكى يەتتە يۈز
مەسچىت جامائىتىنىڭ رەت — رەت سەپ تۈزۈپ، ناغرا —
كانايلارنى چېلىپ، تۇغ — ئەلەملەرنى كۆتۈرۈپ بۇغرا قاراخان-
نىڭ ئالدىغا چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئورۇنلاشتۇرۇش-

[1] قوچقار بېشى — قىشلاق، بۇ يەردە ھاكىمىيەت باشقۇرىدىغان قورغان بولغان.

نىڭ مۇۋاپىق بولغىنىدىن كۆڭلى ئەمىن تېپىپ ئوردىغا كەلگە-
نىدى. ئوردىنىڭ دەل — دەرەخلەر سايە تاشلىغان خىشلىق
يوللىرى جانان چىنىدەك پارىلداپ كەتكەنىدى. توغ — ئەلەملەر
قادالغان ئوردا ئىشىكلىرى داغدام ئوچۇق ئىدى. «خانەئى دى-
ۋان»، «بۇغرا قاراخان» سارىيىنىڭ دېرىزىلىرى، تام — تورۇس-
لىرى سۇرتۇلۇپ زىننەتلەنگەنلىكى ئۈچۈن، يېڭىدىن بىنا قى-
لىنغاندەك تەسىرات بېرەتتى. ئىلىكخاندىن باشلاپ دەرۋازىۋەن-
گىچە ئۇستىۋېشىدىكى لىباسلىرىنى يەڭگۈشلەپ تېخىمۇ سالاپەت-
لىك تۇس ئېلىشقانىدى.

رەبھاندىن پېشىل بەقەسەم تون كىيىپ، پېشىل شايى
سەللە يۆگىۋالغانىدى. ئۇ ھەممەيلەن بىلەن تىنچلىق — ئامانلىق
سورىشىپ، مەنسۇر ئىلىكخاننى پايتەخت ئاھالىسىنىڭ قارشى
ئېلىش تەييارلىقىدىن ۋاقىپلاندۇرۇپ، بىر قىسىم دۆلەت ئەربابلى-
رى بىلەن ئوردا ئالدىغا چىقىپ تۇرغانىدى. «تۇغانخان قور-
قۇمسىز، جاسارەتلىك بولغىنى بىلەن، بەكمۇ ئۆزۈمچىل، قىتانلارنى
يېڭىپ دۇنياغا تونۇلدى، ئەل — يۇرت ئىچىدە زور ئابرۇي
قازاندى. ئەمدى كۆرەڭلەپ پۇقرانى ئۇنتۇپ قالمىسا بولاتتى...»
ئۇنىڭ خىيالى تۈگىمەي مەنسۇر ئىلىكخان ئۇيغۇر، قارلۇق،
ياغما، چىگىل قاتارلىق قەبىلە چوڭلىرى بىلەن چىقىپ كەلدى.
ئۇ، تۇم قارا ئارغىماققا مىنگەنىدى، خاس نۆكەرلىرى ئاق ئات
مىنىشكەنىدى. ھېچكىمگە قارىماي، ئىككى ياندا سەپراس بولۇپ
تۇرۇشقان ئوردا نۆكەرلىرىنىڭ قىلىچنى پەس تۇتۇپ بەرگەن
ھۆرمەت سالىمىنىمۇ ئىلىك ئالماي مېڭىپ كەتتى. ئاندىن بۇغرا
قاراخان تۇغانخاننىڭ خانىشلىرى، شاھزادىلەر، مەلىكىلەر، ئارس-
لانخان، ئىلىكخان جەمەتىگە تەئەللۇق خانزادىلەر، كېنىزەكلەر،
غۇلاملار ھارۋىدا ۋە ئاتتا يۈرۈپ كېتىشتى. دەرۋازا ئالدىدا
تۇرغان دۆلەت ئەركانلىرىمۇ مۇلازىملىرى بىلەن ئاتلىنىشتى.
رەبھاندىن ئۇلار بىلەن كېتىۋېتىپ «مەنسۇر ئىلىكخاننىڭ

كۆڭلى ئارامىدا ئەمەستەك قىلىدۇ» دېگەننى كۆڭلىدىن ئۆت-كۈزدى. ئۇلار ئاجايىپ سەلتەنەتلىك زىننەتلەنگەن «دەرۋازەئى باشا» دىن ئۆتتى. بۇ دەرۋازىنىڭ پەشتىقىدا توقسان توققۇز نەپەر شادىيانىچىلار ئۇزۇن بۇغرا كانايلىرىنى، نەققارە - سۇناي-لىرىنى دەرمەھەل چېلىشقا تەييارلانغان ھالدا يىراققا كۆز سې-لىپ تۇرۇشاتتى. يەتتە چاقىرىم يەرگىچە يولنىڭ ئىككى قاسنىقى سانجاق - سانجاق ئادەملەر بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. رەبھاند-دىن ئۇلارغا قاراپ باش لىڭشىتىپ: «كاشكى، بۇغرا قاراخان ئۆزدىـــى شۇنچە ھۆرمەتلىـكەن خەلقىنىـڭ قەدرىگە يەتسە ئىدى...» دەپ ئويلىدى.

دۆلەت ئەركانلىرىنىڭ ئورنى ئەڭ ئالدىدا بولغاچقا، مەن-سۇر ئىلىكخان قارشى ئېلىشقا چىققان تۇمەنلىگەن ئادەم توپىنى بېسىپ ئۆتۈپ توختىدى.

رەبھاندىن كېتىۋېتىپ ئۇيغۇر، قارلۇق، ياغما قەبىلىلىرد-نىڭ يۇقىرى تەبىقىسىگە مەنسۇپ ئائىلىلەرنىڭ تارخان،① بەگ، باي غوجام، خېنىملىرى ئارىسىدا ئاپئاق ساقىلى يەلپۈنۈپ تۇر-غان قامەتلىك ئاتىسى بەكتۆمۈرنى، ئانىسى زەمۇران ئاغىچا خېنىمنى، خوتۇنى يابىرا خېنىمنى، قىزلىرى ئايتولۇن، ئايسد-لىگ، ئايتىمىش، ئارچۇن خېنىملارنى، ئاشانبۇقا باشلىق ئۆي خىزمەتچىلىرىنى كۆردى ۋە ئاتتىن چۈشتى. ئۇلار بۇغرا قارا-خاننى قارشى ئېلىش بىلەن بىللە ئالىپ بەكتۇرمىشنىڭ قانلىق جەسىتىنىمۇ تاپشۇرۇۋېلىشقا چىقىشقانىدى. رەبھاندىن ئۇلارنى ئۆزىنى چىڭ تۇتۇپ يىغلىماسلىققا دەۋەت قىلىپ قانائەت ھاسىل قىلغاندىن كېيىن يۈرۈپ كەتتى. ئۇ مەنسۇر ئىلىكخان ۋەزىر - ۋۇزرالىرى، ھاجىپلار بىلەن تۇرغان يەرگە كەلدى. بۇ يەردە ئادامتوغرىلىمۇ بارئىدى. ئىككى دوست قول ئېلىشىپ تىنچلىق

---

① تارخان — يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىگە بېرىلگەن ئۇنۋان.

سوراشتى. باتۇرلۇقنىڭ بەلگىسى بولغان قوتاز قۇيرۇقى قادالغان تەلەمنى كۆتۈرۈپ تۇرغان تۇدمىش، يولنىڭ ئۇ تەرىپىدە تىزد-لىپ سەپراس بولغان قەھرىمان ھۇجۇمچىلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغانىدى. ھەممەيلەننىڭ كۆزى يولدا بولۇپ، بۇغراقاراخاننى ئىنتىزارلىق ئىلكىدە كۈتۈۋاتاتتى.

كۈن بارغانسېرى كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. ھاۋا ئوچۇق بو-لۇپ، ئېتىلغان پاختىدەك ئاق بۇلۇتلار كۆك ئاسمان بوشلۇقىدا ئۈزۈپ يۈرەتتى. ئاق تون كىيگەن مۇلازىم ئالتۇن ساپلىق ھاۋا رەڭ سايىۋەننى مەنسۇر ئىلىكخاننىڭ بېشىغا تۇتۇپ تۇراتتى. ھەممە تاقەتسىزلىنىپ يولغا قارايتتى.

كۈن تىكلىشەي دېگەندە، ئېتىنى قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ كەلگەن چاپارمەن:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك قەدىمى يې-قىنلاشتى، — دەپ خەۋەر يەتكۈزدى.

قايىقى سېلىنغان مەنسۇر ئىلىكخان بېشىنى كۆتۈردى:

— شادىيانە چېلىنسۇن، پاياندار سېلىنسۇن.

يەتتە چاقىرىم يولغا قىزىل پاياندار سېلىندى. بالاساغۇن-نىڭ يەتتە دەرۋازىسى ئۈستىدىكى گۈمبەزلىك، كاھىشلىرى پارقىراپ تۇرغان پەشتاقلىرىدا ئۈزۈن بۇغرا كانايلار تەڭلا چېلىنىپ، نەققارە ـ سۇنايلارنىڭ ياڭراق ئاۋازى پەلەكنى قۇچتى.

قونچىلىق ئۈتۈك كىيگەن رەيھاندىن پۇتلىرىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، بويۇن سوزۇپ قارىۋىدى، يىراقتىن كۆتۈرۈلگەن قويۇق چاڭ ـ توزاننى كۆردى. توزان بارا ـ بارا يېقىنلاپ، سۈزۈلۈپ، ئارىسىدىن ئۈچ دۇر باشى[1] «يول بوشىتىڭلار، يول ئېچىڭلار، خاقان كەلمەكتە» دەپ چۇقان سېلىپ چىقىپ كەل-

---

[1] دۇر باشى — بۇغرا قاراخاننىڭ ئالدىدا يول ئېچىپ ماڭغۇچى.

دى. كەيىندە هال رەڭ توغ كۆتۈرگەن توققۇز تۇغچى ① بار ئىدى. ئۇنىڭ كەيىندە ئالتۇن ساپلىق توبۇز ② كۆتۈرگەن توقسان توققۇز جاندار ③ ئاتلىق كېلىۋاتاتتى. كەيىندىنلا ئۈچ قىزىل جەدە قوشۇلغان ئۈستى ئوچۇق ئېگىز خاقان هارۋىسىدا مەغرۇر ئولتۇرغان بۇغرا قاراخان ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخان كۆرۈندى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا تۇرلۇك رەڭدىكى ئاتلارغا مىنگەن سۇباشى، ئەمىر، ئەسكىرىي قازى، مۇنەججىم، پالچى، ئەپسۇنچى، تېۋىپ، قىزىقچى قاتارلىق خاقاننىڭ يېقىنلىرى بار ئىدى.

ئۇلارنىڭ كەيىندىن شېهىت بولغان ئالىپلارنىڭ جەسەتلىرى سېلىنغان هارۋىلار كېلىۋاتاتتى. ئىككى ئات قوشۇلغان بۇ هارۋىلارغا، ئاق، قارا شەددە تۇغلار قادىلىپ، ئۈستى مەجنۇنتاللار بىلەن يېپىلغانىدى. هارۋىلارنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئاق تونلۇق قارىيلار سۈرە «ياسىن» نى قىرائەت قىلىپ ماڭماقتا، ئۇلارنىڭ كەيىندىن هايات ئالىپلار قىلىچلىرىنى ئېگەرنىڭ قوشبېشى ئۈستىگە تىكلەپ، «ئاللاهۇئەكبەر!» دەپ تەكبىر ئېيتىپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇلارنىڭ نەيزىلىرىنىڭ ئۇچىغا باتۇرلۇق، نۇسرەت بەلگىسى بولغان قوتاز قۇيرۇقى چىگىپ قويۇلغانىدى.

ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئون ئۇيغۇر ④ توققۇز ئوغۇز ⑤ قەبىلىلىرىدىن تاللاپ، تەربىيلەپ يېتىشتۇرگەن چاپاۋۇل قىسىم

---

① تۇغچى — بۇغرا قاراخان ئالدىدا ئەلەم كۆتۈرۈپ ماڭغۇچى.
② توبۇز — گۇرزىنىڭ قەدىمىي ئۇيغۇر تىلىدا ئاتىلىشى.
③ جاندار — بۇغرا قاراخاننىڭ مەخسۇس مۇهاپىزەتچىلىرى.
④ ئون ئۇيغۇر — ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بولۇپ، بۇلار: ياغلاقار، قوتۇرغۇر، بۇقاسىقىر، ئاۋچاغ، هازار، قوغۇرسۇ، ياغما، ئاياۋىر، تورلام ۋېيبور، ئادىزدىن ئىبارەت.
⑤ توققۇز ئوغۇز — ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر جەمەتى بولۇپ بۇلار: ئۇيغۇر، بايىرغۇ، هون، بارغۇت، تونگرا، چۇبە، ئىزگىل، قارلۇق، باسمىلدىن ئىبارەت.

ئومۇت، كۆرزىلىرىنى كۆتۈرۈپ كەلمەكتە ئىدى.

بۇلارنىڭ كەينىدىن ئاق قاشقا، قارا بويۇن تورۇقلارغا مىنگەن ئىككى تۈمەن قىزىل تۇغلۇق ئۇيغۇر مەرگەنلىرى كېلىۋاتاتتى. ياغىلارنىڭ قاراكىرغا مىنگەن ئىككى تۈمەن قىلىچۋازلىرى، قارلۇقلارنىڭ بوز ئاتقا مىنگەن بىر تۈمەن توبۇزچىلىرى، تىلىلارنىڭ چىپار ئاتلار قوشۇلغان ئېگىز ھارۋىلىق چەۋەندازلىرى، چىگىل، باسمىل، ھون، توگرا، بايىرغۇ... قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن سەپ تارتىپ كېلىشىۋاتاتتى.

ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا ئۆزلۈكىدىن ئەل بولۇپ ئىسلام دىنىغا كىرگەن بىر تۈمەن قىتان لەشكەرلىرى «كەلىمە شاھادەت» ئېيتىپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇلار قورالسىز بولۇپ «لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن روسۇلۇللا» دەپ يېزىلغان ئاق ئەلەملەرنى كۆتۈرۈۋالغانىدى. ئۇلاردىن كېيىنلا ئەسىر چۈشكەن قىتان سۇباشىلىرى، چېرىكلىرى قوللىرى بىر ـ بىرىگە چېتىپ باغلانغان ھالدا دۈشكەلىنىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ روھى چۈشكۈن بولۇپ باشلىرى سىلىقلىق ئىدى.

ئەڭ ئاخىرىدا قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ كۆتۈرۈۋالغان ياساۋۇللار دۈشمەنگە ئەل بولۇپ ساتقۇنلۇق قىلىپ، كېيىن قولغا چۈشكەن ئۈچ خائىن ـ ئاسىينى، جەڭگاھتىن قاچقان توققۇز قاچقۇننى، ياياق، يالاڭۋاش، قوللىرى باغلانغان، بويۇنلىرىغا تاقاق سېلىنغان ھالدا، ئىتتىرىپ، قامچىلاپ ئېلىپ كېلىۋاتاتتى. ئاسىي، قاچقۇنلارنىڭ يۈزىگە قارا سۈركەلگەن بولۇپ، ئاران ـ ئاران دەسسەپ ماڭاتتى.

مەنسۇر ئىلىكخان كۈمۈش ناھاللىق ئۆتۈك سىقىپ تۇرغان پۇتلىرىنى يەرگە قويۇش بىلەن تەڭ، ھەممەيلەن ئاتتىن

---

① چاپاۋۇل قىسىم ـــ ھۇجۇمچى قىسىم، ئاۋانگارت قىسىم.

چۈشۈپ پىيادە بولۇشتى. ئۇ پايانداز ئۈستىدە ئىتتىك مېڭىپ، ئەخمەت تۇغانخانغا ئۈچ قەدەم قالغاندا تىزلىنىپ، يەرگە باش قويۇپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغرا قاراخان غازى ئاكا. پېقىر ئىنىلىرى نۇسرەت قازىنىپ كەلگەنلىرىنى مۇبارەكلەپ ئاياغلىرىغا باش قويىدۇ.

بارلىق دۆلەت ئەركانلىرىمۇ، يەرگە باش تەگكۈزۈپ سالام بەجا كەلتۈرۈشتى:

— ئەمىرۇل مۇئمىنىن ① بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، شانۇ-زەپەر قۇچۇپ كەلگەنلىرى مۇبارەك بولسۇن! ئاللادىن ھەزرەت-لىرىگە ئامانلىق تىلەيمىز.

— جانابى ئاللا مېنى ئۆز پاناھىدا ساقلاپ غەلىبە قىلدۇر-دى، ئىنىم. سىز بىلەن، دۆلەت ئەركانلىرى بىلەن، قۇزئوردۇلۇق قېرىنداشلىرىم بىلەن دىدار كۆرۈشتۈرگەن پەرۋەردىگار ئالەمدىن ناھايىتى مىننەتدارمەن، — ئۇ سۆزدىن توختاپ، قول باغلاپ تۇرۇشقان ۋەزىر، ئەمىر، ھاجىپلارغا، ھەرقايسى قەبىلە مۆتىۋەر-لىرىگە سەپسېلىۋېتىپ، كۆزى رەبىھانىدىنىغا چۈشكەندە، چىرايە-دىكى تەبەسسۇم ئۆچۈپ، قايغۇ نامايان بولدى. — ئوغلىڭىز باتۇرلارچە شېھىت بولدى ھاجىپ. ئۇنىڭ جەڭگاھلاردىكى باتۇرلۇقلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا پۈتۈكچىگە پۈتكۈزۈپ قويىدۇم. شۇن-داق ئالىپ ئوغۇلنىڭ ئاتىسى بولغىنىڭىز ئۈچۈن قانچە پەخىر-لەنسىڭىز ئەرزىيدۇ. قايغۇرماڭ.

— قۇللۇق، ئالىيلىرىنىڭ زەپەر قۇچۇپ سالامەت قايتىپ كېلىشى — ئەلنىڭ تىلىكىدىندۇر. ئوغلۇمنىڭ شېھىت بولۇشى — جان پىدالىقتىندۇر، — رەبىھانىدىن بېشىنى تۆۋەن ئەگدى.

---

① ئەمىرۇل مۇئمىنىن — مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى.

— تىلەك بولۇپ جان پىدالىق بولمىسا نۇسرەت قازانغىلى بولمايدۇ ھاجىپ. پىداكار ئوغلىڭىز ئەۋلادلارغا ئۈلگە بولۇشقا مۇناسىپ.
— ئاللادىن مىننەتدارمەن ئالىيلىرى.
ئەخمەت تۇغانخان ئىنىسىغا:
— ئاتلىنىڭ، — دېدى ۋە ئۆزىمۇ ئېتىغا مىندى. ئۇ بەستلىك، بېشى يوغان، ئاتيۈزلۈك ئادەم ئىدى، چارساقىلى كۆكسىگە يېيىلىپ تۇراتتى، قارچىغا كۆزلىرى بىر قاراشتا كىشىنى ئەيمەندۈرەتتى، كىيىۋالغان دۇبۇلغا - ساۋۇتى ئۇنى تېخىمۇ سۈرلۈك قىلىۋەتكەنىدى. تۇغانخان ئىككى يانغا قاراپ ئالتۇن ساپلىق قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئاۋامغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ماڭدى.
— غازى بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەيمىز!
— ئەمىرۇل مۇئمىنىن بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنى ئاللا ئامان قىلغاي!
— ئۇلۇغ خاقانىمىزغا شان - شەرەپلەر بولسۇن!
چىنار، قېيىن دەرەخلىرى سايە سالغان يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى ياساۋۇل - نۆكەرلەرنىڭ، ئاۋامنىڭ ساداسى پەلەككە يەتتى.
رەبھانىدىن بۇغرا قاراخان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ كەينىدىنلا يېتىپ كەلگەن ھارۋىلارغا قاراپ ماڭدى، ئەڭ ئالدىدا كېتىۋاتقان ھارۋىغا ئوغلى بەكتۇرمىشنىڭ جەسىتى قويۇلۇپ، ئاق يوپۇق يېپىلغانىدى. ئۇ تونۇدى، ئېتىنى بويانقارغا بېرىپ، ئۆزى ھارۋىنىڭ يېنىدا باش سېلىپ ماڭدى.
ئالپلارنىڭ قاتارىدا كېلىۋاتقان بوزاغۇ، يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئارىسىدىكى كۈمۈش ئىدىشتا ئۇسسۇلۇق سۇنۇپ تۇرغان ئېسىلزادە خېنىملارنى كۆرگەندە، ئاتنى بۇراپ، قاراقاش، ئاقۇش

يۈز ناھايىتى چىرايلىق بىر قىز ئالدىدا توختىدى. ئۇ:

— ئى مۇھەببەت پەرىسى، ئالپلار ئىچىدىكى رۇستەمگە ئۇسسۇلۇق بەرگۈچىز كېلەمدۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئۆزىنى رۇستەم سانىغان ئالىپ، قىزدىن سۇ سوراپ كەلمەيدۇ، — دەپ جاۋاب بەردى قىز ھال رەڭ يىپەك رومىلى بىلەن يۈزىنى توسۇپ.

— ئوھۇ قۇنچۇي،① ئالىپ ئىكەنلىكىمدىن گۇمانلىنىۋاتامسىز تېخى. سىز شۇنچە قانچىلىك ئۇز، كۆرۈپ باقاي، — ئۇ قىلىچىنىڭ ئۇچى بىلەن قىزنىڭ رومىلىنى قايرىماقچى بولدى.

— بوزاغۇ، تارت قولۇڭنى!

— نېمىدەيسەن؟ — ساقال باسقان يۈزى قارىداپ، كۆزلىرىگە قان قۇيۇلغان بوزاغۇ، يانتۇ قاراپ، غەزەپ - ئاچچىقىدىن ئېلىشىشقا تەييار تۇرغان تەمبەل يىگىتنى كۆردى.

— ئۇدمىش! سەن بۇ يەردە نېمە قىلىسەن؟

— بۇغرا قاراخان ئالىپلىرىنىڭ ئالدىغا چىققانىدىم. قايتىپ بۇ يەرگە كەلگەندە، ئەدەپسىزلىك قىلىۋاتقىنىڭنى كۆرۈپ قالدىم خۇنپەر. سەن ھەقىقىي ئالىپ ئەمەسكەنسەن، بۇ يەردىن دەرھال كەت!

— ئالجىما! بۇ يەردىن كېتىدىغان مەن ئەمەس، سەن.

بوزاغۇ قىلىچىنى يۇقىرى كۆتۈردى.

ئۇدمىش ئوموت بىلەن بىرنى ئۇرۇپ قىلىچىنى يەرگە چۈشۈرۈۋەتتى.

— توختاش! — ئاچچىقلانغان بەگتۈمۈر ئۇلارنىڭ ئارىسىغا كىردى، — سەن بوزاغۇ، مەن ئالىپ دەپ ئۆكتەملىك قىلماقچى بولۇۋاتامسەن ياكى مەن يۇغرۇشنىڭ② ئوغلى، دەپ

---

① قۇنچۇي — مەلىكە.

② يۇغرۇش — ۋەزىر.

چوڭچىلىق قىلنۋاتامسەن؟ خاقان قولۇڭدىكى قىلىچنى ياۋنى چاپ، دەپ تۇتقۇزغان. ئۆز قېرىنداشىڭغا تەگلەۋاتىسنا! سەندە ئەقىل بارمۇ؟ قارا، قايسى ئالىپ كىشىلەردىن سۇ سوراپ ئىچىۋاتىدۇ، ھېچقايسىسى! كىشىلەر ئۆزلىرى سۇنۇپ بېرىۋاتماـ دۇ؟ كۆرۈۋاتامسەن؟ ماڭ، كەت، بولمىسا ئاتتىن ئىرغىتىپ تاشلايمەن!

بوزاغۇ، شۇنداق قاراپ چارساقال، غەزەپلىك بوۋاينى كۆرۈپ ھودۇقتى. ئۇ، ئەمدى كەتمىسە كۆپچىلىك ئالدىدا يۈزى تۆكۈلىدىغانلىقىنى بىلىپ، ئېتىنى بۇراپ قامچا ئۇردى. «خەپ توختاپتۇر ئۇدمىش، ئالايغان كۆزلىرىڭنى ئويىۋالمىسام...» دەپ چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى.

شىھتلارنىڭ جەسىتى سېلىنغان ھارۋىلارنىڭ ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى بىلگەن ئۇدمىش، بەگتۆمۈر ۋە ئۇنىڭ قىزلىرى بىلەن ئاتقا مىنىشىپ ئېتىنىڭ ئۆيگە قايتىشتى.

ئەڭ ئاخىرىدا يېتىپ كەلگەن ساتقۇن، قاچقۇنلارنى كۆـ رۈپ غەزەپلەنگەن خالايىق قوزغىلىپ كەتتى. بەزىلەر قوللىرىنى شىلتىپ تۈكۈرۈپ، بەزىلەر تاش ئېتىپ لەنەت قىلىشتى، «چالما ـ كېسەك قىلىش كېرەك!» دەپ چۇقان كۆتۈرۈشتى.

4

«ئەجەب كەچ قېلىشتىغۇ. ھاجىپ، ئاناڭلار ئەنسىرەپ قالمىسۇن، دەپ باللارنىڭ، يا دېدەكلەرنىڭ بىرەرسىنىمۇ ئەۋەـ تىپ قويمىدى. يامغۇر ياغىدىغاندەك تۇرىدۇ، تېزرەك كېلىشسە بولاتتى» شۇلارنى ئويلاپ چاكىرى بىلەن ھويلىغا چىققان يابىرا، شەرقتىن تۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان قارا بۇلۇتلارغا كۆز سالـ دى. دەم ئۆتمەي، گۈلدۈرمامىنىڭ ھەيۋەتلىك ساداسى بىلەن تەڭ، بالاساغۇن كۆكىدە چېقىن چېقىلدى. يامغۇر تاراسلاپ

يېغىشقا باشلىدى. «ئاھ، خۇدا، ئۇلار يامغۇردا قالدىغۇ، ئەمدى قانداق قىلارمەن؟» دەپ ئۆيگە قېچىپ كىردى.

— ئەنسىرىمىسلە خېنىم، ئۇلار كاتتا مەرىكىگە كەتكەن تۇرسا، قانداقمۇ بالدۇر كېلەلىسۇن. ئاڭلىشىمغا قارىغاندا، بۇ مەرىكە يېرىم كېچىگىچە داۋاملىشقۇدەك،— دېدى جايناماز ئۈستىدە تەسۋى سىيرىپ ئولتۇرغان بۇدراچ ئانا ۋە قوشۇپ قويدى،— كېلىپ قالار، ئەنسىرىمىسلە خېنىم.

ئۇ، ئاشۇ كۈنى ئوغلى بەگتۇرمىشنىڭ ئاقرىپ كەتكەن چەستىنى كۆرۈپلا ھوشىدىن كەتكەنىدى. ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن رەبھانىدىنىنىڭ ئۇزاق چۈشەندۈرۈشى، تاپىلىشى بىلەن يىغلاپ ئاھ ئۇرۇپ ھازا ئاچمىدى. نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن ئالىپ ئوغلىنى يەرلىككە قويغان كۈنى، مېھرى بىلەن بىرگە قېيناتا، قېينانىسىنى ماقۇل كەلتۇرۇپ، ئاشانبۇقا، بۇدراچ موماي ۋە ئۇلارنىڭ يالغۇز پەرزەنتى بويانقارنى قۇللۇقتىن ھۆرلۈككە چىقاردى. بوۋاي بىلەن موماي ئالەمچە خۇشال بولۇپ، ئۆمۈرۋا-يەت بۇ ئائىلىدە قالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كەتكىلى ئۇنىمىدى. بويانقارمۇ رەبھانىدىنىنى ئۇستاز تۇتۇپ، بىر ئۆمۈر خىزمە-تىدە بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ قەسەم ئىچىپ تۇرۇۋالدى. شۇ كۈندىن باشلاپ، ئۇلار بەگتۈمۈر جەمەتىنىڭ ھۆر خىزمەتچىلى-رى بولۇپ قالدى.

يابىرا شۇلارنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزۈپ ئوگرىنى كېسىپ تەييار قىلدى. بۇدراچ موماي پولۇ دەملىدى.

يامغۇر توختىماي يېغىۋاتاتتى. بۇدراچ موماي قەندەللەردىكى شامنى يېقىۋەتتى. نامازشامنى ئۆتەپ دۇئا قىلىپ تۇرۇشىغا، رەبھانىدىن ئاتا — ئانىسى، قىزلىرى، خىزمەتكارلىرى بىلەن ھويلىغا كىرىپ كەلدى.

يابىرا قېيناتىسى بىلەن ئېرىنىڭ، بۇدراچ موماي ئاشانبۇقا بىلەن بويانقارنىڭ تونلىرىنى سالدۇرۇپ، قوللىرىغا سۇ قۇيۇپ

بەردى، ئايۋاندا ئولتۇرغۇزۇپ داستىخان سالدى. ئايتولۇن ھەم-مەيلەندىن بەكرەك خۇشال كۆرۈنەتتى، قارا كۆزلىرىدىن سۆيگۈ ئۇچقۇنى چاچراپ تۇراتتى. سىڭىللىرىمۇ خۇشلۇقىدىن تەنلىرىگە پاتماي قىلىشقاندى. بەگتۆمۈر، زەمۇران ئانا روھلىنىپ قىلىشقاندى.

يابىرا ئۆگرىنى ئۆزى ئۇستى، لىگەنلەرگە ئۇسۇلغان پولۇنى دىدەكلەرگە كۆتۈرتۈپ داستىخانغا ئېلىپ چىقتى. تاماق يېيىلىپ، داستىخان يىغىلغاندا خۇپتەنگە ئەزان چىقتى. بەگتۆمۈر دۇئادىن كېيىن ياخشى تىلىكىنى بىلدۈردى:

— باللىرىم، ئىنسان ئۈچۈن ئۆلۈم ئىبرەت، تىرىكلىك سىناق. بىر كۈننى مەنىلىك ئۆتكۈزۈش — قىلىشقا تېگىشلىك ھەممە ئىشنى ئەتىگە قالدۇرماي قىلىۋېتىش دېگەنلىكتۇر. بىر كۈننى خاتىرجەم ئۆتكۈزۈش — كۆكسى - قارنىنى كەڭ تۇتۇش دېمەكتۇر. بۈگۈنكى كۈن — پۈتۈن ئەل بويىچە ناھايىتى ياخشى ئۆتكەن كۈن بولدى. بۇ كۈننى قەدىرلىشىڭلارنى، ئەل غېمىنى يەپ، ئەل ئۈچۈن جان پىدا قىلىپ، داۋامەت مۇشۇنداق قۇتلۇق كۈنگە مۇيەسسەر بولۇشۇڭلارنى تىلەيمەن.

— ئاللا بىزنى ياخشى تىلەكلىرىڭگە يەتكۈزسۇن، ئاتا،— دېدى رەبھاندىن ئايۋان سۇپىسىغا جايىناماز سېلىپ.

نامازدىن كېيىن ھەممەيلەن ئۆيلىرىگە تارقاشتى.

يابىرا كەينىدىنلا ئۆيگە كىرگەن ئېرىگە ئۆرۈلۈپ قاراپ:

— ھاجىپ، بۈگۈن ئوغۇللىرىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كەتكەن ئوخشىمالا، ئەجەب خۇشال بولۇپ، تېرىلىرىگە سىغماي قاپتىغۇ،— دېدى مەيدىسىگە چۈشۈپ قالغان بىر ئۆرۈم چېچىنى ئارقىسىغا تاشلاپ.

— يوقسۇ، ئوغلۇمنى ئۇنتۇغىنىم يوق، بۈگۈن ئۇنى كۆپ ئەسلىدىم، ئوغلۇمنى ئەسلىتىدىغان، كىشىنى خۇشال

قىلىدىغان ئىشلار ناھايىتى كۆپ بولدى. سىزنى ئۇنىمىغىنىڭىزغا
قويماي ئېلىپ بارمىغىنىم ئۈچۈن ئەپسۇسلىنىپ قالدىم، بارغان
بولسىڭىز مىسكىن كۆڭلىڭىز ئېچىلىپ قالاتتى، ئارتۇقچە غەم -
غۇسسىدىن قۇتۇلغان بولاتتىڭىز، — رەيھانىدىن ئۇرۇن سىلى-
ۋاتقان خوتۇنىغا مەستلىكى كەلگەندەك قاراپ ئولتۇردى. يابى-
رانىڭ ئۇزۇن ئىككى ئۆرۈم چېچى ئېگىشكەندە، رۇسلانغاندا
يىلاندەك تولغىنىپ - كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ساغرىسىغا ئۇرۇلاتتى.
— ئەزىزىم، بۈگۈن بۇغرا قاراخان ئاشۇ كاتتا مەرىكىدە
ئوغلىمىز بەگتۇرمىشقا «كۆك بۆرە[①]» ئۇنۋانىنى بېرىپ كەدۋت
تەقدىم قىلدى. چۇ دەرياسى بويىدىن بىر پارچە يەرنى سۇيۇر-
غال قىلىپ بەردى، ئوغلۇم ئورنىدا قوبۇل قىلدىم، — دەپ
سۆزىنى داۋاملاشتۇردى رەيھانىدىن خوتۇنىنى قولىدىن تارتىپ
يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ، — پېقىرنى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئاغىچى
ئۇلۇغى [②] قىلىپ يارلىق چۈشۈردى. مېنى خۇشال قىلغىنى
خاقانىنىڭ ئىنئاملىرىلا ئەمەس، بەلكى ئاۋامنىڭ جاپادىمۇ، راھەت-
تىمۇ بىر - بىرىگە ھەمدەم، يار - يۆلەك بولۇش ئىرادىسىنىڭ
نامايان قىلىنىشى بولدى. مەن بۇنداق ئىرادە ۋە روھنى ئوغلۇمە-
نىڭ جەستى ئېلىپ كېلىنگەن كۈنى، دەپنە قىلىنغان كۈنى
جىنازىنى تالىشىپ كۆتۈرگەنلىكىدىن، سەممىي تىلەك - ئارزۇ-
لىرىدىن ھېس قىلغان بولسام، بۈگۈن ئالىپلارنى قىزغىن قارشى
ئالغانلىقىدىن، ۋەتەن سۆيەر روھىدىن، بۇغرا قاراخانغا بولغان
ساداقىتىدىن كۆردۈم. ئاۋام مېنىمۇ باشلىرىغا ئېلىپ كۆتۈرۈۋال-
دى. بىر ئوغلۇمدىن ئايرىلغانىدىم، مىڭلىغان ئوغۇلغا ئاتا ئى-
كەنلىكىمنى ھېس قىلدىم، ئانىسى. بۇلارلا ئەمەس، ئات چې-

---

① كۆك بۆرە — قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قەھرىمانلارغا بېرىدىغان ئۇنۋانلارنىڭ بىرى.
② ئاغىچى ئۇلۇغى — مالىيە مىنىستىرى.

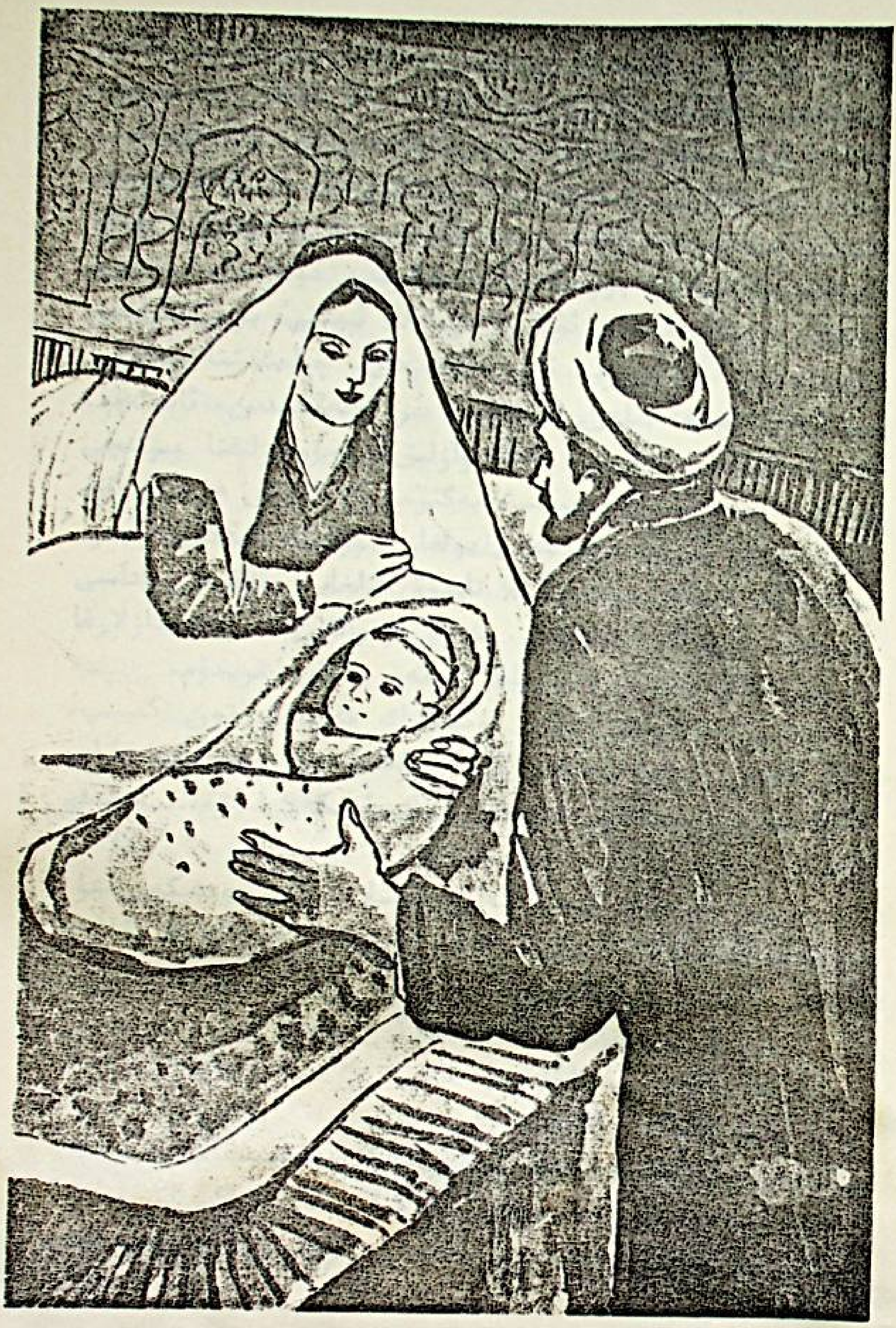

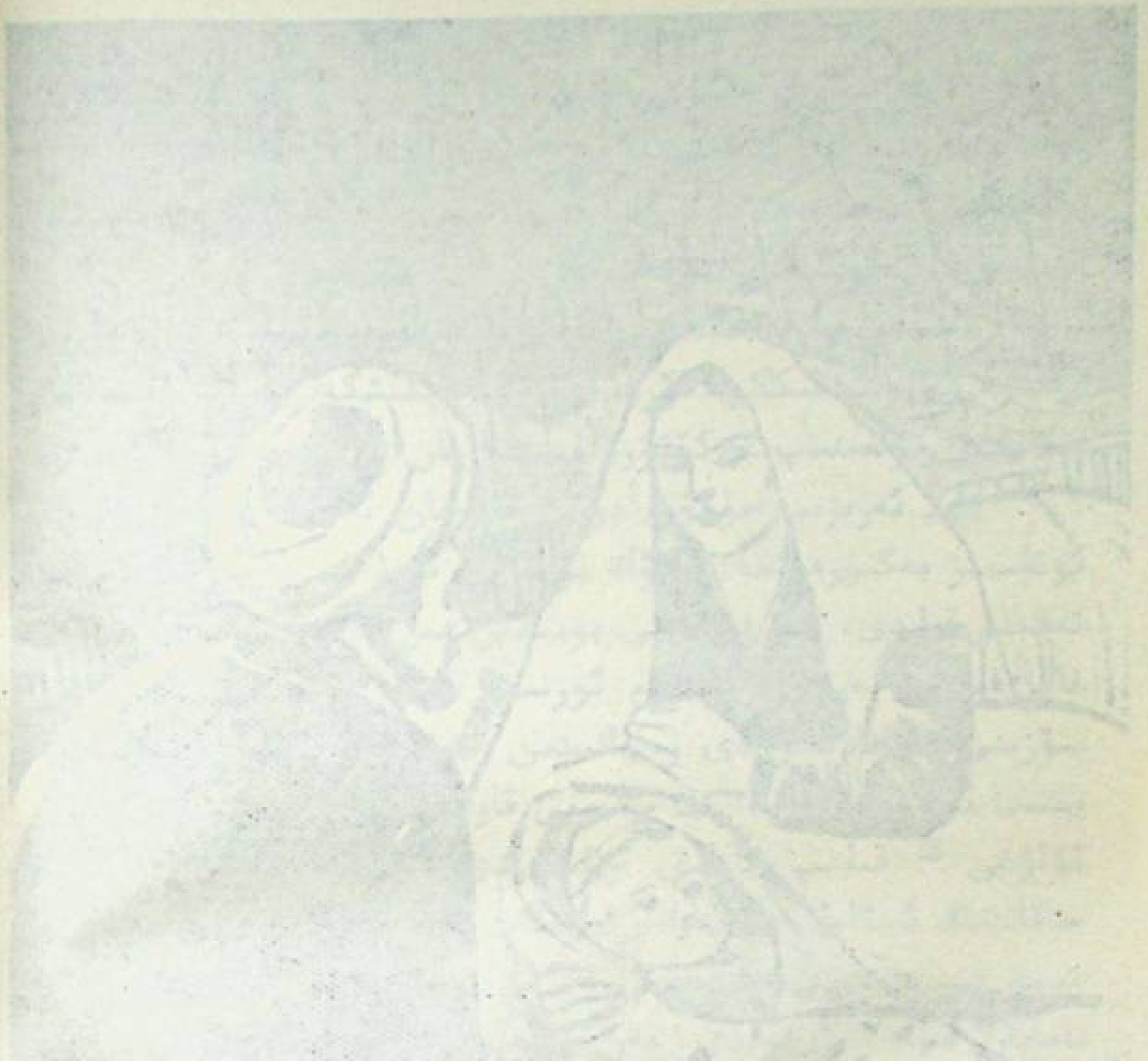

پىش بەيگىسىدە ئۇدمىش بىرىنچى بولدى، ئوغلاق تارتىشتىمۇ ھېچكىمنى ئۆزىگە يەتكۈزمىدى. چېلىششتا ياشلار ئىچىدە بويانقارغا، ياشانغانلار ئىچىدە ئاشانبۇقىغا ھېچكىم تەڭ كېلەلمىدى. نەيزىۋازلىق، قىلىچۋازلىقتا چوڭلار ئىچىدە ئادامتوغرىلى، ياشلار ئىچىدە يەنە ئۇدمىش بىرىنچى بولدى. ئومۇت، توبۇز ئورۇشتا ياشلاردىن بوزاغۇ، ياشانغانلاردىن دوقاقبەگ بىرىنچى بولدى. سورۇن ئەھلى ئۇلارغا بارىكاللا ئېيتتى. بۇغرا قاراخان ئۇلارغا تون كىيدۈرۈپ ئات مىنگۈزدى. چېلىششتا بىرىنچى بولغان ئاشانبۇقا بىلەن بويانقارغا بىر تەلەڭگىدىن، ئات چېپىش، ئوغلاق تارتىش، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىقتا بىرىنچى بولغان ئۇدمىشقا تۆت ھېجىر، بەگتۈمۈرگە ئىككى ھېجىر، ئومۇت، توبۇز ئورۇشتا بىرىنچى بولغان بوزاغۇغا ئىككى ھېجىر، دوقاقبەگكە ئىككى ھېجىر تىللا تارتۇق قىلىغاندا، ئالقىش ساداسى مەيداننى لەرزىگە كەلتۈردى. مەنمۇ ئۇ پالۋان ــ چەۋەندازلارغا بىردىن ئات مىنگۈزۈپ، تىللا كەمەر باغلاپ قويدۇم.

ــ ھە، بابا ئالتۇن تۈگمىلىك مەخمەل تون كىيىپ، تىللا كەمەر باغلاپ كەلگەن ئاشانبۇقا بىلەن، بويانقارغا قاراپ قالغانىدىم، ئەسلى گەپ مۇنداق ئىكەن ــ دە، ــ دېدى يابىرا.

ــ «ئادەمگە ئامەت كەلسە قوشلاپ كەپتۇ» دېگەن شۇ، ئەزىزىم. ھەممىدىن قىزىق بولغىنى يۈزلىگەن قىزلارنىڭ ئۇلارغا ياغلىق تاشلىغىنى بولدى.

ــ قىزلىرىمىزمۇ تاشلىغاندۇ؟

ــ ئايتولۇن تاشلىدى.

ــ كىمگە، دادىسى؟

ــ ئادامتوغرىلىنىڭ ئوغلى ئالىپ ئۇدمىشقا.

ــ ھېلىقى ئۆيىمىزگە تولا كېلىدىغان شاگىرتلىرىڭمۇ؟

ــ شۇنداق، ئەزىزىم. ياغلىقنى ئۇدمىش ئالغۇچە، يۇغ-

روش بولۇنبەگنىڭ ئوغلى قىلىچنىڭ ئۇچى بىلەن ئۆلۈپ قاچتى.

— بوزاغۇ دىگەن ئالپمۇ؟ — ئەپسۇسلانغاندەك بولۇپ سورىدى يابىرا، — ئۇدمىش قاراپ قالدىمۇ؟

— يوقسۇ، ئانىسى، ئۇدمىش كەينىدىن ئات چاپتۇرۇپ يېتىۋالدى — دە، ئۇنىڭ قولىدىن ياغلىقنى تارتىۋالدى. «ياشاپ كەت يىگىت، ھەقىقىي ئالىپ ئىكەنسەن، بەختىڭنى تارتقۇزۇپ قويمىدىڭ» دەپ چۇقان سالغان سورۇن ئەھلى، ئۇدمىش ياغلىقنى قويىنىغا سېلىپ، بۇغرا قاراخان بارگاھىنىڭ ئوڭ تەرەپىدىكى چەۋەندازلارنىڭ يېنىغا كېلىپ ئورۇن ئالغۇچە تىنىماي ئالقىش ياغدۇرۇلۇپ تۇردى.

يابىرانىڭ ھاياجىنى بېسىلىپ سورىدى:

— قىزلار بويانقارغىمۇ ياغلىق تاشلىغاندۇ؟

— تاشلىماي قالاتتىمۇ ئەزىزىم، لېكىن كۆزۈم ئۇدمىش بىلەن بوزاغۇدا بولۇپ قېلىپ كۆرەلمەي قالدىم.

— يەنە قانداق قىزىق ئىشلار بولدى؟

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى جەڭگاھتىن قايتقان ئالپلار، بەيگىدە ئوتقان پالۋانلار، چەۋەندازلار، پېشقەدەم سەركەردىلەر، جامائەت ئەربابلىرى بىلەن داستىخاندا بىرگە ئولتۇرۇپ غەلىبە شارابىنى ئىچتى.

— سىلىمۇ ئىچكەنلا؟

— رەيھاندىن خۇتۇنىغا قاراپ كۈلدى:

— مەنلا ئەمەس، ئاشابۇقا بىلەن بويانقارمۇ ئىچتى. ئۇلارنى قۇللۇقتىن ئازاد قىلغىنىمىز قۇتلۇق ئىش بولغانىكەن. ئەگەر ئۇلار ھۆر ئادەم بولمىغان بولسا بەيگىگە قاتنىشالمايتتى، ئۇلۇغ خاقان بىلەن بىرگە ئولتۇرۇپ غەلىبە شارابىنى ئىچىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

— ياخشى قىلغانىكەنمىز، — يابىرا سۆيۈنگەن ھالدا

ئېرىكە ئالدىنى قىلدى،— يەنە نېمە ئىشلار بولدى؟
— ئەمىسە كېپىنى بۆلمەي ئاڭلاڭ،— رەيھانىدىن ئۈنىڭ شام يورۇقىدا ۋىللىدە قىزارغان يۈزىگە سەپسېلىپ، مەگزىنى سىلىدى،— تۇمەنلىگەن ئادەملەرگە ئاش تارتىلدى. قىتانلاردىن ئۆز ئىختىيارىي بىلەن ئەل بولۇپ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلەر مۇبارەكلەندى، ئۇلار يېڭى ماكان — تۇرار — جايلارغا خۇشال — خۇرام يۈرۈپ كېتىشتى. ئەسىر ئېلىنغان ئۇن مىڭدىن ئارتۇق قىتان، غالىب بولغان ھەرقايسى قەبىلىلەرگە قۇل قىلىپ بېرىلدى. بىزنىڭ پالۋان ئاشانبۇقىغا ئىككى ئەسىر تەگدى. ئۇ قۇل ئىدى، ئەمدى قۇلدار بولدى. بۇ دۇنيادا ئەمەل، بايلىق ھېچكىمگە باقىي ئەمەس، تەقدىرى قىسمەت ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئانىسى.
— شۇنداق، بىرسىمىز ئايرىلساق بىرسىمىز ئېرىشىدىكەنمىز، بۇ جاھان ئاجايىپ جاھان ئىكەن.
— مېنى خۇش قىلغان يەنە بىر ئىش شۇكى،— دېدى رەيھانىدىن ھاياجانلىنىپ،— ساتقۇنلار چالما — كېسەك قىلىندى. ئاتا — ئانىلىرى، يارۇ دوستلىرىمۇ ئۇلارنى لەنەتلەپ چالما، تاش ئاتتى. ئۇلارنىڭ نىجىس تەنلىرى بىر دۆۋە تاش — كېسەك ئاستىدا قالدى. قاچقۇنلار دارغا ئېسىلدى، ئۇلارغا ھېچكىم ئىچ ئاغرىتمىدى.
— خائىنلارغا كىممۇ ئىچ ئاغرىتاتتى. ئۇلار ئاتا — ئانىلىرىنى، يۇرتداشلىرىنى ئىچ ئاغرىتماي سېتىۋەتكەن تۇرسا،— گەپ قىستۇردى يابىرا،— ساتقۇنلارنى جادۇ بىلەن توغراپ قىيما — چىيما قىلىۋەتسىمۇ ئازلىق قىلىدۇ.
— شۇنداق، ئەزىزىم، بىر ساتقۇن بىر ئادەمگە ئەمەس، مىڭلىغان ئاۋامغا، ھەتتا پۈتۈن ئەلگە زىيان — زەخمەت يەتكۈزۈشى مۇمكىن. ئۇلارغا رەھىم قىلغانلىق ئۆز پۇتىغا ئۆزى پالتا چاپقان بىلەن باراۋەر. بۈگۈن پۈتۈن سورۇن ئەھلى «ساتقۇن-

لارنى تاش ـ بوران قىلىپ ئۆلتۈرەيلى!»، «ساتقۇنلار ئادەم ئەمەس، ھاياتلىقنى نابۇت قىلغۇچى مىتە»، «قاچقۇنلارغا ئاردىمىزدا ئورۇن يوق!»، «ياشىسۇن ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان!» دەپ يۈرەك ساداسىنى پەلەككە ياڭراتتى. ئوغلىمىزنىڭ روھىمۇ بۇ كاتتا مەرىكىنى كۆردى، ئاۋامنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىدى، ئانىسى.

— ئېيتسىلا دادىسى، ئوغلىمىز نېمىنى خالايدۇ؟ — بىللە چىقمىغىنىغا پۇشايمان قىلغان يابىرا ئېگەك تىرەپ ئېرىنگە باقتى.

— سىزنىڭ مەيۈسلەنمەي خۇشال يۈرۈشىڭىزنى، باللار بىلەن بىر داستىخاندا ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ ئولتۇرۇشىڭىزنى، يەنە... — رەبھاندىن سۆزىنىڭ ئاخىرىنى قىلماي خوتۇنىنىڭ بېشىنى باغرىغا باستى.

— يەنە نېمىنى دېمەملا ھاجىپ، — دېدى يابىرا ئېرىنىڭ قولىقىغا پىچىرلاپ. ئۇ ناھايىتى سۆيۈنگەن چاغلىرىدا ياكى ئاچچىقلانغان، خۇيلانغان چاغلىرىدا رەبھاندىننى ھاجىپ دەپ ئاتايتتى. ئادەتتىكى چاغلاردا دادىسى دەپ قىچقىراتتى.

— يەنە... — رەبھاندىن خوتۇنىنىڭ ئېڭىكىنى يۆلەپ كۆزىنىڭ ئىچىگە قارىدى، — يەنە ئەزىزىم، سىزنىڭ ئۆزىدەك بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىشىڭىزنى خالايدۇ.

يابىرا ئۇنچىقماي يېتىۋالدى...

ھەپتە ئۆتتى، ئاي ئۆتتى. ئاغىچى ئۇلۇغى بولغان رەبھاندىن، بۇزۇپ ـ چېچىۋەتمەي دۆلەت خەزىنىسىنى كۆپەيتىشنى، شۇنىڭ بىلەن ئەلنىڭ سېلىقىنى يېنىكلىتىشنى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى بىلىپ، ھېسابات ئىشلىرىنى قاتتىق باشقۇردى. ئارسلانخان، ئىلىكخانلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، ۋەزىر، ئەمىرلەر بۇغرا قاراخاننىڭ بەلگىلىمىسىدىن بىر تىيىنمۇ ئوشۇق چىقىم قىلالمايدىغان بولدى. باش ۋەزىر بولۇنبەگ بۇنىڭدىن تولىمۇ نارازى ئىدى. جەڭگاھتىن ھايات كەلگەن ئوغلى ئالىپ بوزاغۇنى بۇغرا قاراخانغا تولا ماختاپ خاس نۆكەرلىككە قوبۇل

قىلدۇرغاندىن بۇيان، ئۇنىڭ خورىكى ئۆسۈپ قالغانىدى. بۇ يېڭى ئاشچى ئۇلۇغنىڭ قەستەن ياكى سەۋەنلىك بىلەن بىرەر ئىشتا كەتكۈزۈپ قويۇشىنى شۇنچە تىلەيتتى. لېكىن رەيھانىدىن قىلچە يوچۇق قالدۇرماي جان كۆيەرلىك، خالىسلىق بىلەن خىزمىتىنى ئادا قىلىپ، كۈنسېرى قاراخاننىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىۋاتاتتى. بولۇنبەگ لېۋىنى چىشلەپ قېلىۋەردى. رەيھانىدىننىڭ ئىناۋىتىنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن خىيالىغا كەلتۈرمىگەن چارە ــ تەدبىر، ھىيلە ــ مىكىر قالمىدى.

بىر كۈنى خوتۇنىدىن، ئوغلىنىڭ رەيھانىدىننىڭ چوڭ قىزىغا مەيلى بارلىقىنى ئۇقۇپ كۆلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. قىزىنى سوراپ رەيھانىدىننىڭ ئۆيىگە ئەلچى كىرگۈزمەكچى بولدى. ئۇنىڭغا ئەتىگەن ــ ئاخشاملىرى پەيت تېپىپ يېقىنچىلىق قىلىشقا باشلىدى.

بولۇنبەگنىڭ نىيىتىدىن خەۋەرسىز بولغان رەيھانىدىننىڭ كۆڭلىدە ئۇدۇمشنى كۈيئوغۇل قىلىۋالغۇسى بار ئىدى. ئەمما نېمە ئۈچۈندۇر بۇرادىرى ئادامتوغرىل ئېغىز ئاچمايۋاتاتتى. ئۇ بۈگۈن ئوردىدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، بۇ توغرۇلۇق خىيال سۈرۈپ قالدى «ئادامتوغرىلنىڭ، ئوغلىغا باشقا بىراۋنىڭ قىزىنى ئېلىپ بەرگۈسى بارمىدۇ ياكى ئۇدۇمشنىڭ باشقا بىر قىزغا كۆڭلى چۈشۈپ قالغانمىدۇ؟ نېمىشقا ئېغىز ئاچمايدىكىنە. ئايتولۇنغا كۆز تىككەنلەر ئاز ئەمەس...»

رەيھانىدىن ئۆيىگە كېلىپ، خوتۇنىنىڭ ئادەتتىكى كۈنلەردىكىدەك ئەمەس، ناھايىتى خۇشخۇيلىشىپ كەتكىنىدىن ھەيران قالدى. تاماق ۋاقتىدىمۇ، ئاتا ــ ئانىسىنىڭ ئالدىغا كىرگەندىمۇ، قىزلىرى بىلەن بىرگە ئولتۇرغاندىمۇ، يابىرانىڭ ئاپتاپتەك ئېچىلىپ ــ يېيىلىپ، ھەممەيلەننى خۇرسەن قىلغانلىقىدىن مەمنۇن بولدى. يابىرا خېلى كۈنلەردىن بېرى خۇشخۇي يۈرىدىغان، ئوغلىنى كۆپ ئەسلەپ مەيۈسلەنمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۈگۈن بولسا بەكرەك خۇش ئىدى.

— ئاغىچى ئۇلۇغى ھەزرەتلىرى، ئەمەللىرى ئۆسكەنسېرى كەمسىنە دېدەكلىرىنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇپ قالدىلىغۇ. ئە-تىكەن كېتىپ، كەچ كېلىلا، ھالىڭ نېمە، دەپ سوراپمۇ قوي-مايلا، — دېدى ئۇ ياتاق ئۆيىگە كىرگەن ئېرىگە ھەزىل قىلىپ.

— قۇنچۇي ئالىيلىرى، پىقىر نۆكەرلىرىنى كەچۈرسىلە. ئۆزلىرىنىڭ بۇنداق خاپا بولۇپ كېتىشلىرىنى خىيالىمغا كەلتۈر-مەي، ئەل ئىشى بىلەن بولۇپ كېتىپتىمەن. قانداق جازا بەرسى-لە ماقۇل ھەق، — دېدى ئېگىلگەن رەبھانىدىنمۇ ھەزىل بىلەن جاۋاب بېرىپ.

— جازا ئەمەس، مۇكاپات بېرىمەن.

— تونىمۇ، ئاتمۇ؟

— ئىككىلىسى ئەمەس.

— بىر تەلەگگە تىللا ئىكەن - دە.

— ياق.

— ئەمسە، ئۇ نېمە مەلىكەم؟

— كۆك بۆرە.

— نېمە؟

— ئوغۇل پەرزەنت.

— ئېغىرئاياغ بولۇپسىزدە ئەزىزىم، ئاخىر تىلىكىم ئىجا-بەت بولۇپتۇ، — رەبھانىدىن خۇشاللىقىدا يابىرانى كۆتۈرگىنىچە ئۆيىنى ئۈچ قېتىم ئايلاندۇردى، — ئوغۇل ئىكەنلىكىنى قانداق بىلدىڭىز پەرىشتەم؟

— ئاۋۇ كۈنى كۆرگەن چۈشۈمدە بېشارەت بولغان ئەمەسمۇ؟

— ھە، ئېسىمگە كەلدى. مەن تەبىر بەرگەنىدىم. ئۇلۇغ شەپقەتلىك خۇدا ئامان - ئېسەن يەڭگىكلى نېسىپ قىلسۇن...

مانا شۇ ئاخشامدىن باشلاپ، رەيھانىدىن بۆلەكچە جانلى-
نىپ قالدى. خوتۇنى ئالمىغا سىېزىك بولغاچقا، ھەر كۈنى ئالما
كۆتۈرۈپ كېلىدىغان بولدى. تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن كۈنمۇ
ئاخىر يېتىپ كەلدى. يابىرانى قار ياغقان سەھەر ئاچچىق تولغاق
تۇتتى. تولغاقنىڭ قاتتىقلىقىدىن چۇشكىچە نەچچە قېتىم ھوشى-
دىن كەتتى.

زەمۇران ئانا، بالاساغۇندا نامى بار تۇغۇت ئانىسى تولا
تېببى، بۇدراچ موماي بىلەن كېلىنى بېشىدا پايپېتەك بولۇشۇپ
كەتتى. تولغاق ئازابىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن پۈتۈن چارىلەرنىڭ
ھەممىسىنى قىلدى: ئوت قالاپ، سۇ قايناتتى، بېشىدىن نان
ئۆرۈدى، يېڭى كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ساھىلغا بەردى. رەيھانى-
دىنمۇ ئوردىغا بېرىپ، شۇ كۈنكى خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ
قويۇپ تېزلا يېنىپ كەلدى. ئىككى ياشلىق قوچقارنى سويۇپ
خامتالاش قىلىپ غېرىبلارغا ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. ياتاق ئۆيىگە
كىرىپ قۇرئان ئوقۇپ دېمىدە قىلدى. دېمىدىنى ئۈچ قېتىم
ئىچۈردى. يابىرانىڭ ئاغرىقى بىرئاز پەسلەپ يەنە كۈچىيىپ
كەتتى.

ياتار ھالسىز ئانا ئاپئاق تۆشەكتە،
كۈل چىرايى گويا تامدەك تاتىرىپ.
تولغاق تۇتۇپ سانجىپ بىگىز يۈرەككە،
ئىڭراپ نالە قىلار تىنماي ئاھ چېكىپ.
گاھى چاچراپ تۇرۇپ كېتەر ئورنىدىن،
قارا چېچى تېقىمىغا ئۇرۇلار.
گاھى كېتەر سەنتۈرۈلۈپ ھوشىدىن،
كىشكە ئۇ، مۇردا كەبى تۇيۇلار.

شائىر تەسۋىرلىگەندەك چىدىغۇسىز ئازاب ئۇنى قاتتىق
قىيناۋاتاتتى. كەچ كىردى.

— ئاھ، خۇدا، رەھىم قىلغىن، — دەپ نالە قىلدى يابىرا. ئۇن ئۈزۈپ چولپان ئۇغدى. تولغاق قاتتىق تۇتتى. رەيھانىدىن ئۇنىڭ تۇغۇتىغا ئاسانلىق تىلەپ دۇئا قىلماقتا ئىدى... بىر كىچىك جان دەھشەتلىك ئاغرىق ئازابىنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ ئانا باغرىدىن يەرگە چۈشتى.

كىشنەيدۇ ئات، مەرەيدۇ قوي دالىدا،
باغدا شاپتۇل، ئالما - ئۆرۈك شىلدىرلار.
ۋىچىرلايدۇ قالغاچ قونۇپ ئاۋاغا،[1]
بىر جان ئانا ئايىغىدا تېپىرلار...

خوراز چىللاپ يەرگە چۈشتى قونداقتىن،
قۇشلار نەغمە قىلدى تېرەك شېخىدا.
شامال سوقۇپ بۇي كەلدى گۈل - قىياقتىن،
چىقار شۇدەم ئۆيدىن مۇڭلۇق بىر سادا.

ساپايىدىن كېلەر ئاۋاز قايغۇلۇق،
ئۆتەر يولدىن كارۋان چېلىپ قوڭغۇراق.
دەريا، ئۆستەڭ ئۆركەشلەيدۇ شاۋقۇنلۇق،
لېكىن ئۆينى قۇچقان زىل ئۇن بەك ياڭراق.

ھېچ سادادا ئوخشىماس بىر چىرقىراق —
ئاۋاز تولۇپ شۇ ياش ئانا ئۆيىگە:
«ئىڭگە...» دېگەن ھەم سېھىرلىك، ھەم ئوماق
ئۇن قوشۇلدى گۈزەل كۆكلەم كۈيىگە...

---

① ئاۋا — تام بىلەن تورۇسنىڭ تۇتاشقان يېرىگە چىقىرىلغان نەقىش چېكىلگەن ئەگمە.

....

ئاي كۆلدى، چولپان كۆلدى، يۇلتۇزلار كۆلدى، پۈتۈن ئالەم كۆلدى. ئورنىدىن چاچراپ تۇرغان رەيھانىدىن يۈرەكنى ئېرىتىدىغان ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇرغان ئاشۇ ئۆيگە ئۆزىنى ئاتتى... .

ئۈچىنچى باب

ئاتا ئۈمىدى

1

توغۇلغان بوۋاق ئوغۇل ئىدى — كۆن دېسە كۆندەك ئوتلۇق كۆزى بار، ئاي دېسە ئايدەك نۇرلۇق يۈزى بار ئوغۇل ئىدى. زەمۇران ئانا بوۋاقنى ئاق يۆگەكتە زاكىداپ ھالسىزلىنىپ كەتكەن يابىرانىڭ يېنىدا ياتقۇزۇپ قويدى.

رەيھانىدىن كىرگەندە، بوۋاق تىنچ، بەختەر ئانا قارنىدىن ناتونۇش، ئەنسىز دۇنياغا كەلگىنىگە يېتىرقاپ يىغلاۋاتاتتى، كۆزى يۇمۇق بولۇپ چېھرىنى تۈرۈۋالغانىدى، مۇشۇ تۈرقى بىلەن ئاق ئەتىرگۈلنىڭ غۇنچە - پورىكىگە ئوخشاپ قالغانىدى.

— مۇبارەك بولسۇن ئانىسى،— دېدى رەيھانىدىن كۈلۈمسىرەپ ياتقان خوتۇنىغا ئىللىق نەزەر تاشلاپ.

— قۇللۇق ئانىسى.

ئاجىز، ئەمما يېقىملىق تونۇش ئۈننى ئاڭلىغان بوۋاق، كۆمۈتىدەك كۆزلىرىنى پاللىدە ئېچىپ يەنە يۇمۇۋالدى. بۇ جاھان ئۇنىڭغا غەلىتە كۆرۈنگەن بولسا كېرەك، يەنە يىغلاپ ئىككى يېنىغا ئۈمەللەپ ئانا كۆكسىنى ئىزدىگىلى تۇردى.

زەمۇران ئانا، ئانار شەربىتىدىن پىيالىگە بىر قوشۇق قۇيۇپ، سۇ ئارىلاشتۇرۇپ، ئاغزى بىلەن بوۋاققا ئىچۈردى. بوۋاق ئۇنىڭ لەۋلىرىنى ئېمىۋېتىپ ئۇخلاپ قالدى.

— مانا، ئادەم دېگەن شۇنداق، كىچىكىدىن قورسىقى تويسىلا تىنچىپ قالىدۇ، — دېدى بۇدراچ موماي مەنىلىك قىلىپ.

— ئادەم ئاتىمىز بىلەن ھاۋا ئانىمىزمۇ يېيىش مەنئى قىلىنغان شېرىن مېۋىگە ئېغىز تېگىپ قويۇپ جەننەتتىن قوغلاندى ـ غان ئەمەسمۇ. بۇ نەۋرەممۇ ئۇلارنىڭ پۇشتى - دە، بۇدراچ. قاراڭ، شۇنداق چىرايلىق ياتقىنىنى، — زەمۇران ئانا بۇدراچ مومايىنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئىنساپ بىلەن، ئىمانى بىلەن چوڭ بولغاي ئىلاھىم. مەنمۇ توققۇز بالا تۇغقانىدىم، ھەممىسى ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇپ ئوبدان ياشاۋاتىدۇ. قورساق كۆتۈرمەك ئاسان، تۇغماق تەس، چوڭ بولماق ئاسان، چوڭ قىلماق تەس ئىكەن. نېمىلا دېگەنبىلەن بالا دېگەن تاتلىق، دۇنيادا بالا ئۈچۈن جاپا تارتمايدىغان ئادەم يوق.

رەيھانىدىن ئىككى مومايىنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالغاچ، باشقا گەپ قىلماي قولىدىكى پارىلداپ تۇرغان ئالتۇن ئۇتىقاتـ ـنى① تەڭلىدى:

— كىيگۈزۈپ قويسىلا ئانا.

زەمۇران ئانا، بېشىنى ماۋۇق ياستۇقتىن سەل كۆتۈرگەن كېلىنىگە كىيدۈرۈپ قويدى.

— خويمۇ ياراشتى قىزىم.

— رەھمەت ئابا.

— بىزكىچۇ بالام، سۆيۈنچە بەرمەمسەن؟ — زەمۇران ئانا مېھىرلىك نەزىرىنى ئوغلىغا تىكتى.

— بەرمەمدىغان، — رەيھانىدىن سۇتۇق بۇغراخان نامى چۈشۈرۈلگەن ئۈچ تىللانى ئانىسىنىڭ ئالقىنىغا قويدى. مۇساـ بايتاش نامى ئويۇلغان ئىككى كۈمۈش يامبۇنى تولاتىببى

① ئالتۇن ئۇتىقات — چەمبەرسىمان تاج.

بىلەن بۇدراچ موماينىڭ ئالدىغا قويدى.

— ئاز بولسىمۇ قوبۇل قىلىشسىلا.

— رەھمەت بەگ غوجام، خۇدايىم مەرتىۋىلىرىنى ئۇس-تۈن، پەرزەنتلىرىنى كۆپ قىلسۇن.

ئايتولۇن باشلىق تۆت قىز باغدىن يۈگۈرۈپ چىققانچە ئۆيگە كىرىپ كەلدى.

— قېنى كۆرەيلىچۇ بوۋاقنى...

— بۆرىمىكەن، تۈلكىمىكەن؟ — قىزلار بوۋاققا بوي سوزۇشتى.

— باللىرىم، قولۇڭلاردىكى قىلىچ - نەيزىنى ئەكىرىۋې-تىپ، ئاندىن بوۋاقنى كۆرسەڭلارمۇ بولىدىغۇ، — دېدى زەمۇ-ران ئانا نەۋرىلىرىنىڭ خۇددى جەڭدىن قايتقان نۆكەرلەردەك، قوراللىرىنى كۆتۈرۈشۈپ كىرگىنىگە ئاچچىقلىنىپ.

— مەشىق قىلىۋاتساق دېدەك قىز يۈگۈرۈپ كېلىپ يابىرا خېنىم تۇغدى، دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. مەشىقنى توختىتىپ، ئۆكىمىزغا گۈلدەستە تۈزۈپ ئېلىپ كىردۇق، — دېدى ئايتولۇن قولىدىكى رەڭگارەڭ گۈلدىن تۈزگەن خۇشبۇي گۈلدەستىنى بوۋاقنىڭ بېشىغا قويۇپ.

— بولدى قىلىڭلا خوتۇن، ئۆكىسىنى كۆرۈۋالسۇن. مەن چېغىمدا ئاڭلاپ ئولتۇرالماي قالدىم. يۈگۈرۈڭلار قىزلىرىم، قو-راللارنى ئەكىرىپ قويۇپ، كىيىمىڭلارنى ئالماشتۇرۇپ چې-قىڭلار، — دېدى كىرىپ كەلگەن بەگتۆمۈر بوۋاققا ئېڭىشىپ قاراپ، — ۋاھ - ۋاھ! قارا بۇنى، نېماندا‌ق چىرايلىق ئوغۇل بۇ، قارا چاچ، ئاق يۈز... بۇنداق بوۋاقنى كىمنىڭ كۆرگۈسى كەلمەيدۇ، پەرىشتىلەرمۇ كۆركىلى ئاسماندىن چۈشكەندۇ ھەرقاچان.

زەمۇران ئانا تاتلىق ئۇخلاۋاتقان بوۋاقنى ئېلىپ، كۆتۈر-گۈسى كېلىپ كەتكەن ئېرىگە بەردى. بەگتۆمۈر قولىغا ئېلىشىغا بۇ سەبىي جان كۆزىنى يېرىم ئېچىپ يىغلاپ كەتتى.

— ئابام — ئابام، يۇمران تېنىڭنى ئاغرىتىۋەتتىممۇ — ھە؟ ئانىسى، بۇ يىغلاڭغۇنى ياتقۇزۇپ قويۇڭ، — دەپ خوتۇنىغا سۇندى. زەمۇران ئانا ئويماقتەك ئاغزىنى تامشىغان نەۋرىسىگە ئاغزى بىلەن كالا سۈتى ئىچۈردى.

— ئىككى كۈن چىدىغىن قوزام. ئاباڭنىڭ كۆكسىگە سۈت كىرسە، تۆگمەس نېمەتكە ئېرىشسەن.

بوۋاق ئىككى تەرىپىگە بويۇن تولغاپ قاراپ كۆزلىرىنى يۇمدى.

ھۆر خىزمەتچىلەر، قول دېدەكلەر ئارقا — ئارقىدىن بوۋاقنى كۆرگىلى كىرىشتى.

— ئۇكامغا قاچان ئات قويۇپ بېرىسەن بوۋا؟ — دېدى سىڭىللىرى بىلەن كىيىم يۆتكەپ كىرىپ كەلگەن ئايتولۇن. ئۇ، ئەمدى ئون بەش ياشقا كىرگەن ساھىبجامال قىزغا ئوخشىغاندى. ئەتلەس كۆڭلىكى، ئەتىللا جىلىتكىسى ئۇستىخىنىغا ياراشقانىدى.

— ئۆگۈنلۈككە ئەتىگەندە.

— نېمىشقا بوۋا؟ ئەتە قويۇپ بەرسەڭ بولمامدۇ؟

— ئەتە ئاباڭلار چەت ئەلدىن كەلگەن يالۋاچلارغا سوۋغا تەقدىم قىلىدىكەن، ئوردىغا بارمىسا بولمايدۇ.

— ئابام قېنى؟ — بوۋاينىڭ ئەڭ كىچىك قىز نەۋرىسى ئارچۇن، دادىسىنى كۆزلىرى بىلەن ئىزدەپ مومىسىدىن سورىدى.

— ئاباڭ قوي سويدۇرۇۋاتىدۇ، جىگىرىم.

قورۇنىڭ چوڭ ئىشىكىگە بۆرە بېشى ئاستۇرۇپ كىرگەن رەيھاندىن، ئېرىق بويىدا قوي سويۇۋاتقان بويانقارنىڭ يېنىدا ئىدى. ئۈچ قوچقارنى سويدۇرۇپ، ئىككىنى خامتالاش قىلىپ، مۇساپىرلارغا چىقارتىپ بەردى. بىر قوينىڭ گۆشىنى ئۆيگە ئېلىپ قالدى. يابىرانى ئىسسىق تېرىگە ئالدى.

ئۈچىنچى كۈنى بامدات نامىزىدىن يانغاندا بەگتۈمۇرنىڭ

چوڭ سارىيىدا ئات قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. ئېخى تاڭ قاراڭغۇسى بولغاچقا تەكچىلەردىكى شام ـ چىراغلار ياندۇرۇپ قويۇلدى. شەيخۇلئىسلام، رەبھانىدىننىڭ ئەڭ يېقىن بۇرادىرى ئادامتوغرىل، ئۇنىڭ ئوغلى ئالىپ ئۇدمىش، بەگتۆمۈرنىڭ ئىنى ـ سىڭىللىرى، پەرزەنتلىرى، قۇدىلىرى، ھەقەمسايىلىرى بولۇپ يۈزدىن ئارتۇق ئادەم كەلدى. ئاياللار سارايغا ياندىش ئايۋاندا ئولتۇرۇشتى.

مەرھۇم بەگبۇقانىڭ ئومۇت ـ گۆرزىلىرى، قىلىچ ـ نەيزىلىرى، ئوقيا ـ قالقانلىرى، دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرى ئېسىلغان سارای ئېمىغا كۆز سالغان ئۇدمىشنىڭ بۇ ئەل قەھرىمانىغا بولغان ھۆرمىتى يەنىمۇ كۆچەيدى. كەجدىن ئەگىم چىقىرىلىپ چىرايلىق ياسالغان ئويۇقلارغا «قۇرئان كەرىم»، «ھەدىس شې-رىف»، سوقرات، ئەپلاتون، ئارىستوتېل، فارابى، ئىبىن سىنا قاتارلىق ئالىملارنىڭ كىتابلىرى تىزىلغانىدى.

سېلىنغان داستىخان يېمەكلىكلەر بىلەن تولدى. رەبھانى-دىن چاي قويۇپ مېھمانلارغا تۇتتى:

— جانابلار، پېقىرغا ئاللا كەرىم يەنە بىر ئوغۇل پەرزەنت ئاتا قىلدى، مەن شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەربىرلىرى بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇش شەرىپىگە سازاۋەر بولدۇم. مەن ناھايىتى خۇشال. بۇ ئوغلۇمنىڭ ئەل خىزمىتىنى قىلىدىغان ئەل ئوغلى بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ چاي قويدۇم. قېنى، مەرھەمەت قىلىشسىلا.

— ئوغلۇم تىلىكىنى ئىزھار قىلدى. يەر سۇ بىلەن، ئادەم ياخشى نام بىلەن كۆكلەيدۇ. چوڭ نەۋرەم بەگتۇرمىش بوۋىسى بەگبۇقانىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ياخشى نام قالدۇردى. ئەمدى ئىنىسى تۇغۇلدى. ئۇنىڭمۇ ئاكىسىدەك ئالىپ بولۇپ يېتىلىشى ئۈچۈن، ئاللاغا بىرلىكتە ئىلتىجا قىلايلى، دەپ بۇ داستىخاننى راسلىدۇق. بەھۇزۇر يېقىشسىلا، — دەپ بەگتۆمۈرمۇ مېھمانلار-نى تاماققا تەكلىپ قىلدى.

دەسلەپ گۆللۈك جانان چىنىلەردە شورپا، تەخسىلەردە دۈمبەجىگەر، گۆش تارتىلدى. ئاندىن پۈتۈن پېتى تونۇردا كاۋاپ قىلىنغان ئۆچ قوي، بىر موزاينىڭ گۆشى يوغان تەڭنە- لەردە ئېلىپ كىرىلدى. ئاخىرىدا، ئۆلار، غاز، قىرغاۋۇل گۆشلە- رى، بېھى، ئالما، قورۇق ئۈزۈم سېلىنغان پولۇ لېگەنلەردە تارتىلدى. جاۋۇر – ھېجىرلاردا قېتىق، سۈزمە، تەخسىلەردە قوغۇن – تاۋۇز كەلتۈرۈلۈپ، مېھمانلارنىڭ قىزىغان تەنلىرى سەگىتىلدى.

رەيھانىدىنىڭ قېيناتىسى بولغان شەيخۇلئىسلام قولىنى لۆڭگىگە ئېرتىپ، تۆزلىنىپ ئولتۇردى – دە، تامىقنى قىرىپ سۆز باشلىدى:

— جانابلار، كۆك بۆرە دەپ ئاتالغان سەركەردىمىز بەگبۇقا ھەزرەتلىرىنىڭ يېگىدىن كۆز ئاچقان نەۋرىسىگە ئات قويۇش ئۈچۈن يىغىلىپ ئولتۇرۇپتىمىز. ئات قويۇشنىڭ ئۆزى سۈننەت، ئات قويۇش ئۈچۈن بۇنداق يىغىلىپ ئولتۇرۇشىمىز ئادەتتۇر،— ئۇ سۆزىنى توختىتىپ رەيھانىدىنىغا قارىدى. بۇ قاراشنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەن ئاتا دەس قوپۇپ، ئاپئاق زاكىغا يۆگەلگەن بوۋاقنى ئېلىپ كىردى. ئۆي يورۇپ كەتكەندەك بولدى. بەگتۆمۈر بوۋاقنى ئوغلىنىڭ قولىدىن ئېلىپ شەيخۇل- ئىسلامنىڭ قۇچىقىغا سېلىپ بەردى.

— ئاللا رەھمەت قىلسۇن.

ئولتۇرغانلارنىڭ بوۋاققا مەستلىكى كېلىپ بوي سوزۇپ قاراشتى.

— ئەجەب چىرايلىق ئىكەن، ئېۋەنسىز، نۇقسانسىز...

— چىرايى ئاتىسىغا تارتىپتۇ.

— يۈزى ئەجەب ئاق، سۈزۈك ئىكەن – ھە.

— خۇدا يامان كۆزدىن ساقلىغاي.

— خەپشۈك!

ھەممە جىم بولدى.

— ھەقتائالا ئادەمنى ئۇلۇغ قىلىپ ياراتقاندۇر، پەرىشتىلەرنى ئىنسانغا سەجدە قىلىشقا بۇيرۇشى ئەنە شۇنىڭ ئۈچۈندۇر. ھالبۇكى ئادەملەرنى كۆزگە ئىلمىغان كۆرەڭ، تەكەببۇر، ئاچ كۆز، ھەسەتخور، رەھىمسىز، ئالدامچى، سۇيىقەستچىلەر، ھاياتلىق ئېتىزىدا شېرىن مېۋە بېرىۋاتقان نوتىلارنى قۇرۇتقۇچى شۇمبۇيا بولۇپ قالماقتا. ئېۋەنسىز، پاك تۇغۇلغان پەرزەنتلىرىمىزنىڭ ئەنە شۇنداق زىيانلىق مەلئۇنغا ئايلىنىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ھەر ۋاقىت تەربىيىنى كۈچەيتىشىمىز، بىلىم بىلەن قاراڭغۇ دىلىنى يورۇتۇشىمىز زۆرۈر.

شەيخۇلئىسلام مۇلايىم لەۋزى بىلەن نەسىھەت قىلغاندىن كېيىن، بوۋاقنى كۆتۈرگىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ:

— رەيھانىدىن بالام، بۇ ئوماق نەۋرەم قايسى قۇتلۇق ۋاقىتتا دۇنياغا كەلدى؟ — دەپ سورىدى.

— ئالدىنقى كۈنى، يەنى ھىجرىيە 407 - يىلى شەئبانىنىڭ 17 - كۈنى[1] سەھەردە.

شەيخۇلئىسلام:

— بالىنىڭ ئېتىنى نېمە قويساق بولار؟ — دەپ ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلمەكچى بولدى.

— ئاتا، ئۆزلىرى بىلىپ... — دېدى رەيھانىدىن قول باغلاپ تۇرۇپ.

— شەيخۇلئىسلام جانابلىرى، ئوغلۇم بىلەن تۈنۈگۈن مەسلىھەتلىشىپ، بالىنىڭ ئېتىنى يۈسۈپ قويساق بولارمىكىن دېيىشكەنىدۇق، — بەكتۇمۇرمۇ ئورنىدىن قوپۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى.

---

[1] مىلادىيە 1016 - يىلى 4 - ئاينىڭ تەخمىنەن 5 - كۈنلىرىگە توغرا كېلىدۇ.

شەيخۇلئىسلام بوۋاقنى ئىككى قولى بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرۇپ دېدى:

— بۇ ئىسىم ئاللانىڭ روسۇلى، پەيغەمبىرى يۇسۇپ ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك ئىسمىدۇر. ئاللا ئىگەم بۇ پەيغەمبىرنى چىدامىلىق، پاساھەتلىك قىلىپلا قالماستىن، ئۇنىڭغا ناھايىتى گۈزەل جامال، ئاجايىپ كېلىشكەن تەن ئاتا قىلغانىدى. يەتتە ئەزاسى بېجىرىم، چىرايلىق تۇغۇلغان بۇ ئوغۇلغا «يۇسۇپ» دەپ ئات قويساق، ئاللا دەرگاھىدا مەقبۇل، ئىنسانلار ئارىسىدا مەشھۇر بولغاي، ئامىن!

— ئامىن!

شەيخۇلئىسلام بالىنى تېخىمۇ ئېگىز كۆتۈرۈپ، يېڭى تۇغ-كەن چۆچۈرىدەك ئۇنىڭ قۇلىقىغا بەلەن ئاۋاز بىلەن ئەزان توۋلىدى. ئاندىن سول قۇلىقىغا تەكبىر ئېيتىپ بولۇپ:

— ئى رەيھانىدىن بەكتۆمۈر ئوغلىنىڭ دۇنياغا يېڭى كۆز ئاچقان بالىسى، ئاتلىرى يۇسۇپ بولسۇن، — دەپ ئات قويۇپ بەردى.

— مۇبارەك بولسۇن!

— قۇتلۇق بولسۇن! — دەپ قۇتلۇقلاشتى ھەممىيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ.

رەيھانىدىن شەيخۇلئىسلامغا ئات مىندۈرۈپ، مېھمانلارغا تون كىيدۈرۈپ ئۇزاتتى ۋە شۇ كۈنى يەنە ئىككى قۇلنى ئازاد قىلىۋەتتى.

2

ھاۋا ئۇچۇق تۇرۇپلا شارىلداپ يامغۇر يېغىپ كەتتى. دەل - دەرەخلەرنىڭ ھارام پۇتىقىنى ئېلىۋاتقان ئاشانبۇقا ئۆيگە قېچىپ كېلىۋالغۇچە سۇغا چۈشكەن مۈشۈكتەك بولۇپ قالدى.

— ۋاي دادىسى، يامغۇر ياغمىغان بولسا ئۆيگە كىرمەمتىڭلار، قېرىغىنىنى تونۇيمايدىغان، — بۇدراچ موماي چاڭ-ۋاقىغىنىچە لۆڭگە ئەكىلىپ، ئىرىنىك قارىيىپ قالغان يۈزى بىلەن ياۋا قوتازنىڭكىدەك تۇرۇلۇپ كەتكەن بويىنىنى ئىرتتى. ئىشىدىكى مالىخىيىنى ئىلىپ ئاق شاپاق دوپپا كىيگۈزۈپ قويـ-دى، — چاپاننى سىلىۋېتىڭلا!

ئاشانبۇقا ھىجىيىپ چاپىنىنى سىلىۋەتتى. يامغۇرمۇ توختاپ قالدى.

— بۆرە توغقان چىغى خوتۇن، بۇلۇتسىز ئاسماندىن يامغۇر يېغىپ دۇنيانى سەگىتىۋەتتى.

— خۇدايىم، سىلىنى بىرئاز دەم ئىلىۋالسۇن، دەپ شۇنداق قىلغاندۇر، بولمىسا دەل — دەرەخلەر يىنىدىن ئۆيگە كەلمەيتتىڭلا. پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ بىرئاز ئارام ئىلىۋېلىڭلا، چۆچۈرە ئىتىپ بېرىمەن.

— ئوغلۇم كەلگۈچە پىشۇرۇڭلا جۇمۇ.

— قاچان پىشماي قالغان؟ — دىدى ياغاق قوللىرىنى قورۇق باسقان پىشانىسىگە قويۇپ كۈنگە قارىغان موماي.

كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەن بولۇپ، ئوچۇق ئاسمان يۈزىدە رەڭگارەڭ جۇلالىنىپ ھەسەن — ھۈسەن پارلىغانىدى. ئاشانبۇقا باسمىل قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئۆز جەمەتى بىلەن ياغمىلارغا بويسۇنماي قېچىپ يۈرۈپ، قولغا چۈشكەندە قۇل قىلىۋېتىلگەنىدى. بۇ كۈچتۈڭگۈر يىگىتنى بەگبۇقا ئىلىك خاندىن سورىۋېلىپ، ئائىلە خىزمەتچىسى قىلىۋالغانىدى. كېيىن قۇل بازىرىدىن سېتىۋالغان قارا قۇمچاق قىز بۇدراچنى ئۇنىڭغا ئىلىپ بەردى. بۇ قىز توگرا قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئۆي ئىشلىرىغا كامىل ئىدى. قېچىپ قۇللۇقتىن قۇتۇلۇشنى ئويلاپ يۈرگەن ئاشانبۇقا، بۇدراچنى ئالغاندىن كېيىن، بۇ ئائىلىگە بوسۇغىدىن

دالجىماس ئىتتەك باغلىنىپ قالدى. بۇدراچ خىلىغىچە تۇغماي پىشى قىرىقتىن ئاشقاندا بويانقارنى تەۋەللۇت قىلدى. بويانقار ئون توققۇزغا كىرگەندە قۇللۇقتىن بىراقلا ئازاد قىلىندى. ئۇلار بۇرۇن باغنىڭ ئارقا ھويلىسىدىكى قۇللارنىڭ ياتاق ئۆيلىرىدە تۇرغان بولسا، ھازىر باغ ئىچىدىكى ھۆر خىزمەتچىلەر قاتارىدا بىر يۇرۇش ئۆيدە تۇراتتى. ئاشانبۇقا بىر قىز يەرزەنت كۆرۈش تىلىكىدىن تېخىچە ۋاز كەچمىگەنىدى. شۇڭا:

— ئەمدى تۇغمايدىغان بولساڭ، تىرناقتا توختىغۇدەك بىر قىز ئالمەن جۇمۇ، — دەپ بۇدراچنى پات - پات تىرىكتۇرۇپ قوياتتى. ئوغلى ھۆر بولغاندىن بېرى ئوردا نۆكىرى ھەم رەيھاندىنىڭ خاس مۇھاپىزەتچىسى بولۇپ كېلىۋاتقاچقا، ئۇنى ئۆيلەپ قويۇشقا بەكرەك باش قاتۇرىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئۇ، تال باراڭلىق سۇپىدا چۆچۈرە تۈگۈۋاتقان خوتۇنىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى.

— بويانقار بىلەن سۆزلىشىپ باقتىڭلىمۇ. ئۇنىڭ بىرەر قىزغا مەيلى بارمىكىن؟

— نېمە دەۋاتىدىلا دادىسى، ئوغلىمىزنىڭ يۈزى بەك تۈۋەن، بۇ ۋاقىتقىچە بىرەر قىزنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىپ باقمىدى.

— ئايسلىڭ خېنىمنىڭ ئۆزىگە ياغلىق تاشلىغانلىقىنى دەپ كەلگەنغۇ، — ئاشانبۇقا غەلىبە تەنتەنىسى كۆنى چەۋەنداز پالۋانلارغا تاشلانغان رەڭمۇرەڭ ياغلىقلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ھىجايدى.

— ئۇنتۇماپتىلىدە دادىسى، ئۇنى ئەسلىرىدىن چىقارسىلا، بۇ ياخشى كۆرگەنلىكنىڭ ئالامىتى ئەمەس، — بۇدراچ موماي يالغان سۆزلىدى. ئۇ ئوغلىنىڭ ئايسلىكنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى بىلەتتى، — ئۇلار دېگەن باي، زەردار ئائىلە. بىز دېگەن يېڭىلا قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنغان، ئۆز جېنىنى ئاران جان

ئېتىۋاتقان كىشىلەر. نە ئاتاق ـ ئابرۇيىمىز بار، نە ئەمەل نىشانىمىز...

ــ بولدى قىلىڭلا خوتۇن. ۋاتىلداپ كەتتىڭلىغۇ. مال ـ دۇنيايىمىز بولمىغان بىلەن، ئاتاق ـ ئابرۇيىمىز بار بولدى. ئوغلىمىز پالۋان بولۇپ پايتەختتە داڭقى چىقاردى. ئۇنىڭغا كۆزى چۈشكەن قىزلارمۇ ئاز ئەمەس. ئايسىلىڭ شۇلارنىڭ بىرسى بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. ئۆزى بەك ئوبدان قىز، «ئاشان بوۋا» دەپ قىچقىرىپ مېنى سۆيۈندۈرۈۋېتىدۇ.

ــ ئوبدان قىزلىقى ماڭىمۇ ئايان، ئاچىسى ئايتولۇندىن قېلىشمايدۇ. بىراق ئۇ كاتتا باي ھەم كاتتا ئەمەلدارنىڭ قىزى. بىزنىڭ تېخى ئايرىم قورۇ ـ جايىمىزمۇ يوق، ــ بۇدراچ موماي تۇكۇپ بولغان بىر تەلەڭگە چۆچۈرنى ئاشخانىغا ئەكىرىپ قويۇپ يەنە بىر قۇرۇق تەلەڭگىنى ئېلىپ چىقتى، ــ بۇ چاغقىچە رەيھانىدىن بېگىم قول دېمەي بىزگە ئوبدان مۇئامىلە قىلىپ كەلدى، نام ـ ئاتاقىمۇ شۇلارنىڭ شاراپىتىدىن ئېرىشتۇق، بۇنى ئۇنتۇپ قالساق بولمايدۇ. ئايسىلىڭ خېنىم بىلەن بويانقار بىر ـ بىرىنى ياخشى كۆرگەن ھالەتتىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەر ـ خوتۇن بولۇپ بىر ياستۇققا باش قويۇشى يەتتە تاغنىڭ نېرىسىدىكى گەپ.

ــ ئۇنداق دەپ كەتمەڭلا خوتۇن، ئوغلۇمنىڭ پېشانىسىگە يېزىلغان بولسا ئەجەب ئەمەس. مەن ھايات چېغىمدا يەر ئېلىپ باغلىق قورۇ قىلالايمىكىن، دەيمەن. ھۆر ئادەم ئۈچۈن قورۇ ـ جاينىڭ بولۇشى، پادىشاھ ئۈچۈن بىر مەملىكەت بولمىسا بولمىغاندەك زۆرۈر ئىكەن...ــ ئۇنىڭ كۆكۈچ كۆزلىرى ئېرىق بويلاپ كېلىۋاتقان ئايسىلىڭكە چۈشۈپ سۆزدىن توختاپ قالدى.

ــ ھە، نېمە بولدى، سۆزۈڭلىنى توختىتىۋالدىڭلىغۇ، ــ دېدى بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىغان بۇدراچ موماي.

— قاراڭلا خوتۇن، ئاۋۇ كېلىۋاتقان قىزغا، قولىدا بىر نەرسە باردەك قىلىدۇ، — دېدى خۇش بولۇپ كەتكەن ئاشانبۈۋقا.
— ۋاي، ئۇ ئايسىلىڭ خېنىمغۇ، — دەپ تۇرۇپ كەتكەن موماي، سۇپىدىن ئىتتىك چۈشۈپ، روملىنى ئوڭلاپ قىزغا قاراپ ماڭدى.
— بۇدراچ موما، — قىز يۈگۈرۈپ كېلىپ توغاچتەك قىزىرىپ كەتكەن مەڭزىنى تۇتۇپ بەردى، موماي قىزنىڭ ئىككىلا مەڭزىگە سۆيدى.
— ۋاي خېنىم قىزىم، قىرقى توشمىغان بوۋاقنى تاشقىرىغا ئېلىپ چىقىپىلىغۇ، شامالداپ قالسا قانداق قىلىمىز؟
— ئەپقېچىپ چىقتىم، ھېچنېمە بولمايدۇ، — دېدى ئايسىلىڭ كۆمۈش ئۇتىقات كىيگەن قارا چاچلىق بېشىنى يېنىك چايقاپ. ئۇزۇن بىنەپشەرەڭ كۆڭلىكى تاپىنىغا تېگىپ تۇراتتى، شۇ تۇرقىدا ئۇ ناھايىتى چىرايلىق بولۇپ كەتكەنىدى. مەيدى-سىگە تېڭىۋالغان بوۋاق قارا كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ ھەممە ياققا تەلپۈنەتتى، يېقىندىن بېرى كۆكسىگە بولۇق سۈت كىر-گەن ئانىسىنى ئېمىپ خېلىلا ئەتلىنىپ قالغانىدى. ئۇ شۇ تاپتا زاكىلاقلىق بولۇپ، توغاچتەك مەڭزىگە تېگىپ قالغان ياغلىقنىڭ چۇچىسىنى تۇتۇۋالغانىدى.
— كەلسىلە خان بالام، كەلسىلە، باياتىن ئېسىمنى يوقىتىپ ئۆيگە باشلاي دېمەپتىمەن...
— ئاي بىسلەن كۈن كېلىپتىغۇ، ئامىتىمىزمۇ كەلگۈدەك، — خۇش بولۇپ كەتكەن ئاشانبۈۋقا سۇپىدىن سەك-رەپ چۈشۈپ سالام بەردى، — خۇش كېلىپلا خان بالام، مۇبارەك قەدەملىرى، يۈسۈپ بېگىمنىڭ نۇرلۇق جامالى، غېرىب خانىمىزغا قۇت ئېلىپ كەلگەي. مەرھابا، مەرھابا!
— ئاشان بوۋا، سۇپىدا ئولتۇراي، يۈسۈپ ئۆيىنى ئانچە خالىمايدۇ، تالاغا ئامراق، — ئايسىلىڭ ئۆيگە كىرىشكە ئۇنىمى-

دى. موماي ئىككى يېكەنداز ئېلىپ چىقىپ، ئۈستى - ئۈستىگە سېلىپ قىزنى ئولتۇرغۇزدى. داستىخان سېلىپ مەزە - گېزەك قويدى. ئاشانبۇقا يۈسۈپنى قولىغا ئالدى. چاچلىرىمۇ، ئاق كىرگەن ساقاللىرىمۇ بۇدۇر بولۇپ كەتكەن بوۋايغا باققان بوۋاق قىرقىراپ يىغلىدى. يەنە چۆچۈرە تۈگۈشكە ئولتۇرغان موماي:

— دادىسى، ماڭا بەرسىلە بەگ غوجامنى، — دەپ قولىدىن ئېلىپ باغرىغا تېڭىۋالدى. يۈسۈپ ئۇنىڭ قولتۇقىغا بېشىنى تىقىپ ئەمچەك ئىزدىدى. سۈت ھىدىنى ئالالماي بوغنۇقۇپ يەنە يىغلىدى. ئايسىلىگ:

— كەل ئوكام، ئەمگۈڭ كەلگەن ئوخشايدۇ، نان يېگۈزۈپ قوياي، — دەپ بوۋاقنى قولىغا ئېلىپ سۆيدى، ئاندىن بىر چىشلەم ناننى يۇمشاق چايناپ يېگۈزۈۋىدى، بالا يىغىدىن پەسلەپ، قوللىرىنى ئويان - بۇيانغا ئۇزىتىپ ئويىنىغىلى تۇردى. بۇدراچ موماي چۆچۈرىنى تۈگۈپ بولۇپ، پىشۇرۇپ چىقاي، دەپ ئاشخانىغا كىرىپ كېتىشىگە، قاراگىرنى يېتىلەپ بويانقار كەلدى. ئۇنىڭغا لەپپىدە قارىغان ئايسىلىگ ۋىللىدە قىزارديۇ، كۆرمىگەن بولۇپ يۈسۈپنىڭ يۈزىگە لېۋىنى يېقىپ ئولتۇرۇۋەردى. يۈگۈرۈپ كەلگەن قۇلدىن بىرسى ئاتنىڭ تىزگىنىنى ئالدى. بۇ، بۇغرا قاراخان قۇل قىلىپ ئىشلىتىش ئۈچۈن تەقسىم قىلىپ بەرگەن قىتان ئەسىرلىرىنىڭ بىرسى ئىدى.

— ئوغلۇم، ۋاقچە قالدىڭغۇ، — ئاشانبۇقا يېنىغا كەلگەن ئوغلىنى قولىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزدى. بويانقار ئوردا نۆكەرلىرىگە خاس قارا مالىخاي، كالتە كەمزۇل كىيىپ، تۈچ كەمەر باغلىۋالغانىدى، ئوڭ بېقىنىغا قىلىچ، سول بېقىنىغا خەنجەر ئاسقانىدى. كۆزلىرى ئوتتەك يېنىپ تۇرغان بۇ يىگىتنىڭ ۋۇجۇدىدىن ياشلىق جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇراتتى.

— ئاغىچى ئۇلۇغى بۇغرا قاراخان سارىيىدىن چىققۇچە كۈتۈپ تۇرۇپ قالدىم ئابا، — يىگىت ئايسىلىگكە بىر قارى-

ۋالدى،ــ كېڭەش بولغان ئوخشايدۇ.
ــ نېمە كېڭەش بولغىنىنى ئۇقمىدىڭمۇ؟
ــ سوراي، دەپ سورىيالمىدىم.
ــ ئابام ئۆزى دەپ بەرمىدىمۇ؟ــ سۆز قىستۇردى ئايسلىك ئۇنىڭغا يەر ئاستىدىن بېقىپ.
ــ ئاغىچى ئۇلۇغى ھەزرەتلىرى ناھايىتى خاپا كۆرۈن-گەچكە سوراشقا جۈرئەت قىلالمىدىم، خانقىز.
ــ ئابام ئۇنچىلا ئاچچىقى يامان كىشى ئەمەسقۇ. سورى-غان بولساڭ خاپا بولغىنىنىڭ سەۋەبىنى دەپ بېرەتتى،ــ ئايسلىك ئىتتىك بويانقارغا قارىدى. ئۇ كىچىكىدە ئۆزىنى كۆتۈرۈپ باققان بۇ يىگىتنى سەنلەپ كۆنۈپ قالغانىدى.
ــ ئوغلۇم رەبھانىدىن ھەزرەتلىرىنى ئاچچىقى يامان دېگىنى يوق خانقىزىم، ئۇ تارتىنىپ سوراشقا جۈرئەت قىلالمى-غانلىقىنى دېمەكچى. بۇ ۋاقىتقىچە دادىلىرى بىزگە ئوبدان قاراپ كەلدى، ھەممىمىز بۇنىڭدىن ناھايىتى مەمنۇن.
ــ ئابامدىن سوراپ باققان بولسا دەپ بېرەتتى. مەن سوراپ ئەتە كېلىپ دەپ بېرەي، ئاشان بوۋا،ــ ئايسلىك ئورنىدىن تۇردى.
ــ خانقىزىم، نەگە بارىلا، بويانقارنىڭ ئانىسى تاماق ئېلىپ چىقىۋاتىدۇ. كەتسىلە خاپا بولىدۇ،ــ دەپ توستى بوۋاي.
ــ ئاشقا ئېغىز تېگىپ كەتسىلە خانقىز، مەندىن خاپا بولۇپ قالدىلىمۇ يا؟ــ بويانقار يېلىنغان نەزەردە ئۇنىڭغا كۆز تىكتى،ــ يۈسۈپ بېگىمنى مەن ئالاي،ــ ئۇ قول ئۇزىتىپ بوۋاقنى ئالدى.
ــ سەندىن خاپا بولمىدىم بويانقار. ئابام مېنى نەگە كەتتىكىن، دەپ ئەنسىرەپ قالىدۇ،ــ قىز شەھلا كۆزلىرىنى يىگىتكە تىكتى،ــ ئاتامىۇ يۈسۈپنىڭ يوقلۇقىنى ئۇقسا، مېنىڭ

يېنىمدا ئىكەنلىكىنى بىلمەي، ئىزدەپ بىئارام بولۇپ كې -
تەرمىكىن، — ئايسىلىق يۇسۇپنى ئالماقچى بولۇپ قول ئۇزات-
تى. بويانقار:

— يەنە بىردەم كۆتۈرەي، — دەپ بەرمىدى.

چوڭ پەتنۇسقا ئېلىنغان تۆت چىنە چۆچۈرىنى دېدەككە
كۆتۈرتۈپ ئاشخانىدىن چىققان بۇدراچ موماي، ئوغلى بىلەن
ئايسىلىقنىڭ بىر - بىرىگە قارىشىپ بىرنېمىلەرنى دەۋاتقانلىقىغا
زەن قويدى. «ھەي، مۇشۇ باللار ئارىمىزغا سوغۇقچىلىق سې-
لىپ قويمىسا بولاتتى...» دەپ ئويلىغىنىچە بىر چىنە چۆچۈرى-
نى ئايسىلىقنىڭ ئالدىغا قويدى. ئۇلارنى كۆرمىگەنگە سېلىپ
بالىخانىدىكى كەپتەرلەرگە قارىۋالغان ئاشانبۇقا «بۇ ئىككىيلەن-
نىڭ بېشى قوشۇلۇپ قالسا مۇرادىمغا يېتەتتىم. ئىلاھىم، پىقىر
قولۇڭنى نائۇمىد قويما» دېدى ئىچىدە. بوۋاي خۇش
بولۇۋاتاتتى.

— چۆچۈرىنىڭ قىيمىسىغا، يالپۇز، لويلا ئارىلاشتۇرۇپ،
سۆيىكە غورا، ئاشكۆكى، زىرە سېلىپ ئەتتىم خانقىز، ئىچسىلە.
ئىچمىسىلە ياراتمىدى، دەپ كۆڭلۈم يېرىم بولىدۇ، — بۇدراچ
موماي ئايسىلىقنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

— ئوخشاپتۇ، بۇدراچ موما، — دېدى ئايسىلىق بىر تال
چۆچۈرىنى ئاغزىغا سېلىپ. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ بىردىن تۇرۇپ
كەتتى، — دېمىدىممۇ، ئايتولۇن ئاچام سىڭىللىرىم بىلەن مېنى
ئىزدەپ كېلىۋاتىدۇ، ئەنە...

ئاشانبۇقا، بويانقار سۆپىدىن چۈشۈپ قول باغلاپ تۇردى.
بۇدراچ موماي بەل پۈرمە كۆڭلەك، تاۋار جىلىتكە كىيگەن
ئايتولۇن بىلەن يۈز يېقىپ كۆرۈشتى، ئايتمىش، ئارچۇنىنىڭ
چېكە چاچلىرى چۈشۈپ تۇرغان پېشانىسىگە سۆيدى:

— ئەجەب ئوبدان ۋاقتىدا كېلىشتىلە خانلىرىم، قېنى،
يۇقىرى چىقىشسىلا.

— سەن بۇ يەردىكەنسەن ـ ھە، ئايسىلىك؟ — دېدى ئايتولۇن ئەكىم قاشلىرىنى ئۈچۈرۈپ. ئۇنىڭ يۇمىلاق يۈزلىرى قىزىرىپ كەتكەنىدى، — ئىزدەپ باغنى قېزىۋەتتۇق. سەن بول-ساڭ بۇ يەردە بەخىرامان ئولتۇرۇپسەن. دادام كېلىپ ئۆزى بوۋام، موماملارنىڭ يېنىغا يۇسۇپنى ئىزدەپ چىقتى، ئاندىن «تېپىپ كېلىڭلار» دەپ ئەنسىرەپ قالدى.

بۇدراچ موماي ئالدىراپ بىر ـ بىرىدىن چىرايلىق بۇ ئاچا- سىڭىللارغا چۆچۈرە ئېلىپ چىقتى. ئۇلار چۆچۈرىنى ئىچىپ ئۇزاپ مېڭىشتى. بويانقار يۇسۇپنى كۆتۈرۈپ ماڭغان ئايسىلىكنىڭ كەينىدىن قاراپ قالدى. ھەممىنىڭ ئالدىدا كېتى-ۋاتقان بۇ قىزنىڭ كېلىشكەن يەلكىسىدە رومىلى يەلپۈنۈپ تۇراتتى. بويى ئايتولۇندىن سەللا پەس بولۇپ، زىلۋاراق ئىدى. ئۇلار باغدىن چىقىشىپ، تاشقىرىقى ھويلىنىڭ پېشايۋىنىدا كۆز تۇتۇپ ئولتۇرۇشقان ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈشتى. بوۋىسى بىلەن مومىسىمۇ ئىنتىزار بولۇپ ئولتۇرۇشاتتى.

— يۇسۇپنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن سەنمىدىڭ ئايسى-لىق؟ دەپ قويساڭ بولماسمىدى؟ ئەجەب ئەنسىرەتتىڭ، — دېدى ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغان يابىرا ۋە بالىنى ئېمىتىش ئۈچۈن ئۆيگە كىرىپ كەتتى. تۇغقۇتتىن كېيىن ئۇنىڭ چىرايى ئەسلىگە كېلىپ ئۇڭشىلىپ قالغانىدى.

— قىزىم، ئىنىڭنىڭ تېخىچە قىرقىغا توشمىغان تۇر-سا، تالا ـ تۈزدە كۆتۈرۈپ يۈرسەڭ قانداق بولىدۇ؟ شامالداپ قالسا ياكى يىقىلىپ چۈشسەڭ قانداق قىلاتتۇق ـ ھە! ئىككىن-چى بۇنداق بەڭۋاشلىق قىلما، — كايىدى رەبھانىدىن يەرگە قاراپ تىرناق تاتىلاپ تۇرغان قىزىغا، — باياتىن نەدە ئىدىڭ؟

— بۇدراچ موماملىڭ ئۆيىدە، — ئايسىلىك جاۋاب بېرد-ۋېتىپ ئىزا تارتقىنىدىن پاڭگىدە يىغلاپ تاشلىدى.

— بۇ بالىلارنى مەيلىگە قويۇۋەتتىڭلار ئوغلۇم، بولۇپمۇ

ئايسلىنگ باغدا قۇشتەك ئۇچۇپ يۈرىدۇ. قوللارنىڭ ئۆيلىرىدە يۈرگىنىنى قارىمامدىغان. ئۇچۇقداپ تۇرمىغاننىڭ ئاقىۋىتى بۇ. قىز بالا دېگەننى پات ــ پات ئەدەپلەپ تۇرۇش زۆرۈر،— ئاچچىقلىدى بەكتۆمۈر ساقاللىرىنى تىترىتىپ. ئايسلىنگ تېخىمۇ يىغلاپ كەتتى.

— ئۇنچىۋالا قىلىپ كەتمىسىلە دادىسى. ئايسلىنگ شوخ بولغان بىلەن بەك ئەدەپلىك، ئايتولۇندىن قېلىشمايدۇ، تېخى كىچىكتە. يىغلىما قىزىم، بوۋاڭ ئۇنداق دېگىنى بىلەن ساڭا ھەممىدىن ئامراق،— ئارىچىلىدى زەمۇران ئانا ئېتىلىپ كەلـ. گەن قىزنى باغرىغا بېسىپ.

بالىنى ئېمىتىپ چىققان يابىرا جايىغا كېلىپ ئولتۇردى.

— قارىسىلا ئوغۇللىرىغا، كۆلىدىغان بولۇپتۇ.

رەيھاندىن بۇدرۇق قوللىرىنى كۆتۈرۈپ تەلپۈنگەن يۇ. سۇپنى قولىغا ئالدى.

— ماشائاللا ئوغلۇم، داداڭنى تونۇدۇڭمۇ ــ ھە ؟— ئۇ بوۋاقنىڭ پېشانىسىگە سۆيدى، كۈلۈمسىرىگەندەك قىلغان بىلەن ئويچان چېھرىدىن جىددىيلىك چىقىپ تۇراتتى.

ئوغلىنىڭ چىرايىغا سەپسالغان بەكتۆمۈر:

— بالام، غەمكىن كۆرۈنىدىلىغۇ، ئوردىدا بىرەر گەپ بولدىمۇ؟— دەپ سورىدى.

— يېقىندىن بۇيان ئوردىدا گەپ ئاۋۇپ كېتىۋاتىدۇ، ئاتا. بەزىلەر «ئەخمەت توغانخان قورقماس، باتۇر شاھزادە، ساھىبقىـ ران غازى، بۇغرا قاراخان بولۇشقا ئەڭ مۇناسىپ» دېسە، بەزىلەر، «تامغاچ بۇغراخان[①] — يۈسۈپ قادىرخان تەخت ۋارىسى، دانىشمەن، تەمكىن ھەم قەيسەر، بۇغرا قاراخان بولۇشقا ھەممىدىن مۇناسىپ»، دېيىشىدۇ. بۇ تالاش ــ تارتىش ئەخمەت

① تامغاچ بۇغراخان — تامغا تۇتقۇچى بۇغراخان دېگەن مەنىدە.

تۇغانخان تەختكە چقىپ، يۇسۇپ قادىرخان غازى ئارسلانخان ئۇنى ئېتىراپ قىلغاندىن كېيىن تۇگىسە ئوبدان بولاتتى. ۋەھالەنكى پىتنە ــ پاسات ئاۋۇپ كېتىۋاتىدۇ. مانا شۇنىڭدىن پىقىرغا مالاللىق يەتتى.

مەسىلىنىڭ خېلىلا مۇرەككەپ ئىكەنلىكىنى پەملىگەن بوۋاي:

ــ بالام، بىز ئۆيگە كىرىپ پاراڭلىشايلى، باللار مومىسى بىلەن مەشەدە تاماق يېسۇن، ــ دەپ پېشايۋان سۇپىسىدىن چۈشتى. رەبھانىدىن سوئال نەزىرى بىلەن قارىغان خوتۇنىغا يۇسۇپنى بېرىپ، دادىسىنىڭ كەينىدىن ئۆيگە كىردى.

ــ بالام، بوۋىلىرىنىڭ ھاياتى قاراخانىلارنىڭ تەختىنى مۇستەھكەملەش بىلەن ئۆتكەن. مەن تىجارەت بىلەن بولۇپ كېلىۋاتسامۇ، مەملىكىتىمىزنىڭ قۇدرەت تېپىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. شۇڭا ئوغلۇم سىلىنىڭ ئوردا خىزمىتىنى بەجانىدىل، ساپ دىللىق بىلەن ئادا قىلىۋاتقانلىرىدىن خۇرسەنمەن. ھالبۇكى بۇنداق مالاللىقتا قېلىشلىرىنى خالىمايمەن. ئېيتسىلا، سىلىنىڭ كۆڭۈللىرىگە كەلگۈدەك قانداق گەپ ــ سۆز بولدى؟

رەبھانىدىن دەرھەمەل جاۋاب بەرمەي سۈكۈت قىلدى.

3

كۆپ ئەللەرگە بارغان، پاراسىتى، چىدام ــ غەيرىتى بىلەن ئۇرغۇن بايلىققا ئېرىشىپ نام قازانغان سودىگەر ئاتىسىنى رەبھانىدىن ناھايىتى ھۆرمەتلەيتتى. ئۇنىڭ جۈرئەت ــ جاسارىتىگە قايىل ئىدى. سېخىي ــ مەردانىلىكىنى ئۆزىگە ئۆرنەك قىلغانىدى. مانا شۇنداق كۆكسى ــ قارنى كەڭ، غەيۇر ئاتىنىڭ پەرزەنتى بولغانلىقىدىن پەخىرلىنەتتى. شۇڭا ئۇ، بۇ ۋاقىتقىچە ئاتامنى ئەندىشىگە سېلىپ قويماي، دەپ ئېيتمىغان بەزى ئەھ-

ۋاللارنى ئاشكارىلاشتىن بۇرۇن سورىدى:

— بۇزرۇكۋار، تەخت ۋارىسى ئەمەس تۇرۇپ، ئەخمەت تۇغانىخانىنىڭ بۇغرا قاراخان بولۇپ قېلىشىدىكى سىرنى بىلىدىغانلا؟

— يوقسۇ بالام، سودا ئىشى بىلەن بولۇپ كەتكەچكىمۇ، بۇ ئىشتىن تازا خەۋىرىم يوق.

— پېقىرمۇ ئوردىغا كىرگەندىن كېيىن بىلدىم. بالاساغۇننى پايتەخت قىلىپ تۇرغان ھارۇن بۇغراخان ھايات چېغىدا چوڭ ئوغلى يۇسۇپ قادىرخانغا «تامغاچ بۇغراخان» دېگەن نامنى بېرىپ، قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەم پامىر تېغىنىڭ باغرىدىكى زېمىنلارنى باشقۇرۇشقا قويغانىكەن. ئۆزى بىلەن بىر تۇغقانىنىڭ بالىلىرى بولغان ناسىر تىكىنگە «ئىلىكخان» دەپ نام بېرىپ، ئۇنى ئۆزگەن شەھىرىنى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىنى باشقۇرۇشقا قويغانىكەن. ناسىر ئىلىكخانىنىڭ ئاكىسى ئەخمەت تۇغانىخانغا «ئارسلانخان» دېگەن نامنى بېرىپ بالاساغۇن دىيارىغا ھاكىم قىلغانىكەن. ھارۇن بۇغراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يۇسۇپ قادىر خانىنىڭ قەشقەردە تۇرۇۋاتقانلىقىنى پايدىلىق پۇرسەت، دەپ بىلگەن ئەخمەت تۇغانخان، لەشكىريي كۈچى ۋە قاراملىقى بىلەن تايانغۇلار[1] كېڭىشىنى ئۆزىگە قارىتىۋالىدۇ. ئۇلارنىڭ قوللىشى بىلەن ئۆزىنى «بۇغرا قاراخان» دەپ ئېلان قىلىپ تەختكە چىقىۋالىدۇ.

— توختىسىلا بالام، يۇسۇپ قادىرخان تەخت ۋارىسى بولۇپ تۇرۇقلۇق نېمىشقا قارشىلىق قىلماپتۇ؟ — دېدى بوۋاي ئەخمەت تۇغانىخانىنىڭ قارا نىيىتىنى ئاڭقىرىپ.

— بىلىملىك، كەڭ قورساق بولغان يۇسۇپ قادىرخان

---

① تايانغۇلار كېڭىشى — ئالىي دۆلەت كېڭىشى.

قېرىنداشلار، يۇرتداشلار ئارا قىرغىنچىلىقنىڭ يۈز بېرىشىنى خالىماي، ئۇنىڭ بۇغرا قاراخان بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەخمەت تۇغانخاننىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇپ، ئۇنىڭ ئىنىسى ناسىر ئىلىكخان بىلەن بىرگە سامانىلار خانلىقىنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالغان غەزنەۋىلەر[1] گە قارشى لەشكەر تارتىپ بارىدۇ، كەسكىن جەڭ قىلىپ خوراساننى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ غەلىبىسى ئەخمەت تۇغانخاننى ئەنسىرىتىپ قويىدۇ. ئۇ، تەختتىن ئايرىلىپ قالىمەنمىكىن، دەپ ئەندىشىگە چۈشىدۇ.

— ئەجەب — ھە، ئوغلۇم. ئەخمەت تۇغانخان مەمنۇن بولماي، دەككە — دۈككىگە چۈشۈپ، ئۆزىنىڭ تەخت ۋارىسى ئەمەسلىكىنى ئاشكارىلاپتۇ. «نىيىتى يامانىنىڭ قازىنى تۆشۈك» دېگەن شۇدە، — دېدى بەگتۆمۈر.

ئايتولۇن داستىخان سېلىپ، دېدەك قىز كۆتۈرۈپ كىر-گەن ئىككى تەخسە چۆپنى بوۋىسى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئالدىدا قويۇپ چىقىپ كەتتى.

— ئەمدى تاماق يەۋاللى، قورساق ئاچقاندەك قىلىدۇ بالام، — بەگتۆمۈر تەخسىدە لىغىرلاپ تۇرغان چۆپنى بىردەم-دىلا يەپ تۈگەتتى. ئۇنىڭ چاچ — ساقاللىرى ئاقىرىشقا باشلى-غان بولسىمۇ، گۆشلۈك يۈزىگە تۇزۇك قورۇق چۈشمىگەنىدى. ئاتىمۇ باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز مىنەتتى. رەبھانىدىن ئوردا خىزمىتىدە بولۇۋاتقان بىر يىلدىن بۇيان، پۈتۈن سودا ئىشلىرىغا يەنە ئۆزى باشچىلىق قىلىۋاتاتتى.

«دادامنىڭ ئىشتىھاسى ئوبدان، ھەرىكىتى كۆپ بولغاچقا ئېمەن تۇردى. يىقىندىن بېرى بىر جايدا ئولتۇرۇپ مۈگدىشال-ماي قالدىم. ئادەم ياشانغانسېرى كەپ خۇمارى بولۇپ قالىدىغان

---

① غەزنەۋىلەر — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلەر قۇرغان دۆلەت نامى.

ئۇخشايدۇ» دەپ ئويلاپ كۆلۈمسىرىدى رەبھانىدىن ۋە سۆزىنى داۋام قىلدى:

— يۈسۈپ قادىرخان خۇراساندا تۇرىۋاتقاندا، خوتەن دىياردىكى ئىسلام دىنىغا چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى بولغان ئاكا - ئۇكا خانلار — نوقتى رىشت بىلەن چوقتى رىشت نۇرغۇن لەشكەر بىلەن يۈرۈش قىلىپ، قاغىلىق، پوسكام، يەكەن قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدۇ ۋە يېڭىسارغا يېقىنلاپ، قەشقەرغە تەھدىت سالىدۇ. شامالدەك تېز يېتىپ كەلگەن چاپارمەندىن ئەھۋالنى ئۇققان يۈسۈپ قادىرخان، ئادەم ئەۋەتىپ ئەخمەت تۇغانخاننى ۋاقىپلاندۇرىدۇ. ئەمما بۇ بۇغرا قاراخان ئۇنى قەشقەرغە قايتىشقا بۇيرۇپ، لەشكەر بەرمەيدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

— قارىسىلا بالام، تۇغانخاننىڭ نامەردلىكىنى. يۈسۈپ قادىرخاننى يولۋاس ئاغزىغا يەمچۈك قىلىپ تاشلاپ بەرمەكچى بولۇپتۇ - دە، ئۇ دۆيۈز.

— توغرا دېدىلە دادا، يۈسۈپ قادىرخان تۇغانخاندىن ئۈمىد ئۈزۈپ دەرھال قەشقەرغە قايتىدۇ. مادايىندىن ① كېلىپ، بۇ يەردە تۇرىۋاتقان ئىمام نەسىردىن، ئىمام مۇئىنىددىن، ئىمام زوھورىددىن، ئىمام قاۋامىددىن ئەمىرلىكىدىكى قىرىق مىڭ ئەرەب قوشۇنى ② بىلەن ئۆز لەشكەرلىرىنى باشلاپ جەڭگە ئاتلىنىدۇ.

— بۇ تۆت ئىمام قەشقەرغە قاچان كېلىپ قاپتىكەن؟ — سورىدى پەكتۆمۆر سەل ئەجەبلىنىپ.

---

① مادايىن — ئىراقتىكى قەدىمىي شەھەر، ئاببىاسلار خاندانلىقىنىڭ بىر مەزگىل پايتەختى بولغان.

② ئاببىاسلار خاندانلىقىنىڭ شاھزادىلىرى قوماندانلىقىدىكى قوشۇن.

ــــ ئائىلىشىمىغا قارىغاندا، يۈسۈپ بۇغرا خاننىڭ دادىسى ھارۇن بۇغراخان، تېخىچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان خوتەن ئەھلىنى مۇسۇلمان قىلىش نىيىتىدە مادايىندا تۇرۇۋاتقان ئىسلام خەلىپىسىگە ئۇرغۇن سوۋغا ـ سالام يوللاپ، ياردەم سورىغانىكەن. خەلىپە تۆت ئىمامنى ئەمىر لەشكەر قىلىپ قىرىق مىڭ ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپتۇ. ئەمما ھارۇن بۇغراخان سامانىلار ۋە غەزنەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش بىلەن بولۇپ كېتىپ، خوتەنگە يۈرۈش قىلالماي ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تۆت ئىمام بۇ يەردە تۇرۇپ قالغانىكەن، دادا. يۈسۈپ قادىرخان بۇلار بىلەن بىرگە، نوقتى رىشىت، چوقتى رىشىت لەشكەرلىرىنى سۈرگەنچە خوتەنگە يېتىپ بېرىپتۇ. خوتەن پادىشاھى ياغلا قالقالۇنىڭ نەۋرىلىرى بولغان بۇ ئاكا ـ ئۇكا خانلار قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ قىيما ـ چىيما بولۇپ كەتكۈچە قوللىرىدىن قىلىچنى تاشلىماپتۇ. تۆت ئىمامۇ شېھىت بولۇپتۇ. يېڭىلگەن خوتەن خەلقى ئىسلام دىنىغا كىرىپ ئامانلىق تېپىپتۇ. يۈسۈپ قادىرخان خوتەندە بىر مەزگىل تۇرۇپ، تۆت ئىمام ئۈچۈن مەقبەرە ياسىتىپتۇ.

ــــ مەن خوتەنگە بارغان چېغىمدا بۇ تۆت ئىمامنىڭ مەقبەرىسىگە چىقىپ قۇرئان ئوقۇپ دۇئا قىلغانىدىم. ئۇ يەردە ئۈچ ئاي تۇرۇپ قىرىق تۆگىگە گىلەم ئارتىپ قايتىپ كەلگەنىدىم. ئۇنىڭدىن كېيىن بېرىشقا نېسىپ بولمىدى. ئەمما ھەر يىلى خوتەندىن ئالدۇرۇپ كەلگەن گىلەملەرنى ئەرەب ئەللىرىدە سېتىپ پايدىسىنى كۆرۈپ كېلىۋاتىمەن. سىلىمۇ مەن بىلەن كۆپ ئەللەرگە بارغانىدىلە. سودا ـ سېتىققا تازا پىشقان چاغلىرىدا، ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن كاتتا مەنسەپدار بولۇپ قالدىلا. شۇنداقتىمۇ يەنە ئەتىگەن ـ ئاخشامدا ھېسابات ئىشلىرىنى ئۆزلىرى قىلىۋاتىدىلا. كۆكسىلىرى دەرىيادەك كەڭ ئىكەن، بالام. شۇنچە كۆپ مىسكىن، يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلاپ،

مەكتەپ سېلىپ، مەسچىت بىنا قىلىپ، يول ياسىتىپ، كۆل كولىتىپمۇ بولىدى قىلمايۋاتىدىلا، سىلىدىن بەك رازى-مەن بالام —، بەكتۆمۈرنىڭ كۆز چاناقلىرى ياشقا تولدى.

— بۇ سىلىنىڭ تەربىيەتلىرىنىڭ نەتىجىسى، دادا. مەن ئارزۇ قىلغىنىمدەك خىزمەتلىرىدە بولالمىدىم،— دېدى رەيھاندىن چىن قەلبى بىلەن،— ئاتا بالىنىڭ غېمىدە، بالا بالىسىنىڭ غېمىدە، دېگەندەك، بالىلىرىمنىڭ غېمىنى يېيىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، ھەربىرلىرىدىن دېگەندەك خەۋەر ئالالمايۋاتىمەن. قانداق تەلەپلىرى بولسا ئېيتسىلا، بەجانىدىل ئورۇندايمەن، خىزمەت بولسا بۇيرۇسىلا ئادا قىلىمەن.

— رەھمەت بالام، رەھمەت. دۇنيادا تەلىپى يوق ئاتا مەۋجۇت ئەمەس. مېنىڭ تەلىپىم: ئاللا سىلىگە ئاتا قىلغان خىزمەتنى ساپ دىللىق، خالىسلىق بىلەن ئادا قىلىپ، ئەلنى رازى، خان — پادىشاھنى مەمنۇن قىلغايلا. ئوغلىنى خىزمەتكە بۇيرۇمايدىغان ئاتىمۇ دۇنيادا يوق. ئوغلۇم، مەن سىلىگە بۇيرۇمايدىغان خىزمەت شۇكى، ئالدىلىرىغا كەلگەن ھاجەتمەننى ھاجىتىدىن چىقارسىلا. دوستلارنى خۇش قىلسىلا، بىزار قىلمىسىلا. يوقسۇلنى يۆلىسىلە، رەنجىتمىسىلە. ئەتىگەن - كەچلەردە يېنىمىزغا كىرىپ ئەھۋال سوراشنى بىز كۆز يۇمغۇچە داۋاملاشتۇرسىلا، تەرك ئەتمىسىلە.

رەيھاندىن ئاتىسىنىڭ قوللىرىنى تۇتتى:

— تەلەپ ۋە بۇيرۇغان خىزمەتلىرىنى بەجانىدىل ئادا قىلىمەن، دادا. ياشاشتىكى مەقسىتىممۇ شۇ.

— ئاللا رەھمەت قىلسۇن ئوغلۇم،— دېدى بەكتۆمۈر روھلانغان ھالدا،— ئوردىدا كاتتا مەنسەپدار بولغانلىرىدىن ھەم سۆيۈنگەن، ھەم خەۋپسىرىگەنىدىم. سۆيۈنگەن يېرىم: ئەلنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، ئەلگە تونۇلدىغانلىقلىرى ئىدى. خەۋپسىرىگەن يېرىم: سۇخەنچى، كاززاپ ئاتىلىپ قېلىشلىرى

ئىدى. بۇ ۋاقتا قەدەر خىزمەتلىرىدىن ئەلىنمۇ، پىقىرنىمۇ سۆ-
يۈندۈرۈپ كەلدىلە. سوخەنچى، كاززاپ ئاتىلىپ قالمىدىلا،
بالام. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاللادىن ناھايىتى مىننەتدارمەن. جەڭدە
قازا قىلغان ئىككى ئاكىلىرىنىڭ يوقلۇقىنىمۇ بىلدۈرمىدىلە.

— ئىشەنچلىرىگە داغ چۈشۈرمەيمەن، دادا.

— سىلىدىن خاتىرجەم بولدۇم، بالام.

ئاتا بىلەن بالا بىر - بىرىگە مېھرى بىلەن تىكىلىپ سۈكۈت قىلىشتى.

— ئەمدى بالام، بايىقى گېپىمىزنى داۋاملاشتۇرايلى.

— ئەگەر سىلى ئاڭلاشقا خۇشتار بولسىلا، سۆزۈمنى داۋام ئېتەي دادا. يۈسۈپ قادىرخان خوتەندە غەلىبە تويىنى ئۆتكۈزۈ-
ۋاتقاندا، ناسىر ئىلىكخان غەزنەۋىلەر بىلەن جەڭ قىلىپ مەغلۇپ
بولىدۇ. بۇ چاغدا قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن يۈسۈپ قادىرخان،
ئەخمەت تۇغانخانغا چاپارمەن ئەۋەتىپ، بىرلىشىپ غەزنەۋىلەرگە
قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئەخمەت تۇغانخان مەنسىت-
مىگەندەك قىلىپ جاۋاب قايتۇرمايدۇ. يۈسۈپ قادىرخان ئۆز
لەشكىرى بىلەن يولغا چىقىپ ناسىر ئىلىكخان بىلەن ئۆزكەندە
ئۇچرىشىدۇ. ئۇلار بىرلىشىپ غەزنەۋىلەرنى مەغلۇپ قىلىپ،
قاراخانىلار زېمىنىدىن ھەيدەپ چىقىرىدۇ. بىراق ناسىر ئىلىك-
خان كېسەل بولۇپ ئۆزكەندە قازا قىلىدۇ. ئەخمەت تۇغانخان
كەنجى ئىنىسى مەنسۇر ئىلىكخاننى، چوڭ ئىنىسى ناسىر ئىلىك-
خان ئورنىغا ماۋارە ئۈننەھرگە باش ئەمىر قىلىپ تەيىنلەيدۇ
ھەم «ئارسلانخان» ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. ئۇ ئىنىسى بىلەن بىرلە-
شىۋېلىپ، يۈسۈپ قادىرخاننى چەتكە قاقىدۇ. بۇ يەردە تۇرۇۋې-
رىشنى خوپ كۆرمىگەن يۈسۈپ قادىرخان ئۆزىنىڭ ئىگىدار-
چىلىقىدىكى قەشقەر دىيارىغا يېتىپ كېلىدۇ.

— ھە، ئەمدى ئېسىمگە چۈشتى بالام. مەرھۇم ناسىر
ئىلىكخاننىڭ لەشكەرلىرىگە سۇباشى بولغان بەگبۇقا بوۋىلىرىمۇ

شۇ چاغدا يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەنىكەن. بۇنى ئۆزى دەپ بەرگەنىدى. كېيىن بىزنى دەپ بالاساغۇنغا كېلىۋالغاندا، ئەخمەت تۇغانخان تەكلىپ قىلىشىمۇ ئوردىدا ئىشلىگىلى ئۇنىمىغانىدى.

— رەھمەتلىك بوۋام ئۇنىڭ قارا نىيىتىنى بىلگەنىكەن — دە.

— شۇنداق ئوغلۇم، قارا نىيەت كىشىلەردىن ئاخىرقى ھېسابتا ھەممە ئادەم قاچىدۇ.

— قىتانلار ئېلىمىزگە باستۇرۇپ كەلگەندە، يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ ئەخمەت تۇغانخانغا ياردەملەشمىگەنلىكىنىڭ سەۋەبىمۇ ئەنە شۇ بولسا كېرەك، دادا. ئوردىدىكى خالىس ئەربابلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئەخمەت تۇغانخان لەشكەرلىرى مەغلۇپ بولغان تەقدىردە، يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ ھەرگىز قاراپ تۇرمايدىكەن.

— شۇنداق بولمامدىغان بالام، ئۇ تەخت ۋارىسى تامغاچ بۇغراخان — دە.

— ئەخمەت تۇغانخان قىتانلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، دۇنياغا سىغماي قالغاندەك كۆرۈنىدۇ. تۇنۇگۈن ئۇ «يۇسۇپ قادىرخان مېنىڭ مەغلۇپ بولۇشۇمنى كۈتۈپ، ئوردۇكەنتتىن مىدىرلىمىدى. ئۇ مەندىن تەختنى تارتىۋالماقچى. ئۇنىڭدىن بۇرۇنراق مەن ھەرىكەت قىلىپ، ئۇنىڭ قولىدىكى قىلىچنى تارتىۋېلىشىم كېرەك» دەپ جار سالدى، يۇغرۇش بولۇنبەگ، قاپۇغچى باشى دوقابەگ، خاس نۆكەر بوزاغۇ قاتارلىقلار «شان — شەرەپ ئالىيلىرىغا مەنسۇپ. لەشكەر تارتىپ بېرىپ يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئەدىپىنى بېرىش كېرەك» دەپ يەك شىدامىلاپ چىقىشتى. مەن يۇسۇپ قادىرخان بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ ئۆتۈشنىڭ — ئەلنىڭ ئامانلىقى، خانىدانلىقنىڭ قۇدرەت تېپىشى، مەملىكەتنىڭ پۈتۈنلۈكى ئۈچۈن پايدىلىق ئىكەنلىكىنى

شۇنچە چۇشەندۇرگەن بولسامۇ، بۇغرا قاراخان نىيىتىدىن يانمىدى. «ئۆزۈڭنى بىلىپ سۆزلە، مېنىڭ دېگىنىم ـ دېگەن! ئىككىنچى قېتىم يەنە شۇنداق مەمەدانلىق قىلساڭ ئاغىچى ئۆلۈ-غى بولالماي قالىسەن، كاللاڭمۇ كېتىدۇ»، دەپ پوپوزا قىلدى. قاتتىق ئازار يېدىم، دادا. مالال بولمىقىمنىڭ سەۋەبى مۇشۇ، رەبىھاندىن سۆزدىن توختاپ ئويغا پاتتى.

— بالام، پادىشاھنىڭ ئاغزى ئوت، ئېھتىيات قىلمىساڭ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. پادىشاھنىڭ قولىدا قىلىچ بار، سەگەك بولمى-ساڭ چېپىپ تاشلايدۇ دېگەن گەپ بار. بالام، ئېھتى-يات قىلسىلا، — دېدى ئەنسىرەپ قالغان بەكتۆمۈر.

— ئېھتىيات قىلىمەن، دادا، تۇغانخان قەشقەرغە لەشكەر تارتىپ بېرىپ قان تۆكمىدىغاندەك تۇرىدۇ. بۇنىڭ ئالدى ئېلىن-مىسا قېرىنداش شاھزادىلەر بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈش بىلەنلا قالماي، يۇرتداشلارمۇ بىر ـ بىرىنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ. بۇ خاندانلىقنى پارچىلايدۇ، گۇمران قىلىۋېتىدۇ، ئەلدە بالايىئا-پەت يۈز بېرىدۇ.

— بەرھەق بالام، بەرھەق. ئېھتىيات بىلەن ئىش قىلارلا.

— شۇنداق قىلمايمۇ بولمايدۇ، دادا.

تۆتىنچى باب

ئۇشتۇمتۇت كەلگەن ئەجەل

1

بۇغرا قاراخان ئەخمەت بىننى ئەلى تۇغانخاننىڭ ئائىلە تاۋابىئاتى تۇرىدىغان كاتتا قورۇ، ئوردىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىق ئىچىدە بولۇپ، ئېگىز خىش تام ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇراتتى. ئىككى ئىشىكى بار ئىدى. غەرب تەرەپتىكى كۈمۈش ھالقىلىق ئىشىكتىن خاقان، خانىشلار، شاھزادە، مەلىكىلەر، مۇلازىم، كېنىزەكلەر، خاس ياساۋۇللار كىرىپ چىقاتتى. شەرق تەرەپتىكى مىس ھالقىلىق ئىشىكتىن ئەر - ئايال خىزمەتچىلەر، قۇل دېدەكلەر، نۆكەر، قاراۋۇللار، بۇغرا قاراخان چاقىرتقان دۆلەت ئەربابلىرى قەدەم تەشرىپ قىلاتتى ۋە ياناتتى. گۈرزە، نەيزە تۇتقان قاراۋۇللار كېچە - كۈندۈز كۆزەتچىلىك قىلاتتى. ھارۇن بۇغراخاندىن قالغان بۇ كاتتا قورۇ «ھەرەم» دەپ ئاتىلاتتى. ھەرەمنىڭ ھويلىسى ناھايىتى كەڭتاشا ئىدى. ئوتتۇرىسىدا چوڭ كۆل، ئۇدۇلدا بۇغرا قاراخان قەسرى، ئىككى ياندا ئىلىكخان، ئارسلانخان، تېكىنلارنىڭ قەسرلىرى بار ئىدى. ھەربىر قەسرنىڭ ھويلىسى، ئاشخانا، ھاماملىرى ئايرىم ئىدى. بۇ قەسرلەردىكى ئۆيلەر ئىچىدە خاقان ھۇجرىسى بىلەن بۇغراخان مېھمانخانىسى ئەڭ كۆركەم ياسالغانىدى. ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ئىشىكلىرىگە كۆك بۆرىنىڭ سۈرەتلىرى چۈشۈرۈلگەنىدى. دېرى-

زە راملىرى كۈمۈشتىن ياسالغان بولۇپ، سۈس ھاۋا رەڭ يىپەك رەختتىن پەردىلەر تارتىلغانىدى. تاملىرىدىكى نەقىش چىكىلگەن ئويۇق ـ تەكچىلەر نەپىسلىكى بىلەن ئادەمنى ھەيران قالدۇراتتى.

بۈگۈن كۈن قىزىرىپ قالغان بولسىمۇ، خاقان ھۇجرىسىدىكى كۈمۈش قەندىللەرگە ئېلىنغان شام چىراغلار تېخىچە ئۆچۈرۈلمىگەنىدى. بۇغرا قاراخان خورەك تارتىپ ئۇخلاۋاتاتتى. يېنىدا سۇنايلىنىپ ياتقان كۈمۈش تارىم ئانانتا، يا قوپۇپ شام ـ چىراغلارنى ئۆچۈرۈۋېتەلمەي، يا خاقاننى ئويغىتالماي، ياغاق جەينىكىنى تەكىيەگە، قوڭۇر چاچلىق بېشىنى ئالقىنىغا تىرەپ ئولتۇراتتى. تۇغانخان ھەر قېتىم خورەك تارتىپ تىنغاندا تۇكلۇك مەيدىسى بىر كۆتۈرۈلۈپ پەسلەيتتى. قارلىغاچ قانىتىدەك سارغۇچ بۇرۇتى قىرقىلغان ساقىلىغا قوشۇلۇپ كەتكەنىدى. ئانانتا رۇسلىنىپ، قولىنى ئېرىنىڭ مەڭزىگە تەگكۈزمەكچى بولۇپ يەنە تارتىۋالدى. «نېمىشقا ئويغىتىۋېتىسەن مەرەز» دەپ كۆتۈرگىنىچە ئىرغىتىپ تاشلىۋېتىشىدىن قورقاتتى. ئۇ خان ئەۋلادى ئەمەس ئىدى. قەشقەرلىق باي كەنچەكنىڭ[①] قىزى بولۇپ، دادىسى ئۈچ دېدىكى بىلەن تۇغانخانغا تارتۇق قىلغانىدى. بۇ قەلەمقاش، غۇنچە بوي لەۋەن قىزغا كۆزى چۈشكەن تۇغانخان ئۇنى چۆرىلىككە تاللاپ، كېيىن تۆتىنچى خوتۇنى قىلىپ كۈمۈش تارىم، دەپ ئاتاپ خانىشلىققا كۆتۈرگەنىدى. ناز ـ كەرەشمىسى بىلەن تۇغانخانىنىڭ كۆڭلىنى ئوتتۇۋالغاچ، بۇ چاغقىچە ھەرەمدىن ھەيدەلمەي، ئورنى ئالماشتۇرۇلماي كېلىۋاتاتتى، لېكىن مىجەزى چۈس، دېۋەك بۇ ئادەمنىڭ تىل ـ تايىقىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەنىدى. ياخشى كۆرسىمۇ، ناز ـ كەرەشمىسىنى خۇمار قىلسىمۇ، كۆڭلى قانغاندىن

① كەنچەك ـــ ئەزەلدىن بار بولغان يەرلىك ئۇيغۇرلار ئۇ چاغدا كەنچەكلەر دېيىلەتتى.

دىن كېيىن قوپال تېگەتتى. خۇددى گۆدەك باللار قونچاقلىرىنى ئويناپ ــ ئويناپ تاشلاپ قويغاندەك، بەزىدە بىرنەچچە ھەپتە كارى بولمايتتى.
مۇشۇ دەم بۇ نازىنىن ئىسسىق پۇتلىرىنى ئاستا يىغىپ، شايى تامبىلىنى ئاستا كىيىپ، باغرىداقنى كۆكسىگە تاقىۋالدى. دەل شۇ چاغدا، جەينىكى تۇغانخانىنىڭ گۆشلۈك ئېڭىكىگە تېگىپ كەتتى.
ــ قانجۇق! شېرىن ئۇيقۇمنى ئەجەب بۇزۇۋەتتىڭا، ــ دېدى ئۇ بىر قولى بىلەن ئۇنىڭ بېلىدىن قامالاپ. ئانانتا خۇددى چەۋەنداز قولىدىكى ئوغلاقتەك تېپىرلىدى.
ــ كەچۈرسىلە خاقانىم، ــ پىچىرلىدى ئۇستىخانلىرى ئاغرىپ كەتكەن كۇمۇش تارىم. بوتاكۆزلىرى يوغان ئېچىلغان ئانانتا، ئالىيىپ قارىغان خاقانغا شۇنداق چىرايلىق كۆرۈنۈپ كەتتىكى، ياتقان ھالدا ئۇنى باش ئۇستىگە كۆتۈرۈۋالدى. ئۇ نازلىنىپ پىسىڭگىدە كۈلگەندە، ئالمىدەك مەگزىنىڭ ئاستىدا غۇنچە پورەكتەك زىناق پەيدا بولدى.
ــ كاساپەت! ــ تۇغانخان ئۇنى كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ھەممە كىيىملىرىنى سالدۇرۇۋەتتى، باغرىداقنى بىرلا تارتىپ ئىككى پارچە قىلىۋەتتى، قاراپ قاقاقلاپ كۈلۈپ تۈكلۈك مەيدىسىگە بېسىپ بىر پەس ھۆزۈرلاندى، ئاندىن:
ــ تۇرۇپ سۇ تەييارلات، ــ دەپ ئۇستىدىن ئىتتىرىپ يۇمىلىتىۋەتتى.
ــ باش ئۇستىگە خاقانىم، ــ ئۆملەپ قوپۇپ ئىچ كىيىمنى ئالدىراپ كىيگەن ئانانتا ئۆيدىن ئىتتىك چىقىپ كەتتى.
تۇغانخان ئۈچ نەرسىگە: چاپچىپ تۇرىدىغان ئۇچقۇر ئات، كۈچلۈك شاراب، نازىنىن ئايالغا ھېرىس ئىدى.
ئۇ ئاتقا مىنگەندە كۆزلىرى قانغا تولۇپ، ھېچنېمىدىن

قورقماس باتۇرغا ئايلىناتتى. لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا قىلىچ ئويـ
نىتىپ ماڭسا، ئۇنى دۈشمەنلەر زادى توسۇپ قالالمايتتى.
ئالدىغا كەلگەننى چېپىپ، ئۇمۇت بىلەن ئۇرۇپ سۇر – توقاي
قىلاتتى. بولۇپمۇ قىتانلار بىلەن بولغان جەڭدە ئۇنىڭ داڭقى
چىققانىدى. غەلىبە ئۈستىگە نۇرغۇن ئولجا، ئەسىرلەرنى ئېلىپ
كەلگىنى ئۈچۈن كۆرەڭلەپ كەتكەن تۇغانخان تېرىسىگە پاتماي
قالغانىدى. ئۇنىڭ ئالماشتۇرۇپ مىنىدىغان قىرىق ئېتى بولۇپ،
كۆڭلىگە سەللا ياقمىغان ئاتنى دەرھال يەڭگۈشلەيتتى.

شاراب ئىچكەندە، باشقىلار جام بىلەن ئىچسە، ئۇ خومرا
بىلەن ئىچەتتى. كۆزلىرى بەقەمدەك قىزىرىپ ئادەملىك قېلىپـ
دىن چىقىپ كېتەتتى. ئۇرۇپ – چېقىپ، تووۋلاپ ئوردىنى
بېشىغا كىيەتتى. مانا شۇنداق مەست بولغان چېغىدا، كەچۈ-
رۈشكە بولمايدىغان گۇناھكارلارنى كەچۈرۈپ، ئۆلتۈرۈشكە بول-
مايدىغان پاساھەت ئىگىلىرىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىۋېتەتتى.
بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر ئۇنى كۆككە كۆتۈرۈپ ماختاپ ئىنئام
ئالاتتى.

ئۇنىڭ خانىش ھېسابلىنىدىغان تۆت خوتۇنىدىن باشقا،
يېگىرمىدىن ئارتۇق چۆرىلىرى بار ئىدى. بۇ چۆرىلەرنى ئايمۇ-
ئاي يەڭگۈشلەپ تۇراتتى. بۇنىڭغىمۇ قانائەت قىلماي دەللاللارنى
ھەرقايسى جايلارغا ئەۋەتىپ گۈزەل قىز – چوكانلارنى ئوۋلايتـ
تى. ئۇ، ئەنە شۇنداق دېۋەك، قارام، دېگىنىنى قىلىدىغان
شەھۋەتپەرەس كۆرەڭ ئادەم ئىدى.

ئانانتا ھامامغا ئوت ياقتۇرۇپ كىرگەندە، تۇغانخان چېقىر
كۆزلىرىنى گۇلدار تورۇسقا تىكىپ ئېمىنىدۇر خىيال قىلىپ
ياتاتتى.

— خاقانىم، ھامام تەييار بولدى.

— ھەرەم بېكىگە ئېيت، كىيىملىرىمنى تەييار قىلسۇن.

ئاشچى باشىغا بۇيرۇغىن، تامغالىقنى[1] تەييارلاپ ئېلىپ كىرسۇن،— دەپ ئورنىدىن تۇرغان تۇغانخان ئاق كىرلىككە ئورىلىپ ھاممامغا چىقتى. يوغان داسقا ئېلىنغان ئىسسىق سۇ ئۇنىڭغا خۇش ياقتى.

ئانانتا ئۇنىڭ تۇكلۇك بەدىنىنى يۇمران قوللىرى بىلەن سىلاپ يۇيۇپ راھەتلەندۈردى.

تۇغانخان كىيىنىپ ھاممامدىن چىققاندا چاشكا ۋاقتى بولغانىدى. بويىنىڭ پاكارلىقىدىن غىلدىرلەكتەك پاپپاسلاپ كەلگەن ھەرەمبېگى ئىنالچوق يەر ئۆپۈپ دېدى:

— ئۇلۇغ خاقانىم، مەنسۇر ئېلىكخان ۋە يۇغرۇش ھەزرەتلىرى كەلگەنىكەن، تەكىيەخانىدا[2] قالدى.

— قايسى يۇغرۇش ئىكەن؟

— بولۇنبەگ.

— تۇرۇپ تۇرسۇن، تامغالىق يەپ چىقىمەن.

— خوپ ئالىيلىرى.

تۇغانخان تاماق يەيدىغان خانىغا كىرىپ ئۈچ قات سېلىنغان كىمخاب يېكەندازدا ئولتۇرۇپ، ئۇستى ـ ئۇستىگە قويۇلغان ماموق ياستۇققا يۆلەندى. ئاشچى باشى ئۆزى كىرىپ داستىخان سالدى. ئېلىپ كىرىلگەن ئىسسىق قاتلىما، ئۇلار گۆشى سېلىنغان شورپا، قوچقارنىڭ سان گۆشى، قېتىق، قايماق، سۇزمە، سېرىقماي، ھەسەل، يەل ـ يېمىش قاتارلىق يەيدىغان، ئىچىدىغان تائاملار داستىخانغا قويۇلدى.

تۇغانخان تاماقنى ئىتتىك يەيتتى. ئۇ زىياپەتلەردە يەيدىغىنىنى يەپ بولۇپ قولىنى ئېرتىپ ئولتۇرغاندا، باشقىلار داستىخانغا قول ئۇزىتىشقا جۈرئەت قىلالماي ئاچ قورساق قالاتتى.

---

① تامغالىق — قاراخان ئۈچۈن مەخسۇس تەييارلانغان تاماق.
② تەكىيەخانا — مېھمانخانا.

ئۇ ئالدىدىكى نېمەتلەرنى تېز يەپ، تومپىيىپ چىققان قورسىقى-
نى سىلاپ ـ سىلاپ ئورنىدىن تۇردى. جامەدار سۇنغان قىزىل
گۆھەر قويۇلغان تاج بىلەن مىسىر شايىسىدىن تىكىلگەن زەر
چۇچىلىق تونىنى كىيىپ، ئالتۇن كەمەرنى چىڭ باغلىدى. قىلىچ
بىلەن خەنجەرنى ئېسىپ قەسىر ھويلىسىغا چىقتى. گۇلزارلىق
ئەتراپىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغان خاس نۆكەر، مۇلازىملار
تىزلىنىپ سالام بەجا كەلتۈرۈشتى. ئۇ ھېچ تەرەپكە كۆز سال-
ماي، دۆلەت ئەربابلىرىنى قوبۇل قىلىدىغان يېشىل كاھىشلىق
ھەرەم تەكيەخانىسىغا قاراپ ماڭدى. بۇغرا قاراخانىنىڭ كېلىۋات-
قىنىنى دېرىزىدىن كۆرۈشكەن مەنسۇر ئېلىكخان، بولۇنبەگ،
دوقاقبەگلەر ئىشىك ئالدىغا چىقىشتى.

— خاقانىمىز ئامان بولغاي، — تىز پۈكۈپ سالام قىلىش-
تى ئۇلار.

— ھە، كەلدىڭلارمۇ؟ — دېدى تۇغانخان ئاۋۋال ئىنى-
سىغا، ئاندىن ۋەزىر بىلەن ئىشىكئاغىسىغا سوغۇق نەزەر تاشلاپ.

«خاقانىنىڭ مەستلىكى تازا يېشىلمىگەن ئوخشايدۇ، ئۇنى
قەشقەرگە يۈرۈش قىلىش قارارىدىن ھەرگىز ۋاز كەچتۈرمەسلىك
كېرەك» دەپ ئويلىدى بولۇنبەگ تەكيەخانىغا كىرىپ كېتىۋې-
تىپ.

تۇغانخان، ئازادە سەرەمجانلاشتۇرۇلغان ئۆيىنىڭ تۆرىدىكى
كۈمۈش پايىلىق، ئالتۇن قۇببىلىق تەختتە ئولتۇرماي، دېرىزە
ئالدىدىكى تەتىللا ياپقۇ بېسىلغان سەندەل ئىچىگە پۇتىنى
ئۇزىتىپ ياستۇققا يۆلەندى. ئۇڭ تەرىپىدىن مەنسۇر ئېلىكخان،
سول تەرىپىدىن بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر ئورۇن ئالدى.

— شاراب كەلتۈرۈلسۇن، — بۇيرۇدى تۇغانخان. ئۇ
ئاغرىۋاتقان بېشىغا دورا كار قىلمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. بىر ياندا
قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغان تەكيەخانا باشلىقى ئۇچقاندەك چى-
قىپ، تەييارلاپ قويغان بىر خۇمرا شاراب بىلەن بۆدۈنە كاۋىپى

ئېلىپ كىرىپ داستىخان سېلىنغان سەندەل ئۈستىگە قويدى.
تۇغانخان «ھىم!» دەپ بولۇنبەككە خۇمرىنى ئىشارەت قىلدى.
ۋەزىر دەرھال ئالتۇن قەدەھكە تولدۇرۇپ شاراب قۇيۇپ تۇتتى،
كۈمۈش قەدەھلەرگە تولدۇرۇپ مەنسۇر ئىلىكخان، دوقاقبەگلەر-
گە سۇندى.

— ئاۋۋال شاراب بىلەن مېگىمىزنى سەگىتەيلى- ھە،
قېنى!— دەپ بىرلا كۆتۈرۈشتە قەدەھنى قۇرۇقدىدى تۇغان-
خان. ئۇنىڭ باش ئاغرىقى پەسەيگەندەك بولۇپ، ساقاللىق
يۈزىدە كۈلكە نامايان بولدى. سۆرۈن تەلەت بۇ خاقان شاراب
ئىچىسلا خۇشخۇيلىشىپ قالاتتى.

— جانابلار،— دېدى ئۇ ئىككىنچى قەدەھنى قولىغا
ئېلىپ،— تۇنۇگۈن بۇغرا قاراخان سارىيىدا بولغان تاياغخۇلار
كېڭىشىدە، كۆپچىلىك مېنىڭ قەشقەرگە يۈرۈش قىلىش قارارىم-
نى قوللىغان بولسىمۇ، يەنە بىر قىسىم يۇغرۇش، ھاجىپلار
قارشى چىقتى. دېمەك، بۇ، ماڭا ناقابىل ئەبلەخلەرنىڭ ئوردى-
مىزدا بارلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنداق قوينىدا خەنجەر يوشۇرۇپ
كېلىۋاتقان دوستلارغا ئەمدى سۈكۈت قىلالمايمەن!— ئۇ قە-
دەھنى يەنە بوشاتتى.

— بەرھەق ئاغا. ئالىيلىرى قىتانلار بىلەن جەڭ قىلىۋات-
قاندا، بەزى يۇغرۇش، ھاجىپلىرىمىز يۈسۈپ قادىرخانغا چاپان
يېپىپ، ئۇنىڭ جەڭگە قاتناشمىغانلىقىنى ئاقلىغانىدى. تۈنۈگۈن
ئۆزلىرىنىڭ ئالدىدا تەپ تارتماستىن دانا قارارلىرىغا قارشى
چىقتى. سىلى بەك كەڭ قورساق ئاغا،— دېدى مەنسۇرخان
ئۇنىڭ ئۇغسىنى قايىنتىپ. كۆڭلىدە: «سەن يۈسۈپ قادىرخان-
نى يېڭەلەمسەن؟ بۇنى خۇدا بىلىدۇ. ئەگەر ئۇنى يەكمەكچى
بولساڭ غەزنەۋىلەر خانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاپ،
ئۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشۈڭ زۆرۈر...» دەپ
ئويلىدى.

— ئى شاھى جاھان، ھاكىمى دەۋران، ئىلىكخان ئالىيلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى بەرھەق. دەرھال يۈسۈپ قادىرخانغا جازا يۈرۈشى قىلىش كېرەك. قارلۇق قەبىلىلىرى ھەززەتلىرىگە جان پىدا قىلىدۇ، — بولۇنبەگ ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، بېشىنى ئەگدى.

— يەنىلا ھەممىمىزدىن ئۆزلىرى دانا خاقان ئالىيلىرى، — باش سېلىپ ئولتۇرغان دوقاقبەگ پۈشۈلداپ تىنىپ ئېغىز ئاچتى، — يۈسۈپ قادىرخان ئۆتەر يوللىرىدىكى يولۋاس. ئۇ بولىدىكەن، تاجۇ تەختلىرى بىخەتەر، كۆڭۈللىرى ئەمىن بولمايدۇ. ئۇنىڭغا ئىخلاس قىلىدىغانلار قەشقەر دىيارىدىلا ئەمەس، بارسخان، تاشكەنت، سەمەرقەنت، ئۆزگەندىمۇ بار. ئاۋۋال قۇزئوردۇدىكى ئادەملىرىنى كۆزدىن يوقىتىپ، ئاندىن ئاتلىنىش كېرەك.

— سىزنىڭچە بولغاندا قاپۇغچى باشى، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ناھايىتى كۆپ ئىكەن — دە، ناھاتكى مەندەك ئۇلۇغ خاقاننىڭ كۈچى يەتمىسە. يۈزمىڭ لەشكەر بىلەن ھۇجۇم قىلغان قىتانلارنى يەڭگەن يەردە، يۈسۈپ قادىرخاننى يېڭەلمەمدىم؟ — تۇغانخان ئاچچىقى كەلگىنىدىن پوكاندەك ئېسىلىپ، ئالتۇن جامنى بىرلا سىقىپ ماكچايتىپ قويدى. ئاكسىغا قارىغان ئىلىكخاننىڭ ئاقۇش يۈزلىرى سارغىيىپ كەتتى. بولۇنبەگنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ زۇۋان سۈرەلمەي قالدى. دوقاقبەگلا ھېچنېمە بولمىغاندەك بەخىرامان ئولتۇرۇۋەردى.

— خاقانىم، قەشقەرغە ھازىرلا يۈرۈش قىلىمىز دېسىلە، مانا مەن تەييار، — ئورنىدىن قوپقان دوقاقبەگ قول باغلاپ تۇردى.

مۇلازىم تىزلىنىپ مېڭىپ كەلگىنىچە يېڭى قەدەھنى قويۇپ، مىجىلغان قەدەھنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

— ئى شاھى جاھان، ھاكىمى دەۋران، قاپۇغچى باشى

ئېيتقاندەك پەرمانلىرىغا مۇنتەزىرمىز، — بولۇنبەگ سۆزلەپ چە-
رايىغا كۈلكە يۈگۈرگەن توغانخانغا قەدەھ تۇتتى، — غەلىبە
ئالىيلىرىغا مەنسۇپ.
— بۇغراخان ئاغا، قاپۇغچى باشى ھەقىقەتنى سۆزلىدى.
ئۇ، ئالغا بېسىشىمىز ئۈچۈن پۇتلىكاشاڭ بولىۋاتقان قورام
تاشلارنى يولىمىزدىن ئېلىۋېتىشنى تەۋسىيە قىلىۋاتىدۇ، — دېدى
مەنسۇر ئىلىكخان شاراب قۇيۇلغان جامغا قول ئۇزىتىپ.
— ئۇ قورام تاشلار زادى كىم؟ — بىر كۈتۈرۈشتە
قەدەھنى بوشاتقان توغانخان قەھر بىلەن سورىدى.
— بۇنى يۇغرۇش جانابلىرى ئوبدان بىلىدۇ، — ھەرقاند-
داق ئىشنىڭ ئاقىۋىتىگە سەل قارىمايدىغان مەنسۇر ئىلىكخان
بولۇنبەگنى سۆزلەشكە قىستىدى.
— ھە، قېنى يۇغرۇش، دەڭ، كىملەر ئۇ؟
— خاقانىم، بۇنى قاپۇغچى باشى مەندىن ئوبدانراق
بىلىدۇ، — دەپ دوقاقبەگنى سۆزلىتىپ، باشقىلارغا يامان بو-
لۇشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇشقا ئۇرۇندى بولۇنبەگ.
— يۇغرۇش جانابلىرى، سىزدىن مەن ئوبدانراق بىلەم-
دىمەن، سىز بىلەمسىز، بۇ گەپ راستمۇ؟ — سۇنى لېيىتىپ
بېلىق تۇتۇشقا ئۇرۇنگەن دوقاقبەگ بوش كەلمەي، جاۋاب
بېرىش تەس بولغان سوئاللارنى ياغدۇرۇۋەتتى، — بۇغرا قارا-
خان ئاتىمىز قىتانلار بىلەن جەڭ قىلىۋاتقاندا، يۇسۇپ قادىرخاند-
نى ئاقلاپ، ئۇنىڭغا قانات ياپقان كىشىنى راستلا تونۇمامسىز؟
«تەخت ۋارىسى» بولسىمۇ، بۇ ۋاقىتقا قەدەر بۇغرا قاراخان
توغانخاننىڭ ئەمر - پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ
نۆۋەت ئۇنىڭ لەشكەر چىقارمىغانلىقىغا قاراپ ئاسىيلىق قىلدى،
دەپ قارىلىساق، ھەقىقەتكە كۆز يۇمغان بولىمىز، دېگەن سۆزنى
ئاڭلىمىغانمۇ؟ بۇ گەپ بولۇنغان تايانغۇلار كېڭىشىگە سىز
قاتناشمىغانمۇ؟ مەن ھەممىنى بىلىمەن. لېكىن جانابلىرى يۇغ-

رۇش باشى تۇرۇقلۇق ئۇندىمەي تۇرۇۋالسىلا، مەن سۆزلىسەم توغرا بولارمۇ؟

— بۇنىڭغا نېمە دېيسىز يۇغرۇش ياكى سۆزلەشنى خالىمامسىز؟ — تۇغانخان دوقاقبەگنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ بولۇنبەككە قارىدى، — سىزگە ئىشەنگەنلىكىم، ئوردا ئىشلىرىغا كۆز - قۇلاق بولۇپ، دۆلەت ئىشلىرىنى بېجىرىشتە ئىنىمگە ساداقەتمەنلىك بىلەن ياردەم قىلىدۇ، دەپ قارىغانلىقىم ئۈچۈن ئۆزۈم بىلەن بىرگە ئېلىپ كەتمەي، قالدۇرۇپ قويغانلىقىمنى بىلىسىزغۇ دەيمەن. ھە، قېنى سۆزلەڭ.

— ئۇلۇغ خاقان ئالىيلىرى، ئىشەنچلىرىگە ھەرگىز داغ چۈشۈرمەيمەن. سۆزلىمەي ھەددىممۇ، — بولۇنبەگ تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى، — يۇسۇپ قادىر خاننى ياقلايدىغان ئوردا ئەربابلىرى خېلى بار. تىكىنلەر، يابغۇلار، بەگ - سەردارلار ئىچىدىمۇ بار. بۇلار ئىچىدە ئاغىچى ئۇلۇغى رەيھانددىنبەگ، چاغرىبەگ ئادامتوغرىل، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت باغدادى، داموللا بەكتاش ئابدۇللا، ئىنالچۇقتىكىن. يۇغرۇش تىلتەمۇرلارنى كۆرسىتىش كۇپايە.

— ئاغىچى ئۇلۇغى قانداق بولۇپ يۇسۇپ قادىرخانغا قانات ياپىدۇ؟ ئۇ، مەن تەختكە چىققاندىن بېرى، خانلىقىمىزغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن داۋاملىق ياردەم بېرىپ كەلگەن تۇرسا، — ئىشەنمىگەندەك قىلىپ قولىنى سىلكىدى تۇغانخان، — سىز كۆرسىتىپ ئۆتكەن زاتلار بۈگۈنگە قەدەر يوشۇرۇن خاھى ئاشكارا ھەرىكەتتە بولغىنى يوق، بەلكى خانلىقىمىزغا سادىق بولۇپ كەلمەكتە.

— ئارى خاقانىم، رەيھاندىنبەگ ناھايىتى بىلىملىك زەردار، خانلىقىمىزغا ياردەم بېرىپ كېلىۋاتقىنى راست، لېكىن يۇسۇپ قادىرخاننى قوللايدىغىنىمۇ راست. مانا، ئىلىكخان ئالىيلىرى، قاپۇغچى باشى ئولتۇرۇپتۇ، يالغان ئېيتمىدىم، — بولۇن-

بەگ ئىككىيلەننى كۆۋاھلىققا تارتىپ سۆزلىنى توختاتتى.

— ئىنىم، سىزمۇ شۇنداق قارامسىز؟ — تۇغانخان بىر كۆزىنى سەل قىسىپ سىناق نەزىرىدە تىكىلدى.

— خاقان ئاغا، ئاغىچى ئۇلۇغى چۈشەنگىلى بولمايدىغان ئادەم. ئۇنىڭ يۈسۈپ قادىرخاننى تەخت ۋارىسى دېگىنى راست.

— ئۇنداق بولسا رەبھانىدىنبەگ نېمە ئۈچۈن ماڭا سادا-قەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلىدۇ؟

— ساداقەتسىزلىك قىلىشقا كۆز ئالدىلىرىدا قانداقمۇ پېتىنالىسۇن، — دېدى دوقاقبەگ، — ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ خەۋپ-لىك ئادەم ئىكەنلىكى شۇ يەردىكى، ئۇ ناھايىتى قەيسەر، چارە - تەدبىرلىك، دادىسى بىلەن يەتتە ئىقلىمنىڭ ھەممە شەھەرلىرىگە باردى، ھەددى - ھېسابسىز بايلىق توپلىدى، قولى يەتمەيدىغان ئېگىز شاخمۇ قالمىدى. بۇنىڭ بىلەنلا قال-ماستىن، ئۆستەڭ، ئېرىق، كۆل چاپتۇردى، يول ياساتتى، مەكتەپ، مەسچىت بىنا قىلدى. يېتىم - يېسىرلارغا ئاتىدارچى-لىق قىلدى. ھەتتا ئالىيلىرى، ئىلىكخان، ئارسلانخان، تىكىنلەر ئالدىدىمۇ مەرد، سېخىيلىقى بىلەن زور ئابرۇي قازاندى. شۇڭا ئۇچۇقتىن - ئۇچۇق يۈسۈپ قادىرخاننى قوللاپ چىقالىدى. ئۇنىڭغا يول قويۇۋېرىدىغان بولسىلىرى تەختتىن ئايرىلىپ قالىلا خاقانىم؟ — نىيىتىنى ئاشكارىلاپ، قېنى بۇنىڭغا نېمە دەيسەن، دېگەن مەنىدە سۆزىنى توختاتقان قاپۇغچى باشى قوشۇپ قويدى، — ئۇ ئەنە شۇنداق سامانىنىڭ ئاستىدىن سۇ قويۇپ بېرىپ، بىلمەسلىككە سېلىپ يۈرىدىغان مەككار.

— نېمە؟ مەككار دېدىڭىزمۇ؟ — تۇغانخاننىڭ چىرايى يەنە سۇرۇن تۈس ئالدى، — ئەمما مەن رەبھانىدىنبەگنىڭ ساداقىتىدىن گۇمانلانماي كېلىۋاتىمەن. ئەگەر ئۇ خەلق ئىچىدە شۇنداق زور ئابرۇي قازانمىغان ۋە ئىشەنچىگە ئېرىشمىگەن بولسا ھاجىپ بولالمايتتى. ئاغىچى ئۇلۇغى قىلىپ، پۈتۈن

مەملىكىتىمىزنىڭ كىرىم ــ چىقىمىنى ئۇنىڭ خالىسلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرمايتتىم. ئۇنى مەككار دېيىش توغرا ئەمەس. سىزدىن باشقا كىشى شۇنداق دېگەن بولسا، چايىنىغان تىلىنى كەسكەن بولاتتىم، قاپۇغچى باشى.

ــ خاقانىم، ــ دوقاقبەگ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ تىزلاندى، ــ ئەگەر رەھبىمىزنىڭ شۇنچە ئىشەنچلىك بولسا، مېنى جازالىسىلا.

ــ شاھىنشاھ ئاغا، ئەگەر ئەلدىن ساداقەتمەن كىشىنى ئىزدىسىلە، قاپۇغچى باشىدىن ساداقەتمەن كىشى تېپىلمايدۇ. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىدا قىلچە يالغان يوق، ــ دېدى مەنسۇر ئىلىكخان.

ــ دۇنيادا ئاتىلىرىدەك ئادىل، دانا پادىشاھ يوق، ــ دېدى بولۇنبەگ مۇغەمبەر كۆلكىسى دىمىغىدا خىرىلداپ، ــ قاپۇغچى باشى ئۆزلىرى ئۇچۇن جېنىنى بېرىشكە رازىكى، سىلىنىڭ بىر لاتىپۇرۇشىنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۇشۇپ كېتىشلىرىگە رازى ئەمەس.

ــ شۇنداقمۇ؟ ــ ئاچچىقىدىن سەل يانغان تۇغانخان دوقاقبەگنى تۇرۇشقا قولى بىلەن ئىشارەت قىلدى، ــ كېيىنكىلەرغا قارىغاندا ھەممىگىلار رەھبىمىزدىن گۇمانلىنىدىكەنسىلەر. مېنىڭ ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلىشىمنى قوللايدىكەنسىلەر. ئاغىچى ئۇلۇغىنىڭ ئىشىنى ماڭا قويۇپ بېرىڭلار، بۇ توغرۇلۇق ئارتۇقچە گەپ ــ سۆز قىلىپ يۈرمەڭلار. پەخەس بولۇڭلاركى، ھەرقايسىڭلار چىقىپ قالمىسۇن. بەس، قايتساڭلار بولىدۇ.

ــ خوپ، خاقان ئاغا.

ــ باش ئۇستىگە، بۇغرا قاراخان ئاتىلىرى.

مەنسۇر ئىلىكخان دوقاقبەگ، بولۇنبەگلەر بىلەن ئارقىسىدىن چە مېڭىپ چىقىپ كېتىشتى.

تۇغانخان ئۆزىنىڭ قەتئىي قارارىغا نىسبەتەن، بۇ ئۇچەيلەندىن كۈتكەندەك قوللاشقا ئېرىشكەن بولسىمۇ، رەبىھانىدىن تۇغرۇلۇق ئۇلارنىڭ يۈز ـ خاتىرە قىلماستىن دېگەنلىرى خۇش بولغان كۆڭلىنى غەش قىلىپ قويدى. ئۇ يالغۇز قالغاندىن كېيىن بىر يەرگە چىققۇسى كەلمەي ئولتۇرغىنىچە خىيال سۇردى «رەبىھانىدىنبەگ مەندىن يۈز ئۆرۈپ، يۈسۈپ قادىرخان تەرەپكە ئۆتۈپ كېتەرمۇ ـ ھە؟ ئۇنداق بولسا ئوردىدا خىزمەت قىلىشقا رازى بولۇشتا يامان غەرەزدىن خالىي ئەمەس دېگەن گەپ. بىراق ئەمەلىيەت بۇنىڭ ئەكسىچىغۇ. ئۇ باشقۇرغاندىن بۇيان دۆلەت خەزىنىسى زور دەرىجىدە ئاشتى. ناھايىتى ساپ دىللىق بىلەن خىزمەت قىلىۋاتىدۇ. ئاۋام ئىچىدىكى ئابرۇيىمۇ كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىۋاتىدۇ. بۇنىڭدا ئۇلار ھەسەت قىلىۋاتامدۇ يا؟ بۇمۇ يوق ئەمەس. رەبىھانىدىنبەگ بىلەن بىر سۆزلىشىپ كۆرەي. ئەگەر ئۇنىڭدا ئاسىيلىق قىلىش ئالامەتلىرى كۆرۈلسە ۋە ياكى ئېغىزىدىن چىقىرىپ تاشلىسا، كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ «دەرۋازىئى كاشغەر» گە ئاستۇرۇپ قويىمەن...»

تۇغانخان خاس نۆكىرى قابانقۇنانىنى ئاغىچى ئۇلۇغنى چاقىرىپ كېلىشكە بۇيرۇدى.

4

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ئاغىچى ئۇلۇغى كەلدى، — دەپ خەۋەر قىلدى ھەرەمبېگى ئاداقتۇتۇق تىز چۆكۈپ.

— كىرسۇن!

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم خاقان ئالىيلىرى، — سالماق قەدەم بىلەن كىرىپ كەلگەن رەبىھانىدىن ۋەزىر ئاۋاز بىلەن سالام بېرىپ تەخت ئالدىدا يۈكۈندى، — خۇشۋاخ بولسۇنلار، ئەزى-

زانە دەرگاھلىرىغا چاقىرتقانىكەنلا، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن.

— ھە، كەلدىڭىزمۇ ئاغىچى ئۇلۇغى،— تۇغانخان ئۇنىڭ باشتىن - ئايىغىغا سەپسېلىپ چىقتى. رەيھاندىن يوللۇق يىپەك رەختتىن يەكتەك، ئاق دوپپا كىيىپ، يېشىل شايى سەللە ئورىغانىدى. پۇتلىرىدا سېپتە تىكىلگەن يازلىق چورۇق بار ئىدى. چىرايىدىن مەمنۇنلۇق چىقىپ تۇراتتى. تۇغانخان ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، ئۆزى تەختىنىڭ سول تەرىپىدىكى يۆلەنچۈكلۈك كۆرسىتىن ئورۇن ئالدى.

— ناھايىتى خۇش كۆرۈنىسىز،— دېدى تۇغانخان ۋە توغرىدىن - توغرىلا سورىدى،— ئوردۇكەنتتىن چاپارمەن كەلدىمۇيا؟

— يوقسۇ خاقانىم، ئوردۇكەنتتىكى تۇغقان، يار - بۇرادەرلەردىن يېقىندىن بېرى خەت - خەۋەر يوق. تىنچ - ئامانلىق بولسا كېرەك،— رەيھاندىن خاقانىنىڭ تۇساتتىن بۇنداق سوئال سورىشىدىن غەلىتىلىك ھېس قىلىپ، ئەجەبسىنگەن ھالدا سۆزىنى توختاتتى.

— ئۇنداق بولسا شۇنچە خۇش بولۇشىڭىزدىكى سەۋەبنى دەپ بېرەلەمسىز، ئاغىچى ئۇلۇغى؟

رەيھاندىن خاقانىنىڭ بۇ سوئالدىن تېخىمۇ ئەجەبلەندى. ئىلگىرى چاقىرتىپ كۆرۈشكەندە، بۇنداق غەلىتە سوئاللارنى سورىمايتتى. يا بىرەر ئىشنى قىلىش - قىلماسلىق توغرىسىدا مەسلىھەتلىشەتتى ياكى باج - سېلىقلارنىڭ خەزىنىگە تاپشۇرۇلۇش ئەھۋالى، كىرىم - چىقىم ئىشلىرى توغرۇلۇق سورايتتى ياكى بولمىسا دۆلەت ئىشلىرى ھەققىدە چىرايلىق پاراڭلىشاتتى. ئەمما بۇنداق سوغۇق كۆرۈشۈپ، ئىشلارغا مۇناسىۋەتسىز بولمىغۇر سوئاللارنى سوراپ ئولتۇرمايتتى. بۈگۈن ئۇنىڭغا نېمە بولدىكىنە؟ ئويلىنىپ قالغان رەيھاندىن تۇغانخانىنىڭ سوئالىغا ئۇدۇللا جاۋاب بەردى:

— خاقانىم، مەن ھازىر ئۆيدىن كېلىشىم. ھەتتا ئالدىراپ قېلىپ، ئوردىغا خاس لىباسلىرىمنى كىيەلمىدىم، تىلى يېڭى چىققان ئوغلۇمنى ئەركىلىتىپ ئولتۇراتتىم. ئۇ مېنى «ئابا!» دەپ تۇۋلاپ خۇشاللىقتا چۆمدۈرۈۋەتكەنىدى. مانا شۇ چاغدا قابانقۇنان كىرىپ كەلدى، شۇڭا ئالدىراپ يولغا چىقتىم.

— ھە، پەرزەنت كۆرۈپسىز — دە.

— خۇدا تىلىكىمنى ئىجابەت قىلىپ يەنە بىر ئوغۇل پەرزەنت بەردى، ئارماندا قالمىدىم.

— بۇ ئوغلىڭىزنىڭ ئېتى نېمە؟

— يۈسۈپ.

— يۈسۈپ؟ ئۈيغۇرچە ئات قويمىدىڭىزمۇ؟

— قويغان ئالىيلىرى. مەرھۇم شېھىت ئوغلۇمنىڭ ئورنىنى باسسۇن دەپ بەكتۇرمىش قويغان.

— مەرھۇم ئوغلىڭىز ئاجايىپ قەھرىمان، ماڭا سادىق، ئەر يىگىت ئىدى. بۇ ئوغلىڭىزمۇ ئەنە شۇنداق ئالىپ، ساداقەتمەن بولارمۇ؟

— ئىنشائاللا خاقانىم، بۇ ئوغلۇمنىڭمۇ ۋەتەنگە سادىق، ئەلگە پىداكار مەرد — ئەزىمەت بولۇپ كامال تېپىشىنى كېچە — كۈندۈز بىر ئاللادىن تىلەۋاتىمەن.

— ماڭا سادىق بولۇشىنى ئۈمىد قىلمامسىز؟

— نېمىشقا خاقانىم؟ ئەل — ۋەتەنگە سادىق بولغان ئەر، خاقانىمىزغىمۇ سادىق بولىدۇ.

— بىلدىم، نىيىتىڭىز دۇرۇس، تىلىكىڭىز يۈكسەك ئىكەن. شۇنداق بولۇشىدىن ئۈمىدۋارمەن،— تۇغانخان تازا ئىشەنمىگەندەك قىلىپ مىيىقىدا كۈلدى،— ئېيتىڭا، سىزنىڭ ئوردۇكەنتتە يېقىن تۇغقان، بۇرادەرلىرىڭىز بارمۇ؟

— ئەلۋەتتە بار، ئالىيلىرى. قېيناتامنىڭ ئىنى — سىڭىل-

ىلىرى، ئۇ يەردە ئاچقان سارايىنى باشقۇرۇۋاتقان خىزمەتچىلىرىم بار.

— ھە، سىزنىڭ قىيىناتىڭىز ئوردۇكەنتتىن ئىكەن — دە؟

— شۇنداق ئالىيلىرى، مەرھۇم ھارۇن بۇغراخان، باغ-داتتا ئوقۇغان قىيىناتامنى قۇزئوردۇغا ئۆزى ئېلىپ كەل-گەنىكەن، — جاۋاب بەردى رەيھاندىن «خاقان ئەجەب ئوردۇكەنتتىكى تۇغقانلىرىمنى سۈرۈشتە قىلىپ قالدىغۇ، ئۇ نېمىنى بىلمەكچى؟» دەپ ئويلاپ.

— ئوردۇكەنتتە سارايمۇ ئېچىۋاپسىز — دە؟

— ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ئاتام ئاچقانىكەن.

— ئاتىڭىز دوكار سودىگەر — دە. قايسى شەھەردە قانداق تىجارەت ئاقىدىغانلىقىنى ياخشى بىلىدۇ. مەنمۇ تىجارەت ئىشلە-رىگە قىزىقىمەن ئاغىچى ئۇلۇغى. سىزنىڭ ئوردۇكەنتتىكى ئۇ سارىيىڭىز تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنامدۇ ياكى يولۇچىلار چۈشە-دىغان ئۆتەڭمۇ؟ — قىزىققاندەك قىلىپ سورىدى تۇغانخان.

— تىللا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، شۇڭا تىللا سارىيى دەپ ئاتالغان. شۇنداقلا ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن يولۇچىلارنىمۇ كۈتۈۋالىدۇ.

— ئوھوي، كاتتا زەردار ئىكەنسىلەر. بۇنداق تىللا سارىيىدىن يەنە قايسى شەھەرلەردە بار؟ — تۇغانخان رەيھاند-دىن جاۋاب بېرىشتىن بۇرۇن تەختتىن چۈشۈپ، تەكيەخانا باشلىقىنى چاقىردى. تاماق ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇپ قويۇپ، ئۇنى بىللە غىزالىنىشقا تەكلىپ قىلدى، — چۈش بولاي دەپ قاپتۇ، تاماق يېگەچ پاراڭلىشايلى، — دەپ بايىقى سەندەل يېنىغا بېرىپ باداشقان قۇردى.

رەيھاندىن تۇغانخاننىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇرۇپ دېدى:

— خاقانىم، ئۇنداق تىللا سارىيىدىن بارسخان، سەمەرقەنت، شاش، مەرۋى، ئۆزگەن، بۇخارادا بار. ھەممىدىن

چوڭراقى قۇزئوردۇدىكى تىللا سارىيى، ئۇدۇن[1] ، ئىدىقۇت دىيارىدىمۇ تىللا سارىيى ئاچماقچى بولۇۋاتىمىز.

توغانخانىنىڭ بارغانسېرى تۇتۇق چىرايى ئېچىلىپ، گەپ - سۆزلىرى سىلىقلىشىپ قېلىۋاتاتتى.

— دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باجمۇ ئاز ئەمەس ئىكەن - دە. ئۇنىڭ ئۈستىگە زاكاتمۇ بېرىدىغانسىز؟

«بۇنى سوراپ قالدىغۇ، زادى ئۇ نېمىنى بىلمەكچىدۇ، بۇنىڭدا نېمە مۇددىئاسى بارئىكىن؟» رەيھانىدىن خىيالچان نەزىرىنى توغانخانغا تىكتى:

— دۆلەتكە ھەر يىلى رامزان ئېيىدا ئون مىڭ تىللا، يۈز ئات، مىڭ ئۆكۈز، مىڭ قوي، قىرىق تۆگە تاپشۇرىمىز. بۇنىڭدىن باشقا، تۆت مىڭ تاغار ئاشلىق، يۈز تاي تاۋار - دۇردۇنمۇ بار. بۇ، گەزمال سودىسى، قۇل سودىسى، ئالتۇن - تىللا سودىسى، زېمىن سودىسى، چارۋا - مال سودىسىدىن قىلىنغان تاپاۋەتنىڭ قىرىقتىن بىر قىسمىنى، چارۋا - مال، زېمىندىن ئېلىنغان مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. سودىدا بولغان تاپاۋەتنىڭ قىرىقتىن بىرىنى، زېمىندىن ئالغان ھوسۇلنىڭ ئوندىن بىرىنى زاكات، ئۆشرە قىلىپ، يېتىم - يېتىمە، مىسكىن - غېرىبلارغا تارقىتىپ بېرىمىز. مەدرىسە، مەسچىت قۇرۇلۇشى، يول ياساش، كۆل، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىشقا، ھەدىيە قىلىشقا بىساتىمىزدىكى پۇل - مېلىمىزدىن ئاجرىتىپ كېلىۋاتىمىز، ئالىيلىرى.

ئاشچى باشى كىرىپ ئۇلارنىڭ سۆھبىتىنى ئۈزۈپ قويدى. كەكلىك، قىرغاۋۇل گۆشى بېسىلغان ئاش توغانخان ئالدىغا، قوي گۆشى بېسىلغان ئاش رەيھانىدىن ئالدىغا قويۇلدى.

---

① ئۇدۇن — خوتەن.

— تۇتغۇچ[1] ئېلىپ كىرىڭلار،— دېدى مەززىلىك پۇراپ تۇرغان پولۇغا قول ئۇزىتىپ تۇغانخان.

— باش ئۇستىگە ئالىيلىرى،— ئاشچى باشى چىقىپ تۆت تەخسە ئىشتىها ئاچقۇنى ئېلىپ كىرىپ قويدى.

— ھە، قېنى ئېلىڭ،— تۇغانخان رەيھانىدىننى ئاشقا تەكلىپ قىلىپ دېدى.

— ئەمدى پارىڭىمىزغا كېلەيلى. ئېيتىڭا ئاغىچى ئۇلۇغى، قېيناتىڭىز ياغمىمۇ، قارلۇق؟

— قېيناتام كەنچەكلەردىن.

— مۇنداق دەڭ، مەن تېخى ياغما بولسا كېرەك دەپ ئويلاپتىمەن. كەنچەكلەر ياغمىلارنى يامان كۆرىدۇ - ھە، بۇنى بىلىدىغانسىز؟

— ياق خاقانىم، كەنچەكلەر ئۆز قېرىندىشىنى نېمىشقا يامان كۆرسۇن؟— رەيھانىدىن گەپنىڭ تېگىدە گەپ بارلىقىنى بىلىپ مۇنداق دېدى،— كەنچەكلەر ئىچىدىكى بەزى ھاللىق شەخسلەر، ياغمىلارغا ئەمەل - ھوقۇقنى تارتقۇزۇپ قويغان ئەللىك - ئاتمىش يىلدىن بېرى دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ كېلىۋاتىدۇ. شۇنداقلا ياغمىلار ئىچىدىكى بەزى ھوقۇقدارلار كەنچەكلەرنى پەس كۆرۈپ، ئۇلارنى بوزەك قىلىپ كۆرەڭلەپ كېتىۋاتىدۇ. ئۆچمەنلىك مانا شۇنىڭدىن تۇغۇلغان. ياغمىلار بىلەن كەنچەكلەر ئۇيغۇر نەسلىدىن بولغان ئىككى جەمەتكە مەنسۇپ قېرىنداشلار تۇرۇقلۇق، بىر - بىرىگە چوڭچىلىق قىلسا، بىر - بىرىنى بوزەك ئەتسە ئىتتىپاقسىزلىق تۇغۇلىدۇ. ئىتتىپاق بولمىغان قوۋم روناق تاپالمايدۇ، بۇنىسى ئالىيلىرىغا مەلۇملۇق.

تۇغانخاننىڭ ئوڭ كۆزى قىسىلىپ، سول قاپىقى سەل

① تۇتغۇچ — كۆكمۇچ، شوخلا، تۇرۇپ، كۆدىدىن قىلىنغان ئىشتىها ئاچقۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئاتىلىشى.

كۆتۈرۈلدى.
— نېمە؟ سىزنىڭچە ياغمىلار ئەيىبلىكمۇ؟
— ياغمىلار ئۇيغۇر قوۋمى ئىچىدىكى چوڭ قەبىلە، ئالىيلىرى. ئەيىب بۇ قەبىلە كىشىلىرىدە ئەمەس، ئۇنىڭ ئىچىدىكى خەلق غېمىنى يېمەيدىغان بەگ - ئاقساقاللاردا. ياغمىلارنىڭ كۆپچىلىكى يۇرتۋاز، قەبىلىۋاز ئەمەس، ئەل سۆيەر قېرىنداشلار، بىر - بىرىگە مېھرىبان.
— سىز ياغمىلارنى كۆپ ئەيىبلىمەڭ، — دېدى تۇغانخان بۇيرۇق چۈشۈرگەن كەسكىن ھالدا. — ياغمىلار ئۇيغۇر قوۋمى ئىچىدىكى باھادىر خەلق. نەچچە يۈز يىللار ئۆز ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، خارلانماي، بوزەك بولماي ياشاپ يەنە ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كېلەلىدى. شۇڭا قارلۇق، چىگىل، ياسمىل، توگرا، ئوغراق قەبىلىلىرى ياغمىلارنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنۇشى كېرەك. سىز ئامرات كەنچەكلەرنىڭ دامىغا چۈشۈپ كەتمەڭ.
رەيھانىدىن خاقانىنىڭ پەيلى بۇزۇلغانلىقىنى كۆرۈپ سۇكۇت قىلدى. تۇغانخان ئىشتىھا بىلەن ئاش يېگىلى تۇردى. ئاشچى باشى ئىككى چىنە ئۇگرە ئېلىپ كىرىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى. تۇغانخان كېرىلىپ ئولتۇرۇپ ئۇگرىنىمۇ ئىچىپ بولدى. قولىنى مۇلازىم سۇنغان لۆڭگىدە ئېرتتى، دۇئا قىلىپ داستىخاننى ئېلىپ چىقىپ كېتىشنى بۇيرۇدى. ھەرەمبېگى قويۇپ بەرگەن سۇدا قولىنى يۇيۇپ تەختكە چىقىپ ئولتۇردى.
— ئاڭلىشىمغا قارىغاندا، يۇسۇپ قادىرخان كەنچەكلەرنىڭ دامىغا چۈشۈپ كەتكەندەك قىلىدۇ. ئۇ، بېشى چوڭلۇق قىلىپ ئۇستۇمگە لەشكەر تارتىپ كەلمەكچى بولۇۋېتىپتۇ. ئاغچى ئۇلۇغى، بۇگۇن مۇشۇ توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن سىزنى چاقىرتىپ كەلگەنىدىم، — تۇغانخان «بۇنىڭغا نېمە دەيسەن؟ قېنى راست گېپىڭنى قىل» دېگەندەك قىلىپ رەيھانى-

دىنغا قادالدى. ئۇ، مۇشۇ دەم ئالتۇن ساپلىق قىلىچىنى تىزىغا توغرىسىغا قويۇپ ئولتۇراتتى.

— خاقانىم، ئەگەر مېنى مۇنداق ئەلنى پاراكەندە قىلىندى-غان خەۋەرنىڭ راست - يالغانلىقىنى بىلمەك ئۈچۈن چاقىرتقان بولسىلا، ئىشەنچ بىلەن ئېيتالايمەنكى، ئۇ پۇتۇنلەي يالغان خەۋەر، ئۆز كۆمچىكە چوغ تارتىپ، باشقىلارنىڭ ئاچ - يالىڭاچ قېلىشى بىلەن كارى بولمايدىغان تاش يۈرەك قانخور كاززاپلار تارقاتقان ئىغۋادۇر. ئالىيلىرى زىنهار ئىشەنمىسىلە.

— بەس! — دېدى تەختتىن تۇرۇپ كەتكەن تۇغانخان، ئۇنىڭ كۆزلىرىگە قان تىقىلغانىدى. بۇ ئۆسەكنى ئۆزى ئويلاپ تاپقان، يۇغرۇش بىلەن قاپۇغچى باشىغا ئېيتىپ ئۇلارنى ئىشەندۇرگەن، ئۆزىنىڭ قارارىنى ئۇلارغا بىلدۇرۇپ، ماقۇللۇقىنى ئالغان تۇرسا، بۇنىڭدىن قانداقمۇ يانالىسۇن!

ئورنىدىن تۇرغان رەبھانىدىن قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— خاقانىم، ئالىيلىرى قاراخانىلار خاندانلىقىنى بەرپا قىلغان ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ چەۋرىسى، تۆتىنچى ئەۋلاد بۇغرا قاراخان بولۇپ دۇنيادا نام قازاندىلا. بۇ چاغقىچە دۈشمەنلەرنىڭ سۇيىقەستلىك ھۇجۇملىرىنى تارمار قىلىپ، خانلىقىمىزنى مۇستەھكەملەشتە ئۇنتۇلغۇسىز قەھرىمانلىق كۆرسەتتىلە. بۇنىڭغا قەشقەر دىيارىنىڭ بۇغرا خانى بولۇپ كېلىۋاتقان تەخت ۋارىسى يۈسۈپ قادىرخانمۇ قايىل بولغاچقا، ئەمر - پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ ئۆتتۇۋاتىدۇ. بويۇنتاۋلىق قىلغىنى يوق. ئەھۋال شۇنداق تۇرسا، بەزى قارا نىيەتلەرنىڭ ئۆسەك سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، ئۆزلىرىنى غەزەپ ئوتىغا تاشلىسىلا توغرا بولارمۇ؟

تۇغانخان مەيدىسىنى بېسىپ تۇرۇپ قالدى، ئۇنىڭ چىرا-يى تاتىرىپ كېتىۋاتاتتى.

— بولدى سۆزلىمەك، — دېدى تىترەك ئاۋاز بىلەن، — ئۇردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ بولغانمەن.

رەيھانىدىن بېشىغا بىر چېلەك بۇلاق سۈيىنى قۇيۇۋەتكەندەك ئەندىكىپ كەتتى.

— بۇ نېمە دېگەنلىرى خاقانىم، ئەلنى قان دەرياسىغا غەرق قىلماقچى بولۇۋاتاملا؟

— ئەلنى ئەمەس، يۈسۈپ قادىرخاننى قان دەرياسىغا غەرق ئەتمەكچىمەن.

— ئالىيلىرى، بەكمۇ يۈزە ئويلاپلا. يۈسۈپ قادىرخان ئارسلان بۇغراخاننى پۈتۈن ئۇردۇكەنت، سەمەرقەنت، بۇخارا، ئۆزگەن، بارسخان دىيارىدىكى خەلقلەر ھىمايە قىلىدۇ. ئۇنىڭ لەشكىرى ھېسابسىز، خاقانىم. ئەگەر ئۇردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىسىلا، تىنچ ياتقان شىرنى ئېتىلىشقا مەجبۇر قىلىدىلا. قانلىق جەڭ قىلىشقا، كۆپ قۇربان بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. مۇسۇلمان تۇرۇپ، تاجۇ تەخت، زېمىن، بايلىقنى دەپ بىر - بىرىگە قىلىچ كۆتۈرگەن شاھلارنى ئاللا قانداقمۇ كەچۈرسۇن؟ قارارلىرىدىن يېنىپ، ئەلنىڭ تىنچ - ئامانلىقى ئۈچۈن يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بىلەن ئىناق ئۆتۈشلىرىنى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئۈمىد قىلىدۇ.

— مەن ئۈمىد قىلمايمەن؟ — بوغۇلۇپ ۋارقىرىدى تۇغانخان.

— ئەمرۇل مۇئمىنىن، غازى تۇرۇپ قېرىنداشلىرىنىڭ قېنىنى تۆكسىلە، مۇسۇلمانلارنى مۇسۇلمانلارغا ئۆلتۈرگۈزسىلە، ئاللا راۋا كۆرەرمۇ؟ سىلى ماقۇل بولسىلا، مانا مەن يالۋاچ بولۇپ ئۇردۇ كەنتكە بېرىپ، قېرىنداشلىق مېھرلىرىنى، دوستانە تىلەكلىرىنى يۈسۈپ قادىرخانغا يەتكۈزۈشكە تەييارمەن:

— بولدى بەس! قايتىپ كېتىڭ.

يەنە سۆز قىلىش ھاجەتسىز ئىكەنلىكىنى بىلگەن رەبھاند-ىدىن، تەختكە يۆلىنىپ قالغان تۇغانخاننىڭ يېنىدىن ئىتتىك چىقىپ كەتتى.

5

بۇ تۈن — تۇغانخان ئۈچۈن زۇلمەتلىك بىر كېچە بولدى. ئۇنىڭ سول تەرەپ كۆكرىكى دەسلەپ قاتتىقلىشىپ، كېيىن ئامبۇردا قىسقاندەك سىقىلىپ كۆيۈشۈپ ئاغرىدى. ئاغ-رىق دەستىدىن تىنالماي قالدى. بويۇن - بېشىدىن چىپىلداپ تەر ئاقتى. قىلىچ، ئوموت، نەيزە تېگىپ ئۇن نەچچە قېتىم ئېغىر يارىلانغان بۇ خاقان، تاغقىغا قادىلىپ قالغان نەيزىنى تارتىۋەت-كەندىمۇ «ۋاي...» دېمىگەنىدى. ئۇ بەك چىدامىلىق ئىدى. باش ئاغرىقى، قورساق ئاغرىقى دېگەننى ئاغرىق ھېسابلىمايتتى. ئۆمرىدە ئاغرىپ يېتىپ قالمىغانىدى. ئەمما بۇ كېچە ئاغرىق ئازابىغا چىدالماي قالدى. «ئاللا، ئاللا ئىگەم، مەن نېمە بولغانىدىمەن؟ ساپمۇساق ئىدىمغۇ. نەدىن يېپىشتى بۇ مەرەز كېسەل؟» دەپ ئىنجىقلاپ ئارزۇلۇق خوتۇنى بولغان مەلىكە ئادىرانى ئويغىتىۋەتتى.

— خاقانىم، نېمە بولدىلا؟ — بېشىنى كۆتۈردى خانىش، تەكچىگە قويۇلغان كۈمۈش قەندەلدىكى شامنىڭ سۇس يورۇقىدا ئېرىنىڭ ئۆلۈكتەك سارغىيىپ كەتكەن چىرايىنى كۆرۈپ قورقۇپ تۈۋلىۋەتتى، — ۋاي خۇدايىم، چىرايلىرى ئۆلۈكنىڭكىدەك بولۇپ قاپتۇ.

— ئالجىما قانجۇق! مەن تېخى ھايات، — تۇغانخان بارلىق كۈچى بىلەن ۋارقىرىغان بولسىمۇ، ئۇنى ئارانلا چىقتى. ئۇ، خوتۇنلىرىنىڭ ئىچىدە مەلىكە، ئالتۇن تارىم دەپ ئاتالغان ئادىرانى بۇ دەمكىچە تىللاپ باقمىغانىدى. چۈنكى ئۇ مەرھۇم

پادىشاھ ھارۇن بۇغراخاننىڭ قىزى ئىدى. بۇ خانىش نازاكەتلىك
بولۇپلا قالماي، ئەقىللىق، يۈرەكلىك ئىدى. پەقەت مۇشۇ خا-
نىشلا قارام، گەپ يېمەس خاقاننى بېسىقىغا چۈشۈرەلەيتتى.
ئۇنىڭغا بوزەك بولمايتتى.

تۇغانخان بۇ خوتۇننىڭ مەسلىھەتىنى ئېلىپ زىيان تارت-
مىغانلىقى، ئەل ئالدىدا يەرگە قاراپ قالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى
ياخشى كۆرەتتى، ھۆرمەت قىلاتتى، ئانىنتانى بوزەك قىلغاندەك
خارلاپ ئۇرمايتتى. ئۇنىڭ غەزەپ ئاچچىقىنى. ئادىرالا ياندۇرا-
لايتتى.

ئادىرا ئېرىنىڭ ئېچىنىشلىق ئۈنىنى ئارانلا ئاڭلىدى.

— خاقانىم، ئىلاھىم يۈز ياشقا كىرسىلە، — پىچىرلىدى
مەلىكە، — ھېلى چىرايلىرىڭىزغا قاراپ قورقۇپ كەتكەنىدىم.

— يۈرىكىم ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ ئالتۇن تارىم، بىگىز
تىقىپ قوچۇۋاتقاندەك، — دېدى تۇغانخان مەيدىسىنى ئىككى
قولى بىلەن بېسىپ.

— ئەمچىنى چاقىرتايمۇ خاقانىم؟ — ئادىرا ئۇنىڭ يۈرە-
كىنى ئىسسىق قولى بىلەن سىلىدى.

— ياق، — تۇغانخان ئاغرىق ئارام بەرگەندەك بولۇپ
كۆزىنى ئاچتى، — سىز ئاچچىقىمنى ياندۇرالىغاندەك، ئاغرىقىنى-
مۇ توختىتالايدىكەنسىز.

— خاقانىم، سىلى ئاخشام قەسىرگە كەلگەندە، چىرايلى-
رىنىڭ ئۆزگىرىپ قالغىنىنى كۆرۈپ، بىرسى ئاچچىقىنى كەلتۈ-
رۈپ قويغان ئوخشايدۇ، دەپ كۆڭۈللىرىنى ئېلىش بىلەن بولۇپ
كېتىپ سورىيالمىغانىدىم. راست، شۇنداق بولغانمۇ، — دېدى
خانىش ئۇنىڭ تۈكلۈك مەيدىسىگە ئوتلۇق كۆكسىنى يېقىپ.

— مەن جىددىي ئاتلانماقچى، جۇمە كۈنى ئىكەنلىكىگە
قارىماي، يۇغرۇش، ھاجىپلارنى ھەرەم تەكىيەخانىسىغا چاقىرتىپ
مەسلىھەتلەشكەنىدىم، — تۇغانخان مەلىكىنىڭ سوئالىغا ئۇچۇق

جاۋاب بەرمىدى.
— قەسىردە كۆكۆل ئاچماي نەگە كەتكەندۇ، دېسەم، تەكىيەخانىدا ئولتۇرۇپتىكەنلا - دە. مەسلىھەت پىشقاندۇ؟
ئاغرىق خېلى پەسلەپ، مېڭىسى سەگەكلىشىپ قالغان تۇغانخان، خوتۇننى باغرىغا بېسىپ دېدى:
— يۇغرۇش باشى، قاپۇغچى باشلار قارارىمنى قوللاپ دەرھال ئىجرا قىلىندىغانلىقلىرىنى بىلدۇرۇشتى. ئەمما يۇغرۇشلاردىن رەبھانىدىنبەگ، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت باغدادى، شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا داموللا، ئىنالچۇقتىكىن، چاغرىبەگ ئادامتوغرىل قاتارلىقلار قارارىمنى ئۆزگەرتىشكە مەسلىھەت بەردى، ئالتۇن تارىم.
— ئېيتسىلا خاقانىم، سىلىنىڭ ئىجرا قىلغۇزماقچى بولغان قارارلىرىنىڭ مەزمۇنى نېمە ئىدى؟ — ئادىرا بېشىنى سەل كۆتۈرۈپ، خۇمارلاشقان كۆزلىرى بىلەن خاقانىنىڭ تاتىراڭغۇ چىرايىغا باقتى. قاپقارا چاچلىرى ئېرىنىڭ كەڭ يەلكىسىگە يېيىلدى.
تۇغانخان زوۋان سۇرمەي جىم بولۇۋالدى. ئۇ، بۇ قارارىنى مەلىكىنىڭمۇ قوللىماسلىقىدىن ئەندىشە قىلىۋاتاتتى. ئادىرا ئۇنىڭ قوينىدىن سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ تەكىيەگە يۆلىنىپ ئولتۇردى.
— قېنى، دېسىلە شاھىنشاھىم، ئاتلىنىپ قەيەرگە بارماقچى بولۇۋاتىدىلا؟
تۇغانخان رۇسلىنىپ ياستۇققا يۆلەندى:
— بۇ ئاغرىق تۇنۇگۇن جۇمە نامىزىنى ئوقۇشتىن بۇرۇن، رەبھانىدىنبەگ بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرغاندا باشلانغان. ئۇ مېنىڭ ئالدىمغا ئۆتكىلى بولمايدىغان ئورا قېزىپ قويىدى. ئۇنى بەك ساداقەتمەن، نېمە دېسەم ماقۇل دەيدۇ، يۇغرۇش باشى بولۇشقا مۇناسىپ، دەپ قارىغانىكەنمەن. ئەمما ئۇ مېنى

يېتىلمەكچى بولغانىكەن. جۇمە نامىزىدىن كېيىن ئۇلۇغ ھا-
جىپ، شەيخۇلئىسلاملارمۇ ئۇ قازغان ئورىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلى-
تىۋەتتى. ئالدىمغا ماڭالماس، كەينىمگە يانالماس بولۇپ قېلىپ
يۈرىكىمگە ئاغرىق كىرىپ كەتتى. غەيرەت — شىجائىتىمنىڭ
ئۈستۈنلۈكىدىن ئاغرىققا چىداپ يېنىڭىزغا كەلگۈچە تاقىتىم تاق
بولدى، مەلىكەم. ئاخشام ئاغرىقنى سىز پەسەيتىپ ماڭا ھاياتلىق
بەخش ئەتكەنىدىڭىز. ئازابلىق ئاغرىق يەنە ئۇيقۇمنى ھارام
قىلدى. ئەمدى ئۆلىدىغان ئوخشايمەن، دەپ ياشاشتىن ئۈمىد
ئۈزگەن چېغىمدا سىز ئويغىنىپ ئاغرىقىمغا شىپا بولدىڭىز. سىز
مەن ئۈچۈن ئابىھايات ئىكەنسىز ئالتۇن تارىم، — تۇغانخان
خانىشنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ئۇنى
ماختاپ ئۇچۇرغىلى تۇردى.

— سوئالىمغا جاۋاب بەرمەسلە يانلىرىدىن قوپۇپ كېتىد-
مەن خاقانىم، — دېدى ئېرىنىڭ مۇددىئاسىنى بىلىۋالغان مەلى-
كە، يوتقانىنىڭ چېتىگە سۇرۇلۇپ تۇرۇشقا تەمشەلدى.

— توختاڭ ئالتۇن تارىم، ھازىر يېنىمدىن تۇرۇپ كەتسى-
ڭىز، ئاغرىق جېنىمنى ئالىدۇ. ئاۋۋال ماڭا ۋەدە بېرىڭ، ئاندىن
قارارىمنى دەپ بېرەي، — يېلىنغان نەزەر بىلەن جاۋاب كۈتۈپ
شۈك بولۇپ قالدى تۇغانخان.

— نېمىدەپ ۋەدە بېرىمەن؟

— دېگەنلىرىڭگە ماقۇل بولىمەن، — دەپ.

— ياق، ئۇنداق ۋەدە بېرەلمەيمەن، بولدى، مەن چىقىپ
كېتەي، — ئورنىدىن تۇردى ئادىرا.

— توختاڭ، ئالتۇن تارىم، مېنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىمنى
خالىمايدىغانسىز؟ — دېدى تۇغانخان. ئۇنىڭ يۈزلىرى قىزى-
رىپ، كۆزلىرى قىسىلىپ كەتكەنىدى. جەڭگاھتا جەڭ ئۈستىدە
ئۆلۈشنى خالايدىغان بۇ باتۇر خان، ئۆز ئىرادىسىگە مۇخالىپ
ھالدا نازىنىن ئايالغا يېلىنىۋاتاتتى.

— خالىمايمەن، ئەسلا خالىمايمەن شاھىنشاھىم، مەن سىزنىڭ ياشىشىڭىز ئۈچۈن قولۇمدىن كەلگەننى قىلىمەن، — ئادىرا ئېرىكە ئىچ ئاغرىتىپ تۇرغان يېرىدە تۇرۇپ قالدى.

— مۇشۇ سۆزىڭىز راست بولسا مېنى يالغۇز قويماڭ. مېنى ئاياڭ مەلىكەم. ماڭا ياماشقان بۇ كېسەل باشقىچىرەك تۇرىدۇ.

— باش ئۈستىگە، خاقانىم! — ئادىرا تۇغانخاننىڭ ئاياغ تەرىپىگە كېلىپ ئولتۇردى.

— مەلىكەم، ئوردۇكەنتنىڭ بۇغراخانى مېنىڭ ئۈستۈمگە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋېتىپتۇ. ئۇ، قوزئوردۇغا باستۇرۇپ كې-لىشتىن بۇرۇن، ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بارماقچى بولۇۋاتىمەن، — دېدى بىردىن قىزىپ سۆزلەپ تۇغانخان، — بىلمەكچى بولسىڭىز مېنىڭ قارارىم مۇشۇ.

— ئالجىپلا، خاقانىم، — دەۋەتتى ئادىرا، دۆدىنى قورقان-دەك نېرى سۈرۈلۈپ، — يۈسۈپ قادىرخان ئاغام قوزئوردۇغا ھەرگىز لەشكەر تارتىپ كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ شۇنداق مەقستى بولسا، سىلى تەختكە يېڭى چىققان چاغلاردا، «ۋەلى ئەھدى مەن تۇرسام، نېمىدەپ سەن بۇغرا قاراخان بولۇۋالسەن؟» دەپ، ئۈستىلىرىگە باستۇرۇپ كەلگەن بولاتتى. سىلى ئاسىيلار-نىڭ پىتنە - پاساتلىرىغا ئىشىنىپ قاپلا. بۇ قارارلىرىنى ئەمدى ئىككىنچى ئېغىزلىرىغا ئالمىسىلا.

تۇغانخان ئۇمۇت بىلەن ئۇرغاندەك ئۇجۇقۇپ كەتتى.

— مەن بۇ قارارىمدىن يانمايمەن. مېنى جاھاندا دەۋران سۈرسۇن دېسىڭىز، بۇ قارارىمغا قوشۇلۇشىڭىز كېرەك.

— خاقانىم، ئاغىچى ئۇلۇغى، شەيخۇلئىسلاملار ھەرگىز سىلىگە قارا سانىمايدۇ. ئۇلار سىلىگە توغرا مەسلىھەت بېرىپتۇ. سىلىنى يار گىرۋىكىدىن ياندۇرماقچى بولۇپتۇ. لېكىن بولۇنبەگ-لەر سىلىنى ياردىن ھاڭغا ئىتتىرىۋېتىشكە ئۇرۇنغان.

— ياق، ياق مەلىكەم، ئۇنداق ئەمەس. مەن سىزنىڭ شۇنداق دەيدىغانلىقىڭىزنى ئاللىبۇرۇن بىلگەن. ئېيتماي دېگەنىدىم، تۇيۇقسىز قوزغالغان كاساپەت كېسەل مەجبۇرلاپ دېگۈزدى. سىز ئۇچۇقتىن - ئۇچۇق قارشى چىقتىڭىز.

— مەنلا ئەمەس، ئارامخۇدا كۈن كەچۈرۈۋاتقان پۈتۈن ئۇيغۇر ئېلى قارشى چىقىدۇ. سىلىنىڭ بۇ قارارلىرىدىن، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بوۋىمىز قانداقمۇ قورۇنماي قەبرىدە تىنچ ياتالىسۇن؟ تەڭرىم سىلىنى بۇ قارا نىيەتلىرىگە يەتكۈزمەيدۇ، خاقانىم.

— سەن، سەن...— چاچراپ تۇرغان تۇغانخان بارمىقىنى بىگىز قىلىپ تەڭلەپ، گەپ قىلالماي كۆپ قىلىپ دۈم يىقىلدى.

— خاقانىم!— مەلىكە ئادىرا ئۇنىڭ بۆكسىز بېشىنى قۇچىقىغا ئالدى،— نېمە بولدىلا شاھىنشاھىم؟

— ئاغرىق... يەنە... تۇتتى...— دېدى ئۈزۈپ - ئۈزۈپ سۆزلەپ تۇغانخان، ئۇنىڭ چىرايى قارىداپ كېتىۋاتاتتى.

— قاتتىق ئاغرىپ كېتىۋاتامدۇ؟— ئەنسىرەپ سورىدى خانىش ئۆلۈك چىراي بولۇپ قالغان ئېرىگە كۆز سېلىپ.

تۇغانخان جاۋاب بەرمەي ئىنجىقلىدى. قول - پۇتى تارتىشىپ، كۆز چاناقلىرى چوڭقىيىپ كەتتى. ئۇ جان تالاشماقتا ئىدى.

ئادىرا ئۇنىڭ مەيدىسىنى يەنە سىلاشقا باشلىدى.

— خاقانىم، سۆزۈمنى ئېغىر ئالمىسىلا، ئەلنىڭ بەختى، سىلىنىڭ شانۇ شەۋكەتلىرىنىڭ ئۆمۈرلۈك بولۇشى ئۈچۈن يۈرەك سۆزلىرىمنى دېدىم. ئۇ قارارلىرىدىن يانسىلا. ئاغام خۇرسەن بولىدۇ، ئاۋام ئەمىن تاپىدۇ.

تۇغانخان زۇۋان سۈرمىدى. پەقەت بوغۇزىدىن خىرىلدىغان ئاۋاز كەلدى. تىنىقى ئىتتىكلەپ كەتكەنىدى.

قاتتىق غەزەپلىنىش، ئۆزىنى تۇتۇۋالالماسلىق پەيدا قىلغان يۈرەك كېسىلى، تۇغانخانغا بىرنەچچە يىلدىن بېرى ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتاتتى. بۇ ۋاقىتقا قەدەر بۇ تۈندىكىدەك قاتتىق تۇتمىغانىدى. ئۇ، ئىلگىرى غەزەپلەنگەن چاغلىرىدا يا جەڭگە كىرىپ، ياكى بىرنەچچە ئادەمنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ يۈرەك ئاغرىقىنىڭ ئالدىنى ئالاتتى. ئۇ شۇنىڭغا ئۆگەنگەنىدى. ئەمما تۈنۈگۈن قان تۆكۈشكە ئىمكان بولمىغانىدى.

مەلىكە ئادىرا تورۇسقا قاراپ قالغان ئېرىگە سەپسېلىپ ئورنىدىن تۇردى ــ دە چۇقان سالدى.

ــ خاقان بولالماي قالدى. ئاتا ساغۇنىنى① چاقىرىڭلار. ھەرەمبېگىمۇ تېز كەلسۇن.

يۈگۈرۈپ كىرگەن باش كېنىزەك مەلىكىنىڭ بۇيرۇقىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن غۇلاملارنى دەرھال ماڭدۇردى.

ياندۇرۇلغان شام ــ چىراغلار قاراڭغۇلۇقتا چۆمگەن قەسىرلەرنى يورۇتتى. بىردەمنىڭ ئىچىدە ھەرەم ئىچى پاتپاراق بولۇپ كەتتى. ھەرەمبېگى بەگتۇتۇق تىكىن پايپاسلاپ كىرىپ ئالتۇن تارىمغا سالام بەردى ــ دە، تىزلىنىپ تۇرۇپ ئۇگدا ياتقان خاقانغا ئامانلىق تىلىدى. جاۋاب بولمىغاندىن كېيىن، كەينىچە مېڭىپ قەسىر ھويلىسىغا چىقتى. چاقىرىپ كېلىش ئۈچۈن ئىلچىخان، تىكىنلەرگە، يۇغرۇش، ھاجىپلارغا، شەيخۇلئىسلام باشلىق دۆلەت ئەركانلىرىغا ئارقا ــ ئارقىدىن ياساۋۇللارنى ماڭغۇزدى.

تېخى چولپان تۇغمىغانىدى. ھاۋا ئۇچۇق بولۇپ ياقۇت رەڭ يۇلتۇزلار بالاساغۇن كۆكىدە چاقناپ تۇراتتى.

بىرىنچى بولۇپ مەنسۇر ئىلچىخان كەلدى. ئاق گۆھەر قادالغان تاج، شاھانە زەر تون كىيىۋالغانىدى. ئۇ يىغلاپ

---

① ئاتاساغۇن ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا تېۋىپ.

ئولتۇرغان مەلىكە ئادىراغا تەزىم قىلىپ، ئاكىسىنىڭ باش تەردىپىگە كېلىپ تىز چۆكۈپ ئولتۇردى، سىنچىلاپ قاراپ ئۆلگەنلىكىگە جەزىم قىلدى.

— ئالتۇن تارىم قۇنچۇي، يان ئۆيگە چىقىپ تۇرسىلا بولارمىكىن. يۇغرۇش، ھاجىپلار كېلىپ قالسا ئالىيلىرىدىن ھېيىقىپ، بۇ خانىغا كىرەلمەي تۇرۇپ قالارمىكىن، — دېدى ئۇ ئېگىلىپ تەزىم قىلغان تېۋىپقا قاراپمۇ قويماي.

رەيھانىدىن چاغرىبەگ، ئادامتوغرىل بىلەن بىللە كەلدى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن بولۇنبەگ بىلەن دوقاقبەگلەر كېلىشتى. ھايال ئۆتمەي تىكىنلەر، يۇغرۇشلار، ھاجىپلار، چاغرىبەگلەر، تارخانبەگلەر بىلەن قەسىر ھويلىسى توشۇپ كەتتى.

مەنسۇر ئىلىكخان بولۇنبەگ، دوقاقبەگ، شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا داموللا، رەيھانىدىن قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرىنى ئۆيگە باشلاپ كىردى. ئىچىدە بىرنېمىلەرنى پىچىرلاپ تۇغانخاننىڭ يېنىدا ئولتۇرغان تېۋىپ ئورنىدىن تۇرۇپ پەگاغا ئۆتتى.

— خاقان ئاغامغا نېمە بولۇپتۇ ئاتا ساغۇن؟ — سورىدى مەنسۇر ئىلىكخان.

— قاتتىق چارچاپ ھالىدىن كەتكەندەك قىلىدۇ، — دېدى تېۋىپ «ئۆلۈپتۇ» دېيىشتىن قورقۇپ.

— خاقان ئاغا، — پەس ئاۋاز بىلەن توۋلىدى مەنسۇر ئىلىكخان. جاۋاب بولمىدى.

— خاقان ئاغا! ئالىيلىرىنى يوقلاپ يۇغرۇش، ھاجىپلار كەلدى، — دېدى ئېگىلىپ چىڭراق ئاۋازدا.

تۇغانخان زۇۋان سۇرمىدى. كۆزلىرى ئوچۇق بولۇپ، نۇرسىز ئىدى.

— خاقان ئاغام نېمىشقا كەپ قىلمايدۇ، ئاتا ساغۇن؟ — سورىدى يەنە مەنسۇر ئىلىكخان جىددىيلەشكەندەك بولۇپ.

— بۇنى ئاللا بىلىدۇ ئالىيلىرى. ھوشىدىن كەتكەن بولسا كېرەك، — تېۋىپ ئۇنىڭ ئۆلكەنلىكىگە كۆزى يەتكەن بولسىمۇ «ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ» دېيىشتىن يەنىلا ئېھتىيات قىلىپ، گويا تۇغانخان چاچراپ تۇرۇپ: «مەن ئۆلمىسەم ئېمىشقا ئالەمــدىن ئۆتۈپتــۇ دەيــسەن كاززاپ، جاللات، ئال بۇنىڭ كاللىسىنى!» دەپ ۋارقىراپ كېتەرمىكىن دېگەن ئوي بىلەن تېۋىپلا ئەمەس، باشقىلارمۇ ئېغىز ئاچماي چۆچۈپ تۇرۇپ قې-لىشتى.

— تومۇرىنى تۇتۇپ كۆردىڭىزمۇ؟ — مەنسۇر ئىلىكخان تېۋىپتىن يەنە سورىدى.

— تۇتۇپ كۆردۈم، سالمايۋېتىپتۇ.

— يۈرىكىنى تىڭشاپ باقتىڭىزمۇ؟

— تىڭشاپ باقتىم، سوقمايۋاتقاندەك قىلىدۇ.

— بۇ نېمە ئىش تېۋىپ؟ داۋالىمامسىز؟

— ئەلۋەتتە داۋالايمەن، ئالىيلىرى. شىپالىق بېرىش ئاللادىن. خاقان ئالىيلىرىنىڭ سەپراسى تۇيۇقسىز ئۆرلەپ كەت-كەندەك قىلىدۇ. قان ئېلىپ كۆرەيمۇ؟

— بۇ سىزنىڭ ئىشىڭىز، تېۋىپ — مەنسۇر ئىلىكخان تاقەتسىزلەنگەندەك بولۇپ تېۋىپقا قادالدى.

باياتىن بولغان سۆزلەرنى ئاڭلاپ تۇرغان رەيھاندىن زۇۋان سۇرمەي جىممىدە ياتقان تۇغانخاننىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى. ئاۋۋال بېشىنى تۇتۇپ، كۆز چاناقلىرىغا سىنچىلاپ قارىدى. ئاندىن يۈرىكىنى تىڭشاپ، تومۇرىنى تۇتتى. بېشىنى كۆتۈرۈپ دەس تۇردى — دە:

— ئەلھۆكمىلىللا، خاقان ئالىيلىرى پانىيدىن باقىيغا سەپەر قىلىپتۇ، — دېدى، ئۇنىڭ قايغۇلۇق ئۈنى ناھايىتى تەسىرلىك چىقتى.

— ئاھ، خاقان ئاغام، ئاھ بۇغرا قاراخان ئاغام! جاھاننىڭ

تۇغۇلۇكى ئەمەسمىدىلە، ئەلنىڭ يۈرىكى ئەمەسمىدىلە، سىلىسىز قانداق ھايات كەچۈرىمىز ئاغام، ئاھ ئاغام، خاقان ئاغام!— دەپ ئۇن سېلىپ يىغلىغان مەنسۇر ئۆلىكخان تۇغانىخان ئۈستىگە ئۆزىنى تاشلىدى. ھەرەمدىكى ئەر - ئاياللارنىڭ يىغا - زارى ئوردىنى لەرزىگە كەلتۈردى...

بەشىنچى باب

مەنسۇرخان تەختكە چىققاندا

1

دۇنيادا ئۆلمەيدىغان ئادەم يوق. ئۆلمەيمەن دەپ ئۆلمەي قالغان پادىشاھمۇ بولغان ئەمەس. ھەممە ئادەم ئۆلىدۇ. ھەزرىتى سۇلايمان پەيغەمبەرمۇ ئالەمدىن ئۆتكەن، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنمۇ ئەجەل شارابىنى ئىچكەن، ئۇلۇغ ئەمچى لوقمان ھېكىممۇ ئۆلۈمگە ئامال قىلالماي جان بەرگەن... قەيەردە، قانداق ۋاقىتتا ئۆلىدىغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ، ئۆلۈمنىڭ تېگىگە ھېچكىم يېتەلمەيدۇ.

ئۆزىنى دۇنيادا يېڭىلمەس خاقان، دەپ ھېسابلاپ كەلگەن ئەخمەت بىننى ئەلى توغانخاننىڭ مۇنداق تويۇقسىز قازا قىلىشى ئوردىنى پاتىپاراق قىلىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۆلۈمى ھەم ئۇشتۇمتۇت، ھەم غەلىتە بولغانىدى، ئۇ تېخى قىرىق ئۈچ ياشتا ئىدى.

بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى باشقىلارنىڭ تارتىۋېلىشىدىن ئەنسىرەش، يىراق - يېقىندىكى ھوقۇقلۇق شەخسلەردىن گۇمانلىنىش، دۆلەت زېمىنىنى كېڭەيتىپ، تېخىمۇ كاتتا خاقان بولۇش توغرىسىدىكى شېرىن خىياللار ئۇنىڭ كۆڭلىنى غەم - ئەندىشە بىلەن تولدۇرۇۋەتكەنىدى. بۇ، ھەممىلا شاھلارغا ئورتاق خۇسۇسىيەت، ئۇلارنىڭ تەبىقىسىگە ماس كېلىدۇ.

توغانخاننىڭ تەبىئىتىدە ئاچچىقلىنىش، غەزەپلىنىش ئاسا-

سى ئورۇندا تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۆلۈمى ئەنە شۇنداق يامان
خۇيىنىڭ ئاقىۋىتى ئىدى. بۇنىڭ تېگىگە يەتكەن رەيھاندىن
«تەگرىم ئۆزۈڭگە رەھمەت، بىر بالانى ئارىمىزدىن كۆتۈرۈۋەت-
تىڭ، بولمىسا ئۇ، بۇ ئەزىز تۇپراقنى قانغا غەرق قىلغان
بولاتتى» دەپ ئويلاپ كۆڭلىدە سۆيۈندى. بولۇنبەگ «ئەجەب
يامان بولدى، ئەمدى ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بارالمايدىغان
بولدۇق. تۇغانخان ھايات بولسا، بۇ قېتىم چوڭ نۇسرەت
قازىناتتۇق، مېنى ئوردۇكەنتكە ئىلىكخان قىلىپ قوياتتى. ئەگەر
ئۇنداق قىلمىسا، غەزنەۋىلەر ياكى سەلجۇقىلار تەرىپىگە ئۆتۈپ،
ئۇنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ كەلگەن، تاجۇ تەختىدىن
ئايرىۋەتكەن بولاتتىم...» دەپ نادامەت قىلدى. دوقاقبەگ بولسا
«قارا قورساق بولسىمۇ باھادىر ئىدى، ياخشىلىق قىلغانى ئۇن-
تۇمايتتى، ساداقەتمەننى ئەتىۋارلايتتى، بۇرۇندىن يېتىلىكلى
بولاتتى. ئەگەر بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە يۈسۈپ قادىرخان
چىقىپ قالسا، كۈنىمىزنىڭ تۈگەشكىنى شۇ، ئۇ، قۇيرۇقنى
تۇتتۇرمايدىغان بۆرە. ئەگەر مەنسۇر ئىلىكخان تەختكە چىقىپ
قالسا، كۈنىمىز يەنە تۇغۇلىدۇ، ھېچبولمىسا يۈغرۈش بولمەن.
بۇ تۈلكىنىڭ بۇرنىدىن كىرىپ ئاغزىدىن چىقىپ، تۈيدۈرماي
قۇيرۇقنى تۇتۇۋېلىشىم كېرەك...» دەپ ئويلايتتى. مەنسۇرخان
«ئۇنداق ئاغام، مۇنداق خاقان» دەپ ياقا يىرتىپ يىغلاپ
تۇرسىمۇ، كۆڭلىدە «بۇغرا قاراخانلىق تەخت ماڭا قالدى،
خاقانلىق تاج ماڭا مەنسۇپ بولدى» دەپ ئىچ - ئىچىدىن
خۇش ئىدى.

ئىلىكخان، ئارسلانخان، تېكىنلەر، يابغۇ، چاغرىبەگ، تار-
خانبەگلەرنىڭ يىغا - زارى ئوردىنى بىر ئالدى. ھەربىر ئادەم
ئوخشىمىغان مۇددىئا - غەرەز بىلەن يىغلىشىۋاتاتتى. پەقەت
مەلىكە - ئادىرالا ئېرىنىڭ ۋاقىتسىز ئۆلۈپ كەتكىنىگە ئېچىنىپ
ياش تۆكەتتى.

مېيىت يۆيۈلۈپ كېپەنگە ئېلىنىدى، ئاندىن جىنازىغا سېلىـ
نىپ نامىزىنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن، بالاساغۇندىكى ئەڭ چوڭ
بولغان ئازنا مەسچىتكە ئېلىپ مېڭىلدى. جىنازىنىڭ ئالدىدا
خان جەمەتىدىكىلەر، دۆلەت ئەربابلىرى، يۇقىرى دەرىجىلىك
ھەربىي سەركەردىلەر ماڭدى. كەينىدە ئوردا ئەمەلدارلىرى،
ياساۋۇل، نۆكەرلەر، مۇلازىم ـ غۇلاملار سەپ تۈزگەنىدى.
جىنازىنىڭ ئىككى يېنىدا قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ كېتىۋاتقان
قارىيلارنىڭ ئۈنى يۈرەكنى ئېزەتتى. ئاق رومال سالغان ھازىدار
مەلىكە ـ خانىشلار، چۆرىلەر، كېنىزەكلەر جىنازا كەينىدىن
ئوردا دەرۋازىسىغىچە چىقىپ يىغا ـ زار بىلەن ئۇزىتىپ قېلىشـ
تى.

مەرھۇمنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلۈپ مەسچىتتىن ئېلىپ چىـ
قىلغاندا، نەچچە مىڭ خالايىق جىنازىنى ئارىغا ئالدى. ئالامانـ
نىڭ ئىچىدە ئايتولۇن بىلەن ئايسىلىكمۇ بار ئىدى. ئۇلار يول
چېتىدىكى ئۈجمە دەرىخىنىڭ تۈۋىدە تۇرۇشاتتى.

— ئايتولۇن! — تۇۋلىدى ئۇلارغا يېقىنلاپ كەلگەن
ئاھۇ كۆز، غەمكىن چىرايىي بىر قىز.

ئايتولۇن ئۆرۈلۈپ قاراپ:

— قۇمبا! — دەپ ئۇ قىز بىلەن يۈز يېقىپ كۆرۈشتى،
ئايسىلىكمۇ تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىدى.

— سىلەرمۇ چىقىپسىلەر ـ ھە، يىراقتىن كۆرۈپ
تونۇۋالدىم — دېدى قۇمبا. ئۇنىڭ گۈزەل چىرايىدىن ھەسرەت
يامغۇرى تۆكۈلۈپ تۇراتتى.

— كۆرۈشكىنىمىز ئەجەب ياخشى بولدى ئاداش، —
ئايتولۇن ئۇنىڭ قوللىرىنى تۇتتى، — بىزنىڭ ئۆيگىمۇ كىرمەيـ
دىغان بولۇپ كەتتىڭ، ئىشىڭ بەك كۆپ ئوخشىمامدۇ؟

— دېدەكلەردىن ماڭا ئىش ئاشمايدۇ. مەن ئۆگىنىش
قىلىمەن، ئوقىيا ئېتىشنى، قىلىچۋازلىقنى مەشىق قىلىمەن، بەزىدە

يىغىنە ئىشىمۇ قىلىمەن، بىكار تۇرمايمەن ئاداش،— ئۇ سۆزلەۋېتىپ بويۇنداپ،— قارا، ئەنە ئاكامۇ جىنازا بىلەن كېلىۋاتىدۇ،— دەپ كۆرسەتتى،— قارا، ئادەم نېمىدېگەن جىق.

يۈزلىگەن كىشىلەر ئورنىۋالغان، ئاق يوپۇق يېپىلغان جىنازا يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئايتولۇن پۇتىنىڭ ئۇچىدا كۆتۈرۈلۈپ قاراپ، سەربازلارغا① خاس كىيىنگەن ئۇدمىشنى كۆردى. يىگىت جىنازا يېنىدا قىلىچىنى تۆۋەن تۇتۇپ ھۆرمەت قەدەم بىلەن كېتىۋاتاتتى.

ئايتولۇن شۇنچە تەلمۈرسىمۇ، يىگىت ئالدىغا تىكىلگىنىچە كېتىۋەردى. قىزغا ئۇ، نۆكەر، ياساۋۇللار ئىچىدە ھەممىدىن غەيۇر، مەردانە كۆرۈنۈپ، تۇرالماي قالدى.

ئۇدمىشتىن بىرنەچچە قەدەم ئارقىدا كېلىۋاتقان بويانقارغا كۆزى چۈشكەن ئايسىلىقنىڭ يۈرىكى ئويناپ كەتتى. «ئەجەب سۆلەتلىك بولۇپ كېتىپتۇ. ماڭا كۆز قىرىنى سېلىپمۇ قويمىدى» دەپ رەنجىپ تۇرۇۋىدى، ئۇنى كۆرۈپ قالغان بويانقار تەلمۈرۈپ باقتى. قىز ئۆزىچە يانغا قارىۋالدى.

قۇمبا بۇ ئىككى ئادىشىغا سەپسىلىپ، كۆزلىرىگە ياش ئالدى. «ئەگەر بەكتۇرمىش ھايات بولسا، بۈگۈن كۆرەر ئىدىم. تويىمىزمۇ بولار ئىدى، ئاھ، ئىست...» دېدى ئۇ ئىچىدە قايغۇرۇپ. ئايتولۇن ئۇدمىشتىن كۆز ئۈزمىدى. ئايسىلىق ئۆزىگە قارىغانچە كېتىۋاتقان بويانقارنى مۆلايىم نەزىرى بىلەن ئۇزىتىپ قالدى. ئۇلار ئالدىدىن ئاق يەلكەندەك چايقىلىپ ئۆتكەن جىنازا بارا - بارا يىراقلاپ كەتتى.

ئۈچ قىز ئۆيگە بىللە ياندى.

— ئاداش، كۆكلەم كىرگەندىن بۇيان نېمىنى ئۆكىنىۋاتىسەن؟— سورىدى ئايتولۇن قۇمبادىن. ئۇنىڭ مەرھۇم

---

① سەرباز — ئاتلىق ئەسكەر - ئوردىنىڭ خاس نۆكىرى.

ئاكىسى بەكتۇرمىش ياخشى كۆرىدىغان بۇ قىز بىلەن مۇڭداش-
قۇسى كەلگەنىدى.
— پارس تىلىنى.
— ئەرەب تىلىنى بىللە ئۆگەنگەندەك، پارس تىلىنىمۇ
بىللە ئۆگەنسەك بولۇپتىكەن، ئاداش.
— ئۇنداق بولسىغۇ جان دەپ ماقۇل بولاتتىم،— دېدى
قۇمبا ئەرەب تىلىنى بىللە ئۆگەنگەن كۆڭۈللۈك دەملەرنى ئەس-
لەپ. ئۇ چاغدا مەدرىسىدە ئوقۇپ، ئەرەب تىلىنى پىششىق
ئۆگەنگەن بەكتۇرمىش، ئۇلارنىڭ ئۆگىنىشىگە يېتەكچىلىك قى-
لاتتى، قۇمبا ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قالغانىدى.
— يېقىندىن بېرى قايسى كىتابنى ئوقۇۋاتىسەن، ئاداش؟
— ئۇستاز فارابىنىڭ «كىتابۇل مۇسىقۇل كەبىر»[1]
دېگەن كىتابىنى ئوقۇۋاتىمەن. مۇسىقىغا بولغان ئىشتىياقىم كۆ-
چىيىپ كەتتى،— دېدى قۇمبا بەكتۇرمىشنىڭ نەي چېلىپ
ئۆزىنى چاقىرىدىغانلىقى يادىدىن كېچىپ.
— بىزدىن ئۆتۈپ كېتىپسەنغۇ ئاداش،— ئايتولۇن،
ئاڭلىدىڭمۇ، دېگەندەك قىلىپ سىڭلىسىنى بىقىنداپ قويدى.
— نەدىكىنى. مەن تېخى سىلەردەك كۆپ كىتاب ئوقۇ-
مىدىم.
ئۇلار ئارچا، چىنار دەرەخلىرى سايە تاشلاپ تۇرغان
كوچىنىڭ چېتى بىلەن ئاستا كېتىۋاتاتتى. ئايتولۇن قۇمبانىڭ
ياۋاشلاپ قالغىنىدىن مەيۈسلەنىدى. بولمىسا بۇ قىز ناھايىتى
شوخ، چېچەن، گەپدان ئىدى، يولدا مۇنداق جىم ماڭمايتتى،
تاقلاپ ـ سەكرەپ، ھەزىل قىلىپ كۈلۈپ ئاداشلىرىنى زېرىك-
تۈرمەيتتى.
ئايسىلىگ شۇ دەمدە بويانقارنى ئويلاۋاتاتتى: «ئۇ مەندىن

[1] «مۇزىكا توغرىسىدىكى كىتاب» .

ئۆزىنى قاچۇرىدىغان، كۆرسىمۇ كۆرمەسلىككە سالىدىغان بولۇپ قالدى، نېمە بولدىكىنە؟ ئۇنىڭ كۆڭلىگە كېلىدىغان بىرەر سۆز قىلىپ قويدۇممۇ يا...»

ئايتولۇنىڭ:

— بىر كۈنى شىكارغا چىقساق بولاتتى، قۇمبا، — دېگەن سۆزى ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى.

— شىكارغا چىقمىغىلى ئۇزۇن بولدى ئاچا، شىكارغا چىقساق، ئوقيا ئېتىش، نەيزە سانجىش، قىلىچۋازلىق ماھارىتىمىزنى بىر سىناپ كۆرەتتۇق، — ئايسلىك ئاچىسىنىڭ سۆزىگە خۇشاللىق بىلەن قوشۇلدى، — ئابامىلار، ئاغامىلار بىرگە چىققان بولسا تېخىمۇ ياخشى بولاتتى.

ئۇنىڭ «ئاغامىلار» دەپ ئۇدىمىش بىلەن بويانقارنى ئېيتىۋاتقانلىقىنى ئايتولۇن چۈشىنىپ، سىڭلىسىنىڭ بېقىنىنى چىمدىپ قويدى.

— ئەجەب ئوبدان گەپ بولدى. ئىككى ئائىلە كىشىلىرى بىرگە چىقىپ سەير قىلىپ كىرسەك كۆڭلىمىز ئېچىلىپ قالاتتى، — دېدى ئۆيى ئالدىغا كېلىپ قالغان قۇمبا.

— ئابامىلارغا دەپ يۈسۈپ ئۇكامنىڭ قىرىق تويىنى ئۆتكۈزۈپلا شىكارغا چىقايلى. ئاداش، ئۇكامنىڭ قىرىق تويىغا كەلمەي قويما، — دېدى ئايتولۇن قۇمبا بىلەن خوشلىشىپ.

ئۈچ كۈن ئۆتۈپ تۆتىنچى كۈنى يۈسۈپنىڭ قىرىق تويى بولدى. قۇمبا ئۈچ سىڭلىسى، ئىككى ئىنىسى بىلەن كەلدى. تۇغقانلارنىڭ، ھەقەمسايىلەرنىڭ يەتتە ياشتىن كىچىك ھەممە باللىرى ھويلىغا يىغىلدى. ئۇلار كۆل بويىغا سېلىنغان داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى. قىرىق تويىغا ئاتاپ پىشۇرۇلغان ئەنجۈردەك كىچىك توقاچلار پەتنۇس - پەتنۇستا ئېلىپ كېلىندى. بادام، ياڭاق، گۈلە - قاق، جىگدە، چىلان، ئۈزۈم، مېغىز قاتارلىق قۇرۇق يېمىشلەر بىلەن يىگى پىشقان شاپتۇل،

ئەنجانە، خۇۋەيسنە ئۆرۈك، ئاق كۆكچى، چىلگە، تاۋۇزلار لىگەن ـ لىگەنلەردە تىزىلدى.

رەيھانىدىن بويانقار قوتاندىن ئېلىپ كەلگەن ئىككى قوچقارنى، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ ئۆزى بوغۇزلاپ بەردى. ئۇ سۇپىدا بوۋاقۇا قاراپ ئولتۇرۇشقان بەگتۇمۇر، زەمۇران ئانا، يابىرا ۋە قىزلىرىغا كۆز سىلىپ:

— باللار ئۆيىنىڭ سائادىتى، خۇشاللىقى، بەرىكىتى. بۇ مۇبارەك كۈنگە يەتكۈزگەن ئاللادىن مىننەتدار بولۇپ خۇشال ـ خۇرام ئولتۇرايلى، بۇزرۇكۋارلىرىم،— دېدى ۋە سۇپىغا چىقىپ يۈكۈنۈپ، ئايتولۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان قۇمباغا قارىدى،— قىزىم، كېلىپ بىزنى ناھايىتى ـ خۇرسەن قىلدىلا. باللار بىلەن گەپلىرىنى تولا قىلىمىز. دادىلىرى ئوبدان تۇرغاندۇ؟ بىرنەچچە كۈن بولدى ئوردىغا بارالمىدىغۇ؟

قۇمبا يەردىن بېشىنى كۆتۈرمەي جاۋاب بەردى:

— دادامنىڭ تازا مىجەزى يوق.

— بۇرادىرىمنى يوقلاپ كەلسەم بولغۇدەك. ئالسىلا بالام، تارتىنمىسىلا، پات ـ پات كېلىپ تۇرسىلا. ئايتولۇن، ئايسىلىگلار سىلىگە ئامراق.

— رەھمەت ئابا، كېلىپ تۇرىمەن،— قۇمبا داستىخانغا قويۇلغان سامسىدىن بىرنى ئالدى.

— قۇمبا ئاچام پارس تىلىنى بىز بىلەن ئۆگىنىدىغان بولدى. ئۇكامنىڭ قىرىق تويىدىن كېيىن بىز بىلەن شىكارغا چىقماقچى،— دېدى يۈسۈپنى ئەركىلىتىپ ئولتۇرغان ئايسىلىگ دادىسىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىۋېلىش ئۈچۈن.

— ئۇنداق بولسا ياخشىغۇ قىزىم، بۇرۇنمۇ بىللە ئۆگىنەتتىڭلار ئەمەسمۇ. ئۆزۈممۇ بۇرادىرىم ئادامتوغرىلنى ئاتلە بويىچە شىكارغا چىقىشقا تەكلىپ قىلماقچىدىم. يا سىلەر ئۆزۈڭلار چىقماقچىمۇ؟

دادىسىنىڭ بۇ سوئالىغا ئايسىلىڭ جاۋاب بەرگۈچە ئايتو-
لۇن ئېغىز ئاچتى:

— ئىككى ئائىلە شىكارغا بىللە چىقساق تېخى ياخشى، قىزلار ئۆزىمىز چىقساقمۇ بولىدۇ، ئابا.

— ماقۇل، سىلەر شىكار قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئىككى ئائىلە كىشىلىرى بىرگە چىقايلى.

رەيھانىدىنىڭ جاۋابى قىزلارنى خۇشال قىلىۋەتتى. قۇمبا كۆڭلى يېرىم هالدا غەمكىن ئولتۇراتتى.

«بىچارە قىز جۇدەپ قاپتۇ، ئوغلۇمغا ئېلىپ بېرەرمەن دېسەم، خۇدايىم نېسىپ قىلماپتىكەن. بەك ئوبدان قىز ئىدى، ۋاي ئىسىت...» دەپ ئويلىدى يۈسۈپنى قۇچىقىغا ئېلىۋالغان يابىرا.

باللار قىيا - چىيا قىلىشىپ بىردەمدىلا داستىخاننى قۇرۇقداپ قويۇشتى. بۇلار بىلەن بىرگە بولۇۋاتقان بويانقار، سۇپا ئالدىغا كېلىپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى:

— بۇزرۇكۋار، باللار دۇئا قىلىپ بەرسۇن، دەيدۇ.

بەگتۇمۇر زەمۇران ئانىسىغا، ئاندىن رەيھانىدىنىغا قاراپ:

— ئامىن! — دەپ قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈردى، — ئاللا، پەرزەنتلىرىمىزنى ئىمانى، ۋىجدانى بىلەن چوڭ بولۇشقا نېسىپ قىلغىن، بىلىم - هېكمەت ئاتا قىلغىن. ئىلاهە، كۆپىنىڭ پەرزەنت-لىرى قاتارىدا ئوغلىمىز يۈسۈپكە بىلىم - هېكمەت ئاتا قىلغىن، بىغەم غاپىللاردىن بولۇپ قالمىسۇن! ئۇنى ياخشىلارغا قوشقىن، قارا نىيەتلەرگە قېتىلىپ قالمىسۇن! كېيىنكىلەر ئارىسىدا ياخشى نامىنى قالدۇرغىن، ئىزسىز، نىشانسىز، بەتناملاردىن بولۇپ قال-مىسۇن! ئامىن ئاللاھۇئەكبەر!

— ئامىن! — چۇرقۇراشتى گۆدەكلەر.

— ئەمدى يۈيۈندۈرۈپ، بوۋاقڤا كىيىم كىيگۈزۈڭلار، — دېدى رەيھانىدىن ياپىراغا قاراپ.

— بوۋاقنى كۆرىمىز، يۈسۈپنى كۆرىمىز، — دەپ چۇقان سېلىشتى گۆدەكلەر.

ياپىرا يۈسۈپنى باغرىغا باسقان ھالدا ئورنىدىن قوپۇپ سۈپىدىن چۈشتى. قىز - ئوغول گۆدەكلەر قوللىرىنى ئۇزىتىپ ئۇنى ئارىغا ئېلىۋالدى. ياپىرا:

— باللىرىم، يۈسۈپنى يۈيۈندۈرۈپ، كىيىمىنى كىيگۈزەيلى. ئاندىن باغقا ئېلىپ كىرىپ ئوينىتىپ كېلىڭلار، — دەپ، ئايتولۇن ئۆيدىن ئېلىپ چىققان گۈلدار تەشتەككە يۆگىكى يېشىۋېتىلگەن بوۋاقنى ياتقۇزۇۋىدى، بوۋاق بوشىغان قول - پۇتلىرىنى پىلتىڭلىتىپ ھەممەيلەننىڭ مەستلىكىنى كەلتۈرۈۋەتتى.

ئايتولۇن، ئايسىلىق، قۇمبالار ئۈچ پەتنۇستا بالىنى يۇ-يۇشقا تەييارلىغان نەرسىلەرنى، كىيىم - كېچەكلەرنى ئېلىپ چىقتى. بويانقار چۇ دەرياسىدىن ئېلىپ كەلگەن مىس چۆگۈن-دىكى سۇنى تەشتەك يېنىدا قويدى. بەكتۆمۈر بىرىنچى بولۇپ مىس چۆگۈننى قولىغا ئالدى:

— ئايىغوچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن. دۇنياغا يېڭى كۆز ئاچقان ئى جان، ھايالىق، ۋاپالىق قىلدۇردى. — دەپ جان يەرلىرىنى يۇيۇپ مۇستەھەب

تەشتەك يېنىدا دۈمچىيىپ ئولتۇرغان زەمۇران ئانا:

— كۈن، ئايدەك نۇرلۇق بولغىن، — دەپ يۈزىنى يۇدى.

يۈسۈپ يىغلاپ داستىن چىقىپ كېتىش ئۈچۈن قوللىرىنى ئۇزاتتى.

رەيھانىدىن ياپىرانىڭ يېنىدا يۈكۈنۈپ:

— يىغلىما، يىغلىما بوۋرام، قەلەم تۇتسالىڭ ئەلگە ئادالەت ئىشكى ئېچىلسۇن. قىلىچ تۇتساڭ دۈشمىنىڭنىڭ بېشى ئۈزۈلسۇن، — دەپ ئىككى قولىنى يۇدى.

بالىنىڭ يىغىسى ئاستا - ئاستا پەسلەپ، سۈنى چاۋاكلاپ ئوينىغىلى تۇردى. ئارچا ياغىچىنى كۆيدۈرۈپ ئىسرىق سېلىپ يۈسۈپنىڭ بېشىدىن ئۈچ قېتىم ئايلاندۇرغان بۇدراچ موماي:

— باسقان قەدىمىڭ ئەلگە سائادەت، دۈشمىنىڭگە ئاپەت يەتكۈزسۇن، — دەپ پۇتلىرىنى يۇدى.

چۆگۈننى يابىرا قولىغا ئالدى. ئۆز ئانىسىنى تونۇغان بوۋاق تەلپۈنۈپ، قوللىرىنى سۇنۇپ كۈلۈمسىرىدى.

— زېمىننى ياشناتقان دەريا سۈيىدەك ئېلىنى كۆكەرتىدىغان ئەقىللىق، بىلىملىك ئادەم بول، — دەپ بېشىغا سۇ قۇيدى.

بىرنەچچە زىخ كاۋاپنى كۆتۈرۈپ پايپاسلاپ كەلگەن ئاشانبۇقا قولىغا چۆگۈننى ئېلىپ:

— ئەل دۈشمىنىنى دۈشمەن بىلگىن، دۈشمەنگە ھەرگىز تىز پۈكمە! مەيلى ئەلەمدار بول، مەيلى قەلەمدار بول، غۇرۇرۇڭنى يوقاتماي، قەدىر - قىممىتىڭنى يەرگە ئۇرماي زەپەر قۇچۇپ ياشايدىغان ئادەم بول! — دەپ ئۈچىسىغا سۇ قۇيدى.

يۈسۈپنىڭ يۇمران تېنىدە مەرۋايىتتەك سۇ دانىچىلىرى لىغىرلايتتى. ئاشانبۇقا چۆگۈننى بويانقارغا بەردى:

— ئىنىم، كۆك بۆرىدەك غەيۇر بول، ھەرگىز يەمچۈك قوزا بولۇپ قالمىغىن، — دەپ يەلكىسىگە سۇ قۇيدى.

ئايتولۇن «چاغرىبەگ بولسۇن» دەپ، ئايسىلىق «كۆك ئېيىق بولسۇن» دەپ، ئايتمىش «ئالىم بولسۇن» دەپ، ئارچۇن «چىرايلىق قىز ئالسۇن» دەپ بويۇن - باشلىرىغا سۇ قۇيدى. قۇمبا ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەپ سۇ قۇيدى.

ئەمدى نۆۋەت سەبىلەرگە كەلگەنىدى.

رەيھاندىن گۈدەكلەر ئىچىدىن يەتتە ئەزاسى بېجىرىم، شوخ، چىرايلىق تۆت قىز، ئۈچ ئوغۇلنى تالالاپ، ئۇلارنى تەشتەكنى چۆرىدىگەن ھالدا تۇرغۇزدى.

ئېتىقادلىق، ئىرادىلىك ئادەم بولسۇن، جامائەتتىن ئايرىلـ ـمىسۇن دەپ، ئازنا مەسچىت كاكۇلى ① سېلىنغان ئىدىشتىكى سۇنى؛ قىلغان ئىش ـ ئەمگىكى، توپلىغان بايلىقى ئەلگە پايدىلىق بولسۇن دەپ، يەتتە مېۋىلىك دەرەخنىڭ شاخچىسى سېلىنغان سۇنى؛ نەدە بولسا شۇ يەردە ھاجەتمەنگە نەپ يەتـ ـكۈزسۇن دەپ، يەتتە مېۋىسىز دەرەخنىڭ شاخچىسى سېلىنغان سۇنى؛ سەپىرى بەختەر، ئوڭۇشلۇق بولسۇن دەپ، كۆۋرۈك شىشقى ② سېلىنغان سۇنى؛ مېھرى ئىسسىق بولسۇن دەپ، پىشۇرۇلغان بىر زىخ كاۋاپ چىلانغان سۇنى؛ شېرىن سۆخەن بولسۇن دەپ، بىر نوكچا ناۋات سېلىنغان سۇنى؛ جىنىڭ، ساپ بولسۇن دەپ، تىللا، ئالتۇن زىننەت بۇيۇملىرى سېلىنغان سۇنى ئاشۇ يەتتە گۈدەككە، بوۋاقنىڭ باش ـ بويۇنلىرىغا، ئۇچىسىغا قۇيغۇزدى. ئاندىن يابىرا دەريا سۈيى بىلەن بالىنى چايقاپ قۇچىقىغا ئالدى. ئۇ دەسلەپ زەمۇران ئانا سۇنۇپ بەرگەن ئاق كۆڭلەك بىلەن قارا ئىشتاننى كىيگۈزدى، ئاندىن توپا رەڭ يىپەك رەختتىن تىكىلگەن چاپاننى كىيگۈزۈپ، تۈگمىلىرىنى ئېتىپ قويدى. زەمۇران ئانا قۇمبا ئېلىپ كەلگەن بادام دوپپىنى بېشىغا كىيگۈزۈۋىدى، يۇسۇپ پىسىڭگىدە كۈلدى. ئاشانبۇۋا ئۆزى تىككەن پۆپۈكلۈك كىچىك چورۇقنى پۇتلىرىغا كىيگۈزۈپ يەرگە دەسسەتتى. بەگتۆمۈر كۈمۈش بەلۋاغنى بېلىگە باغلىدى. رەيھاندىن كىچىك كۈمۈش غىلاپلىق خەنجەرنى بېلىگە ئاستى ۋە كەنجى قىزى ئارچۇن ئېلىپ چىققان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر

---

① مەسچىت كاكۇلى ــ مەسچىت تېمىغا سۇۋالغان لاي.
② كۆۋرۈك شىشقى ــ كۆۋرۈك ياغىچىنىڭ ئۇششاق پارچىسى.

فارابىنىڭ «مەدىنەتۇل فازىلە»① دېگەن كىتابىنى باغاشلىتىپ قويدى...

— مۇبارەك بولسۇن، مۇبارەك بولسۇن! — دەپ چۇقان سالغان گۈدەكلەر، قوللىرىنى سۇنۇپ يۇسۇپنى باغقا ئېلىپ كىرىپ ئوينىتىپ چىقماقچى بولۇشتى.

— ماقۇل، ئوينىتىپ چىقىڭلار باللىرىم، — دېدى يابىرا يۇسۇپنى قىزتۇرمىشقا بېرىپ. بۇ قارا سېكىلەكلىك قىزنى چۆرىدىگەن سەبىيلەر باغقا كىرىپ كېتىشتى.

بۇگۈن بىرەر كىشى بەگتۇرمىشنىڭ كېپىنى قىلمىغان بولسىمۇ، ئاتا - ئانا، قېرىنداشلىرى باشتىن - ئاخىر كۆڭۈللىرىدە ياد ئېتىپ سېغىنىپ ئەسلەشتى. غەمكىن قۇمبانىڭ ياشلىق كۆزلىرى بوستانلىق كۆل بويىدىن، گۈزەل باغ ئىچىدىن ئاشىقىنىڭ رۇخسارىنى ئىزدىدى...

سەبىيلەر باغدا بىرەر سائەت ئويناشقاندىن كېيىن يۇسۇپنى بايىقدەك ئارىغا ئېلىپ ھويلىغا يېنىپ چىقىشتى. شورپا ئىچىپ، گۆش، كاۋاپ يېيىشتى. يۈزىگە ھالۋا ئېلىنغان بىردىن توقاچنى كۆتۈرۈپ ئۈزىنغاندا، كۈن ئولتۇرۇشقا نەيزە بويى قالغانىدى.

2

يۇسۇپ كۈندىن - كۈنگە شوخلىشىپ چىرايلىق چوڭ بولۇۋاتاتتى. يىغلىغاندا پۇت ئېتىپ چىرقىراپ، كۈلگەندە ۋىلىق - ۋىلىق جىلمىيىپ ئادەمنىڭ مەستلىكىنى كەلتۈرەتتى. ئۆيدىكى ھەممەيلەن ئۇنىڭغا ئامراق ئىدى. بەگتۆمۈر، زىمۇران

① «مەدىنەتۇل فازىلە» — فارابىنىڭ غايىۋى جەمئىيەت توغرىسىدىكى قاراشلىرى بايان قىلىنغان كىتاب.

ئانا كۆنلۈكى بىر قېتىم كۆرمىسە ئۆيقۇسى كەلمەيتتى. ئايتولۇن پاكى ئايسىلىڭ ۋە بەزىدە دىبدەك قىز تۇرمىش يوسۇپنى ئىچكىرى ھويلىغا ئېلىپ كىرىپ بوۋىسى بىلەن مومىسىغا كۆرسىتىپ چىقاتتى. يېقىندىن بېرى كۈندە ئەتىگەن كېلىپ، قىزلار بىلەن پارس تىلىنى ئۆگىنىۋاتقان قۇمبامۇ ئۇنى ئۆز ئۆكىسىدىن چارە كۆرەتتى.

پارس تىلىنى يابىرا ئۆگىتەتتى. سۆزلىرى يېقىملىق، خۇشخۇي بۇ ئايال قىز چېغىدا، باغداتتا ئوقۇپ موللا بولۇپ كەلگەن دادىسىدىن دەسلەپ ئەرەبچىنى، كېيىن پارسچىنى ئۆگەنگەنىدى. قىزلىرىغىمۇ كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئەرەب تىلىنى، ناماز ئوقۇشنىڭ قائىدىلىرىنى، ئايەت، دۇئالارنى ئۆگىتىپ تەلەپچان قۇشناچىم بولۇپ قالغانىدى. پارس تىلىدىكى مۇرەككەپ، ئۆزى تولۇق بىلەلمىگەن سۆز – جۈملىلەرنى رەبھانىدىن سوراپ يادقا ئالدۇراتتى. دىنىي بىلىمى چوڭقۇر بولغاچقا ناھايىتى تەقۋا، تەلەپچان ئىدى. قىزلار ئۇنىڭ يېقىملىق سۆزلىرىنى، ھېكايە – چۆچەكلىرىنى ئاڭلاشقا خۇشتار ئىدى.

قۇمبا بۈگۈن ھەر كۈندىكىدەك ئۇپۇق يۈزىدە قىزىللىق يوقالغان مەھەلدە، بەكتۈمۈر قورۇسىغا كىرىپ كەلدى. سايە – سالقىن كۆل بويىدا قىزلار كۆرۈنمەيتتى. ئىككى نەپەر ئوردا نۆكىرى پېشايۋان سۇپىسىدا چاي ئىچىپ ئولتۇراتتى. ئۇلارغا بويانقار ھەمراھ ئىدى.

«يابىرا ئاپام بۈگۈنكى دەرسنى ئايۋاندا ئۆتىدىغان ئوخشىمامدۇ. ئايتولۇن، ئايسىلىڭلار كۆرۈنمەيدىغۇ. قارىغاندا، ئوردىدىن كىشى كەلگەندەك قىلىدۇ. بۇنداق ئەتىگەندە نېمە ئىش بىلەن كەلدىكىنە؟» ئويلىدى قۇمبا روملىنى قايرىپ كۆز سېلىپ. ئۇ ئوڭ تەرەپتىكى شالاسۇنلۇق قىزلار خانىسىغا قاراپ مېڭىشىغا، يوسۇپنى كۆتۈرگەن قىزتۇرمىش ئۆيدىن چىقتى. ئۇ:

— قۇمبا ئاپا،— دەپ ئالدىغا كەلدى.
— ئايتولۇن ئۆيدىمۇ؟— سورىدى قۇمبا ئۆزىگە ئىنتىلـ-
گەن يۇسۇپنى قولىغا ئېلىپ. ئۆزىگە ئامراق بۇ قىزنى تونۇۋال-
غان يۇسۇپ ئەركىلەپ ئۇنىڭ روملىنى تارتتى.
— ئايتولۇن ئاپام خانىسىدا،— دېدى قىزتۇرمىش كۇ-
لۇمسىرەپ،— دېرىزىدىن سىلىنى كۆرۈپ، باشلاپ كىرگىن،
دەپ مېنى چىقارغانىدى.
— هاي، شوخلۇق قىلما ئوكام. چېچىمنى يۇلۇۋەتتىڭغۇ،
قويۇۋەتمىسەڭ يىغلايمەن،— قۇمبا يۇسۇپنىڭ ئوماق قوللىرىنى
چاچلىرىدىن تەستە ئاجرىتىپ مەڭزىگە سۆيدى،— سەنزە...
نېمانداق تاتلىقسەن؟
يۇسۇپ كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنگەن ئالتۇن چازىغا قول
ئۇزاتتى.
— بۇنى ئالساڭ بولمايدۇ، مە، بۇنى ئوينا،— قىز
يانچۇقىدىكى ياڭاقتىن ئىككىنى ئېلىپ بېرىۋىدى، يۇسۇپ تۇ-
تالماي تاشلىۋەتتى.
— بولدى، سىز يانچۇقىڭىزغا سېلىپ قويۇڭ، كېيىن
چېقىپ يېگۈزۈپ قويارسىز،— دەپ يۇسۇپنى باغرىغا تاڭغان
قۇمبا ئۆيگە قاراپ ماڭدى.
ئايسىلىقىنىڭ چاچلىرىنى تاراۋاتقان ئايتولۇن، قۇمبانىڭ
كىرگىنىنى كۆرۈپ تارغاقنى قويۇپ ئورنىدىن تۇردى:
— كەلدىڭمۇ ئاداش،— قۇمبا بىلەن مەڭزىنى مەڭزىگە
يېقىپ كۆرۈشتى،— ئەتىگەندە مېهمان كېلىپ قالـدى. شۇڭا
بىـز ئۆيـگە قامـىلـىـپ قالدۇق. هەيران بولۇۋاتقانسەن؟
ئولتۇرغىن،— ئۇ دوستىنىڭ ئاستىغا كۆرپە سېلىپ بەردى.
ئۆيگە قىزىل گۈللۈك خوتەن گىلىمى سېلىنغانىدى. گەج-
خاك قىلىنغان تاملىرىغا نەقىش چېكىلگەن ئويۇق - تەكچىلەر
چىقىرىلغانىدى. قىلىچ، نەيزە، ئوقيالار ئېسىپ قويۇلغانىدى.

ئۆي يورۇق بولۇپ، ئوڭ ياندىكى بۆلۈمگىغا تاشىمەينەك، سول ياندىكى بۆلۈمگىغا چاسۇەكلىك كۈمۈش ھالقىلىق ساندۇق قو-يۇلغانىدى. قۇمبا ئولتۇرۇپ:

— سىلەر شۇنچە ئەيمەنگۈدەك كىم ئىكەن،— دەپ سورىدى.

— يۇغرۇش ئوخشايدۇ. دادام بەگتۆمۈر بوۋامنى چاقى-رىپ چىقتى. ئابام ئاشخانىدا ئالدىراش.

ئايتولۇننىڭ جاۋابى قۇمبانى ئويلاندۇرۇپ قويدى.

— قايسى يۇغرۇشتۇ ئۇ؟ رەبھانىدىن دادامنىڭ ئوردىغا بارىدىغان چېغىدا كېلىپ قاپتىيا؟

— بۇنى بىلەلمىدۇق ئاداش. بۇغرا قاراخان ئەۋەتتىمى-كىن ياكى ئۆز ئىشى بىلەن كەلدىمىكىن، باداك قورساق، كالامپاي ئادەم ئىكەن، ئۇستىدە زەر باسقان كىمخاب تون.

— كىم بولسا بولمامدۇ، كارىمىز نىمە،— دىدى ئەينەك-كە قاراپ ئۆزىنى تۈزەشتۈرۈۋاتقان ئايسىلىك،— ھېلى دادام مېھماننى ئۇزىتىۋېتىپ دەپ بېرىدۇ. بويانقارنى چاقىرىپ سوراپ باقامدۇق يا؟— ئۇ باغىرداقنى تارتىپ باغلاپ ئورنىدىن قوپ-تى، كۆكسى خېلىلا كۆتۈرۈلۈپ قالغانىدى.

— توختا ئايسىلىك، بويانقارنى چاقىرىپ سورىمىساقمۇ دادام ئۆزى دەپ بېرىدۇ،— توستى ئايتولۇن سىڭلىسىنىڭ ئۇزۇن ئەتلەس كۆڭلىكىنىڭ پېشىدىن تارتىپ.

مۇشۇ ۋاقىتتا مېھمانخانا ئۆيىدە قىزىق پاراڭ بولۇۋاتاتتى. كەلگەن يۇغرۇش دوقاقبەگ ئىدى. ئۇ، زەپە سېلىنغان چاينى سۈمۈرۈپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— سىزگە مەلۇم بەگتۆمۈر ئاغا، بولۇنبەگ سۇللاغ ① دىيارىدىكى ئەلۋەك يۇرت ئالتىن ئارتۇچنىڭ مۆتىۋەرلىرىدىن،

① سۇللاغ — قەشقەر.

قارلۇق قەبىلىسىنىڭ پېشۋالىرىدىن ھېسابلىنىدۇ، ھارۇن ئارس-
لانخانغا مۇھاپىزەتچى نۆكەر بولغان سەركەردە. نەچچە يىللار-
دىن بېرى مەرھۇم بۇغرا قاراخانغا سۇباشى، يۇغرۇش
بولۇپ كەلدى. ھازىر بۇغرا قاراخان مەنسۇرخاننىڭ يۇغرۇش
باشى، مەرتىۋىسى ئۇستۇن زات. ھەر جەھەتتىن سىزنىڭ جەمە-
تىڭىز بىلەن تەڭ تۇرالايدۇ، ئارىم - بارىم كىشى قارا① —
دوقاقبەگ سۆزىدىن توختاپ ئاق يېپەك ياغلىق بىلەن
بويۇن - باشلىرىدىكى تەرنى ئېرتىپ، ئاۋۋال بەكتۆمۇرگە،
ئاندىن رەبىھانىدىنغا سىنچى نەزىرى بىلەن قاراپ گېپىنى
داۋام قىلدى، — بايا دېگىنىمدەك، بولۇنبەگنىڭ رەبىھانىدىن
جانابلىرى بىلەن قۇدا بولۇشنى ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقىنىغا
بىرنەچچە يىل بولدى. قىتانلار بىلەن ئۇرۇش بولۇپ، ئوغلى
ئالىپ بوزاغۇ جەڭگە كېتىپ قالغاچقا ئېغىز ئاچالمىغانلىقى
راست. بۇغرا قاراخان ئالدىدا ھەمىشە رەبىھانىدىن جانابلىرىنىڭ
ياخشى گېپىنى قىلىپ كەلدى. ئاغىچى ئۇلۇغى بولۇپ تەينلە-
نىشكە كۆچ چىقارغانمۇ بولۇنبەگ بىلەن ئىككىمىز، بەكتۆمۇر
ئاغا. ئەسلىدە ئۇلۇغ خاقان زەپەر قۇچۇپ كەلگەندىلا توينى
قىلىۋەتمەكچى ئىدى. ئالىپ بەكتۇرمىشنىڭ بەختكە قارشى ۋا-
پات بولۇشى بۇ قۇتلۇق توينى ئارقىغا سۇرۇۋەتتى. ھەربىر
ئىشنىڭ ئاللا بېكىتكەن ۋاقتى - سائىتى بار. سائىتى كەلمىسە
ھەرقانداق ئىشنى باشقا ئېلىپ چىققىلى بولمايدۇ. ئەنە شۇ
قۇتلۇق سائەتنىڭ ئاخىر يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلىپ، ئۆزۈم
ئەلچى بولۇپ كەلدىم.

ئۆينى بىر پەس جىمجىتلىق باستى. بەكتۆمۇر رەبىھانىدىن-
غا، رەبىھانىدىن بەكتۆمۇرگە باقتى. ھەر ئىككىيلەننىڭ ئۇچراش-

---

① ئارىم - بارىم كىشى قارا — خوش پېئىل، كاتتا ئۇستاز.

قان كۆزلىرىدە «بوزافۇنى كۈيۈنۈغۇل قىلالمايمىز» دېگەن مەنە ئەكس ئەتتى.

جاۋابقا مۇنتەزىر بولغان دوقاقبەگ بىرقانچە قېتىم تامىقىنى قىرىپ قويدى، ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي بولمايتتى. جاۋاب بەرگەندىمۇ، ئۇ رەنجىمەيدىغان جاۋابنى تېپىپ بېرىش كېرەك ئىدى.

— قاپۇغچى باشى جانابلىرى، قۇتلۇق قەدەملىرى بېشىمىزنى كۆككە يەتكۈزدى.

— قۇللۇق، قۇللۇق، — دوقاقبەگ ھىجىيىپ باش لىڭشىتتى. بەكتۆمۈر گېپىنى داۋام قىلدى:

— جانابلىرى، ئوغلۇم رەيھانىدىنىنىڭ تۆت ئاجىزەسى بار.

— تۆت قىزى بار بەندىسىگە ئاللا دوزاخ ئوتىنى ھارام قىلغان، تەقسىر، — دېدى دوقاقبەگ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — ئەزىز خانىلىرىغا ئەئشادەك[1] شائىر قەدەم تەشرىپ قىلغان بولسا ئەجەب ئەمەس، كەينى — كەينىدىن توي ئويناپدىغان ئوخشايمىز، — ئۇ خىرىلداپ كۈلدى.

بەكتۆمۈر «قېنى، سىلى جاۋاب بەرسىلە بالام» دېگەندەك قىلىپ رەيھانىدىنغا كۆز ئىشارىسى قىلدى.

— ئاتام ئېيتقاندەك، مۇبارەك قەدەملىرى پېقىرنى غايەت خۇشال قىلدى قاپۇغچى باشى جانابلىرى. تۆت ئاجىزەمنىڭ ئىككىسى ئەمدى رەسىدە بولدى. ئىككىسى تېخى نارەسىدە، ئەلھەمدۇلىللا، شائىر ئەئشاغا ھاجىتىمىز چۈشمەس.

— ئەلۋەتتە، ئەلۋەتتە. قىزلار بىر — بىرىدىن چىرايلىق

---

[1] ئەئشا — ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا ياشىغان مەشھۇر ئەرەب شائىرى. قىزلىرىنى ياتلىق قىلالماي چۆلگە چىقىپ كەتكەن بىر ئەرەب، يولدىن ئۆتۈۋېتىپ كەپىسىگە كىرىپ ئۆتكەن ئەئشانىڭ ھۆرمىتىگە پالغۇز تۆگىسىنى سويغان، ئەئشا ئۇنىڭ تۆت قىزىنى ماختاپ قەسىدە يازغانىكەن.

بولغاندىكىن قەسىدە يېزىپ ماختاش ھاجەتسىز، ئاغىچى ئۇلۇغى جانابلىرى، — دوقاقبەگ ئارتۇقچە سۆز قىلىپ قويغانلىقىنى بىلىپ جىم بولدى.

— ئىنكار غايىب، قاپۇغچى باشى. سىلى دېگەندەك بويىغا يەتكەن ئىككى قىزىمىز توغرۇلۇق باش ئاغرىتىۋاتقانلار خېلى بار. مۇۋاپىق دەپ بىلىپ ئىككىسىلەنگە ماقۇل جاۋابنى بەرمىگەن بولساق، جانابلىرى كەلگەندە ھەرگىزمۇ ياق دېمىگەن، ئىككى قوللاپ سۇنغان بولاتتۇق. بىزنى كەچۈرگەيلا، ئۆزرىمىزنى بولۇنبەگ جانابلىرىغا يەتكۈزۈپ قويغايلا. تەقدىر ئەزەلدىن شۇنداق پۈتۈلگەن بولسا كېرەك، بىر يىل بۇرۇن كىشى كىرگۈزگەن بولسا، مۇنداق نالايىق جاۋاب بەرمىگەن بولاتتۇق. خەيرىيەت...

رەبىھانىدىن سۆزنى توختاتماي تۇرۇپ دوقاقبەگ ئېغىز ئاچتى:

— جانابلىرى، ئەلچى ئەۋەتكەن ئارسلانخانمۇ، ئىلىكخانمۇ؟

— ياق، خان جەمەتىدىكىلەر ئەمەس.

— ئۇلۇغ ھاجىپمۇ يا؟

— ئۇمۇ ئەمەس، قاپۇغچى باش جانابلىرى.

— ئۇنداق بولسا كىم؟ — زەردە بىلەن سورىدى بولۇنبەگ. ئۇنىڭ كۆشلۇك يۈزلىرى چىملداپ كەتتى.

رەبىھانىدىن ئاتىسىغا قارىدى. بەكتۆمۈر ئوغلىنىڭ كۆڭلىدىكىنى چۈشىنىپ، «سۆزلەۋەرگىن» دېگەندەك باش لىڭشىتتى.

— قاپۇغچى باشى جانابلىرى، بىزگە ئەلچى ئەۋەتكەن ئارسلانخان، ئىلىكخان جەمەتىمۇ، يۇغرۇش ياكى ھاجىپ ئائىلىسىمۇ ئەمەس. ئۇزۇن يىللاردىن بېرى بېرىش — كېلىش قىلىپ كېلىۋاتقان دوستىمىز...

— ھە، مۇنداق گەپ ئىكەن — دە، سىلەردەك زەردار

ئائىلىسى ئوخشىمامدۇ؟
— ئۇنداقمۇ ئەمەس. ھەقىقىي دوستلۇقنى، ساداقەتنى زەرگە سېتىۋالغىلى، قىلىچ بىلەن يوق قىلىۋەتكىلىمۇ بولمايدۇ. بىز پەرزەنتلىرىمىزنىڭ خالىشى بىلەن ماقۇل بولغانىدۇق.
رەللە بولغان دوقاقبەگ جىم ئولتۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۆسكىلەڭ بۇرۇتلىرى يىپىپ تۇرغان گۆشلۈك كالپۇكلىرى قىمىرلاپ، قىسىلغان كۆزلىرى يۇمۇلدى. ئۇ بىردىنلا:
— ئامىن ئاللاھۇ ئەكبەر! — دەپ قوپۇۋىدى، سەللىسى سىلكىنىپ كۈمۈش ئوتىقات سىڭارىيان بولۇپ قالدى. ئۇ ئىشىككە قاراپ ماڭدى.
— قاپۇغچى باشى جانابلىرى، تاماق يەپ ماڭسىلا، — دېدى بەكتۆمۈر پەش قېقىپ ئىشىكتىن چىققان دوقاقبەگكە تونىنى سۇنۇپ.
— ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ يېنىدا بولمىسام بولمايدۇ، يۇغرۇش باشىمۇ مېنى كۈتۈپ تۇرىدۇ.
دوقاقبەگ قول باغلاپ تۇرغان نۆكەرلەرگىمۇ قارىماي ھويلىدىن تېز چىقىپ كەتتى. خاس مەھرىمى ئۇنىڭغا ئاران يېتىشىۋېلىپ بېشىغا قارا چەترىنى ① تۇتتى، يەنە بىر نۆكەر سۇۋۇتۇلغان ئارغىماقنى ئالدىغا ئېلىپ كەلدى.
— كۆردىلىمۇ ئوغلۇم، دوقاقبەگنىڭ ئەلپازىنى، مەن بارسام قىزىنى ئىككى قوللاپ تۇتىدۇ، دەپ ئويلىغان چېغى، — دېدى بەكتۆمۈر مېھمانىنى ئۇزىتىپ كىرىۋېتىپ، — بالا رەسىدە بولۇپ قالدى. مېنىڭمۇ بۇرادەرلىرى ئادامتوغرىلىنىڭ ئوغلىغا بەرگۈم بار، بولۇنبەگنىڭ كۆرەڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلغۇم يوق.
— مېنىڭمۇ شۇنداق دادا. بولۇنبەگنىڭ ئوغلى بوزاغۇ ئاتىسىدەك ھېلىگەر، كاززاپ ئادەم بولۇپتۇ، ئۇ ئوردىغا كەلگەن-

① چەترى — كۈنلۈك.

دىن بۇيان، ئۇيغۇر ياغما ئەمەلدارلىرى بىلەن ئۇيغۇر قارلۇق ئەمەلدارلىرى ئارىسىدا چىقىمچىلىق قىلىپ خېلى كۆپ كىشىلەر ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ قويىدى. ئەتىكەندىن ـ كەچكىچە مەنسۇر بۇغرا قاراخاننى ماختاپلا يۈرىدۇ. تولا خۇشامەت قىلىپ مېنىمۇ بىزار قىلىۋەتتى ئۇ ھارامزادە. ئۇنى كۆيئوغۇل قىلىشتىن خۇدايىم ئۆزى ساقلىسۇن.

رەبىھانىدىن ئاتىسى بىلەن سۆزلەشكەچ مېھمانخانىغا كىردى.

— ئەمدى بالام، دۈشمەنلىرى ئاۋۇيدىغان بولدى، پەخەس بولسىلا، — دېدى بەگتۆمۈر ئولتۇرۇۋېتىپ.

— بۇ دۇنيادا چايان، يىلانلار بولسىمۇ، ئادەملەر يەنىلا ھايات كەچۈرمەكتە ئاتا. ئاقىللار «خۇدا ساقلىغان يەردە بالا يوق» دەپ بىكار ئېيتىمىغان. پېقىر، پەرۋەردىگار ئاللەنىڭ ياخشى نىيەتلىك بەندىسىنى ئۆز پاناھىدا ساقلىشىغا ئىشىنىمەن.

— ئىشەنچ ئادەمنىڭ يۆلەنچۈكى، ئوغلۇم. «قورققانغا قوش كۆرۈنەر» دېگەندەك، قورققاقلار ئاسان بالا ـ قازاغا ئۇچرايدۇ.

— ئەلۋەتتە شۇنداق، ئاتا.

— بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر كىچىك ئادەملەر ئەمەس، قاراخاننىڭ ئىككى شەمشىرى. ئەنسىرەپ قېلىۋاتىمەن.

— پېقىر ئوغۇللىرىنى ئاللاغا تاپشۇرۇپ دۇئا قىلسىلا، ئاتا.

رەبىھانىدىننىڭ كۆز ئالدىغا، مەنسۇر ئىلىكخاننىڭ ئۆزىنى بۇغرا قاراخان دەپ جاكارلاپ تەختكە ئولتۇرغان كۈندىكى ئىشلار كەلدى.

ئەخمەت بىننى ئەلى توغانخاننىڭ جەستى قەبرىگە قويۇلۇپ، ئەتىسى مەنسۇر ئىلىكخان ئۆزىگە قاراشلىق سىپاھلىرىنى ئوردىنى قورشاشقا يوشۇرۇن بۇيرۇق چۈشۈرگەنىدى. ئوردا

قورشاۋغا ئېلىنغاندىن كېيىن، بارلىق دۆلەت ئەركانلىرىنى بۇغرا قاراخان سارىيىغا يىغىپ:

— ئارسلانخان، ئىلىكخانلار، يۇغرۇش، ھاجىپلار، يابغۇ، چاغرىبەگ، چاۋلىبەگلەر بەختكە قارشى بۇغرا قاراخان ئاغام تۇيۇقسىز ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ تەختىگە چىقىشىمنى جانابى ئاللا ئىرادە قىلدى. ھەممىڭلارنىڭ قوللايدىغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىل. كى، بۇنىڭغا قارشى چىققۇچىلار يوق، ئەلۋەتتە.

— يوق! — چۇقان سالدى كۆپچىلىك.

— تاجۇ تەخت، شان - شەرەپ بۇغرا قاراخان مەنسۇرخان ئالىيلىرىغا مەنسۇپ! — دېدى قولىنى كۆكسىگە ئالغان بولۇنبەگ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن.

— مەنسۇر بۇغـرا قاراخان ئالـىيلـىرىغا جان پـىدا قـىلىمىز، — دوقاقبەگمۇ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ پەرمان-بەردار بولۇپ تۇردى.

بىرنەچچە مىنۇت داۋام قىلغان چۇقان - سۈرەندىن كېيىن، شەيخۇلئىسلام بەگتاش ئابدۇللا داموللا پارقىراپ تۇرغان ئالتۇن تاجنى، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت باغدادى زەر قىياق تۇتقان شاھانە تونىنى مەنسۇرخانغا كىيگۈزدى.

— قۇتاتسۇن!

— مۇبارەك بولسۇن!

— نامى ئالەمگە يېيىلسۇن!

كۆپچىلىكنىڭ چۇقان - سۈرەنى بېسىلىپ تۇرۇشىغا، تەختكە چىققان مەنسۇرخان يارلىق چۈشۈرۈپ دېدى:

— ئاللا كەرىم بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى ماڭا ئاتا قىلغانىكەن، ھېچقاچان شەرقتىكى ۋە غەربتىكى دۈشمەنلىرىم تارتىۋالمايدۇ، — مەنسۇرخان كۈلۈمسىرىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى قىسىلىپ، چىرايىدىن ناھايىتى مەمنۇن ئىكەنلىكى نامايان بولدى، — ماڭا ساداقەت بىلدۈرۈپ كەلگەن بولۇنبەگنى يۇغرۇش باشى، دوقاقبەگنى قاپۇغچى باشى، مۇھەممەت باغدادى-

نى ئۇلۇغ ھاجىپ، ئارغۇن جالالىددىننى ئاغىچى ئۇلۇغى، تۆ-
مۇربۇقا نەسىرىددىننى سۇباشى قىلىپ تەيىنلەيمەن. ئۇ-
لارغا خىلئەت[①] بېرىلسۇن.

ئالدىنئالا تەييارلاپ قويۇلغان تون، كۈمۈش ئوتىقات، چەترى، ئېگەرلەنگەن بىردىن ئات ئۇلارغا تارتۇق قىلىندى.

ئاندىن مەنسۇرخان ئون توققۇز نەپەر يۇغرۇش، ئىككى نەپەر ئۇردا بېگى، يەتتە نەپەر سۇباشى، ئون بىر نەپەر ھاجىپ-نىڭ ئىسمىلىكىنى ئېلان قىلىپ، ئۇلارغىمۇ خىلئەت بېرىشنى ئەمر قىلدى، ھاجىپلار ئىچىدە رەبھانىددىنمۇ بار ئىدى. ئۇردىدا ئىشلەشتىن رايى يانغان بۇ ئادەم يەنە ھاجىپلىققا تەيىنلەنگىنىدىن بىئارام بولدى. نېمىشقا ئاغىچى ئۇلۇغلىقتىن قالدۇرۇپ قويىدۇ؟ چوڭقۇر ئويلانغان رەبھانىددىنغا بەزى ئەھۋاللار ئايدىڭ بولدى: تۇغانخان ئۇشتۇمتۇت قازا قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن قىلىشقان سۆزلىرى باشقىلارغا ئاشكارىلانماي قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مەنسۇرخانمۇ بۇ ئابرۇيلۇق ئەربابنى خىزمەتتىن قالدۇرالماي، ھاجىپلىققا تەيىنلەشكە مەجبۇر بولغان. ئىلگىرىدىن مەنسۇرخانغا يېقىن بولغان بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر پۇرسەت كەلدى، دەپ بىلىپ، رەبھانىددىننىڭ ئورنىغا ئۆزلىرىدىنىڭ ھەمنەپسى ئارغۇن جالالىددىننى ئاغىچى ئۇلۇغلىققا قويۇشنى مەسلى-ھەتلىشىۋالغان...

رەبھانىددىن يەنە ھاجىپ بولغاندىن بېرى، خېلى ئارام تېپىپ قالغان بولسىمۇ، روھىي جەھەتتىن ئازابلىنىپلا يۈردى. ئۇ، ئىدىشچى باشى[②] بولۇپ كەلگەن بىر شارابخورنىڭ بىر سەكرەپلا ئاغىچى ئۇلۇغى بولۇپ قالغىنىدىن بەكمۇ ئۆكۈندى.

---

① خىلئەت — مەنسىپىگە مۇناسىپ كۈمۈش ئوتىقات، تون، قارا چەترى، قىلىچ، يا، نەيزە، ئېگەرلەنگەن ئاتتىن ئىبارەت تارتۇقنى كۆر-ستىدۇ.

② ئىدىشچى باشى — ساقى.

ھەر كۈنى ئۇردىدىكى زىياپەتتە بولۇۋاتقان ئىسراپچى-
لىق، قاقتى - سوقتى قىلىشلار، ئۇياق - بۇياققا ئەۋەتىلىۋاتقان
سوۋغا - تارتۇقلار ئۇنىڭ ئەل غېمى بىلەن زېدە بولغان باغرىنى
ئېچىشتۇراتتى. دۆلەت خەزىنىسى كۈنسېرى خوراپ كېتىۋاتاتتى.
رەبھانىدىن بۇنى ئۇلۇغ ھاجىپقا ئېيتتى. ئۇ بۇغرا قاراخان
مەنسۇرخانغا يەتكۈزۈۋىدى:
— خاتىرجەم بولۇڭ ئۇلۇغ ھاجىپ، رەبھانىدىنبەگ بۇ-
نىڭغا ئارتۇقچە باش قاتۇرمىسۇن،— دەپ كۈلۈپ كەتتى. بۇنى
ئاڭلىغان رەبھانىدىن ئاغىچى ئۇلۇغلىقتىن قالدۇرۇلغانلىقىنىڭ
سەۋەبىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندى...
يابىرا كىرىپ ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى.
— مېھمان كېتىپ قالدىمۇ؟ تاماققا رىزقى چۈشمىگەن
ئوخشايدۇ.
— شۇنداق قىزىم، باللارنى چاقىرىڭ، تاماقنى بىرگە
يەيلى، زەمۇران موسىگىزىمۇ مەشەگە چىقسۇن،— دېدى بەگتۆ-
مۈر داستىخان سېلىۋاتقان كېلىنىگە.
— ماقۇل، دادا،— يابىرا چىقىپ كەتتى.
رەبھانىدىن دادىسىغا قاراپ دېدى:
— دادا، ئۇلۇغ سۇتۇق بۇغراخان قۇرغان بۇ دۆلەت
ھازىر شۆھرەتپەرەس، بىلىمسىز بىر خاننىڭ قولىغا قېلىۋاتىدۇ.
ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئاچ كۆز، خۇشامەتچى، نائىنساپلار پايپېتەك
بولۇپ، دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ - چاچماقتا. ئاڭلىسام،
مەنسۇرخان غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، يۇسۇپ
قادىرخان غازى پادشاھ ئۈستىگە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋېتىپتۇ.
ئاكىسىنى خۇدايىم قارا نىيىتىگە يەتكۈزمىگەنىدى، بۇنىمۇ يەت-
كۈزمەس.
— ئاللاتائالا دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى تەڭشەپ تۇرغۇچىدۇر،
بالام. شۇنداق كۆرەڭ، ھېچكىمنى كۆزگە ئىلمايدىغان شۆھ-

رەتپەرەس تۇغانخان نېمە بولدى؟ ئۆلدى، تۈگىدى. مەنسۇر-
خانمۇ خەلقىنىڭ ھالىغا يەتمەي، قان تۆكمەكچى بولسا شۇم
بېشىنى يەيدۇ.
— دېگەنلىرىدەك بولغاي ئاتا، — دېدى رەيھاندىن يەنە
بىر گەپ يادىدىن كېچىپ، — مەنسۇرخان غەزنەۋىلەر سۇلتانىغا
بولۇنبەگنى يالۋاچ① قىلىپ ئەۋەتمەكچى بولۇۋېتىپتۇ.
— كىمدىن ئاڭلىدىلا بالام؟
— ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت بارسخاندىن.
— بالام، مەن خېلى يىللار ئىلگىرى، ئەخمەت تۇغانخاند-
نىڭ چوڭ ئىنىسى ناسىر ئىلىكخان سامانىلار زېمىنىنى بېسىۋې-
لىپ قاراخانىلار ئېلىگە قوشۇۋالغانىكەن، دەپ ئىشىتكەنىدىم.
ئەمما غەزنەۋىلەر توغرۇلۇق ئاڭلىمىغانىكەنمەن. ئۇ، بىزنىڭ
بۇغرا قاراخان ياردەم سورىغۇدەك شۇنداق كاتتا ئەلمۇ؟ —
سورىدى بەگتۇمۇر. سودا ئىشلىرىغىلا كۆڭۈل بۆلۈپ، ھاكىمى-
يەت ئىشلىرى بىلەن كارى بولمايدىغان بۇ ئادەم، ئوغلى
ھاجىپ بولغاندىن بېرى خاقانىنىڭ نېمىلەرنى قىلىۋاتقانلىقى،
نېمىلەرنى قىلماقچى بولغانلىقى توغرۇلۇق، ئۇنىڭدىن ھەر كۈنى
دېگۈدەك ئەجەبلىنەرلىك پاراڭلارنى ئاڭلاپ، بارا - بارا دۆلەت
تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان بولۇپ قالغانىدى. رەيھاندىن
مۇنداق دېدى:
— ئەسلىدە غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى سامانىلار پادىشاھلى-
قىدىن ئايرىلىپ چىققان. سامانىلار سۇلتانلىقىغا ماۋارەئۇننەھر،
خۇراسان، جورجان قاتارلىق باياشات كەڭ زېمىنلار قارايتتى.
غەزنە شەھىرى خۇراسان تەۋەلىكىدىكى ئاۋات شەھەر ئىدى.
ئوغۇزلاردىن بولغان يارقا تېكىن بۇ شەھەرنىڭ باش ئەمىرى
بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئالىپ تېكىن نىشاپۇرغا ھۆكۈمران ئىدى.

---

① يالۋاچ — ئەلچى.

بۇ ئەقىللىق، باتۇر شاھزادە يۈرەكلىك ئىش ئېلىپ باراتتى.
ئۇ، ئاتىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن سامانىلار پادىشاھلىقىدىن
ئايرىلىپ چىققانلىقىنى جاكارلاپ مۇستەقىل بولۇۋالدى. سامانى-
لار پادىشاھى نۇھ، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلمۇلۇك بىرقانچە قېتىم
لەشكەر تارتىپ بارغان بولسىمۇ مەغلۇپ قىلىنىپ، ئالىپ تېكىن
پۈتۈن خۇراساننى ئىلكىگە ئالدى. غەزنە شەھىرىنى پايتەخت
قىلىپ، مەملىكىتىنى «غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى» دەپ ئاتايدۇ.
غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە زېمىنىنى
ھىندىستان، ئافغانىستان دىيارىغىچە كېڭەيتىپ قۇدرەت تاپقان
ئىسلام مەملىكىتى بولۇپ قالدى.

— بالام، ئۇنىڭ ھازىرقى پادىشاھى كىم؟

— سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى، سۇلتان سەيۇق تېكىنىنىڭ
ئوغلى، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنى قۇرغان ئالىپ تېكىنىنىڭ نەۋرى-
سى. بۇۋىسىدەك ناھايىتى باتۇر، چارە — تەدبىرلىك، يىراقنى
ئويلاپ ئىش قىلىدىغان بىلىملىك پادىشاھ. ئاڭلىشىمغا قارىغاندا،
يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بىلەن مۇناسىۋىتى يېقىن ئى-
كەن. مەنسۇرخانىنىڭ غەرىزى بۇ مۇناسىۋەتنى بۇزۇپ، غەزنەۋى-
لەر سۇلتانلىقىنىڭ ھامىيلىقىدا بولۇش ئىكەن.

— بۇنىڭغا قارىتا سىلى قانداق قىلماقچى بولۇۋاتىدىلا
بالام؟

— يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا مەكتۇپ ئەۋەتمەك-
چىمەن ئاتا، — دېدى رەبھانىدىن قەتئىي ھالدا.

— كىمدىن، بالام؟

— بويانقاردىن.

زەمۇران ئانىنى يېتىلەپ، يۈسۈپنى كۆتۈرۈپ كىرگەن
قىزلار ئۇلارنىڭ سۆھبىتىنى ئۈزۈپ قويدى.

— ئولتۇرۇڭلار، باللىرىم، ئولتۇرۇڭلار، ماۋۇ ئەزىمەتنى
ماڭا بېرىڭلار، — بەكتۇمۇر قۇمبانىڭ قولىدىن نەۋرىسىنى ئال-

دى. يۈسۈپ تەگدىن تولىسى ئاقىرىپ كەتكەن ئۇزۇن ساقالىغا قول ئۇزاتتى.

— تاماقنى سەل تەخىر قىلىپ ئېلىپ كىرىڭلار. ئاشانبۇقنى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن چاقىرىپ بىرگە غىزالانساقمىكىن دەيمەن. بىر داستىخاندا ئولتۇرمىغىنىمىزغا خېلى كۈنلەر بولۇپ قاپتۇ،— دېدى رەبھاندىن قىزلىرىغا قاراپ.

— قىزتۇرمىش بارسۇنمىكىن،— يابىرا داستىخانغا مەززە قويۇۋېتىپ ئېرىدىن سۆز كۈتتى.

— قىزتۇرمىش بىلەن مەن بىللە باراي،— دېدى ئايسىلىڭ دەسلەپ ئانىسىغا، ئاندىن ئاتىسىغا بېقىپ.

— ماقۇل، بارغىن قىزىم،— رەبھاندىن باش لىڭشىتتى.

— بويانقارنىمۇ چاقىرىپ كېلەمدىمەن؟— بوش ئاۋاز بىلەن سورىدى ئېشىك تۈۋىگە بارغان ئايسىلىڭ ئارقىسىغا قايرىلىپ.

— ئاشانبۇقا ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى، بالام.

قىزىرىپ كەتكەن ئايسىلىڭ، قىزتۇرمىش بىلەن ئۆيدىن ئۇچقاندەك چىقىپ كەتتى...

بىر ھەپتە ئۆتتى. بويانقار يولغا چىقىدىغان كۈننىڭ ئاخشىمى ئىدى. ئاشانبۇقىنىڭ ئۆيىگە يۈگۈرۈپ كىرگەن ئايسىلىڭ، قىلچىنى بىلەۋاتقان بويانقارنىڭ يېنىغا ئاستا كەلدى - دە، بىر ياغلىق بىلەن غىلاپقا سېلىنغان خەنجەرنى ئالدىغا قويۇپ ھېچنېمە دېمەستىن ئىتتىك كەينىگە ياندى.

گويا پۈتۈن سەزگۈسى تورمۇزلىنىپ قالغاندەك، قاققان قوزۇق كەبى تۇرۇپ قالغان يىگىت ئاستا - ئاستا ئۆزىگە كەلدى. ئەتراپىغا شۇنچە قاراپمۇ ئايسىلىڭنى كۆرمىدى. ئۇنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كېلىشى شۇنداق ئۇشتۇمتۇت بولغانىدىكى، بۇنى كۈتمىگەن يىگىت ھەيرانۇ ھەس بولۇپ، ھاياجانلانغىنىدىن

ئۆزىنى يوقىتىپ قويغانىدى. ئۇ ئىشىك ئالدىغا چىقىپ، سۇپىدا خۇرجۇنغا كىيىم ـ كېچەك، نەرسە ـ كېرەكلەرنى سېلىۋاتقان ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈپلا، ياغلىق بىلەن خەنجەرنى قوينىغا يوشۇردى. كەينىگە يېنىپ ئۆز ھۇجرىسىغا كىردى. دېرىزىدىن چۈشكەن ئايىنىڭ كۈمۈش نۇرى بىلەپ قويغان قىلىچ بىسىدا ئويناپ، قىزغۇچ ـ ئاق شولا ھاسىل قىلغانىدى. بويانقار قوينىدىن ياغلىقنى ئېلىپ، بۇرجىكىگە ئاجايىپ چىرايلىق كەشىتىلەنگەن بىر جۈپ يۈرەكنى كۆردى....

ئالتىنچى باب

رەقىبكە غالىب كەلگەن ئەزىمەت

1

يۈسۈپ ئالتە ئايلىق بولۇپلا ئولتۇردى. قارا كۆز، قاراقاش بۇ سەبىي گۆدەك، يۇيۇلۇپ سۈرتۈلگەن قاشتېشىدەك سۈزۈلۈپ ئوماقلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇ كۈلگەندە مەڭزىدىكى كىچىككىنە قىزىللىق ئاستىدا غۇنچە – پورەكتەك زىناق پەيدا بولۇپ، ئۇنى بەكمۇ يېقىملىق قىلىۋېتەتتى. ئۇنىڭ كىيىم – كېچكى كۆپ ئىدى. ئايتولۇن، ئايسىلىك بۇ ئۇكىسىغا ھەپتىدە دېگۈدەك كۆڭلەك – ئىشتانلارنى تىكىپ تۇراتتى. يابىرا ئۇنى قىرقى بولغاندا يۇيۇندۇرغان تەشتەكتە كۈندە ئىككى قېتىم يۇياتتى. يۈسۈپ ئەمدى يىغلىماي سۇنى چاۋاكلاپ، پۇت ئېتىپ سۆيۈنۈپ كېتەتتى. بۇدراچ موماي ئوغلاق تېرىسىدە گۈل چىقىرىپ تىككەن چورۇق، كەش، قۇمبا تىكىپ بەرگەن بادام دوپپا، چىمەن دوپپىلار بۇ سەبىي گۆدەككە ئاجايىپ يارىشاتتى.

يۈسۈپنى كۆتۈرۈپ ئوينىتىشقا ئاچىلىرى خۇمار ئىدى. بولۇپمۇ ئايسىلىك پات – پات ئۇكىسىنى ئاچىقىپ، ئاشانىۋۇقا ئۆيىدە ئوينىتىپ كېلەتتى. بويانقار قەشقەرغە كەتكەندىن بېرى ئىككى قېتىم باردى. بۇدراچ موماي خۇشال بولۇپ يىغلاپ تاشلىدى.

كۆپ ۋاقىتلاردا يۈسۈپنى قىزتۇرمىش باقاتتى. قىزلار

كىتاب ئوقۇپ ئۆگىنىش قىلغاندا، باغ سەيناسىدا ئوقىيا ئېتىش، نەيزە سانجىش، قىلىچۋازلىق مەشىقلىرىنى قىلىۋاتقاندا، بۇ ئۆسمۈر قىز بالىنى باققاچ ئۇلارغا قىزىقىش بىلەن قاراپ قالاتتى.

رەيھانىدىنىڭ قىزتۇرمىشنى قول بازىرىدىن سېتىۋالغىنىغا ئۈچ يىل بولغانىدى. ئاتا ـ ئانىسى يوق بۇ قىزغا، ئازار يەپ قالمىسۇن دەپ، ھەممەيلەن سىلىق مۇئامىلە قىلاتتى. قىزمۇ ئۆزۈمگە گەپ تەگكۈزۈۋالماي دەپ، ئىشلارنى ئۆزلۈكىدىن ئادا قىلاتتى. يۈسۈپ تۇغۇلغاندىن بېرى، يابىرا بۇ قىزنى باشقا ئىش قىلغۇزماي، ئوغلىنى بېقىشقا قويغانىدى.

رەيھانىدىن ئوردىغا ماڭغاندا، كەلگەندە يۈسۈپنى قولىغا ئېلىپ، پېشانىسىگە سۆيمەي تۇرۇپ باشقا ئىشقا قولى بارمايتتى. بۇ كۆدەك دادىسىنى كۆرسە ئاجايىپ خۇش بولۇپ كېتەتتى: قوللىرىنى سوزاتتى، ۋىلىقلاپ كۈلەتتى، تەلپۈنەتتى، ئىنتىلەتتى، زادىلا جىم تۇرمايتتى. دادىسىنىڭ ئاپئاق سەللىسىگە قولى يېتىدىغان بولۇپ قالغاچقا، كۆتۈرسىلا پەتلىسىدىن تارتىپ چۇۋۇۋېتەتتى ياكى ساقىلىنى تارتىپ ئوينايتتى. بوۋىسى بەكتۆمۈرگىمۇ ئارام بەرمەيتتى. بوۋاي يۈسۈپ تۇغۇلغاندىن بېرى، بۇ نەۋرىسىنى باقىمەن دەپ خېلىلا تېتىكلىشىپ قالغانىدى، زەمۇران ئانىمۇ ياڭاق، بادام مېغىزى بىلەن نان چايناپ يېگۈزۈپ قويمىسا، ئۆزىمۇ تاماق يېگەندەك بولمايتتى. چوڭ ـ كىچىك ھەممەيلەن قىلىقى تاتلىق يۈسۈپكە ئەنە شۇنداق زىيادە ھېرىس ئىدى. «باللىق ئۆي بازار، بالىسىز ئۆي مازار» دېگەن شۇدە. ھەممە ئىش ئۆز تەرتىپى بىلەن قىلىنىدىغان ۋاڭ ـ چۇڭگىسىز بۇ ئائىلىنىڭ جىمجىتلىقى يۈسۈپ تۇغۇلغاندىن بۇيان بۇزۇلغاندەك قىلاتتى.

قىزتۇرمىش بۈگۈن، يابىرا يۈيۈپ كىيىندۈرۈپ بەرگەن يۈسۈپنى كۆتۈرۈپ ئىشىك ئالدىغا چىقتى. بىر ئۆستەڭ غول سۇ ئىشىك ئالدىدىن ئېقىپ ئۆتەتتى.

بەگبۇقا مەھەللىسى دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئۇزۇن كوچا ناھايىتى كۆجۈم ئىدى. مەھەللىدە ياغىما، قارلۇق، قىپچاق، چىگىل قەبىلىلىرىنىڭ ھاللىق جەمەتلىرى ئولتۇراقلاشقانىدى. بەگبۇقا ھەممىدىن بۇرۇن قورۇ - جاي قىلىپ يەرلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن بۇ مەھەللە «بەگبۇقا مەھەللىسى» دەپ ئاتالغانىدى. مەھەللە ئەللىك - ئاتمىش يىلدىن بېرى كېڭىيىپ، ئۆزىراپ، بالاساغۇنىنىڭ غول كوچىلىرىدىن بىرىگە ئايلانغانىدى. ئۆستەڭنىمۇ بەگبۇقا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا چاپتۇرۇپ، چۇ دەريا-سىدىن سۇ باشلاپ، دەل - دەرەخ قويۇپ، ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان بۇ كوچىنى تېخىمۇ چىرايلىق، خۇش ھاۋا قىلى-ۋەتكەنىدى.

قىزتۇرمىش ئەگمە كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ، ئۆستەڭنىڭ بويىغا چۈشتى، قۇم دۆۋىسىدە بالىنى ئولتۇرغۇزدى، ئۆستەڭدىن ئو-چۇملاپ سۇ ئېلىپ قۇمغا قويۇپ بېرىۋىدى، يۇسۇپ چاۋاكلاپ ئويۇنغىلى تۇردى. بىردەمنىڭ ئىچىدە، ئۇ ئۆي - بۇ ئۆيدىن چىققان گۆدەكلەر يۇسۇپنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ، قۇمنى دۆۋى-لەپ ئۆي، گۈمبەز ياساشقا كىرىشتى.

ئۈچ ئات قوشۇلغان بىر چوڭ مەپە ئىشىك ئالدىغا كېلىپ توختىغانلىقىنى كۆرگەن قىزتۇرمىش «بۇلار كىمدۇ؟» دېگەن-دەك قىلىپ قاراپ تۇردى.

ئاق پەرىجە ئارتقان سۆلەتلىك ئىككى ئايال ھارۋىدىن چۈشتى. ئارقىدىن باشلىرىغا رومال سالغان ئىككى ئايالمۇ چۈ-شۈپ، بىرسى ھارۋىدىن ئۈستى يېپىلغان بىر تەۋەك ناننى ئېلىپ باش ئۈستىگە قويدى. بىرسى ئالدىغىراق بېرىپ ئىشىك-نىڭ ئۈچ ھالقىسىنى قاقتى. ئايىلىك چىقىپ ئۇلارنى باشلاپ كىرىپ كەتتى.

ئادەتتە بىرەر سائەت ئويۇنغاندىن كېيىن، قىزلارنىڭ بىر-سى چىقىپ ئۇلارنى ئېلىپ كىرىپ كېتەتتى. بۈگۈن ئۇنداق

بولمىدى. يۇسۇپ ھەتتا ئىمىشىنمۇ ئۇنتۇغان ھالدا ئويۇنغا بېرىلىپ كەتتى.

كۆن قىيام بولاي دېگەندە تاراققىدە ئېچىلغان ئىشىكتىن بايىقى مېھمانلار يابىرا، بۇدراچ موماي، ئايال دېدەكلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇزاپ چىقىپ، مەپىكە ئولتۇرۇپ كېتىشتى.

— قىزتۇرمىش! — چاقىردى ئايسىلىق.

بېشىغا قوم قويۇپ ئويناۋاتقان يۇسۇپ، ئاچىسىنىڭ ئاۋا-زىنى ئىشىتىپ قوللىرىنى ئۇزاتتى.

ئۆستەڭ بويىغا چۈشكەن ئايسىلىق:

— ۋاي خۇدايىم، قىزتۇرمىش، بالىنى شۇنداق باقام-سەن؟ قارا ئۇنىڭ بولۇپ كەتكىنىنى. قوپە، ئۆيگە كىرىپ كېتىمىز، — دېدى ئاچچىقلاپ.

بۇلارنىڭ ئارقىسىدىنلا رەبھانىدىن ھويلىغا كىرىپ كەل-دى. ئۇنىڭ بېشىغا قارا كۆنلۈك تۇتۇپ كەلگەن خىزمەتچى ئادار، ئاتنى قولىدىن ئېلىپ ئېغىلغا ئەكىرىۋەتتى.

پېشايۋان سۇپىسىدا ئولتۇرۇشقان ئاتا - ئانىسىغا كۆزى چۈشكەن رەبھانىدىن «ئادەتتە ئىچكىرىكى ھويلىدىن چۈشتە چىقىشمايتتى، مېنى ساقلاپ ئولتۇرۇشقاندەك قىلىدۇ، بېرىگەپ بار» دەپ ئويلاپ، ئىتتىك كېلىپ ئۇلارغا سالام بەردى. بەكتۆمۈر:

— كەلسىلە بالام، يوللىرىغا قاراپ ئولتۇراتتۇق. كېچە-كىپ قالدىلىغۇ؟ — دەپ ئۇنى يېنىغا ئولتۇرغۇزدى.

— مەنسۇر بۇغراخان تايانغۇلار كېڭىشىنى ئۆتكۈزگەن-دى، كېڭەش تۈگىمەي كېچىكىپ قالدىم دادا، — رەبھانىدىن تونىنى سېلىپ يابىراغا بەردى - دە، ئوغلىنى قولىغا ئالدى.

— مۇنداق دېسىلە بالام. نېمە ئىش بولغاندۇ، دەپ ئەنسىرەپ قالغانىدۇق.

— مەنسۇر بۇغرا قاراخانىنىڭ قورسىقىغا جىن كىرگەندەك

قىلىدۇ، دادا. غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى توغرىـ
سىدا كۆپ گەپ سېتىپ، ئۇلار بىلەن بىرلەشمىسە بولمايدىغانـ
لىقىنى ئۇچۇقلا ئېيتتى. قۇدىلىشىدىغانلىقى توغرىسىدا بېشارەت
بەردى. يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھنى «مېنى كۆرەلمەيدۇ،
ئۇ ئالدىمغا باش ئېگىپ كەلمىسە، مەن قىلىچ كۆتۈرۈپ ئوردۇـ
كەنتكە باستۇرۇپ بارىمەن» دەپ ھەممەيلەننى چۆچۈتۈۋەتتى.
بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر «ئالىيلىرىنىڭ قارارى ئەلنى سائادەتكە
ئېرىشتۈرىدىغان يارلىق، بىز ئىجرا قىلىشقا ھەر ۋاقىت تەييار»
دېيىشىپ خۇشامەت قىلىشتى. باشقا يۇغرۇش، ھاجىپلارمۇ پەرـ
مانبەردار ئىكەنلىكلىرىنى بىلدۈرۈشتى. بۇلار ئىچىدىكى بەزىـ
لەرنىڭ چىن قەلبىدىن ئەمەس، ئاغزىنىڭ ئۇچىدا دەپ قويغانـ
لىقىنى، چىرايلىرىدىكى ۋەھىمىدىن، قاراشلىرىدىكى ئەنسىزلىكـ
تىن بىلدىم، ــ رەيھانىدىن ساقىلىغا ئېسىلغان يۇسۇپنىڭ قولىـ
نى تۇتۇۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ــ مەن ئۇنچىقماي
ئولتۇردۇم، دادا، ئېغىز ئاچسام، مەنسۇرخاننىڭ زىتىغا تېگىدىـ
غان سۆزلەرنى قىلىدىغانلىقىم تەبىئىي ئىدى. ئۇ ھالدا مەن
يا زىندانغا تاشلىناتتىم ياكى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىناتتىم.
ئارزۇ ـ ئارمانلىرىم تۇتەككە ئايلىنىپ كېتەتتى. لېكىن كېيىننى
ئويلاپ ئۆزۈمنى تۇتتۇم. ئەگەر ئۇنى قوللاپ سۆز قىلسام،
ۋىجدانىمغا، خەلقنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپلىق قىلغان بولاتتىم.
بۇنداق قىلىش مەن ئۈچۈن ئۆلۈم بىلەن باراۋەر. قوللىماي،
قارشىمۇ تۇرماي زۇۋان سۇرمەسلىكنى ئەۋزەل بىلدىم. لېكىن
بۇ ماڭا بەك ئېغىر كەلدى.
ــ ئۆزلىرىنى تۇتۇۋالغانلىرى ئوبدان بولۇپتۇ، بالام.
غالجىرلاشقان يولۋاس ئالدىدىن ساق چىقىپ كېتىشنىڭ ئۆزى
دانالىق. بىكاردىن ـ بىكار يەم بولغاندىن، ساق قېلىپ ئۇنىڭغا
قارشى تۇرغان ئەلا.
ــ ئاتا، يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھنى مەنسۇرخانـ

نىڭ قارا نىيىتىدىن ۋاقىپلاندۇرۇش ئۈچۈن، بويانقارنى ۋاقتىدا ئەۋەتىپ ياخشى قىلغانىكەنمەن. پەقەت شۇلا خۇدا بۇيرۇسا ئەلگە كەلگەن بالا - قازانىڭ ئالدىنى ئالالايدۇ.

— شۇنداق بولۇشقا ئاللا نېسىپ قىلسۇن، بالام. مەن پادىشاھلارنى تازا چۈشىنىپ كەتمىسەممۇ، كېلىپ - كېتىپ تۇرغان سودىگەرلەردىن، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ ياخشى تەرىپىنى ئاڭلىدىمكى، يامان گېپىنى ئاڭلىمىدىم. ئەل غېمىنى يېمىگەن پادىشاھنىڭ يىرتقۇچ قاۋاندىن پەرقى نېمە؟!...

رەبھاندىن ئاتىسىنىڭ سۆزىگە سەما بولۇپ ئولتۇرۇپ، ئايتولۇننىڭ بۇ يەردە يوقلۇقىنى بىلدى. «قىزىم نەگە كەتكەن-دۇ؟» دېگەن نەزەردە مەھبۇبىغا قارىۋىدى، ئۇ قېيناتىسىغا:

— ئاتا، بابا كەلگەن مېھمانلار توغرۇلۇق گەپ قىلىپ بەرمىدىلىغۇ، — دەپ، يۈسۈپنى تىزىغا دەسسىتىپ ئوينىتىۋاتقان ئېرىگە مەنىلىك باقتى ھەم، — ئەمدى ھۇجراڭلارغا چىقىپ ئارام ئېلىڭلار، — دەپ ئايسىلىك، ئايتىمىش، ئارچۇنلارنى ئۆي-لىرىگە كىرگۈزۈۋەتتى.

— بالام، بابا ئوردىنىڭ گەپلىرىنى قىلىپ ئۇنتۇپ كې-تىپتىمەن. ئەتىگەن كۈن ئۆرلىگەن چاغدا، ئادامتوغرىلىنىڭ ئۆيىدىن قىزىمىز ئايتولۇننى سورىتىپ ئەلچى كەلگەنىدى.

— ئادامتوغرىلىنىڭ ئۆيىدىن؟ — تەقەززا بولۇپ سورىد-دى رەبھاندىن.

— ھەئە، بالام.

— كىمنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپتۇ، دادا؟

— ئادامتوغرىل ئۆز سىڭلىسى سەمىچە خېنىمنى.

— سەمىچە خېنىم بەك ئوڭلۇق، نازاكەتلىك جۇۋان ئىكەن، بالام، — ئېرىنىڭ ئاغزىدىن سۆزنى تارتىۋالدى زەمۇران ئانا، — ئىنىمىز ئادامتوغرىلىنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئەلچى كىرگۈز-

گۆسى بار ئىكەن. ئوغلىمىز بەكتۇرمىشنىڭ شېھىت بولۇشى ئۇلارنىڭ قارارىنى ئارقىغا سۈرۈۋېتىپتۇ، كېيىن «ئەمدى ئەلچى كىرگۈزەيلى» دەپ تۇرغاندا، بولۇنبەگنىڭ ئەلچى كىرگۈزگەنلە-كىنى ئاڭلاپ ئىككى خىيال بولۇپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە ئاي ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئاخىر ئۇدمىش: «سىلەر قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرساڭلار تۇرۇۋېرىڭلار، مەن ئايتولۇنى ئېلىپ قېچىپ، قەشقەرگە ياكى رۇمغا كېتىمەن» دەپ لەيلىگە ئاشىق بولغان مەجنۇندەك پەرياد چەككەندىن كېيىن، ئادامتوغ-رىل ۋاقىتنى ئۆتكۈزۈۋەتكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، بۈگۈن سىڭ-لىسىنى ئەلچى قىلىپ كىرگۈزۈپتۇ. ئۇدمىش جاۋابىنى ئاڭلىما-غۇچە ھېچ يەرگە بارمايمەن، دەپ ئۆيدە كۈتۈپ قاپتۇ. بۇنى سەمىچە خېنىم ئۆزى سۆزلەپ بەردى. شۇڭا سىلىنىڭ كېلىشلە-رىنى زارىقىپ كۈتۈپ ئولتۇرۇۋىدۇق.

رەيھانىدىن كۈلۈمسىرىدى.

— نېمىدەپ جاۋاب بېرىشتىلە، ئانا؟ — سورىدى ئۇ بىر چاغلاردا قايچىقۇدا بولۇش ئارزۇسىدا، ئادامتوغرىل بىلەن دوستا-لاشقانلىقى يادىدىن كېچىپ.

— قىزنىڭ ئاتىسى سىلى، بالام. مەسلىھەتلىشىپ جاۋاب بېرەيلى دەپ چىرايلىق ئۇزىتىپ قويدۇق، — زەمۇران ئانا يابىراغا ئىللىق نەزىرى بىلەن قارىنىدى، ئۇ چۈشەنگەندەك قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئايال دېدىكىگە بىر تەۋەك ناننى كۆتۈرتۈپ چىقتى. قىزىرىپ پىشقان كۈنجۈتلۈك توقاچنىڭ مەززىلىك ھە-دى رەيھانىدىنىڭ دىمىغىغا ئۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ تۇيغۇسىغا خۇش-لۇق بەخش ئەتتى.

قىزلىق ئائىلىگە نان كۆتۈرۈپ بېرىش ئۇيغۇر قەبىلىلىرى-نىڭ ئادىتى ئىدى. باي، ھاللىق ئائىلىلەر بىر تەۋەك ياكى بىر داستىخان نان، ئوتتۇرا ھاللىرى بىر تەلەڭگە نان، كەم-بەغەل - غېرىبلار بەش نان ئېلىپ باراتتى. قىزلىق تەرەپ

ماقۇل بولسا نانني قوبۇل قىلاتتى، ماقۇل بولمىسا قوبۇل قىلمايتتى.

— نانني قوبۇل قىلىشقانلىرى ماقۇل بولغانلىقىمىزنى بىلدۇرىدۇ. يەنە مەسلىھەت قىلىشقا ھاجەت قالماپتىغۇ.

يابىرا، بۇ گەپكە قىينانىسىنىڭ جاۋاب بەرمەي، ئۆزىگە كۆز ئىشارىسى قىلغىنىنىڭ مەنىسىگە يېتىپ:

— يەنە دېدىم[①] ئۆزۈكمۇ بار، — دېدى ئېرىنىڭ ئالدىغا كۈمۈش رەڭ پەتنۇسقا ئېلىنغان نەرسىلەرنى قويۇپ.

— ئوھوي، قىزىمىزنىڭ بېشى باغلىنىپ بولۇپتۇغۇ، — رەبھانىدىنىنىڭ كۆڭۈل ئاسمىنىدىكى بۇلۇتلار تارقاپ، چېھرى پۇتۇنلەي ئېچىلدى، — بولۇنبەگكە، قىزىمىزنىڭ بېشى باغلاق-لىق، دەپ جاۋاب بەرگەنىدۇق، ئاغزىمىزدىن سائەت چىقىپتىكەن.

— سىلىنىڭ ماقۇل بولىدىغانلىرىنى بىلەتتۇق، بالام. شۇنداق بولسىمۇ، قىزلىق تەرەپنىڭ ئادىتىگە ئاساسەن سەل ئارقىغا تارتىپ ماقۇللۇق بىلدۈرۈشنى يابىرا قىزىم توغرا تاپتى. ئۇلار ئۈچ كۈندىن كېيىن كېلىپ جاۋابىمىزنى ئاڭلايدىغان بولدى.

— ناھايىتى ياخشى بولۇپتۇ، ئانا. جانابى ئاللا بۇ توينى كۆڭۈلدىكىدەك قىلىشىمىزغا مۇيەسسەر قىلسۇن. ئەگەر ئوغلۇم بەكتۇرمىش ھايات بولسا، ئادامتوغرىل بىلەن قايچىقۇدا بولاتتۇق. خەيرىيەت، ھېلىمۇ ئارزۇيىمىزغا يېتىدىغان بولدۇق.

بەكتۇرمىشنىڭ ئېتىنى ئاڭلاپ يابىرا ئۈنسىز يىغلىدى. تۇنجى بالىسىنى قانداقمۇ ئۇنتۇسۇن، ئۇنىڭ گېپى بولسىلا كۆز يېشىنى تۇتۇۋالالمايتتى. شۇڭا رەبھانىدىن ئۇ توغرۇلۇق كەم گەپ قىلاتتى. بەكتۈمۈر، زەمۇران ئانىمۇ تۇنجى ئوغۇل نەۋرى-

① دېدىم — توي كۈنى قىز كىيىدىغان تاج.

سىنى ئەسلەپ يىغلاپ كېتىشەتتى. رەيھانىدىنىڭ تۇنجى بالى-
سى بەكتۇرمىشنى ئەسلىمەيدىغان كۈنى يوق ئىدى. قۇمبانى
كېلىن قىلىۋېلىش ئارزۇسىنىڭ يوققا چىققىنىدىن كۆپ ئەپسۇس-
لىناتتى. ئۇ، بۇ ۋاقىتقا قەدەر بۇرادىرى ئادامتوغرىلنىڭ ئەلچى
كىرگۈزمىگەنلىكىدىن گۇمانلىنىپمۇ قالغانىدى.

قىزى بار ئادەم ياخشى كۈيئوغۇلغا ئېرىشىشنى، ئوغلى بار
ئادەممۇ ۋاپادار كېلىنىنىڭ ئۆيگە كىرىشىنى ئارزۇ قىلىدۇ. رەيھا-
نىدىن ئۇدمىشنى كۈيئوغۇل قىلىۋېلىشنى قانچە ئارزۇ قىلسا،
ئادامتوغرىل ئايتولۇننى كېلىن قىلىۋېلىشنى شۇنچە ئارزۇ قىلات-
تى. ئۇدمىش ئايتولۇننى قانداق ياخشى كۆرسە، ئايتولۇن
ئۇدمىشنى شۇنداق ياخشى كۆرەتتى.

2

بىر - بىرىگە خىل كېلىش بەختى ھەممە ئائىلىلەرگە
نېسىپ بولۇۋەرمەيدۇ.

ئۈچ كۈن ئۆتتۈپ ئەلچىلەر يەنە كەلدى ۋە رازىلىق
بەلگىسى بولغان كۈمۈش بەلۋاغنى ئېلىپ قايتتى. چوڭلار
ئىككى ھەپتە تەييارلىقتىن كېيىن، كۈز ئېيىنىڭ بىرىنچى
ھەپتىسى — پەيشەنبە كۈنى باغاق يېزىسىدا ئولتۇرۇشتى.

ئەمدىكىنە باش كۆتۈرگەن قۇياشنىڭ شولىسى ئايۋان
دېرىزىسىگە جۇلا تاشلىغانىدى. يۇسۇپنى يېنىغا قويۇپ، قولىغا
قەلەمتىراچنى ئالغان رەيھانىدىن دادىسى بەكتۇمۇرگە:

— مەن تۇغقانلارغا يازاي، سىلى مەھەللىدىكىلەرگە
يازسىلا. ئوردىدىكىلەرگە، تىجارەتچى ھۈنەرۋەن - كاسىپلارغا
بۇرادەرلىرىم كەلگەندىن كېيىن مەسلىھەتلىشىپ يازارمىز،—
دەپ، تاختا - تاختا خوتەن قەغىزىنى باغاق يېزىسىدا لايىق
قىلىپ كېسىپ تىزدى. قەلەمتىراچنى ئۇيۇققا قويۇپ قومۇش

قەلەمنى ئالدى. باياتىن قارا كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ، قىزىقسى-
نىپ ئولتۇرغان يۈسۈپ، ئەمدى باغاق يېزىشقا كىرىشكەن
دادىسىنىڭ يېنىغا ئېسىلدى.
— بالام، باغاق يازغىلى قويغىن، سېنى ئاناڭ يېنىدىن
ئېلىپ كىرمىسەم بولۇپتىكەن،— رەبىھاندىن ئۇنى تەكچە يېنىغا
ئاپىرىپ قويدى.
رەبىھاندىن باغاق يازغىلى تۇرۇۋىدى، بىردىن قولى تارتى-
لىپ خەت جىجىلىپ كەتتى.
— ئاپلا، ماۋۇ بالىنى،— رەبىھاندىن قولىغا يېپىشقان
يۈسۈپنى تەكچىگە ئېسىلدۇرۇپ قويۇپ يەنە يېزىشقا تۇتۇندى.
ئاستا ئولتۇرۇپ، سىيپىلاپ كەلگەن يۈسۈپ بىردىن قەلەم-
گە ئېسىلىپ تارتتى. باغاق بۇزۇلدى. ئۇ پىخىلداپ:
— ئابا،— دەپ تىپچەكلىدى.
تەستىكىگە بىرنى سالماقچى بولغان رەبىھاندىن ئۇنىڭ
«دادا» دېگىنىدىن سۆيۈنۈپ باغرىغا تاڭدى.
— تىلى چىقىپتۇ نەۋرەمنىڭ، «بوۋا» دېگىنە بوۋام،—
دېدى باغاق يېزىۋاتقان بەگتۆمۈر بېشىنى كۆتۈرۈپ.
— بوۋا، ئابا!— يۈسۈپ قەلەمنى ئاق قەغەزگە تەگكۈ-
زۈپ ۋىلىقلاپ كۈلدى،— ئابا، بوۋا...
— هە، سەن تېخى خەت يازماقچى بولۇۋاتامسەن جىگى-
رىم. ماڭماي تۇرۇپ بىزگە ئارام بەرمەيۋاتىسەن. ماڭغىنىڭدا
كەپ بار ئوخشايدۇ. ماقۇل ئوغلۇم، ساڭا بىرىنچى باغاقنى ياز
غۇزاي.
رەبىھاندىن يۈسۈپنىڭ قومۇش قەلەمنى چىڭ قاماللىۋال-
غان بۇدرۇق قولىنى تۇتۇپ، قېيناتىسى شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا
داموللىغا ئەۋەتىلىدىغان باغاقنى يازغۇزدى.
— مانا، توي نىكاھىنى قىلىدىغان بوۋاڭغا باغاق يازدىڭ
بالام. بۇ توي ئائىلىمىزگە قۇت ئېلىپ كەلگۈدەك.

— ئىنشائاللا، — بەكتۆمۈر مەستلىكى كېلىپ يۈسۈپنى قولىغا ئېلىۋالدى، — ئوغلۇم، بۇ نەۋرەمدە بىر خاسىيەت بار. قارىسىلا ئۇنىڭ قەلەمگە ئۇمتۇلۇپ تۇرغىنىنى، قەلەمدار بولغۇدەك.

— مەنمۇ ئۇنىڭ قەلەمدار بولۇشىنى ئارزۇ قىلىمەن دادا، — رەبىھانىدىن ئىللىق نەزىرى بىلەن ئوغلىغا قاراپ قويۇپ باغاق پېزىشقا كىرىشىپ كەتتى.

توي كۈنى كەچكىچە مېھمانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. بۇغرا قاراخان مەنسۇرخانمۇ دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن يۈزدىن ئارتۇق جاندارنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا كېلىپ تويغا داخىل بولۇپ ياندى. بەكتۆمۈر قۇدىسى ئابدۇللا داموللا شەيخۇلئىسلام بىلەن بىرلىكتە ئىشىك ئالدىدا تۇرۇپ كەلگەنلەرنى ئۆيگە باشلاپ، قايتقانلارنى ئۇزىتىپ ناھايىتى ئالدىراش بولۇپ كەتتى. رەبىھانىدىن ۋە ئادامتوغرىل توپ – توپ بولۇپ ھويلىغا كىرگەن مېھمانلارنى كۈتۈشكە، ئۇلاردىن دۇئا ئېلىشقا ئۇلگۇرەلمەي قېلىشتى.

قاش قارايغان مەھەلدە، ئوتقاشلارنى كۆتۈرگەن نەچچە يۈز ئاتلىق يىگىت، يوللۇق شايى تون كىيىپ، بېشىل سەللە ئورىغان، كۈمۈش بەلۋاغ باغلاپ خەنجەر ئاسقان ئۇدىمشىنى ئارىغا ئېلىپ، «ئاللا! – ئاللا!» دەپ توۋلاپ يېتىپ كېلىشتى. قىزىل تۇرۇقچا مىنگەن يەتتە نەپەر يىگىت قولداشلىرى، قاراگىر ئۈستىدە مەغرۇر ئولتۇرغان ئۇدىمشىنى چۆرىدىۋالغانىدى. ئاق قاشقا جەدىگە مىنگەن ئوتتۇز يىگىت ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا سەپ تارتقانىدى. سەپ ئالدىدىكى تۇغ – ئەلەملەر قادالغان ھارۋىدىكى شادىيانىچىلار بۇغرا – كاناي، ناغرا – سۇنايىنى ياڭراتماقتا ئىدى. رەبىھانىدىن ئاتتىن چۈشكەن يىگىتلەرنى ھويلىغا باشلىدى. كۆل بويىدا ناغرا – سۇناي ياڭراپ يىگىتلەر ساماغا چۈشتى.

ئادامتوغرىل ساماغا چۈشكەن ئوغلى ئۇدمىشنىڭ بېشىدىن ئۈچ كۈمۈش يامبۇ ئۆرۈدى. ئۇ، ئوغلىنىڭ توينى قىلىۋاتقىنىدىن ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز خۇشلۇقتا چۆمگەنىدى. رەبىھانىدىن بولسا كۈيئوغلىنىڭ بېشىدىن تىللا ئۆرۈدى. بەگتۇرمىش كۆز ئالدىغا كېلىپ، كۈلۈپ تۇرغان كۆزلىرىدە ياش لىغىلداپ دى.

تەكچىلەرگە قويۇلغان، پېشايۋانىنىڭ تۈۋرۈكلىرىگە، دەرەخلەرگە ئېسىلغان قەندەللەردىكى شام ـ چىراغلار هويلىنى كۈندۈزدەك يورۇتۇپ، لىق تولدۇرۇلغان كۆل ئىچىدە هال رەڭ شوللىلارنى پەيدا قىلغانىدى.

مەيىن كۆز شامىلى كۆل بويىدىكى مەجنۇنتاللارنى ئۇسسۇلغا سالغانىدى. پەردىسى قايرىقلىق دېرىزىلەردىن، پېشايۋان تۈۋرۈكلىرى كەينىدىن، دەل ـ دەرەخلەر ئاراچىلىرىدىن مارىغان يۈزلىگەن كۆزلەر، چۆرىدەپ ساما سېلىۋاتقان يىگىتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇدمىشقا تىكىلگەنىدى.

رەبىھانىدىن يىگىتبېشىغا ئېيتىپ، سامادىن توختىغان يىگىتلەرنى ساراي، ئايۋان، پېشايۋانلارغا ئولتۇرغۇزدى. سارايىنىڭ تۆرىدىن شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا داموللا ئورۇن ئالغانىدى. سارايىنىڭ ئوڭ تەرەپ بۆلۈكىدە ئۇدمىش قولداشلىرى بىلەن يۈكۈنۈشتى. شەيخۇلئىسلامنىڭ ئالدىغا بىر هېجىردا تۇز، بىر پەتنۇستا نان قويۇلدى. نىكاھ باشلاندى.

شەيخۇلئىسلام ئاللاغا هەمدۇ سانا، پەيغەمبىرىمىز مۇهەممەد ئەلەيهىسسالامغا دۇرۇت ئوقۇپ، چارهايارلارغا سالام يوللىغاندىن كېيىن دېدى:

— ئوغۇل ـ قىز پەرزەنتلەرنىڭ نىكاھلىق توينى قىلىش — ئاتا ـ ئانىلار ئۈچۈن زۆرۈر پەرزدۇر. توينى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، پەرزەنتلەرنى بېقىپ، تەربىيىلەپ قاتارغا قوشۇشتىن ئىبارەت ئاتا — ئانىلار زىممىسىدىكى ئۆتەشكە

تېگىشلىك ۋەزىپە ئادا بولىدۇ. ئەگەر شارائىتى، ئىمكانىيىتى بار تۇرۇقلۇق قىزنى ياتلىق قىلمىسا، ئوغلىنى ئۆيلىمىسە ئۇ ۋەزىپە ھەرگىز ئادا بولمايدۇ.

نىكاھ بالاغەتكە يەتكەن قىز ــ ئوغۇلنىڭ رازىلىقى بىلەن قىلىنىدىغان پەرزدۇر. رازىلىق بولمىسا نىكاھ ئاللا تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنمايدۇ. پەرزمۇ ئادا بولمايدۇ. بۇ، ئىسلام دىنىنىڭ كىشىلەرنى زۇلۇم بولىدىغان ئىشقا بۇيرۇمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن تۈزۈلگەن بۇ نىكاھ سورۇنىدا قىزلىق تەرەپنىڭ ۋەكىلى، ئوغۇللۇق تەرەپنىڭ ۋەكىلى ئالدىمىزدا ئولتۇرۇپتۇ. ئالدامچىلىق، مەجبۇرلاش ۋاسىتىلىرىنىڭ قوللىنىلمىغانلىقىنى ئۇلار ئىسپاتلاپ گۇۋاھلىق بەردى. بۇ كۇپايە قىلمايدۇ. ئەمدى بىز قىزنىڭ رازىلىق لەۋزىنى ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلاپ باقلى.

— رەيھاندىن بەگنىڭ قىزى ئايتولۇن خېنىم، سىلى چاغرىبەگ ئادامتوغرىلنىڭ ئوغلى ئۇدمىش بەگكە نىكاھلىنىشنى ئۆز ئىختىيارلىقلىرى بىلەن خالامدىلا؟ — سورىدى شەيخۇلئىسلام.

پېشايۋان ئالدىغا قىز قولداشلىرى بىلەن ئاق پەرىجە ئارتىپ كەلگەن ئايتولۇن سىلىق ئاۋاز بىلەن جاۋاب بەردى:

— خالايمەن.

— چاغرىبەگ ئادامتوغرىلنىڭ ئوغلى ئۇدمىش بەگ، سىلى ھاجىپ رەيھاندىن بەگنىڭ قىزى ئايتولۇن خېنىم بىلەن نىكاھلىنىپ ئۇنى ئەمرىلىرىگە ئالدىلىمۇ؟

— ئالدىم.

شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا داموللىنىڭ چىرايىدا تەبەسسۇم پەيدا بولدى.

— ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن

باشلايمەن. يىگىت ھەم قىزنىڭ قەلبەن رازىلىقى بىلەن بولغان بۇ نىكاھتا ئۇلارنىڭ كۆڭۈل رىشتى، سۆيگۈ مېھرى ئۆمۈرلۈك باغلاندى. ئەمدى مۇشۇ سائەتتىن باشلاپ ئۇلارغا جۇپلەنمەك ئاللا دەرگاھىدا ھالال، ئىنسانلار ئارىسىدا دەخلىسىزدۇر. مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن، كۆڭۈلنىڭ كەينىگە كىرىپ بۇ نىكاھقا داغ تەگكۈزىدىغان ئىشنى قىلسا، ئاللا دەرگاھىدا ھارام، ئادەملەر ئالدىدا شەرمەندە بولىدۇ. ئەر بۇ نىكاھنى قەستەن بۇزسا خوتۇندىن خۇۋلۇق كۆرمەيدۇ. ئايال قەستەن بۇزسا بەختسىزلىكتىن قۇتۇلالمايدۇ. نىكاھ شۇنداق خاسىيەتلىك ۋە قىممەتلىكى، ئۇنىڭ بىلەن ئائىلە ئاۋات، دۇنيا ئاۋاتتۇر. ئەرنىڭ ساداقىتى — ئائىلىنىڭ سائادىتىدۇر. ئەر ساداقەتسىزلىك قىلسا، ئۇنىڭدىن سائادەتمۇ يۈز ئۆرىدۇ، خوتۇننىڭ ۋاپادارلىقى — ئائىلىنىڭ بەرىكىتىدۇر. خوتۇن ۋاپاسىز بولسا ئۆيدىن بەرىكەت كېتىدۇ.

مۇشۇ قۇتلۇق سائەتتە ئاللانىڭ خالىشى بىلەن نىكاھى قىلىنىپ ھايات - ماماتى چەمبەرچاس باغلانغان يىگىت بىلەن قىزغا ۋاپا، ساداقەت مەڭگۈ يار بولغاي. بالىلىق بولۇپ ئۆمۈرلىرى پاراغەتتە ئۆتكەي، ئامىن!

— ئامىن! — دېدى كۆپچىلىك قوللىرىنى كۆتۈرۈپ.

مۇشۇ ۋاقىتتا ۋۇجۇد قەلئەسى لەرزىگە كەلگەن ئايتولۇن، ئىچكىرىكى ئۆيدە ئانىسى، سىڭىللىرى بىلەن خوشلىشىۋاتاتتى. ئاق ھىلھىلە رومالنى باستۇرۇپ كىيگۈزۈلگەن دېدىم قارا چاچلىق بېشىدا جۇلالىنىپ تۇراتتى. رەڭگا رەڭ يىپەك رەختتىن تىكىلگەن يەتتە قات كۆڭلەك، مەخمەل جىلىتكە، تاۋار ئىمچا ئۇنىڭغا شۇنداق ياراشقانىدىكى، قارىغانلار كۆزلىرىنى ئۈزەلمەي قالاتتى. ئۇ ئاتا - ئانىسىدىن، سىڭىللىرىدىن ئايرىلىشقا قىيماي ياش تۆكۈۋاتاتتى.

— يىغلىما قىزىم، كەتسەڭ يەنە كېلىپ تۇرسەن

ئەمەسمۇ، — دېدى يابىرا كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ. ئايسىلىك، ئايتمىش، ئارچۇنلارمۇ ئۇنى چۆرىدەپ يىغلىشىۋاتاتتى.

— ئۇكام يۇسۇپ قېنى؟ — ئەتراپىغا كۆز سېلىپ سورىدى ئايتولۇن، — قىزتۇرمىشمۇ كۆرۈنمەيدىغۇ.

— هويلىدىمىكىن، مەن ئېلىپ كىرەي، — ئىنىسىنىڭ كىمىنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى بىلىدىغان ئايسىلىك يۈگۈرۈپ چىققىنىچە، دېرىزىدىن ساراي ئىچىگە قاراپ ئولتۇرغان قىزتۇر- مىشنىڭ قۇچىقىدىكى يۇسۇپنى ئېلىپ، ئاچىسىنىڭ يېنىغا يەنە شۇنداق تېز كىردى. ئايتولۇن ئۆزىگە تەلپۈنۈپ قول ئۇزاتقان يۇسۇپنى ئېلىپ باغرىغا تاڭدى.

3

تويى يەتتە كۈن داۋام قىلدى. ئىككىنچى كۈنى يۈز ئاچقۇ بولدى. ئۇدمىشنىڭ ئەڭ كىچىك سىڭلىسى گۈلتىكىن ئۇسسۇل ئويناپ ئۆينى بىر ئايلانغاندىن كېيىن، گۈللۈك يىپەك رەخت بىلەن يۈزى يېپىلغان كېلىن ئالدىدا پىرىلداپ چۆرگىلىدى - دە، قوللىرىنى يايغان هالدا بىر تىزىنى يىكەنداز ئۈستىگە قويۇپ ئولتۇردى. بوستانچاچلىق بېشىنى سەل ئېگىپ، كېلىننىڭ گۈ- زەل چېهرىنى توسۇپ تۇرغان يىپەك رەختنى نازاكەت بىلەن ئۈستۈن كۆتۈرۈپ ئورنىدىن تۇرغاندا، ئۆي باشقىچە يورۇپ كەتكەندەك بولدى.

— ئەجەب چىرايلىق ئىكەن، قاراپ ئولتۇرغۇدەك...

— قارىسىلا، مەلىكىدەك كېيىنىۋالغىنىنى، بېشىدىكى دې- دىم خانىشلارنىڭ تاجىدىن قېلىشمايدىكەن.

— كاتتا زەردارنىڭ قىزى - دە، ئالىپ ئۇدمىشنىڭ بەختى كەپتۇ. بۇ ئۆيگە بەخت قۇشى قونۇپتۇ.

— تۆردىن پەگاغىچە ئولتۇرۇشقان ئاغىچىلار، خېنىملار، ئاي-

تولۇنغا قارىشىپ پىچىرلىشىپ كېتىشتى. كۆز تەگمىسۇن دېدد-
مۇ، بىر خىزمەتچى ئايال ئارچا شىشىقلىرى كۆيۈپ تۇرغان
ئىسرىقدانىنى كۆتۈرۈپ كىرىپ ئايتولۇننىڭ بېشىدىن ئۈچ قېتىم
ئايلانــدۇردى. ئۆيىــچــى ئەتىــر چاچــقانــدەك خۇش پۇ-
راققا تولدى...
ئۈچىنچى كۈنى ئادامتوغرىل خاس ئاياللارغىلا باغ سەيلد-
سى قىلىپ بەردى. گۈلدەك ئېچىلغان ئايتولۇننىڭ قورۇنماي
يۈرگىنىنى كۆرگەن قېيناتا، قېينانىسى بەك مەمنۇن بولۇشتى.
تۆتىنچى كۈنى رەيھانىدىن يىگىتلەرگە ئوقيا ئېتىش سو-
رۇنى تۈزۈپ بەردى. ئۇدمىش ئون قەدەم نېرىدا تۇرۇپ، ئۈزۈك-
نەك كىچىك چەمبەردىن يا ئوقىنى ئۆتكۈزۈپ كىشىلەرنى
ھەيران قالدۇردى.
بەشىنچى كۈنى ئايتولۇننىڭ قېينانىسى ئارازان كېلىن
چېچىنى تاراش مەرىكىسى ئۆتكۈزدى. بالاساغۇن بويىچە چاچ
تاراپ نام چىقارغان ئايسۇلۇ، ئايتولۇننىڭ ئوشۇقىغا چۈشىدىغان
بولۇق چاچلىرىنى قىرىق بىر ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈپ قويدى.
ئالتىنچى كۈنى ئادامتوغرىل چېلىشىش مەرىكىسى ئۆتكۈ-
زۈپ بەردى. يار ئۇستىدىكى كەڭ سەينا تاماشىچىلار بىلەن
توشقانىدى. پالۋانلار ئارقا ــ ئارقىدىن چېلىشقا چۈشۈشتى.
ئېيتىسمۇ توپىغا كەلمىگەن بوزاغۇ، بۈگۈن يىگىرمە ــ ئوتتۇزدەك
تەڭتۇش يىگىتلەر بىلەن كېلىپ مەيداننىڭ شىمال تەرىپىدىن
جاي تۇتۇپ كۆزىتىپ تۇردى.
ــ بالام، ئالىپ بوزاغۇ كېلىپتۇ. بېرىپ كۆرۈشۈپ
قويغىن،ــ دېدى ئادامتوغرىل، قاپىقى تۈرۈلۈپ قىلچىنى سد-
قىمداپ تۇرغان ئوغلىغا.
ــ كۆردۈم ئاتا، توپىغا كەلمىگەن يەردە، بۈگۈن نېمدەپ
كەلدىكىن، بارمىسامىمۇ بولار.
ــ بېرىڭ ئوغلۇم، سىلەر جەڭگاھتىكى سەپداشلار، ئۇ

كەلگەنىكەن، ياخشى تىلەك بىلەن كۈتۈۋېلىشىمىز لازىم، ئەل-ۋەتتە.

يۇسۇپنى قوچاقلا ئېلىپ ئولتۇرغان قېيناتىسىنىڭ سۆزىنى ئىشتكەن ئۇدمىش مەيداننى كېسىپ ئۆتتى ـ دە، ئالتاغىل تولكە تېرىسىدە ئولتۇرغان بوزاغۇغا قاراپ ماڭدى. ئۇنىڭ كۆزى ئالدىغا تۇغانخاننى قارشى ئېلىشقا چىققان چاغدا، بوزاغۇنىڭ ئايتولۇندىن سۇ سوراپ تۇرۇۋالغانلىقى، مەرىكە بولغان كۈنى ئايتولۇن تاشلىغان ياغلىقنى ئېلىپ قاچقانلىقى كېلىپ، غەزەپ تىترىكى ۋۇجۇدىغا تارىدى.

ــ كېلىپ بىزنى خوش قىلدىڭىز بوزاغۇ. يۈرۈڭ، ئاتام، قېيناتاملار بىلەن كۆرۈشتۈرەي،ــ دېدى ئۇ، ئۆزىنى تۇتۇۋې-لىپ، لېكىن كۆرۈشۈش ئۈچۈن قول ئۇزاتمىدى.

ــ رەھمەت ئالىپ ئۇدمىش. بۈگۈن مەن بۇ مەرىكە مەيدانىغا سىز بىلەن بەل تۇتۇشۇش ئۈچۈن كەلدىم،ــ مەن-سىتمىگەندەك قىلىپ ھىجايدى بوزاغۇ.

ــ ئاتىڭىزدىن سوراپ كەلگەنسىز؟ ناۋادا...

ــ ئاتام غەزنەۋىلەر شاھى سۇلتان مەھمۇتخان بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن ئىسپىجاپقا[1] كەتكەن. بۇنىمۇ بىلمەمسىز؟

ــ ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپتۇ، جاندار. راست، ئاتىڭىز نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام ئېلىپ غەزنەۋىلەر شاھىغا باش ئەگكىلى كەتكەنىدى. ئۇنداق بولسا ئاتىڭىزدىن سوراپ كەلگەن-سىز؟

مەسخىرە قىلىپ ئېيتىلغان بۇ سۆز بوزاغۇغا كۆرزىدەك تەگدى. ئۇ چاچراپ ئورنىدىن تۇردى. ئۇلارنىڭ بويى تەڭ بولسىمۇ، ئۇدمىش تەمبەلدەك كۆرۈنەتتى.

ــ مەن ئانامدىن سوراپ تاشقىرىغا چىقىدىغان ئەر

[1] ئىسپىجاپ ــ شەھەر نامى، غەزنەۋىلەرنىڭ پايتەختى.

ئەمەسمەن. قىلماقچى بولغان ئىشىمنى ھېچكىمدىن سورىماي قىلىپ كەلگەن يىگىتمەن. نوچى بولساڭ يۈر!

يىراقتىن كۆزىتىپ تۇرغان رەيھاندىن ئادامتوغرىلىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ، ئادارنى ئۇلارنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى.

ئۇدىمىش يېنىغا كەلگەن ئادارغا قىلىچى بىلەن تونىنى تۇتقۇزۇپ قويۇپ، مەيداندا كېرىلىپ تۇرغان بوزاغۇغا قاراپ ماڭدى.

بۇ ئىككى يىگىت بىر – بىرى بىلەن بازلىشىپ بىردەم تۇرۇشقاندىن كېيىن بەل تۇتۇشتى. بوزاغۇ ئۇدىمىشنى كۆتۈرۈپ يەرگە ئۇرماقچى بولۇپ بېلىدىن تارتتۇۋىدى، مىدىرلىتالمىدى. ئۇ ئىككى پۇتىنى كېرىپ يەرگە چىڭ دەسسەپ تۇرۇۋالغانىدى. بوزاغۇ ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن سىڭارىيان بولۇپلا يانپېشىغا ئالدى – دە، ئاتتى. ئۇدىمىش يىقىلماي يەرگە دەسسىۋالدى. ئەمدى نۆۋەت ئۇنىڭغا كەلگەنىدى. مەيداندا قىقاس – سۈرەن كۆتۈرۈلدى. يۈسۈپمۇ يۇلقۇنۇپ تۇرۇۋالدى. رەيھاندىن تازا كۆرۈۋالسۇن دەپ ئۇنى يۇقىرى كۆتۈردى.

ئۇدىمىش بوزاغۇنى ئالدىغا تارتىپ بېلىنى بىر قىستى – دە، دەس كۆتۈرۈپ ئاتتى. توپىغا مىلەنگەن بوزاغۇ ئاستا قوپۇپ مەيداندىن چىقىپ كەتتى.

— يارايسەن ئالىپ، — دەپ ۋارقىراشتى كۆپچىلىك.

يۈسۈپ قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ تېپچەكلىدى، بۇ گۆدەكمۇ ئۇدىمىشنىڭ يەڭگىنىدىن خۇش بولۇۋاتاتتى. كېيىنرەك كېلىپ، رەيھاندىن بىلەن ئادامتوغرىلىنىڭ ئارىسىدىن ئورۇن ئالغان دوقاقبەگنىڭ چىرايى سۆرۈنلەشتى. ئۇ:

— يوغرۇش باشىنىڭ ئوغلىغا رىئايە قىلىشى كېرەك ئىدى، — دەپ غودۇڭشىدى.

— تەقسىر، چېلىش مەيداندا رىئايە قىلغىلى بولمايدۇ. جانابلىرى بۇنى ئوبدان بىلىدىلا، — رەيھاندىن ھەمراھلىرى

بىلەن كېتىۋاتقان بوزاغۇدىن كۆزىنى ئۈزمەي، قاپۇغچى باشىغا جاۋاب بەردى.

— لېكىن بوزاغۇنىڭ جاندار ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇماڭ هاجىپ. ئۇ ھەمىشە بۇغرا قاراخانىنىڭ يېنىدا تۇرىدىغان ئالىپ، — دېدى دوقاقبەگ تۇرۇپ، — خاقان بۇرۇنراق قايتىپ كېلىشىمنى ئەسكەرتكەنىدى.

رەبھاندىن ئادامتوغرىل بىلەن تەكەللۇپ قىلمايلا ئۈزىتىپ قويدى.

يەتتىنچى كۈنى چۈشتىن بۇرۇن رەبھاندىن چۇ دەرياسى بويىدا ئۇغلاق تارتىش پائالىيىتى ئۆتكۈزدى. بۇ كۈنى بوزاغۇمۇ كەلگەنىدى. بىراق ئۇ ئۇغلاق تارتىشقا چۈشمىدى. تەكلىپ قىلىنغان بولسىمۇ دوقاقبەگ كەلمىگەنىدى. رەبھاندىن بوزاغۇ-دىن سورىۋىدى، ئۇ «بىلمىدىم» دەپلا قويدى. ھالبۇكى ئۇ، دوقاقبەگنىڭ مەسلىھەتى ۋە ئۆگىتىشى بىلەن كەلگەنىدى. جەڭ-گە چىقىدىغاندەك ساۋۇت - دۇبۇلغا كىيىۋالغانىدى.

ئەسلىدە ئۇ، چۈشتىن كېيىن بولىدىغان قىلىچۋازلىق مۇسابىقىسىدە، ئۇدىمىشنى ئۆزى بىلەن ئېلىشىشقا مەجبۇر قى-لىپ، ئۇنىڭ ھايات چىرىغىنى ئۆچۈرمەكچى بولۇپ كەلگەنى-دى. ئۆزىنى قىلىچۋازلىق قىلىشتا تەڭداشسىز، دەپ قارايتتى، ئۇستازى دوقاقبەگ ئۇنىڭغا «ئاۋۋال قىلىچ بىلەن ئۇرۇپ ئۇد-مىشنىڭ قولىنى ئۈزۈپ تاشلا، ئاندىن يۈرىكىگە تىق. سېنى ھېچكىم قاتىل دەپ ئەيىبلىيەلمەيدۇ، سېنى بۇغرا قاراخان قوغ-دايدۇ، ئالىپ» دەپ ئۇچۇرغانىدى.

بوزاغۇ ئۇدىمىشنى ئۆلتۈرەلمەي جاندىن ئايرىلىپ قالسا، بولۇنبەگ كەلگەندە جاۋاب بېرەلمەي قالماي دەپ، دوقاقبەگ بۇ مەرىكىگە كەلمىگەنىدى. شۇنداق بولۇپ قالسا «بىخەۋەر بولۇپ قاپتىمەن. ئەگەر بىلگەن بولسام بوزاغۇنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالاتتىم» دەپ جاۋاب بەرسە كاۋاپمۇ كۆيمىگەن، زىخمۇ

كۆيمگەن بولاتتى.

بوزاغۇ بۇ قېرى تۈلكىنىڭ كۆڭلىدىكىنى قانداقمۇ بىلسۇن. «ئۇدەمشنى بۇگۈن ئۆلتۈرۈپ، ئايتولۇننى داغى ھەسرەتتە قويىمەن. سىڭلىسى ئايسىلىكنى ئەمرىمگە ئېلىپ، ھاجىپ رەيھانىدىنىڭ سان ـ ساناقسىز مال ـ مۈلكىگە ئۆزۈم ئىگىدارلىق قىلىمەن» دەپ، يېنىدا بەخرامان تۇرغان ئۇدەمشقا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويىدى. «ئەگەر ئۆلتۈرەلمىسەمچۇ...» بۇ ئوي كاللىسىغا كېلىش بىلەن بوزاغۇنىڭ ۋۇجۇدىنى ئەنسىزلىك چۇلغىۋالدى. شۇنداقتىمۇ شەيتىنى ئۇنى مەيدانغا چۇشۇشكە كۇشكۇرتۇۋاتاتتى.

كۈن غەربكە قايرىلغان، ھاۋا بىر ئاز سۆرۈنلەشكەن چاغدا قىلىچۋازلىق باشلاندى. بوزاغۇ مەيدانغا كىرىپ، ئۇدەمشنى قىلىچۋازلىق قىلىشقا چاقىردى. كۆڭلى سېزىپ تۇرغان ئۇدەمش، قالقان ـ قىلىچىنى ئېلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى:

ــ قېنى، نۆۋەتنى ساڭا بەردىم. ھۈنىرىڭنى ئىشقا سال.

بوزاغۇ قىلىچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ چاپماقچى بولغان قىياپەتكە كىرىپ، بىردىن يانغا ئۆتۈپ بېقىنىغا سانجىدى. سەگەكلىك قالغان ئۇدەمش چاققانلىق بىلەن ئۆزىنى يانغا ئالدى. بوزاغۇنىڭ قىلىچى ھاۋاغا سانجىلدى، ئۆزى دەلدۇگۈنۈپ كەتتى. ئىككىنچى قېتىم قىلىچىنى تەڭلەپ كەلگەن بوزاغۇ ئايلىنىپ ـ ئايلىنىپ، دوقابەگىنىڭ ئۆگەتكىنى بويىچە ئۇدەمشنىڭ بىلىكىگە قىلىچ چاپتى. قىلىچ كۈتمىگەندە قالقانغا تېگىپ قاڭقىپ كەتتى. بوزاغۇ ئۈچىنچى قېتىم كەينىگە بىرنەچچە قەدەم يېنىپ، شوخشۇپ كەلگىنىچە رەقىبىنىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇردى. جان ـ جەھلى بىلەن ئۇرغان قىلىچ قالقاندىن ئۆتۈپ، تۆمۈر دۇبۇلغىغا تېگىپ توختىدى. ئۇدەمش قالقاننى بىر سىلكىپ بوزاغۇنىڭ قىلىچىنى يەرگە چۈشۈرۈۋەتتى.

ــ قىلىچنى ئال، ئالسپ، ئەمدى نۆۋەت مېنىڭ، ــ

دېدى ئۇ، تاتىرىپ كەتكەن بوزاغۇنىڭ قورقۇنچ ئىچىدە قالغىنىنى كۆرۈپ.

بوزاغۇ ئۇنىڭغا قارىغىنىچە بېرىپ قىلىچنى ئالدى.

— تولا كۆرەڭلەپ كەتمە.

— ئۆزۈڭگە پەخەس بول.

تەمتىرەپ قالغان بوزاغۇ قالقاننى بېشىغا تۇتماقچى بولۇپ كۆتۈرۈۋىدى، جاق قىلىپ ئۇدمىشنىڭ قىلىچى ئۇرۇلۇپ، قىلىچ قولىدىن يەرگە تاراڭلاپ چۈشۈپ كەتتى.

— ئەمدى بولدىمۇ بوزاغۇ. سېنى ئۆلتۈرگۈم يوق.

رەقىبىنىڭ بۇ سۆزى قارا تەرگە چۆمگەن بوزاغۇنىڭ يۈرىكىنى قىلىچ بىلەن چاپقاندىنمۇ بەكرەك يارا قىلىۋەتتى.

— ياق، يەنە بىر قېتىملىق نۆۋىتىڭ بار. ئاندىن يەنە ماڭا نۆۋەت كېلىدۇ،— دېدى ئۇ بوغۇلۇپ.

— ئۇنداق بولسا قىلىچىڭنى ئال!

بوزاغۇ ئىتتىك بېرىپ قىلىچنى ئالدى. قىلىچۋازلىق يەنە باشلاندى. بوزاغۇ ئارقىغا يانغانسېرى، ئۇدمىش ئالدىغا مېڭىۋەردى. قىلىچ بىر - بىرىگە ھەر قېتىم تەگكەندە ئۇچقۇن چاچرايتتى.

قىزتۇرمىش چۈشكە يېقىن ئۆيگە ئاپىرىپ ئېمىتىپ كەلگەن يۇسۇپ، ئاتىسىنىڭ قۇچىقىدا قىلىچلىشىۋاتقانلارغا قاراپ تېپىرلاپ ئولتۇراتتى. ئۇ تۇغۇلغاندىن بېرى بۇنداق كەڭرى دۇنيانى كۆرمىگەن ۋە بۇنداق خۇش بولۇپ باقمىغانىدى.

ئۇدمىش بوزاغۇنىڭ گاھ ئوڭ تەرىپىدە، گاھ سول تەرىپىدە، گاھ ئارقىسىغا، گاھ ئالدىغا ئۆتۈپ قىلىچ ئۇرۇپ، تىركىشىپ خېلى ھالسىراتقان بولسىمۇ، بوزاغۇ بوي بەرمەيۋاتاتتى. قىلىچنى ھەدەپ ئۇدمىشنىڭ كۆكسىگە سانجىشقا ئۇرۇنۇۋاتاتتى. ئۇدمىش ئاخىر بوزاغۇنىڭ قىلىچىنى قىلىچ بىلەن قايرىپ، ئۇنى ئوڭدىسىغا يىقىتتى ۋە بوغۇزىغا قىلىچنى تەڭلىدى.

— بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچكىن، ئۆدمىش، — بوغۇز-لىنىشتىن قورقۇپ تىپىرلىدى بوزاغۇ.

— مەن سېنى ئۆلتۈرمەكچى ئەمەس بوزاغۇ. بىلىپ قويغىن، ئەر يىگىت رەقىبىدىن ئامانلىق تىلىمەيدۇ. سەن ئالىپ ئەمەس ئىكەنسەن بوزاغۇ. تۇر ئورنۇڭدىن.

بوزاغۇ ئۆدمىشنىڭ يېنىدىن كەتكىنىنى كۆرۈپ ئاستا قوپتى: «خەپ! هايات ئىكەنمەن، سەندىن ئۆچۈمنى ئالماي قويمايمان» دېدى ئىچىدە چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ.

مەيداندىكى كۆپچىلىك دەۋرەپ كەتتى. قىقاس - سۈرەن ئۆزۈلۈشچە توختىمىدى.

ئۆدمىش كەلگىنىچە كۈلۈمسىرەپ ئولتۇرۇشقان دادىسىغا، قېيناتىسىغا هۆرمەت بىلەن بېشىنى ئەگدى - دە، ئۇلارنىڭ يېنىدا ئولتۇردى. ئادار ئۇنىڭغا بىر تاۋاق جۇلاپ بەردى. شاتۇتنىڭ بۇ مۇزدەك شەربىتى ئۇنىڭ قىزىپ كەتكەن تېنىنى سەگىتتى.

بوزاغۇ چەتلەپ مېڭىپ هەمراھلىرى بىلەن كېتىپ قالدى.

ئۆدمىش سەكرەپ شوخلۇق قىلىشاتقان يۇسۇپنى رەيھانە-دىنىڭ قولىدىن ئېلىپ باش ئۈستىگە كۆتۈرۈپ ئوينىتىشقا باشلىدى. ئۇ، بۇ سەبىي گۆدەكنىڭ قېيناغىسى بولغىنىدىن خۇش ئىدى.

يەتتىنچى باب

قارا سېكىلەكلىك بالا

1

ئاتىسى نورۇز بايرىمىدا ساتىراشقا بىر تىللا بېرىپ سېكى-
لەك قويدۇرۇپ قويغان يۈسۈپنىڭ ئەمدىلەتىن تىلى چىقىشقا
باشلىغاندا، بويانقار قەشقەردىن، بولۇنبەگ غەزنەۋىلەر ئېلىدىن
قايتىپ كەلدى.

ئۆكسىنى كۆل بويىدا ئويىنىۋاتقان قىز، ئاق قاشقا
تورۇقنى يېتىلەپ ئىشكتىن كىرىپ كەلگەن بويانقارنى كۆرۈپ،
چىنار دەرىخىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ ئولتۇرۇۋالدى. ئۇنى كۆرگەن
يىگىت كۆلگە سايە تاشلىغان چىنار دەرىخىنىڭ تۈۋىگە كەلدى.

— خېنىم، ھاجىپ رەبھاندىن بېگىم ئۆيدە بارمۇ؟ —
سورىدى ئۇ، تونۇمىغانغا سېلىپ.

— تېخى ئوردىدىن كەلمىدى، ئالىپ، نېمە ئىشىڭىز بار
ئىدى؟ — قىز ئۇنىڭغا قارىماي گۆدەكنىڭ قولىنى يۇيۇۋەردى.

— خەۋەر ئېلىپ كەلگەنىدىم.

— نېمە خەۋەر؟

— بۇنى سىزگە ئېيتىشقا بولمايدۇ. سىز بۇ ئۆينىڭ
دېدىكىمۇ؟

— ھەئە، بېگىم، — يەر ئاستىدىن قاراپ لەۋلىرىنى
چىشلىدى قىز.

— قايسى خېنىمنىڭ دېدىڭىز؟ ئايتولۇن خېنىمنىڭمۇ، ئايسلىگ خېنىمنىڭمۇ؟
— ئايسلىگ خېنىمنىڭ، — قىز رومىلىنى قايرىپ يەڭتكە باقتى. قولىنى سوغا چىلاپ ئويناۋاتقان گۆدەكمۇ تەلپۈنۈپ قارىدى.
— ئابا، ئابا — ئاچىسىنىڭ چېچىغا ئېسىلىپ قوپۇۋالغان يۇسۇپ، بويانقارغا ئىنتىلىپ قولىنى سوندى.
يىگىت بىلەن قىز بىر - بىرىگە قارىشىپ كۈلۈپ كېتىشتى. ئۇلارنىڭ كۈلەڭگىسى كۆلگە چۈشتى، ئات كىشنەپ قويدى.
— ئوردۇكەنتتىن قاچان كەلدىڭىز، بويانقار؟
— هازىر يېتىپ كېلىشىم، ئايسلىگ، — يىگىت قول ئۇزىتىپ يۇسۇپنى ئالدى، — چوڭلا بولۇپ قاپتىغۇ بۇ بالا، — ئۇ، يۇسۇپنىڭ پېشانىسىگە سۆيدى، — سىزمۇ بوي تارتىپسىز ئايسلىگ.
قىز گەپ قىلماي يەرگە قارىۋالدى.
— ئابامىلار ئوبدان تۇرغاندۇ؟
— ئوبدان تۇردى. بويانقار، ئاشانبۇقا بوۋام باغلىق يەر ئېلىپ قورۇ - جاي سېلىۋاتىدۇ. بۇدراچ موماممۇ شۇ كۈنلەردە بەك ئالدىراش بولۇپ كەتتى. خېلى كۈنلەر بولدى بىزنىڭكىگە كېلەلمىدى.
— بىزنىڭ ئۆيگە بېرىپ تۇرۇپسىز - دە؟
— هەئە، ئۇكامنى ئويناتقاچ كۈندە دېگۇدەك بېرىپ تۇردۇم، — دېدى ئايسلىگ ئىزا تارتقاندەك بولۇپ.
ئۇنىڭ يېقىندىن بېرى بويانقار كەلدىمىكىن دەپ كۈندە بارغىنى راست ئىدى. «قاچان كېلەر، يولدا خەتەرگە ئۇچراپ كەلمەي قالارمۇ؟» دەپ ئەنسىرەپ، بويانقارنىڭ دىدارىغا ئىنتىزار بولغان بۇ قىز، كۈندە نەچچە قېتىم ئىشىك ئالدىغا چىقىپ

يولغا قارىغانىدى. بويانقارنىڭمۇ ئۇنى تېزرەك كۆرۈشكە تاقىتى تاق بولغانىدى. ئۇ ھازىر شۇنداق خۇش بولۇپ كەتكەنىدىكى، قىزنى قۇچاقلىۋېلىشتىن ئۆزىنى ئاران قىيىپ تۇراتتى. يۇسۇپ تۇمشۇقىنى سوزغان ئاتنىڭ قاشقىسىنى تۇتتى.

— ئايتولۇن كۆرۈنمەيدىغۇ؟ — ئىختىيارسىز سورىدى بويانقار ئۆي، باغ تەرەپلەرگە كۆز يۈگۈرتۈپ. ئەتراپتا ئادەم كۆرۈنمەيتتى. ئۇنىڭ قىز بىلەن كۆپرەك بىللە تۇرغۇسى بار ئىدى. ئات پۇشقۇرتىۋەتتى. يۇسۇپ قورقۇپ قولىنى تارتىۋالدى.

— ئايتولۇن ئاپامنىڭ تويى بولدى.

— تويى بولدى؟

— ھەئە، ئالىپ ئۇدمىش ئاغام بىلەن.

— ھەي ئىست، ئۆلگۈرۈپ كېلەلمەپتىمەن - دە، كەلگەن بولسام يېگىت قولدىشى بولاتتىم. توي ئوبدان ئۆتكەندۇ؟

— ناھايىتى ئوبدان ئۆتتى. توي يەتتە كۈن بولدى، بويانقار، — ئايسىلىك پۇتى بىلەن يەرنى سىجاپ تۇرۇپ لەپپەدە يېگىتكە قارىدىيۇ، ۋۇجۇدى ئوت ئالغاندەك بولۇپ چىنارغا يۆلىنىۋالدى.

— چېلىشىش، ئوغلاق تارتىش بولغاندۇ؟ — قىزىقىپ سورىدى بويانقار. ئۇنىڭ سۆيگۈ ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇرغان كۆزلىرىدە ئۈمىد - ئارزۇسى ئىزھار بولۇپ تۇراتتى.

— بولدى، — دېدى ئايسىلىك، — بوزاغۇنى ئۇدمىش ئاغام يەرگە ئاتتى، كېيىن ئۇنىڭ بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىپ يەڭدى. ئۇ كۈنى مەن قىز دوستلىرىم بىلەن كۆرگىلى چىققانىدىم. سىز كەتمىگەن بولسىڭىز چېلىشىش، ئوغلاق تارتىشتا ئۆزۈپ چىقاتتىڭىز. ئابامىلار تون كىيدۈرۈپ، ئات مىنگۈزگەن بولاتتى.

— ھەي ئىست، — دېدى ئارماندا قالغان بويانقار

ئۆزىنىڭ بۇ تويغا قاتنىشالمىغانلىقىدىن ھەسرەتلىنىپ، — كىمـ-
لەرگە تون كىيگۈزۈپ، ئات مىندۈردى؟
— چوڭلاردىن ئاشانبۇقا بوۋام باشلىق بىرقانچە مويسى-
پىتقا، ياشلاردىن ئادار قاتارلىق يەتتە - سەككىز يىگىتكە.
ئورغۇن قىزلار ئۇلارغا ياغلىق تاشلىدى.
— سىز كىمگە تاشلىدىڭىز، ئايسىلىك؟ — يۈرىكى تار-
تىشىپ سورىدى بويانقار.
— ھېچكىمگە، — قىز سەل ئاچچىقلىنىپ جاۋاب بەردى.
— بوزاغۇغا تون كىيگۈزمىدىمۇ؟
— ئۇ يىڭىلگەن تۇرسا، مەرىكە ئاخىرلاشماي كېتىپ
قالدى.
بويانقار شۇ كۈنكى مەرىكىدە بولغان ئىشلارنى خىيالەن
كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، بېشىنى لىڭشىتىپ قويىدى.
— بىلدىم، بوزاغۇ نامەرد نېمە، چىدالماپتۇ - دە...
— ئايسىلىك ئاپا، ئابام چاقىرىدۇ، — دېدى يۈگۈرۈپ
كەلگەن قىزتۇرمىش. ئۇ بويانقارنى تونۇپ چىرايىدا خۇش
تەبەسسۇم پەيدا بولدى، — ئاغا، قاچان كەلدىڭىز؟
— ھېلى كەلدىم، قىزتۇرمىش. سەنمۇ چوپچوڭلا بولۇپ
قاپسەنغۇ، — دېدى بويانقار.
— ئات باقارنى چاقىراي، — قىزتۇرمىش باغقا كىرىپ
كەتتى.
— ئايسىلىك، مەن سىزنى بەك سېغىندىم، — دېدى
بويانقار، يۈرەك قېتىدىكى بۇ گەپنى ئاغزىدىن تەستە چىقىرىپ،
— كۈنلەرنى سىزنى ئويلاپلا ئۆتكۈزدۈم.
ئايسىلىكنىڭ چىرايىدا تەبەسسۇم، قىيا باققان كۆزلىرىدە
ياش لىغىلدىدى.
شۇ ئارىدا كەلگەن ئات باقار يارۇق تىزگىنىنى، قىزتۇرمىش
بالىنى ئېلىپ بويانقارنى ئۇگچە قويىدى. يۇسـۇپ پۇت ئىتىـپ

قىزنىڭ چاچلىرىدىن تارتىپ «ئابا، ئابا» دەپ يۇلقۇنۇپ يىغلىدى.

— كەل، بەكيۇسۇپ، باققان ئاكاڭنى ئۇنتۇماپسەن، — بويانقار بالىنى ئېلىپ تۆگە تايتاك قىلىپ بويىنىغا مىندۈرۈۋالدى.

ئايسىلىڭ ئورنىدىن قوزغىلىپ:

— سىز ئابام كەلگۈچە كۈتۈپ تۇرۇڭ. قىز تۇرمىش ئۆكامنى ئويناتقاچ بېرىپ، بۇدراچ موماغا كەلگىنىڭىزنى دەپ قويسۇن، — دېدى — دە، ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

ئۇزۇن ئۆتمەي يايرا چىقىپ بويانقار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنى ئايۋانغا باشلىدى. «كېلىشكەن يىگىت بولۇپتۇ، — دېدى ئىچىدە ئۇنىڭ باش - ئايىغىغا كۆز سېلىپ، — قوللۇقتىن يېڭى ئازاد قىلىنغان بۇ يىگىت قىزىمىزنىڭ خىلى ئەمەس. قىزىم بىللە ئويناپ چوڭ بولغاچقا ئۇنىڭغا ئامراقلىق قىلىدۇ. رەسىدە بولۇپ قالدى، يۇرۇش - تۇرۇشىغا چەك قويمىساق بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. قايتىپ كەلگىنىگە خۇشال بولۇپ كېتىپتۇ. دادىسى بىلەن بىر سۆزلىشىپ باقاي...»

ئۇ، بويانقارنىڭ يېنىدا تۇرۇۋېرىشنى مۇۋاپىق كۆرمەي ئاشخانىغا چىقىپ، دېدەك ئايالدىن مەزە، چاي كىرگۈزدى.

رەيھانىدىن چۈشتىمۇ كەلمىدى. بۇدراچ موماي بىلەن ئاشانبۇقا كېلىپ، تىزلىنىپ سالام بەرگەن ئوغلىنى قۇچاقلاپ يىغلاپ كېتىشتى.

— بەك ئەنسىرىگەنىدىم، بالام. سالامەت كېلىپسەن، خۇداغا شۈكۈر، سېنى كۆرۈپ كۆڭلۈم ئارامغا چۈشتى.

— تۈنۈگۈن كېچە نان يېقىپ چۈش كۆرۈۋىدىم. داداڭغا دەپ بەرسەم، ئوغلىمىز كېلىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ تەبىر بەرگەنىدى، بالام، ئاسماندىن چۈشكەندەكلا كېلىپ قالدىڭ.

ئاتا بىلەن ئانا ئوغلىنىڭ ئىككى يېنىدا ئولتۇرۇپ، ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

— ئابا، راست باغلىق يەر ئالدىڭمۇ؟ — سورىدى بوياند-
ﯖار، دادىسى ئۇزاتقان بىر پىيالە چاينى ئېلىپ.
— راست بولمامدىغان بالام. تويۇڭنى يېڭى قورۇدا
قىلاي دەيمەن. ئۇياقتىن كېلىپ، بۇياقتىن ئاڭلاپسەن - دە.
كىم دەپ بەردى؟
بويانقار نېمىدەپ جاۋاب بېرىشىنى بىلمەي ئارىسالدى
بولۇپ قالدى. ئايسىلىكدىن ئاڭلىدىم دېگۈسى كەلمەي:
— بايا ئىشىك ئالدىدا سۆزلىشىپ تۇرغانلاردىن
ئاڭلىدىم،— دەپ قويدى.
— ئوردۇكەنت قانداق ئىكەن بالام؟— ئوغلىدىن گەپ
ئاڭلىغۇسى كېلىپ سورىدى ئاشانبۇقا.
— ئوردۇكەنت كاتتا شەھەر ئىكەن، دادا. قۇزئوردۇدىن
قېلىشمايدىكەن، ئىككى تەرىپىدە ئىككى دەريا ئېقىپ تۇرىدى-
كەن، كوچىلىرى كۆپ، پاكىز، چىرايلىق، خەلقى مېھماندوست
ئىكەن.
— ياغمىلار كۆپمىكەن، قارلۇقلارمۇ؟
— ئۇ يەردە كەنچەكلەر كۆپرەك ئىكەن، ئۇنىڭدىن قالسا
ياغمىلار كۆپ ئىكەن. قارلۇق، قىپچاق، ئوغراق... قاتارلىق
قەبىلىلەرنىڭ كىشىلىرىمۇ بار ئىكەن،— دېدى بويانقار. قىز-
تۇرمىش يىغلىغىلى تۇرغان يۇسۇپنى ئېيتىكىلى ئانىسىنىڭ قې-
شىغا ئېلىپ چىقىپ كەتتى.
— بالاساغۇندەك قانداش، قېرىنداش جەمەتلەر توپلاش-
قان شەھەرنەزىم ئىكەن - دە، بالام؟
— شۇنداق، دادا، ئاۋات، كۆجۇم، مېھرى ئىسسىق
شەھەر - ئەزىم ئىكەن. بىرنەچچە ئاي تۇرۇپمۇ كوچىلىرىنى
كۆرۈپ بولالمىدىم.
— يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھنى كۆرگەنسەن،
بالام؟

— كۆردۈم، دادا. قارا ساقال، بەستلىك، بەھەيۋەت پادشاھ ئىكەن. ماڭا تېخى خىلئەت بەردى. تەكىيەخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ئۆلتۈپات كۆرسەتتى. بىر قېتىم بۇ ئۇلۇغ پادشاھ بىلەن ئارتۇچ دېگەن يېزىغا شىكارغا بىللە چىقتىم. يادىن ئاتقان ئوقى زايا كەتمەيدىكەن، چەۋەنداز، مەرگەن ئىكەن. ھەممە ئادەم ئادىل، مەرد دەپ ماختىشىدىكەن.

— خۇدا يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنى ئامان قىلسۇن.

ئۇلار پاراڭلاشقاچ چاي ئىچىپ بولۇپ ئىچكىرىكى ھويلىغا كىرىشتى. بەگتۈمۈر، زەمۇران ئانا بىلەن كۆرۈشۈپ، كەچكىرگىچە شۇ يەردە مۇڭدىشىپ ئولتۇرۇپ قېلىشتى. رەيھانىدىن كەلگەندە كەچلىك تاماققا داستىخان سېلىنىۋاتاتتى. ئۇ تىز پۈكۈپ تەزىم قىلغان بويانقارنى قۇچاقلىدى، تىنچلىق — ئامانلىق سوراپ ئاشانبۇقىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغۇزدى. ھەممەيلەنگە بىر قاچىدىن ھاردۇق ئېشى — ئۇگرە قويۇلدى. ئاش ئىچىلىپ بولغاندىن كېيىن، رەيھانىدىننىڭ تەلپى بىلەن بويانقار، كۆزدۈزنى كېچىگە، كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ قەشقەرگە ئامان — ئېسەن يېتىپ بارغانلىقىنى، دەسلەپ بايتۈمۈر بىلەن كۆرۈشۈپ خەت — خالتىلارنى تاپشۇرغانلىقىنى، ئۇ كىشىنىڭ ئوبدان كۈتۈۋالغانلىقىنى، ئۆزى بىلەن ئەھۋاللاشقانلىقىنى، ئايرىم خانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئەتىسى ئەتىگەندە ئوردىغا باشلاپ بارغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.

— بۇغراخان غازى پادىشاھ يۈسۈپ قادىرخان ئالىيلىرىغا پۈتۈكنى تاپشۇردۇڭمۇ؟ — سورىدى رەيھانىدىن.

— تاپشۇردۇم، جانابلىرى، — دېدى ھاياجانلانغان بويانقار.

— بالام، ئوردىغا قانداق كىردىڭ، پۈتۈكنى قانداق تاپشۇردۇڭ؟ ئالدىرىماي سۆزلەپ بەرمەمسەن، — دېدى ئاشان-

بۇقا ئوغلىنىڭ قەشقەر بۇغراخانى بىلەن قانداق كۆرۈشكەنلە-
كىنى ئېنىق بىلگۈسى كېلىپ، بۇدراچ موماي بولسا ئاغزىنى
ئېچىپلا قالغانىدى.

بويانقار بىر پىيالە چاي ئىچىۋېلىپ، ھاياجىنى سەل بې-
سىلغاندىن كېيىن سۆزلەشكە كىرىشتى.

— مېنى ئوردىغا بايتۇمۇر ئاغام باشلاپ باردى. قوز —
ئوردىدىن پۈتۈك ئېلىپ كەلگىنىمنى، بۇغراخانىنىڭ ئۆزىگىلا
تاپشۇرىدىغانلىقىمنى تۇرغاقبەگ ئارقىلىق ھاجىپ ۋە قاپۇغچى
باشىغا بىلدۈرۈۋىدى، ئۇلار چىقىپ بىزنى ئوردىغا باشلاپ كىر-
دى. بۇ ئوردا بىزنىڭ بالاساغۇندىكى ئوردىدىن قېلىشمايدىكەن،
ئەمما ئىشىك، دەرۋازىلىرىغا بۆرە سۈرىتى چۈشۈرۈلمەي «ئاللاھۇ
ئەكبەر» دېگەن كەلىمەلا يېزىلىپتۇ...

— مۇنداق دېگىن. مەن سەندەك چېغىمدا، ئىدىقۇت
كۆپپارلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ قايتقان سىپاھلار بىلەن سۇللاغ-
دىن ئۆتكەنىدىم. ئۇ چاغلاردا ئوردا دەرۋازىلىرىغا، قوز ئوردۇ-
دىكىدەك بۆرە، ئارسلان، بۇغرالارنىڭ سۈرىتى نەقىش قىلىنغا-
نىكەن، كېيىن ئۆزگەرتىپتۇ — دە. ھە، سۆزلەۋەرگىن.

— بۇغراخان سارىيىغا قاپۇغچى باشى باشلاپ كىردى،
— دەپ سۆزىنى باشلىدى بويانقار، — مەن يەر ئۆپۈپ
پۈتۈكنى سۇندۇم، ھەزرىتى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ
پۈتۈكنى دەبىرىگە ① ئوقۇتماي، ئۆزى كۆرۈپ چىقتى. بارلىق
ۋەزىر، ئەمىرلىرىگە رۇخسەت بېرىپ، مېنىلا ئېلىپ قالدى.
ئۆزلىرىنىڭ ئەھۋالىنى، مېنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىمنى سو-
رىدى. پۈتۈك ئېلىپ كەلگىنىمنى ھېچكىمگە بىلدۈرمەسلىكىمنى
تاپىلىدى. بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئاندىن قايتارسىز، دەپ تەكىيە-

① دەبىرى — خاقانىنىڭ خۇسۇسىي خەتلىرىنى يازىدىغان، ئوقۇپ
بېرىدىغان ۋەزىر.

خانىغا ئورۇنلاشتۇرۇشنى يۈغرۇشقا بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن ئوردۇكەنتتە يازنى ئۆتكۈزدۇم. بۇغراخان ئائىلىلىرى بىلەن باغ سەيلىسى، شىكاردا بىرنەچچە قېتىم بىرگە بولدۇم. مېنى جاندار-لارغا قوشۇپ قويىدى. يۈزتۇرا تۇرۇپ قايتىپ كېتىشكە بۇغراخان ئائىلىلىرىدىن رۇخسەت سوراشقا پېتىنالمىدىم. ئۆزى بىلگەن بولسا كېرەك، مېنى سۇلالىغدىن قۇزئوردۇغا بارىدىغان كارۋان بىلەن يولغا سالدى، ماڭا بىر قىلىچ يوللۇق تۇتتى،— بويانقار رەبھانىدىنغا مەنىلىك قاراپ سۆزىنى توختاتتى.

— رەھمەت بالام، مېنى ناھايىتى خۇرسەن قىلدىڭ، ئاللا ساڭا ھەمىشە مەدەتكار بولسۇن،— دېدى سۆيۈنگەن، مىننەتدار بولغان رەبھانىدىن. ئۇنىڭ بويانقارنى «بالام» دەپ ئاتىشمۇ تۇنجى قېتىم ئىدى. بۇنىڭدىن يىگىتمۇ، ئاشانبۇقمۇ، بۇدراچ مومايمۇ ناھايىتى خۇشال بولۇشتى.

2

داستىخان يېغىلىپ پولۇ تارتىلدى. ئاش يېيىلىپ، بەگ-تۆمۈر دۇئا قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. رەبھانىدىن بويانقارنى خاس ئۆيگە باشلاپ چىقىپ يېنىدا ئولتۇرغۇزدى. بويانقار:

— بۇ پۈتۈكنى ھەزرىتى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشا-ھىم ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇشۇمنى بۇيرۇغانىدى،— دەپ بىر مەك-تۇپنى بەردى.

رەبھانىدىن مەكتۇپنى ئۈچ قېتىم ئۆپۈپ باش ئۈستىگە كۆتۈردى، ئاندىن ئېچىپ ئوقۇدى.

«ئايغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلاي-مەن.

ھاجىپ رەبھانىدىن جانابلىرى، جاندىن جۇدا بولۇشتىن

قورقماي ئەۋەتكەن پۇتۇكىڭىزنى ئوقۇدۇم، مەملىكىتىمىزنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەھۋالاتلاردىن ۋاقىپ بولدۇم، غەپلەت ئۇيقۇسىدىن چۆچۈپ ئويغاندىم. ئاللا سىزگە رەھمەت قىلسۇن، ئوردىدىن زىنهار ئايرىلغۇچى بولماڭ. يېڭى ئەھۋال كۆرۈلسە، مېنى ۋاقتىدا ۋاقىپلاندۇرۇپ، چارە ـ تەدبىر كۆرۈشۈمگە ھەيدەكچى بولغايسىز. ئەلنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقى ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسەتكەنلىكىڭىزگە ئاپىرىن. ئېھتىيات قىلىشىڭىزنى تەۋسىيە قىلىمەن. ئۆزىنى ئاسراشنى بىلمىگەن بەندىنى ئاللامۇ ئاسرىمايدۇ. ئۆزىڭىزنى ئوبدان ئاسراڭ.

ئېل بېگى ئەرتۇڭا بۇغراخان غازى يۈسۈپ قادىرخان.

ھىجرىيە 408 ـ يىلى ماھى رەجەپنىڭ 17 ـ كۈنى»

«ئوردىدىن زىنهار ئايرىلغۇچى بولماڭ...» بۇ بىر جۈملە سۆز رەبھانىدىنىنىڭ كۆڭۈل دەپتىرىگە يېزىلىپ قالدى.

ـــ بالام، سەن ئەل ـ يۇرتنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم بىر ئىشنى ئادا قىلىپ كەلدىڭ. بۇنىڭ ئۈچۈن ساڭا خىلئەت بەرسەم ئەرزىيتتى، خىلئەتنى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بېرىپتۇ. ئەمدى ساڭا نېمە بېرەي، كۆڭلۈڭدىكىنى ئېيتىپ باققىن، تارتىنما.

بويانقار دەس تۇرۇپ ئاندىن تىزلاندى:

ـــ ھۆرمەتلىك ئاتا، مەن مۇشۇ قورۇدا تۇغۇلغان، ئالدىلىرىدا چوڭ بولغان، ساۋاتىمنى ئۆزلىرى چىقىرىپ بىلىم بەردىلە. مەدرىسىدە ئوقۇتتىلا. قۇل ئىدىم، ئازاد قىلىپ، خەلقئالەم ئالدىدا نامىمنى چىقاردىلا. بۇنىڭ ئۈچۈن جان تىكىپ خىزمەتلىرىنى قىلسام ئەرزىيدۇ. ماڭا ھېچ نەرسە كېرەك ئەمەس. سىلى بۇيرۇغان ئىشنى ئادا قىلىش ـــ سائادىتىم، بۇ ماڭا ھەرقانداق خىلئەتتىن ئارتۇق. پېقىر قۇللىرىنى «بالام» دېگەنلىرى ھەرقانداق مۇكاپاتتىن ئۈستۈن.

ـــ تۇرغىن بالام،ـــ رەبھانىدىن ئۇنى ئورنىدىن تۇرغۇ-

زۇپ، يەنە يىنىدا ئولتۇرغۇزدى، — بالام، مەندىن زادى ھېچ نەرسە تەلەپ قىلمامسەن؟ بۇنداق چوڭ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىققان ئادەمنىڭ كۆڭلىدە بىر ئويي بولماي قالمايدۇ. دېگىن، قۇرۇق كەتسەڭ كۆڭلۈم يېرىم بولۇپ قالىدۇ. مېنى ئاتا دېگەنلىكىڭدىن ئالەمچە خۇش بولدۇم، خۇددى ئوغلۇم بەگتۇرمىش ئالدىمدا تۇرغاندەك بىر ئاجايىپ سېزىم مېنى روھلاندۇردى.

— ئابا، ھۆرمەتلىك ئابا، ئاستىمدا ئات بار، قەيەرگە بولسا بارالايمەن، قولۇمدا قىلىچ - قالقان بار، يولۇمنى توسقان دۈشمەنگە بويي بەرمەيمەن. سىلىدەك ئابرۇيلۇق ئاتام بار، قەدىم رۇس، يۈزۈم يورۇق. يەنە ماڭا نېمە كېرەك بولسۇن؟

— ياق بالام، مەملىكەتنىڭ شاھى بولغان خاقانىڭمۇ كىشىلەردىن تەلەپ قىلىدىغان نەرسىسى، كۈتكەن ئارزۇ - ئۈمىدى بولىدۇ. كۆڭلۈڭگە پۈككەن نەرسىنى ئېيتىپ باققىن. رۇمدا بولسىمۇ ئەكەلدۈرۈپ بېرىمەن.

ھاياجان بىلەن رەيھاندىنىغا باققان بويانقار «ماڭا ئايىسىلىكدىن باشقا ھېچ نەرسە كېرەك ئەمەس» دېمەكچى بولدىيۇ، ئاغزىدىن چىقىرالمىدى. ئۇ، كاھىشلىق تامغا چىقىرىلغان ئاجايىپ كۆركەم تەكچە ئويۇقلارغا تىزىپ قويۇلغان كىتابلارغا قارىغان ھالدا ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى:

— ھۆرمەتلىك ئابا، راست، بىر تەلىپىم بار، لېكىن يۈزتۇرا ئېيتىشقا پېتىنالمايۋاتىمەن. ئابامغا دېسەم، ئۇ ئۆزلىرىگە يەتكۈزسە.

رەيھاندىن قول باغلاپ تۇرغان بويانقارغا كۆز سالدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى چاقناپ، چىرايى قىزىرىپ كەتكەنىدى.

— ماقۇل، تەلىپىڭنى ئاشانبۇقادىن ئۇقۇپ جاۋابىنى بېرەي، بالام. بارغىن، ئاتا - ئاناڭ ساڭا مۇنتەزىر.

رەيھاندىن ئۇنى ئۇزىتىپ قويدى، قايتىپ كىرىپ كىتاب-

خانىسىدا ئولتۇرغىنىچە خىيالغا غەرق بولدى. «سۆزلىرى شۇنىچە ئورۇنلۇق، ئۆزى بەك ئەدەپلىك. ئۇنىڭ دىمەكچى بولغىنى ماڭا كۈيئوغۇل بولۇش ئۇخشايدۇ. ماقۇل دىسەم ئەل - جامائەت نىمىدەپ قالار؟ ماڭا كۆز ئالايتىپ يۈرگەن ئەربابلار مەسخىرە قىلماسمۇ؟ ماقۇل بولمىسام، ماڭا ساداقەتمەن خىزمەتچىلىرىم ئازار يەيدۇ. بويانقار ئۆيدىن چىقىپ يىراقلارغا كېتىپ قېلىشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا ئاشانبۇقا، بۇدراچ موماي قانداق قىلار؟ بويانقار ئاجايىپ ئەقىللىق يىگىت، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قېلىشنى مەنمۇ خالىمايمەن...»

رەيھانىدىن پەردىسى قايرىقلىق دىرىزىدىن تاشقىرىغا كۆز سېلىپ، كەچكى شەپەقنىڭ دەرەخ ياپراقلىرىدا ئالتۇن تەڭگىدەك چاقناپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. شامداندىكى شامنى يېقىۋىدى، ئۆي ۋاللىدە يورۇدى. ئۆيىنىڭ تۆت تىمىغا تەكچە ئويۇق چىقىرىلغانىدى. رىيىلدىن[1] چوڭ - كىچىك ئىككىسى هويلىغا قارايدىغان دىرىزە تەكچىسىنىڭ ئۈستىدە تۇراتتى. بىرىگە ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ ئەسىرى قويۇلغانىدى. رەيھانىدىن هەر كۈنى ئەتىگەن - كەچ تەرەپلەردە مۇشۇ كۈتۈپخانىسىدا كىتاب ئوقۇيتتى، پىكىر يۈرگۈزەتتى.

ئۇ دىرىزىدىن يەنە بىر قېتىم كۆز سېلىپ شام بولغانلىقىنى بىلدى، شەپەق ئۆچكەنىدى. شام نامىزىنى ئوقۇۋېلىپ رىيىل ئالدىدا ئولتۇردى. ئۇ فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەهەر ئەهلىنىڭ قاراشلىرى توغرىسىدا» دىگەن كىتابىنى تونۇگۈن كەچ باشلىغانىدى. ئوقۇشقا شۇنداق بېرىلىپ كەتتىكى، خوتۇنىنىڭ كىرگەنلىكىنى تۇيماي قالدى. يابىرا كۆتۈرۈپ كىرگەن ئوغلىنى رەيھانىدىننىڭ دۈمبىسىگە ئېسىلدۇرۇپ قويدى.

---

[1] رىيىل — كىتاب قويۇپ ئوقۇيدىغان ياغاچتىن سىپتە قىلىپ ياسالغان بۇيۇم.

— ئابا، ئابا!

يۈسۈپنىڭ يىقىملىق ئاۋازى ئاتىنىڭ يۈرەك تارىنى چەكتى.

— قاچان كىردىڭ ئوغلۇم؟ — دېدى ئۇ قولىغا ئېلىپ. گۆدەك رېيىل ئۈستىدىكى كىتابقا ئىنتىلىپ كۆلۈپ بىر نېمىلەرنى دەپ كەتتى. رەيھاندىن ئۇنى رېيىل ئالدىغا ئولتۇرغۇزۇپ قويدى.

— ئوقۇپ بەر بالام، بىز ئاڭلايلى، — يۈسۈپ ۋىلىقلاپ كۈلدى، لەۋلىرىنى قىمىرلىتىپ ئۆزىچە كىتاب ئوقۇشقا كىرىشتى. رەيھاندىن كۈلۈمسىرەپ يابىراغا قارىدى:

— بالىغا قاراڭ ئەزىزىم، كىتابقا ئامراقلىقىنى.

— دادىسىنى دورىغان - دە. سىلى بۇ ئۆيگە كىرىۋالسىلا ھەممىمىزنى ئۇنتۇپ كېتىدىلا، — دېدى يابىرا قېيىدىغان تەرىزدە. ئۇ ئۇزۇن كېچىلىك ئاق كۆڭلەك كىيىپ، ھاۋا رەڭ رومال سېلىۋالغانىدى. بىتاقەت بولۇپ ئاچچىقلىنىپ قالغانلىقى مۈگلۈق چىرايىدىن بىلىنىپ تۇراتتى، — ھاجىپ، نېمىشقا گەپ قىلمايلا، ئولتۇرۇپ كەتتىلىغۇ.

— بۇ ئالەمنىڭ ئىشلىرى كۆتمىگەن يەردىن چىقىدىكەن. باياتىن بېرى ئەنە شۇنداق بىر ئىش مېڭەمنى قوچۇۋەتتى، كىتاب ئوقۇغان بولساممۇ ئېسىمدە قالمىدى.

يابىرا خىيالچان بولۇپ قالغان ئېرىنىڭ يېنىدا ئولتۇردى. ئۇنىڭ كۆزى كىتاب ۋارىقىنى يىرتماقچى بولۇۋاتقان ئوغلىغا چۈشتى.

— يۈسۈپ، يىرتما، ماڭا بەرگىن، — دېدى قولىدىكى كىتابنى ئېلىۋالماقچى بولۇپ. بالا بەرگىلى ئۇنىماي چىڭ تۇتۇۋالدى. رەيھاندىن قومۇش قەلەمنى تەڭلىۋىدى، يۈسۈپ كىتابنى قويۇپ قەلەمنى ئېلىپ يازماقچى بولۇپ غەلىتە ھەرىكەتلەرنى قىلىپ كەتتى. يابىرا ئۇنى مەيلىگە قويۇپ بېرىپ سورىدى:

قانداق كۆتمىگەن ئىشقا دۇچ كەلدىڭلە ئاتىسى؟

— بويانقار ئىنتايىن مۇھىم بولغان ۋەزىپىنى ئادا قىلىپ كەلدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئات مىندۇرسەم، تون كىيدۇرسەم ئەرزىيتتى. لېكىن ئۇ مەندىن باشقا بىر نەرسىنى تەلەپ قىلىدىغاندەك تۇرىدۇ.

— نېمىنى، ئاتىسى؟

— قىزىمىز ئايسىلىكنى.

— ئايسىلىكنى؟ — چۆچۈگەندەك بولۇپ ئېرىگە قارىدى يابىرا، — ئۇ قۇلنىڭ قىزىمىزغا كۆز سېلىپ يۈرگىنىگە خېلى بولدىمىكىن دەيمەن، ئاتىسى.

— ئۇنداق دېمەڭ يابىرا، بويانقار ئەمدى قۇل ئەمەس، قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنغان ئەركىن ئادەم! — غۇزژىدە ئاچچىقى كەلگەن رەبھانىدىن ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، — نېمىشقا ئۇنداق دەيسىز؟ بويانقار ياخشى يىگىت، مېنىڭ خىزمەتچىم ھەم شاگىرتىم. ئۇ مېنى رازى قىلىپلا قالماي، ئەلنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقى ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسەتتى. ئەمما ئۇنىڭ ئايسىلىكقا كۆزى چۈشكەنلىكىنى بىلمەي كەلگەنىكەنمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى يامانلىساق بولمايدۇ.

— بۇ نېمە دېگەنلىرى ھاجىپ. ئۇ يامانلاشقا بولمايدىغان شۇنچە كىم ئىدى؟ سۇللاغقا بىر قېتىم بېرىپ كېلىپلا گەپ قىلغىلى بولمايدىغان ئالىيجاناب زات بولۇپ كەتتىمۇ ئەمدى؟ قايسى قۇللىرىنى بۇيرۇسىلا بېرىپ كېلەتتىغۇ، — زەردە قىلدى يابىرا يىغلامسىراپ.

— ئۇ ئىشقا ھەممىلا قۇلنى بۇيرۇغىلى بولمايتتى. ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ، دەپ ئىشەنگەنلىكىم ئۈچۈن بويانقارنى ئەۋەتكەنىمەن، خوتۇن، — رەبھانىدىنىڭ ئاۋازى چىگراق چىقىپ كەتتى. يۇسۇپ گاھ دادىسىغا، گاھ ئانىسىغا بېقىپ، ئۇلارنىڭ ئەلپازىدىن قورقۇپ يىغلىۋەتتى.

يابىرا بالىنى قوچىقىغا ئېلىپ بەزلەشكە باشلىدى. يۇسۇپ-نىڭ يىغىسى توختىدى، دادىسىغا قاراپ قول ئۇزاتتى.
— سىلىچە بولغاندا ئايسىلىكنى بويانقارغا بېرىشىمىز كېرەكمۇ؟ — يابىرانىڭ ئاھۇ كۆزلىرىدىن تامچىلىغان ياش مەڭزىدىن ئېقىپ ئېتىكىگە چۈشتى.
رەيھانىدىن يۇسۇپنى قوچىقىغا ئېلىپ مەڭزىنى - مەڭزىگە ياقتى.
— مەن ئايسىلىكنى بېرىمىز دېمىدىمغۇ. ئەمما بۇ توغرۇ-لۇق جېدەل - ئويلانمىساق ياخشى بولمايدۇ، ئەزىزىم. مەن ئۇنىڭ تەلىپىنى ئورۇنداشقا ۋەدە بېرىپ قويغانىدىم.
— ۋەدە بېرىپ قويغانىدىم؟ بۇ نېمە دېگەنلى-رى ھاجىپ؟ — يابىرانىڭ ئوڭ قېشى سەل كۆتۈرۈلدى، — ئۇ ئايسىلىككە ئۆيلىنىش تەلىپىنى قويغانمىدى يا؟
— ياق، خوتۇن، — رەيھانىدىن قومۇش قەلەمنى مەڭ-زىگە ئورۇۋېلىپ يىغلىغان يۇسۇپنى باش ئۈستىگە كۆتۈرۈپ كۈلدۈردى، — ئۇ ماڭا ئۇنداق تەلەپنى قويمىدى. لېكىن مەن ئۇنىڭ تەلىپىنى ئورۇندىماقچى بولدۇم، خالاس.
— ئۇنداق بولسا، نېمىشقا بۇنچە باش قاتۇرۇپ كېتىدى-لا؟ تەلىپى نېمە بولسا، شۇنى قىلىپ بەرسىلە بولىدىغۇ.
— قەدىرلىكىم، خاپا بولماي مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈڭ. ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئورامىغا قارىغاندا، بىزگە كۈيئوغۇل بولغۇسى باردەك قىلىدۇ، — رەيھانىدىن ئېغىر تىندى.
— نېمە! بۇنى ئوچۇق دېگەنمىدى ئۇ قۇل؟ — يابىرا ئۈن سېلىپ يىغلىدى. يۇسۇپ قول ئۇزىتىپ ئانىسىغا ئېسىلدى.
— ئۇ قۇل ئەمەس، ئەركىن ئادەم!
رەيھانىدىن خوتۇنىنىڭ قولىدىن تۇتۇپ يېكەندازدا ئول-تۇرغۇزدى. يۇسۇپنى ئالماقچى بولۇۋىدى، ئۇنىماي ئانىسىغا يېپىشىپ تۇرۇۋالدى.

— يىغلىماڭ ئەزىزىم، ئاللا ئىنسانلارنى يارىتىشتا بىرىنى ھۆر، بىرىنى قۇل قىلىپ ياراتمىغان، بەلكى ھەممىنى ئوخشاش ياراتقان. لېكىن ئىنسانلارنىڭ ئۆمۈر مۇساپىسىدىكى دۇنيا قاراشلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى، قەھرى، مېھرىنىڭ پەرقلىق بولۇشى، مال - مۈلكى، بايلىقىنىڭ، ئارزۇ - ئارمىنىنىڭ ئوخشاش ئەمەسلىكى، ئىرادە - جۈرئىتىنىڭ، غەيرەت - جاسارىتىنىڭ، بىلىمىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى تۈپەيلىدىن بىر قىسىم ئادەملەر ھۆر، بىر قىسىم ئادەملەر قۇل، يەنە بىر قىسىم ئادەملەر قۇلدار بولۇپ ياشاپ كەلمەكتە. ياراتقۇچىمىز ئاللانىڭ دەرگاھىدا ھۆر ئادەممۇ، قۇلمۇ باراۋەر. شۇڭا مەن بىر قىسىم قۇللارنى ئازاد قىلىۋەتتىم، جۈملىدىن بويانقارمۇ ھازىر قۇل ئەمەس، ئەركىن، ھۆر ئادەم. بىللە ئويناپ چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قىزىمىزغا كۆزى چۈشكەنلىكى تەبىئىي ئەھۋال.

— سىلىچە بولغاندا قىزىمىزنى بويانقارغا بەرسەك بولغۇدەك، شۇنداقمۇ دادىسى؟

— مەن تېخى ئۇنداق دېمىدىمغۇ. ئاشانبۇقا نېمىدەپ كېلىدۇ، ئاڭلاپ مەسلىھەتلەشمەمدۇق.

— مەن، قىزىمىز بەختلىك بولسىكەن، دەيمەن دادىسى. كۈيئوغلىمىزنىڭ ئۆدمىشتەك ئېسىلزادە بولۇشىنى تىلەيمەن.

— مەن بەختسىز بولسىكەن، دەمدىمەن ئانىسى؟ قىزىمىزنىڭ بەختلىك بولۇشى بىر ئېسىلزادە بىلەن توي قىلىشىغا باغلىق ئەمەس. ياخشى كۆرگىنى بىلەن نىكاھلىنىشىغا ۋە بىزنىڭ كۈيئوغلىمىزنى ياقتۇرۇپ قېلىشىمىزغا باغلىق. بۇ توغرۇلۇق چوڭقۇرراق ئويلىنايلى قەدىرلىكىم، ئالدىرىشىنىڭ ھاجىتى يوق.

يابىرا ماقۇللۇق نەزىرى بىلەن قاراپ ئورنىدىن تۇردى.

— بالىنىڭ ئۇيقۇسى كېلىپ قالدى، ھۇجرىمىزغا چىقايلى.

رەبھانىدىن يۇسۇپنى كۆتۈرۈپ ماڭدى.

3

يۇسۇپنىڭ ئايغى چىققاندا، بويانقار بىلەن ئايسىلىكنىڭ تويى بولدى. بۇ باش ئەتىياز مەزگىلى ئىدى. غۇر - غۇر شامال ئەمدى يەردىن باش كۆتۈرگەن بۇغداي مايسىلىرىنى يەلپۈندۈرۈپ، يىگدىن ياپراق چىقارغان دەل - دەرەخلەرنى ئىرغاڭشىتاتتى. ئەگىز سۇيى بىلەن تولغايغان چۇ دەرياسى شارقىراپ ئاقاتتى. بالاساغۇن شەھىرى كوندىن - كونگە ئىللىپ، باغ - ھويلىلار كۆكىرىپ گۈزەللىشىپ كەتكەنىدى. مانا شۇنداق مەزگىلدە تۇغۇلغان يۇسۇپ دەل بىر ياشقا كىرگەندى.

بويانقار بىلەن ئايسىلىكنىڭ تويى بالاساغۇندا ئويلىغاندىنمۇ ئارتۇق سۆز - چۆچەك پەيدا قىلدى. توغرىسىنى ئېيتقاندا، بۇ سۆز - چۆچەكنى پەيدا قىلغان شاد - خۇراملىق ئىچىدە ئۆتكەن توي بولماستىن، بۇ توينىڭ بولۇشىغا جان - جەھلى بىلەن قارشى تۇرغان ئادەملەر ئىدى.

ئايتولۇننى ئوغلىغا ئېلىپ بەرگۈسى بار بولۇنبەگ، غەزنەۋىلەر ئېلىدىن قايتىپ كېلىپ، بوزاغۇنىڭ ئويچان، كەم سۆز بولۇپ قالغىنىدىن ئەجەبلەندى:

— ئوغلۇم، روھىڭ كۆتۈرەڭگۈ، خۇشخۇي ئىدىڭ. نېمىشقا جىمغۇر، خامۇش بولۇپ قالدىڭ؟ قىلىچۋازلىقتا بىرسىدىن يېڭىلىپ قالدىڭمۇ؟ چېلىشىشتا يانپېشىڭ يەرگە تېگىپ ئابرۇيۇڭ تۆكۈلدىمۇ؟ نېمە بولدۇڭ زادى؟

بۇ سوئاللار بوزاغۇنىڭ يۈرىكىگە خەنجەردەك سانجىلدى. ئۇ تامدەك تاتىرىپ كېتىپ، ئاتىسىغا كەينىنى قىلىۋالدى.

— ھەزرىتىم، بالىنى ئۆز ھالىغا قويسىلا، ئوغلىمىز قى-

لىچۋازلىقتا يېگىلىپ قالغاندىنمۇ، چېلىششتا يىقىلغاندىنمۇ ئو-
سال ھالغا چۈشۈپ قالدى، — دېدى بوزاغۇنىڭ ئانىسى ئايىنۇ
يىغلامسىراپ.

— زادى نېمە بولدى؟ مەن ھايات تۇرۇپ ئوغلۇمنىڭ
بېشى سىلىنىپ قالسا، خەق نېمە دەيدۇ؟ ئېيتىڭ، مەن كەتكەن-
دىن كېيىن نېمە ئىشلار يۈز بەردى؟

— ھەزرىتىم، سىلى غەزنەۋىلەر ئېلىگە كەتكەندىن كې-
يىن، ئوغلىمىزغا جاھاندىكى ھەممە دىشۋارلىق بىر يولى كەل-
دى. ئايتولۇنىڭ تويى بولدى. سىلىنىڭ يوقلۇقلىرى بەكمۇ
بىلىندى. بىچارە ئوغلۇم بەكمۇ ئازابلاندى.

— نېمىلەرنى دەۋاتىسەن خوتۇن، رەيھاندىن قىزىنى
كىمگە بەردى؟

— كىمگە بېرەتتى، چاغرىبەگ ئادامتوغرىلىنىڭ ئوغلى
ئالىپ ئۇدمىشقا بەردى. يۈزىمىزنى قىلمىدى ئۇ لاتىپۇرۇش،
سىلى بولسىلا ئۇنداق قىلالمايتتى.

ماموق ياستۇققا يۆلىنىپ يانپاشلاپ ياتقان بولۇنبەگ ئاچ-
چىقىدا رۇسلىنىپ ئولتۇردى. سەمرىپ تاغاردەك تىقىلىپ كەت-
كەن خوتۇنىنىڭ لىغىلداپ تۇرغان كۆكسىدىن كۆزىنى ئېلىپ،
قاپىقىدىن قار ياغدۇرۇپ ئولتۇرغان ئوغلىغا قارىدى.

— سېنى مەن قوي - قوزىلارغا ئارام بەرمەيدىغان
چىلبۆرە دەپ بىلەتتىم. ئەجەبا، بىر ئوغلاقنىڭ قارنىنى يېرىۋې-
تەلمەپسىنا. قاراپ تۇرۇپ تارتقۇزۇپ قويغىنىڭنى قارا! ئەل -
جامائەت ئالدىدا ئۆزۈڭلا يەرگە قاراپ قالماي، مېنىڭمۇ يۈزۈمنى
تۆكۈپسەن دۆيۈز، — بولۇنبەگ قولىنى شىلتىپ خوتۇنىنىڭ
قولىدىكى پىيالىنى چۈشۈرۈۋەتتى. ناۋات سالغان زەپە چاي
ئايىنۇنىڭ ئېتىكىگە تۆكۈلدى.

— ھەزرىتىم، ئۆزلىرىنى بېسىۋالسىلا، ئەمدى باشنى تاشقا
ئۇرغان بىلەن ئورنىغا كەلمەيدۇ. توي بولۇپ بولدى. قوزئور-

دۇدا باي زەردارلارنىڭ قىزى ئاز ئەمەس. بۇغراخان، ئىلىكخان جەمەتىدىكىلەرنىڭ قىزلىرىمۇ بار، تاللاپ ئېلىپ بەرسەك بولىدىغۇ.

— بولدى، ئۇيلەنمەيمەن، — بوزاغۇ ئانىسىنىڭ سۆزىنى بۆلدى، — ئۇدمىش بىلەن ئايتولۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىمەن! — چاچراپ تۇرغان بوزاغۇ، ئاسقۇدىكى قىلىچىنى ئېلىپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى.

— توختا! ئۆزۈڭنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرمەكچىمۇ سەن! — بولۇنبەگ قوپۇپ ئۇنىڭ ئالدىنى توستى، — ئاتاق - نامى چىققان ئۇيغۇر ئالىپ بىلەن ياغمىلاردىن بولغان كاتتا زەردارنىڭ قىزىنى ئۆلتۈرۈپ ھۆددىسىدىن چىقالامسەن؟ ھازىر قارلۇقلارنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەن ۋاقىت. ياغمىلار كۈچلۈك، ئۇلار ئۆزلىرىنى پۈتۈن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ يېتەكلىگۈچىلىرى دەپ بىلىدۇ، ھاكىمىيەت ئۇلارنىڭ قولىدا، بىز قارلۇقلار تەڭ كېلەلمەيمىز. پەيت كۈتۈش كېرەك. سائىتى كەلگەندە ياغمىلار بىزگە ئورۇن بوشىتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ، رەيھاندىن بەگىنىڭ قىزلىرى، بايلىقى بىزنىڭ بولىدۇ. شۇنى ئېسىڭدە تۇتقىنكى، دۈشمىنىڭنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىشقا ئىشەنچ قىلالمىساڭ، قىلىچىڭنى قىنىدىن ھەرگىز سۇغارما.

بولۇنبەگ بۇ سۆزنى بىكار قىلمىغانىدى، راستىنى دېگەندە ئۆزىدە ئىشەنچ يوق ئىدى. باش ۋەزىر بولغان بىلەن پۈتۈن ھوقۇق مەنسۇرخاننىڭ قولىدا ئىدى. ئۇ پەقەت مەسلىھەت بېرىش، مەلۇم قىلىش، يولىيورۇق سوراش، پەرمان - يارلىقلارنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى نازارەت قىلاتتى، دۆلەت ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلاتتى. غەربىي مەنسۇرخاننى چاڭگىلىغا ئېلىش ئىدى. بۇ جەھەتتىن دوقاقبەگ بىلەن ھەمنەپەس ئىدى. بۇغرا قاراخان مەرھۇم ئاكىسىغا ئوخشاش ئۇلارغا قويرۇقىنى تۇتقۇزمايۋاتاتتى. بولۇنبەگ بولسا سەۋرچانلىق بىلەن پەيت كۈتەتتى.

ئۇ، مەنسۇرخاننىڭ ھەمىشە يۈسۈپ قادىرخاندىن گۇمانلىنىدى-
غانلىقىنى، تەختنى تارتىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ يۈرىكى پوكۇل-
داپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، ئوتنىڭ ئۈستىگە ياغ چېچىپ
ھىيلە ـ مىكىر ئويلايتتى. مەنسۇرخاننىڭ ئاغزىدىن كىرىپ
بۇرنىدىن چىقىپ، خېلى ئىشەنچىسىگە ئېگە بولۇۋالغانىدى. شۇ
سەۋەبتىن بولسا كېرەك، بۇغرا قاراخان ئۇنى غەزنەۋىلەر ئېلىگە
ئەلچى بولۇپ بېرىشقا بۇيرۇغاندا «باش ئۈستىگە» دەپ يولغا
چىققانىدى. توققۇز جۈپ قىز كېنىزەك، توققۇز جۈپ ئەر غۇلام،
قىرىق تۆگىگە ئارتىلغان چاڭئەن تاۋىرى، قىرىق پارچە خوتەن
گىلىمى، مىڭ كۈمۈش يامبۇ، توققۇز كېسەك ئالتۇن، قەشقەر
تۆمۈرچىلىرى سوققان ئالتۇن ساپلىق قىلىچ، گۇرزە، توققۇز
جۈپ گۆھەر قاتارلىق سوۋغات سۇلتان مەھمۇتخانغا ئەرزىپ،
بولۇنبەگ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى قىزغىن كۈتۈۋالدى، ئوردا
تەكىيەخانىسىغا چۈشۈرۈپ ئىلتىپات كۆرسەتتى.

بولۇنبەگ يەرگە باش قويۇپ:

— بۇغرا قاراخان مەنسۇرخان ھەزرەتلىرى، قىزى قۇن-
چۇيي دىلسوز بىكەنى ئالىپ ئوغۇللىرى مەسئۇد تېكىنگە
ياتلىق قىلىشنى شەرەپ بىلىدۇ، — دېگەنىدە، ئالتۇن
تەختتە بۇرۇت تولغاپ ئولتۇرغان مەھمۇتخان باش
لىڭشىتىپ كۈلۈمسىرىدى.

— بۇغرا قاراخان مەنسۇرخاننى ئۆز ئىنىمدەك كۆرىمەن.
ئۇنىڭغا ھەرقانداق ۋاقىتتا ياردەم بېرىشنى خالايمەن، يالۋاچ.
ئۇزاقتا قالماي، كېلىننى ئېلىپ كېلىشكە ئوغلۇمنى ئە-
ۋەتىمەن، — دەپ بولۇنبەگكە خىلئەت تەقدىم قىلدى. مىسىر-
نىڭ يوللۇق يىپەك شايىسىدا تىكىلگەن زەر تۆكمىلىك تون،
سەمەرقەنت ئارغىمىقى، گۆھەر كۆزلۈك كۈمۈش كەمەر، كۈ-
مۈش ساپلىق قىلىچ ـ قالقان ۋەزىرنى غايەت خۇش قىلىۋەتتى.
مەنسۇرخانغا ئالتۇن تاج، خانىش سارا ئالتۇن تارىمغا گۆھەر

كۆزلۈك ئالتۇن ئۇتىقات، سەمەرقەنتنىڭ ھىلىلە رومىلىنى، مەلى-
كە دىلسوزغا ئالماس كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈك، پەرغانىنىڭ يول-
لۇق ئەتلىسىدىن تىكىلگەن يەتتە قات كۆڭلەك، ھەرەمنىڭ قارا
پۇركەنجىسىنى سوۋغات قىلىپ ئۇنىڭدىن ئەۋەتتى.

غەزنە شەھىرىدىن تېرىسىگە پاتماي كەلگەن بولۇنبەگنىڭ
ئۆيىگە كىرىپلا ئايتولۇنىنىڭ تويى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ئەرۋاھى
ئۇچتى. قاتتىق ئاچچىقلاندى. پەيتىنى تېپىپ ھاجىپنىڭ ئەدىپى-
نى بەرمەكچى بولدى.

ھالبۇكى، رەيھانىدىن يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ-
نىڭ: ئوردىدىن زىنھار ئايرىلغۇچى بولماڭ، دېگەن سۆزىنى
قايتا — قايتا ئويلاندى. بۇ سۆزدە مەنسۇرخانغا يېقىنلىشىڭ،
دېگەن مەنە بار ئىدى. يېقىنلىشىڭ دېگىنى، نىيىتىدىن ياندۇ-
رۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆرۈڭ، دېگىنى ئەمەسمۇ. بۇنىڭغا سەل قارىسام
بولمىغۇدەك. ياخشى — يامانىنى پەرق ئەتمەي، كىم خۇشامەت
قىلسا شۇنى ئۆزىگە يېقىن بىلىدىغان مەنسۇرخاننى، ئوردۇكەنت-
كىمۇ لەشكەر تارتىپ بارمايدىغان، غەزنەۋىلەر بىلەنمۇ تىل
بىرىكتۈرمەيدىغان قىلىپ قويۇش كېرەك، دېگەن يەرگە كەلگەن
رەيھانىدىن پۇرسەت تاپسىلا مەنسۇرخانغا كۆرۈنۈش قىلىپ،
مۇلايىملىقى، گەپ — سۆزىنىڭ ئورۇنلۇق، خىزمىتىنىڭ نۇقسانى-
سىزلىقى بىلەن ئۇنىڭ نەزىرىنى تارتتى. بولۇنبەگ، دوقاقبەگ-
لەرنىڭ چېقىشتۇرۇشى بىلەن ئاغىچى ئۇلۇغلىق ۋەزىپىسىدىن
رەيھانىدىننى قالدۇرۇۋەتكىنىگە مەنسۇرخان ئەپسۇسلىنىپمۇ قال-
دى. ئۆزىدىن كۈچلۈك دۈشمەننى تەسىرلەندۈرۈپ، يامان نى-
يىتىدىن ياندۇرۇش — ياخشى نىيەتلىك، جۇرئەتلىك غەيۇر
كىشىلەرنىڭلا قولىدىن كېلىدىغان ئالىيجاناب خىزمەتتۇر. رەيھا-
نىدىن ئەنە شۇنداق قىلدى.

ئانار، ئەنجۈر پىشقان باش كۈزنىڭ بىر كۈنى، سۇلتان
مەھمۇتخاننىڭ ئوغلى شاھزادە مەسئۇد بىرنەچچە ۋەزىر، ئەمىر-

نىڭ ھەمراھلىقىدا نەچچە يۈز ياساۋۇل، نۆكەرلەر بىلەن بالاسا-غۇنىنىڭ قۇت دەرۋازىسىدىن كىرىپ كەلدى. مەنسۇرخان ئۇلار-نى يەتتە چاقىرىم يەرگە بېرىپ كۈتۈۋالغانىدى. ئۇ قىرىق كۈن توي قىلىپ بەردى. تويغا چۈشكەن سوۋغاتلار ئىچىدە رەبھانىد-دىن ئائىلىسىنىڭ ئېلىپ كەلگىنى ھەم كۆپ، ھەم قىممەت باھالىق بولۇپ، بارلىق دۆلەت ئەركانلىرىنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كەتكەنىدى. ئۇ، بالاساغۇنغا كەلگەن رۇم سودى-گەرلىرىدىن سېتىۋالغان كاككۇك سائەت، قەشقەر زەرگەرلىرىگە ياساتقان ئالتۇن تاج، تۆت پەسىلنىڭ مەنزىرىسى نامايان قىلىن-غان تۆت پارچە گۈللۈك گىلەم، مەلىكە دىلسوزغا ئاتاپ ياساتقان بىر جۈپ بىلەزۈك بىلەن ئالماس كۆز قويۇلغان ئۈچ دانە ئالتۇن ئۈزۈك، يۈز ئاق قاشقا تورۇققا ئارتىلغان يۈز تاي كىمخاب — دۇردۇن ئېلىپ كەلگەنىدى.

بۇ سوۋغاتلار مەنسۇرخانغا ناھايىتى يېقىپ كېتىپ، رەبھا-نىدىنغا بولغان قارىشى دەرھال ئۆزگەردى. ئۇ، مەرھۇم ئاكىسى تۇغانخاننىڭ جەڭگاھتىن غەلىبە بىلەن كېلىشىنى تەبرىكلەپ ئۆتكۈزگەن كاتتا مەرىكىسىگە رەبھانىدىننىڭ باشچىلىق قىلغانلى-قىنى ئېسىگە ئېلىپ، توي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى بولۇنبەگكە ئەمەس، ئۇنىڭغا تاپشۇردى. تويىنىڭ قىرىق بىرىنچى كۈنى شاھزادە مەسئۇد ناھايىتى رازى بولغان ھالدا مەلىكە دىلسوزنى ئېلىپ ئېلىگە قايتتى. مەنسۇرخان شۇ كۈنى كەچتە ھەرەمدىكى خاس ھۇجرىسىغا رەبھانىدىننى چاقىرتتى، ئۈچ قات كىمخاب يېكەنداز ئۈستىدە يېنىغا ئولتۇرغۇزدى.

— ھاجىپ، مەن سىزدىن ناھايىتى مىننەتدار بولدۇم، — دېدى ئۇ سۆز باشلاپ، — قىرىق كۈن داۋاملاشقان توي ئىشلىرىغا ناھايىتى ياخشى يېتەكچىلىك قىلدىڭىز. مېھمانلار زېرىكمەپ قالمىدى، يىراق - يېقىندىن كەلگەن ئەر - ئايال مېھمانلار رازى بولۇپ ئۇزىدى. توي جېدەل - ماجىراسىز،

خۇشال ــ خۇرام، ئۇبدان ئۆتتى. بوگۇ بىلگە[1] ئىكەنسىز. باشقا يۇغرۇشلار، ھاجىپلار، سۇباشى، تارخانبەگلەرمۇ سىزگە يېتەل-مەيدىكەن، — مەنسۇرخان سۆزدىن توختاپ، خاس غۇلامى داستىخانغا كەلتۇرگەن ئالتۇن جامدىكى ئانار شەربىتىنى رەيھانىدىنغا تۇتتى، — بەزىلەرنىڭ سۆزلىرىگە ئالدىنىپ سىز-نى ئىشەنچىسىز ساناپ، ئاغچى ئۇلۇغلىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىغىنىمغا پۇشايمان قىلدىم. بۇ ۋەزىپىنى ئۆتەۋاتقان ئارغۇن جالالىدىن ناقابىل ئادەم ئىكەن. ئۇنىڭ دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ــ چېچىپ ئىسراپ قىلىۋاتقىنى توغرىسىدا سىزدىن باشقا ھاجىپلار، يۇغرۇشلار، بەگلەر مېنى ۋاقىپلاندۇرۇپ كەلدى. پە-قەت سىزلا بۇ توغرۇلۇق ماڭا ئېغىز ئاچمىدىڭىز. خىزمىتىڭىزنى باشتىن ــ ئاخىر بەجانىدىل، ساپ دىللىق بىلەن ئادا قىلىپ كېلىۋاتقىنىڭىزنى كۆزدە تۇتۇپ، ئاغچى ئۇلۇغلىق كۇرسىغا ئولتۇرۇشىڭىزنى خالاپ قالدىم. شۇنى بىلگۇم كېلىدۇ، ئارغۇن جالالىدىننىڭ خىزمىتىدىكى نۇقسانلارنى راستىنلا بە-لەلمىدىڭىزمۇ ياكى بىلىپ تۇرۇپ بىلمەسلىككە سال-دىڭىزمۇ؟

رەيھانىدىن ئورنىدىن تۇرۇپ جاۋاب بەرمەكچى بولۇۋ-دى، مەنسۇرخان ئۇنىڭ پېشىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزۇۋالدى.

— ئولتۇرۇپ سۆزلەڭ، دوستۇم، — ئۇ «دوستۇم» دې-گەن سۆزنى ئالاھىدە سۆيۈنۈش بىلەن ئۇنلۇك ئېيتتى. رەيھا-نىدىن سىنچى نەزىرى بىلەن قاراپ سورىدى:

— ئالىيلىرى راستىنلا ماڭا ئىشىنەمدىلا؟

— ئىشەنمىسەم بۇ خاس ھۇجرامدا سىز بىلەن سىردى-شىپ ئولتۇرمىغان بولاتتىم.

---

① بوگۇ بىلگە — مۇتەپەككۇر، ئالىم، بىلىملىك، دانىشمەن ئۇستاز.

— مەنمۇ ئالىيلىرىغا ئىشىنىمەن، شۇڭا ھەممىشە خىزمەت-لىرىدە بولۇشنى ئىستەيمەن. ئالدىلىرىدا كۆڭلۈمدىكىنى دەي، مېنىڭ بۇ دۇنيادا ئەڭ يامان كۆرىدىغىنىم چېقىمچىلىق بىلەن جان باقىدىغان سۇخەنچى. شۇڭا ئارغۇن جاللىدىنىڭ دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ — چېچىپ خورىتىۋاتقانلىقىنى سەز-گەن بولسامۇ، ئۆزلىرىگە مەلۇم قىلمىدىم.

— دۆلەتكە، ئاۋامغا زىيان يەتكۈزگۈچىنى ئاشكارىلاش، مەلۇم قىلىشمۇ چېقىمچىلىق بولامدۇ ھاجىپ؟

— ياق، ئالىيلىرى، دەلىل — ئىسپاتى تولۇق بولسا، بۇنى دەرھال ئەل — يۇرتقا ئاشكارىلاپ، بۇغرا قاراخانغا بىلدۈرۈپ، گۇناھكارنى جازاغا تارتىشقا ياردەملەشكەن كىشى ھەرگىز سۇ-خەنچى ھېسابلانمايدۇ. بەلكى ھەقىقىي ئەل غەمگۈزارى ئىكەنلى-كىنى نامايان ئەتكەن بولىدۇ.

— توغرا ئېيتتىڭىز، ھاجىپ، ئەمما سىز نېمىشقا ئارغۇن جاللىدىنىڭ دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ — چېچىۋاتقانلىقىنى، خانلىقىمىزنىڭ مال — مۈلكىگە خىيانەت قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ ماڭا مەلۇم قىلمىدىڭىز؟

— چۈنكى مېنىڭ ئورنۇمغا ئۇنى ئۆزلىرى تەيىنلىگەن تۇرسىلا.

مەنىلىك بۇ جاۋاب مەنسۇرخاننى ئويلاندۇرۇپ قويدى: «بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرنىڭ چېقىشتۇرۇشى بىلەن رەبىھانىدىن بەككە بولغان ئىشەنچىمنى يوقاتقانلىقىم، ئىدىشچى باشى بولغان بىر شارابخورنى ئاغىچى ئۇلۇغى قىلىپ كۆتۈرگىنىم راست. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مەن ئىشەنگەن ئادەم ئۈستىدىن ماڭا مەلۇمات بېرىشكە كىممۇ پېتىنالىسۇن؟...»

— سىز مېنى يامان يەردىن تۇتۇۋالدىڭىز ھاجىپ. سىز-نىڭ نېمە ئۈچۈن مەلۇم قىلمىغانلىقىڭىز چۈشىنىشلىك بولدى. «توغرا قىلمىغانلىقىنى چۈشىنىشكە باشلىغاندەك قىلىدۇ،

ئەمدى ئۇنى يامان نىيىتىدىن ياندۇرۇش كېرەك.» كۆڭلىگە بۇ خىيال كەلگەن رەيھانىدىن شەربەتتى ئىچىپ تۇرۇپ دېدى:

— غەزنەۋىلەر سۇلتانى بىلەن دوست بولۇپلا قالماي، بەلكى قۇدا — يېقىن تۇغقان بولۇپ قالدىلا. ئەمدى خانلىقىمىز ئەمىن تاپىدىغان، ئەلمۇ روناق تاپىدىغان بولدى ئالىيلىرى. بۇنىڭدىن پېقىر ناھايىتى خۇرسەن.

مەنسۇرخان نېمىدەپ جاۋاب بەرسەم بولار، دېگەندەك قىلىپ، تىكەندەك يېرىك، سارغۇچ ساقىلىنى سىيپاپ، پەردىلىرى قايرىۋېتىلگەن قوش راملىق دېرىزىدىن ھەرەم بېغىغا كۆز سالدى. دەل — دەرەخ، گۈل — گىياھلارنىڭ سارغايغان يوپۇرماقلىرى پىرىلداپ يەرگە چۈشۈۋاتاتتى. خاس مەھرەم كۈمۈش تەلەڭگىدە ئېلىپ كىرگەن ئىككى كاسا قوغۇننى مەنسۇرخاننىڭ، مىس تەلەڭگىدىكى ئىككى كاسا قوغۇننى رەيھانىدىننىڭ ئالدىغا قويدى.

— دېگەنلىرىڭىز ياخشى ئارزۇ، ھاجىپ،— مەنسۇرخان سۆزلەۋېتىپ، سېپىغا ئالماس كۆز قويۇلغان خەنجىرى بىلەن يونۇپ بىر پارچە قوغۇننى ئاغزىغا سالدى، شېرىنلىكىدىن تامدىقىنى چېكىپ لەززەتلەندى،— مەغرىپ تامانغا نىسبەتەن ئەمىنلىكتىن ئۈمىد زور بولسىمۇ، ئەمما مەشرىق تاماندا ئەمىنلىكتىن تېخى ئۈمىد باردەك ئەمەس،— ئۇ بىر تىنىۋېلىپ، بىلىندۇرمەي رەيھانىدىنغا زەن قويدى. ھاجىپنىڭ چىرايىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىغانلىقىنى كۆرۈپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى،— مەشرىقتىمۇ ئەمىنلىك بولۇشى زۆرۈر. بۇ ئەمىنلىك بولمىسا مەن تەختتە قانداقمۇ خاتىرجەم ئولتۇرالايمەن؟

رەيھانىدىن دېرىزىدىن كۆزىنى ئېلىپ مەنسۇرخانغا باقتى:

— مېنىڭچە، مەشرىق تامانىدىن ئەنسىرەشنىڭ ھاجىتى يوق، ئالىيلىرى، قىتانلارنىڭ باستۇرۇپ كېلىدىغانلىقى توغرۇلۇق ھېچقانداق خەۋەر ئىشىتمىدۇق.

— مەن قىتانلارنى دېمىدىم ھاجىپ، يۈسۈپ قادىرخاننى دەۋاتىمەن.

— ئوردۇكەنت دىيارىنىڭ بۇغراخانى بولغان بىر نەۋرە ئاكىلىرىدىن نېمىشقا خاتىرجەم بولالمايلا ئالىيلىرى؟

مەنسۇرخان قولىدىكى خەنجەرنى ئوينىتىپ سۆزگە كىرىشتى:

— سىز بىلىسىز، يا بىلمەيسىز ھاجىپ، مەن ئىلىكخان بولۇپ ئۆزگەندە تەختتە ئولتۇرغان چېغىمدا، يۈسۈپ قادىرخان دەسلەپ غەزنەۋىلەر بىلەن، كېيىن ئاكام ئەخمەت توغانخان بىلەن بىرلىشىپ مېنى يوقاتماقچى بولدى. شۇ چاغدا ئۇدۇن پادىشاھى سۇللاغقا لەشكەر تارتىپ كېلىپ، ئۇ بىر نەۋرە ئاكامنى ماۋارەئۇننەھردىن قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغانىدى. ئۇ قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئۇدۇن پادىشاھىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇدۇن دىيارىغىمۇ ھۆكۈمران بولۇۋالدى. باغداتتىكى دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ خەلىپىسى ئۇنىڭغا «مەلىكۇل مەشرىق»[1] دېگەن نامنى بېرىپ تېخىمۇ يوغىنىتىۋەتتى. مەن ئاكام توغانخانغا ناماقۇل بولۇپ، ئۇنىڭ ئەمرىگە بويسۇنىدىغانلىقىمنى بىلدۈردۈم. ئۇ ماڭا ئىشىنىپ ئىلتىپات كۆرسىتىدىغان بولدى. قىتانلار باستۇرۇپ كەلگەندە، مېنى ئورنىغا نائىب قاراخان قىلىپ جەڭگە ماڭغانلىقىنى بىلىسىز. مەنمۇ نۇرغۇن لەشكەرلىرىمنى ئۇنىڭغا قوشۇپ ئاتلاندۇردۇم. ئەمما يۈسۈپ قادىرخان بىر نۆكەرنى ياردەمگە ئەۋەتمىدى. ئاكام ۋاپات بولۇپ ئورنىغا قاراخان بولغىنىمدىن كېيىنمۇ بەيئەت قىلىدىغانلىقى توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى. ئۇنىڭغا قانداقمۇ ئىشەنگىلى بولسۇن؟ ئۇنىڭ ھازىر تازا قۇدرەت تاپقان ۋاقتى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇنى قۇزئوردۇغا

① مەلىكۇل مەشرىق» — شەرق پادىشاھى دېگەن مەنىدە بولۇپ، باغدات خەلىپىسى يۈسۈپ قادىرخاننى شۇ نام بىلەن ئاتىغان.

لەشكەر تارتىپ كەلمەيدۇ، دەپ ئېيتالامسىز؟ مەن شۇڭا خاتىر-جەم ئەمەس، ھاجىپ.

— ئېيتالايمەن ئالىيلىرى. ئەگەر يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ قوز ئوردۇغا باستۇرۇپ كېلىش نىيىتى بولسا، ئەخمەت تۇغانخان تەختكە چىققاندىلا لەشكەر تارتىپ كېلەتتى، بۈگۈنكى كۈنگىچە ئۇنداق قىلمىدى. دېمەك، ئوردوكەنت بۇغراخاننىڭ بۇ يەرگە لەشكەر تارتىپ كېلىش نىيىتى يوق. ئۇنىڭ مانا شۇنداق جىم تۇرۇشى بەيئەت قىلغانلىقى، ئالىيلىرىغا كىمنىڭ ئۇنى بەيئەت قىلمايدۇ، دەپ ئېيتقانلىقىنى بىلمەيمەن. شۇنداق دەپ ئېيتقۇچىنىڭ ئۆزى قارا نىيەت.

— ماڭا ھېچكىم ئۇنداق دېگىنى يوق، — دېدى مەنسۇرخان تاتىرىپ كېتىپ. لېكىن شۇئان ئۆزىنى ئوڭلاپ قوشۇپ قويدى، — يۈسۈپ قادىرخان ئۆزىنى ۋەلىئەھدى ھېسابلايدۇ، ئەمەسمۇ؟ مەن شۇنى كۆزدە تۇتۇپ دەۋاتىمەن.

— ۋەلىئەھدى ئىكەنلىكى راستقۇ، خاقانىم، ئۇ بۇغرا قاراخان ھارۇن ھەسەن بىننى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى، ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئەۋرىسىغۇ...

— بولدى بەس! — رەيھانىدىننىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى مەنسۇرخان كەسكىن ھالدا، — مېنىڭ كىمنىڭ نەسلىدىن ئىكەنلىكىمنىمۇ بىلىدىغانسىز، ھاجىپ؟

— ئەلۋەتتە، — رەيھانىدىن ئىزاھات بېرىشنى خالىماي جىم بولدى.

— بىلىپ قويۇڭكى، مېنىڭ ئاتام سېيىت ئەلى ئارسلانخان غازى. بوۋام ئالىپ تىكىن ئوبۇل پەتتاھ بىننى ئەبۇنەسىر سامانى. چوڭ بوۋىمىز سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان. ئۇنىڭ قىزى مەلىكە نۇرئەلانۇر خېنىم — مېنىڭ مومام — بۇغرا قاراخان بولغان ئاتامنىڭ ئانىسى. مەن ئاتا تەرەپتىنمۇ، ئانا تەرەپتىنمۇ شاھ — سۇلتانلاردىن بولغان پەيغەمبەر ئەۋلادىمەن. شۇڭا

ھەقىقىي ۋەلىئەھدى مەن بولۇشۇم كېرەك، چۈشەندىڭىزمۇ؟

مەنسۇرخان سۆزىنى تۈگەتكىچە چىڭقىلىپ كەدىنىگىچە قىزىرىپ كەتتى. ئۇ بۇغرا قاراخان بولغاندىن بېرى سەمرىپ، توغرىسىغا يوغىناپ كېتىۋاتاتتى. كۈندىن - كۈنگە ئايدىڭ باش بولۇپ قېلىۋاتاتتى. شۇڭا ئىككى يۈكەم سەللە ئورالغان تاجنى بېشىدىن كېچىسى ئالمىسا كۈندۈزى ئالمايتتى.

ئۇ ئىسسىپ كەتكەن بولسا كېرەك، مىسىرنىڭ ئېسىل يىپەك شايىسىدىن تىكتۈرگەن تونىنىڭ ئۈستىدىن باغلىغان كەمىرىنى بوشىتىۋېتىپ كېرىلىپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ ئوردا ئىچىدىمۇ، جامائەت ئارىسىدىمۇ ھۆرمىتى چوڭ، ئورنى ئۈستۈن بولغان ھاجىپ رەبىھانىدىنىڭ ھەر جەھەتتىن ئۆزىنى قوللىشىنى، ئۆزىگە يېقىن تۇرۇشىنى شۇنچە خالايتتىكى، ئۆزىدىن يىراقلاپ كېتىشىگە يول قويغۇسى كەلمەيتتى. ئۇنىڭ ئوچۇق سۆزلۈكى، راستچىللىقى مەنسۇرخاننى قايىل قىلغان، شۇنداقلا گۇمانلاندۇرۇپمۇ قويغانىدى. قەبىلىلەر ئارا ھەيۋىتى، تەسىرى بار بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر كۈندە نەچچە قېتىم ساداقىتىنى بىلدۈرۈپ تۇرسىمۇ، سەممىيىتىدىن شەكلىنەتتى، ھىيلە - نەيرەڭلىرىدىن چۆچۈيتتى. شۇڭا ئۇلارنىڭمۇ ئۆزىگە يېقىن تۇرۇشىغا، ئۆزىنى داۋامەت قوللىشىغا موھتاج ئىدى.

رەبىھانىدىن سۆز باشلاپ مەنسۇرخاننىڭ خىيال قۇشىنى كۆككۆل دەرىخىدىن ئۇچۇرۇۋەتتى.

— چۈشەندىم ئالىيلىرى. ئەگەر بۇغرا قاراخانلىق تەختىدە ئەمىن بولۇشنى ئىستىسىلە، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بىلەن ئىناق، ئىتتىپاق بولۇپ، ئەلگە تىنچلىق، ئاسايىشلىق بەخش ئېتىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. پىتنە - پاساتلارغا ئالدىنىپ يېنىكلىك قىلىنسا، ئاۋامنىڭ، ئەل - يۇرتنىڭ ئارزۇ - تىلىكىگە خىلاپلىق قىلىنسا، مەملىكەتتە تىنچلىق، ئەمىنلىك بولمايدۇ. بۇ ھەممىدىن خەۋپلىك، ئالىيلىرى.

مەنسۇرخان باش لىڭشىتىپ، ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلىدى-
غانلىقىنى بىلدۈرۈپ دېدى:

— ھاجىپ، سىز راستىنلا يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ماڭا بويۇنتاۋلۇق قىلماسلىقىغا ئىشىنەمسىز؟

— ئەلۋەتتە، سىلى قىلىچ كۆتۈرمىسىلە، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرمايدۇ.

— يۈسۈپ قادىرخاننى قۇزئوردۇغا باستۇرۇپ كەلمەيدۇ، دەپ ئويلايدىكەنسىز — دە.

— شۇنداق، يىراقتىن خىرىس قىلىشمايمۇ، ئەھۋالنى چۈشەنگىلى، يۈز بەرگەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلغىلى، بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ سىرداشقىلى، ئاداۋەتنى تۈگەتكىلى بولىدۇ. بۇنىڭغا ئىشىنىسىلە، ئالىيلىرى.

— ماقۇل، مەن بۇنىڭغا ئىشىنىدىم. ئەمدى سىزنى چاقىرتىشىمدىكى يەنە بىر زۆرۈرىيەتنى ئېيتاي. بۇ ئاۋامغا مۇناسىۋەتلىك ئەمەس، ئۆزۈمگە تەئەللۇق خۇسۇسىي ئىش، — دېدى مەنسۇرخان ئاۋازىنى پەسلىتىپ ۋە رەيھانىدىنىنى، خاس مەھرەملەر ئارقا — ئارقىدىن ئېلىپ كىرگەن تاماقلارغا تەكلىپ قىلدى.

— ئېيتسىلا ئالىيلىرى، ئەگەر پېقىرنىڭ ياردىمى كېرەك بولسا باش ئۈستىگە، — رەيھانىدىن بېشىنى يېنىك ئەگدى.

— ئاكام ئەخمەت تۇغانخان ۋاپات بولۇپ مەشرىقتىن مەغرىبكە سوزۇلغان كاتتا مەملىكەتنى ماڭا قالدۇرۇپ كەتتى، — مەنسۇرخان بىردەم تۇرۇۋېلىپ سۆزىنى، ئاستا داۋام قىلدى، — شۇنداقلا تۆت خوتۇنى، يىگىرمىدىن ئارتۇق چۆرىسىمۇ قالدى. خوتۇنلىرىنىڭ ئىچىدە ئالتۇن تارىم قۇنچۇيى ئادىرا پاراستى، نازاكىتى، ساھىبجامالى بىلەن ئەلگە تونۇلغاندۇر. بەلكىم ئاڭلىغانسىز. بۇ قۇنچۇيى ئوردۇكەنت قاراخانى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەڭ كىچىك سىڭلىسى، ھارۇن ھەسەن

بۇغراخانىنىڭ كەنجى قىزىدۇر. ئۇچ يېشىدا دادىسى ۋاپات بولۇپ، يۇسۇپ قادىرخانىنىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولغان، ھىجرىيەنىڭ 400 ــ يىلى ئاكام تۇغانخانغا ياتلىق قىلىنغانىدى. يىگىرمە ئۇچ يېشىدا تۇل بولۇپ قالدى. ئۇنىڭغا ئىچىم ئاغرىپ رەھىم قىلماقچى بولۇۋاتىمەن، ھاجىپ، ــ مەنسۇرخان ھەيبارلارچە كۇلۇۋىدى، چېقىر كۆزلىرى چاقناپ كەتتى.

ــ ناھايىتى ياخشى بولۇپتۇ ئالىيلىرى، ئۇ يېتىمەنىڭ بېشىنى سىلىسىلا، يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھمۇ خۇشال بولىدۇ. مۇشۇ ئارقىلىق ئاداۋەت يۇيۇلۇپ، مۇناسىۋەتلىرىمۇ ياخشىلىنىپ قالسا ئەجەب ئەمەس. قايسى تەرىقىدە رەھىم قىلماقچى بولۇۋاتىلا، خاقانىم؟

ــ ئەمرىمگە ئېلىپ تۇللۇق ئازابىدىن قۇتۇلدۇرايمىكىن دەيمەن، ھاجىپ. سىز ئەلچى بولۇپ قۇنچۇي ئادىرانىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ بەرگەن بولسىگىز.

ــ ئالىيلىرى، تەلەپلىرىنى قۇنچۇيغا يەتكۇزەي، ــ دېدى بۇغرا قاراخانىنىڭ بۇنداق نازۇك خىزمەتكە بۇيرۇيدىغانلىقى خىيالىغا كەلمىگەن رەيھانىدىن. ئۇنىڭغا بۇ خىزمەت ھار كەلگەن بولسىمۇ چاندۇرمىدى.

ــ مانا، سىز ماڭا ھەقىقىي دوست ئىكەنسىز، رەيھانىدىن بەگ. رەھمەت سىزگە، ئەتىلا ئاغىچى ئۇلۇغلىقىغا تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرىمەن، ــ مەنسۇرخان ھاياجىنىنى باسالماي ئۇنىڭ يەلكىسىگە قېقىپ قويىدى، ــ ھېچكىمگە بەرمىگەن خىلئەتنى سىزگە تەقدىم قىلىمەن، بۇ قېتىم قوبۇل قىلمىسىگىز بولمايدۇ.

ــ رەھمەت ئالىيلىرى، سىلى تاپشۇرغان بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداشقا تىرىشىمەن، ئەمما قۇنچۇي ئالىيلىرى كۇتكەندەك جاۋاب بەرمەي پېقىرنى تەڭلىكتە قويارمىكىن، دېگەن ئەندىشەممۇ بار.

— ياق، ياق، ھەرگىز ئۇنداق دېمەڭ، ھاجىپ. ياخشى سۆز تاشنى ئېرىتىدۇ، ئەمەسمۇ. شۇڭا ئەلچىلىككە سىزنى تاللىدىم. سىز ھەرگىزمۇ تەڭلىكتە قالمايسىز، ئۇ تۇسۇن ئاتنى كۆندۈرەلەيسىز.

شەھۋانىي ھەۋىسى غالىب كەلگەن ئادەم ئۆزىنى تۇتالمايدۇ، كۆزىگە ئايالنىڭ يالىڭاچ تېنىدىن باشقا ھېچنېمە كۆرۈنمەيدۇ، ئەقىل قۇشى كۆڭۈل قەپىسىدىن ئايرىلغان بولىدۇ. مەلىكە ئادىراغا مەپتۇن بولغان مەنسۇرخان ئۆزىنى تۇتالماي ئالدىراپ قالغانىدى. بۇنى سەزگەن رەيھاندىن، ئۇنىڭ سۆزىگە ئانچە ھەيران بولۇپ كەتمەي ئورنىدىن تۇرۇپ دېدى:

— ماڭا ۋاقىت بەرسىلە، ئالىيلىرى.

— ئۈچ كۈن، — ئۈچ بارمىقىنى كۆرسەتتى مەنسۇرخان ئورنىدىن تۇرۇپ.

رەيھاندىن ھەرەم قەسرىدىن ئۇزاپ چىققاندا، كۈزنىڭ غۇر - غۇر شامىلى شايى يەكتەكنىڭ پەشلىرىنى يەلپۈندۈردى. ئادار يۈگۈرۈپ كېلىپ خوجايىنىنىڭ بېشىغا قارا كۈنلۈكنى تۇتۇپ كەينىدىن ماڭدى. ھاۋا تۇتۇق بولۇپ، ئاسمان يۈزىنى قارا بۇلۇت قاپلاپ كەتكەنىدى. چاقماق چېقىپ، يامغۇر تامچىلىدى. بىر ئاتنى مىنىپ، ئىككى ئاتنى يېتىلەپ پادىشاھ ئاتخانىسىدىن چىققان بويانقار ئىتتىك كېلىپ سالام بەردى. ئۇ ھەر كۈنى قايتىدىغان چاغدا ئاتلارنى ئۆزى ئېلىپ چىقىپ، قېيناتىسى بىلەن بىرگە قايتاتتى.

رەيھاندىن ئۆي ئالدىغا كېلىپ، ئۆستەڭ بويىدا قىزتۇرمىش ئوينىۋاتقان ئوغلىنى كۆردى.

— بەگيۈسۈپ، — توۋلىدى ئۇ ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ.

ئىسمىنى ئاڭلىغان گۆدەك ئۇيان - بۇيانغا قاراپ، دادىسىنى

كۆرۈپلا يۈگۈردى. ئۇنىڭ بويىنىغا چۈشكەن قارا سىپكىلىكى ئىككى يانغا تاشلاندى.

— ئاپا، ئاپا!

رەيھانىدىن تىزگىننى ئادارغا بېرىپ، ئۆزىنى ئاتقان ئوغلىنى كۆتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭ قارا سىپكىلىكى لاي بولۇپ كەتكەنىدى.

— ھەممە يېرىڭ قۇم - لاي بولۇپ كېتىپتىغۇ بالام.

سەككىزىنچى باب

ئىز - دېرەكسىز غايىب بولۇش

1

يۈسۈپ تۈن بويى قىزىپ چىقتى. يابىرا پەقەت ئۇخلىمىدى. رەيھاندىن يېرىم كېچىدە ئۆزى بېرىپ، بالاساغۇندا نامى چىققان تېۋىپ — قۇدابىدىن ھېكىمنى چاقىرىپ كەلدى. ئۇ بالىنىڭ پېشانىسىنى تۇتۇپ، كۆز قارىچۇقلىرىغا قاراپ:

— شامالداپ قاپتۇ، ئەنسىرەپ كەتمەڭ، يەنە چىش چىقىشلى تۇرۇپتۇ، — دەپ دورا بېرىپ كەتتى. تاڭ يورۇغاندا بالىنىڭ قىزىتمىسى پەسلەپ ئۇخلاپ قالدى.

رەيھاندىن دادىسى بىلەن ناماز بامداتنى ئوقۇپ مەسچىتتىن كىرگەندە، يابىرا ئەتىگەنلىك چاينى تەييار قىلىپ، ئايۋان ئۆيگە داستىخان سېلىپ قويغانىدى.

چوڭ - كىچىك ھەممەيلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېيىشكە ئادەتلەنگەن بۇ ئائىلىدە بىرەيلەن يوق بولۇپ قالسا، ئىز - دېرىكىنى قىلىشاتتى. بەكتۇمۇر قاراپ:

— ئالىپ نەۋرەم قېنى؟ — دەپ سورىدى.

— ئۇكام ئاغرىپ قالدى بوۋا. يەنە چىش چىقىپتۇ تېخى، — دېدى ئايتمىش.

— نېمىشقا بىزگە ئېيتمىدىڭلار قىزىم. قىزىتىپ قالمىغاندۇ. چېچەك چىقتىمۇيا؟ — دېدى بەكتۇمۇر يابىراغا. ئۇ نەۋرى-

سىنى كۆرۈپ چىقىش ئۈچۈن قوپماقچى بولۇۋىدى، زەمۇران ئانا پېشىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزۇۋالدى.

— دادىسى، سەۋر قىلسىلا. بالىنىڭ كېسىلى ئەنسىرىگۈدەك ئەمەستۇ. چايىنى ئىچىۋېلىپ كۆرۈپ چىقسىلا.

قىزتىمىسى يېنىپ ئۇخلاپ قالدى. ھېلى ئېلىپ چىقىمەن ئانا، چايلىرىنى ئىچىۋەرسىلە،— دېدى يابىرا قېيىناتا، قېيىنانىسىغا چىنىدىكى سۇتلۇك چايىنى سۇنۇپ.

رەبىھانىدىن خىيالغا غەرق بولغاندەك كۆرۈنەتتى ۋە شۇ ھالىچە زۇۋان سۈرمەي چېيىنى ئىچىپ بولدى.

«ئوغلۇمنى خىيال بېسىۋاپتۇ. ئوردىدا يەنە بىر ئىش چىققان چېغى...» دەپ ئويلىغان بەكتۇمۇر گەپ قىلاي دەپ تۇرۇۋىدى، يۇسۇپنىڭ يىغلىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ:

— بالا يىغلاپ كەتتى، قاراپ ئولتۇرامسىلەر،— دەپ كايىدى.

يابىرا ئۆيگە ئىتتىك كىرىپ بۆشۈكتە يىغلاۋاتقان يۇسۇپكە ئەمچەك سالدى. بۆشۈك يېنىدا چاي ئىچىۋاتقان قىزتۇرمىش سەل سۇرۇلۇپ ئولتۇرۇپ نېمە ئۈچۈندۇر كۆزلىرىگە ياش ئالدى. ئۇ ئانا - ئانىسىنىڭ كىملىكىنى بىلمەيتتى.

يابىرا بالىنى بۆشۈكتىن ئېلىپ كىيىندۈرۈپ چىقىشىغا، رەبىھانىدىن قولىغا ئېلىپ يەرگە دەسسىتىپ قويدى.

— بوۋاڭ ئەنسىرەپ قاپتۇ ئوغلۇم. مەن ساق، ئاغزىمغا چىش چىقىۋاتىدۇ، مەن چوڭ بولۇۋاتىمەن، مەندىن غەم يېمە دەپ سالام بەرگىن.

يۇسۇپ تايتاڭلاپ مېڭىپ كېلىپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ:

— ئەسسالام،— دېدى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام. ئۆسۈپ سالام بەرگۈدەك بو-

لۇپ قاپسەنغۇ بالام،— دەپ ئۇنى كۆتۈرۈۋالدى بەكتۆمۈر. يۇسۇپ سەكرەپ قول ئۇزىتىپ بوۋىسىنىڭ ساقىلىنى تۇتۇۋالدى.

— يۇلۇۋەتمە بەگۋاش، بۇ ساقالنىڭ ھەر بىر تېلىدا بىردىن پەرىشتە بار.

— ئەمدى ئوردىغا باراي،— دەپ ئاتا - ئانىسىدىن ئىجازەت ئېلىپ، ئوغلىنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ ماڭغان رەبھانىدىنى، يابىرا ئىشىككىچە ئۇزىتىپ چىقتى.

ئۇپۇقتىن ئەمدىلا كۆتۈرۈلگەن قۇياش دەل - دەرەخلەرنىڭ سارغىيىشقا باشلىغان يوپۇرماقلىرىدا چاقنايتتى. رەبھانىدىن كەينىگە سەل قايرىلىپ ئۇزىدىن بىرقەدەم ئارقىدا كېلىۋاتقان بويانقاردىن:

— ئاشانبۇقا تىنچلىقمۇ بالام؟ بىرنەچچە كۈن بولدى كۆرمىدىمغۇ،— دېدى.

— تىنچلىق، باغقا مېۋىلىك كۆچەت تىكىش بىلەن ئاۋارە، بىردەممۇ بىكار تۇرمايدۇ.

— ئايسلىگ بۇدراچ ئانىنى خاپا قىلىپ قويمىغاندۇ، بالام. ئۇ قىزىم ئۆزى بىلەرمەن، بەگۋاشراق بولىدىغان.

— ياق، ئاتا، ئانام بەك رازى.

ئۇ ئوردىغا كىرىشكە ئۇدىمش كېلىپ سالام بەردى ۋە ئاتىسىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى. رەبھانىدىن بۇ كۈيئوغلىدىنمۇ ئەھۋال سوراپ، ئاتا - ئانىسىغا سالام ئېيتىپ ھاجىبۇل ھۇججاپ ① ئىشخانىسىغا كىرىشكە، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت بارىسخانى سۆيۈنگەن ھالدا كۆرسىتىپ:

— بۇغرا قاراخان جانابلىرى ھازىر مانا بۇ يارلىقنى چۈشۈردى، سىزگە ئوقۇپ بېرەي،— دەپ، باش ئۇستىگە

---

① ھاجىبۇل ھۇججاپ — ھاجىپلار باشلىقى (ئۇلۇغ ھاجىپ).

كۆتۈرۈپ، ئاندىن يارلىققا كۆز تىكتى. يارلىقتا، رەبھاندىننىڭ ئاغىچى ئۇلۇغى بولۇپ تەيىنلەنگەنلىكى، ئارغۇن جالالىددىندىن خىزمەتنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، خەزىنىنى تەكشۈرۈپ چىقىشى، كىرىم - چىقىم ھېساباتىنىمۇ كۆرۈپ چىقىپ، خىيانەتچىلىك - ئىسراپچىلىقنىڭ سادىر بولغان - بولمىغانلىقىنى ئېنىقلاش بۇيرۇلغانىدى.

— مۇبارەك بولسۇن، رەبھاندىنبەگ، — دېدى ئۇلۇغ ھاجىپ يارلىقنى ئوقۇپ بولۇپ، — ئەمدى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلىرى ئىزىغا چۈشىدىغان بولدى، ئاللا سىزگە مەدەتكار بولسۇن.

— رەھمەت، ئۇلۇغ ھاجىپ جانابلىرى، ئەلگە بولغان ساداقىتىم بىلەن، دۆلەت خەزىنىسىنى ئېنىقلاپ رەتكە سېلىپ چىقىمەن ۋە زۆرۈر تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، دۆلەتنى كامال تاپقۇزۇش ئۈچۈن بارلىق كۈچۈم بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسىتىمەن.

رەبھاندىن بۇ يەردىن چىقىپ ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ خانىسىغا كىرگەندە، كۈشىيىپ ئولتۇرغان ئارغۇن جالالىددىن چۆچۈپ ئورنىدىن تۇردى ۋە ئۆزىنى ئوڭلاپ خۇشامەت قىلىپ بېشىنى ئەگدى، يانغا ئۆتۈپ ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

— يارلىقنى كۆرگەنسىز تەقسىر. مەن بۇغرا قاراخاننىڭ ئەمرىنى ئورۇنداپ، ھېساباتنى تەكشۈرىمەن. ماڭا بارلىق ھېسابات دەپتەرلىرى ۋە ھۆججەتلەر كېرەك.

— ئۇنى تەخ قىلىپ بېرىمەن جانابلىرى. كۆڭۈللىرىنىڭ يۇمشاقلىقى، كىشىگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەيدىغان شەپقەتلىك زات ئىكەنلىكلىرى ماڭا ئايان، — دېدى رەڭگى سارغايغان ئارغۇن جالالىددىن، — پېقىردىن ھېچقانداق سەۋەنلىك ئۆتۈلمىدى. سەۋەنلىك بار دېيىلسە، ئۇ سەۋەنلىك، ھېسابات

ئىشلىرىنى بىۋاستە تۇتىدىغان ئاغىچىلاردىن ئۆتكەن بولىدۇ. ئۇلارنى ئىقرار قىلدۇرۇش زۆرۈر. بۇ ۋەزىپىنى ماڭا تاپشۇرغايلا.

— قانداق قىلىشنى ئۆزۈم بىلىمەن، — رەيھانىدىن باشقا گەپ قىلمايلا، يەنە بىر خانىدىكى ئاغىچىلارنىڭ يېنىغا چىقىپ، ئۇلار بىلەن بىر - بىرلەپ قول ئېلىپ كۆرۈشتى، ئۇلارنىڭ قۇتلۇق تىلەكلىرىدىن مىننەتدار بولدى.

ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ قول ئاستىدا يىگىرمە تۆت ئاغىچى بولۇپ، ھەربىرى بىر تارماق ئىشقا مەسئۇل ئىدى. ھەر-قايسى يۇرت - ۋىلايەتلەر باج - سېلىق ئۈچۈن ئەۋەت-كەن ئالتۇن - كۈمۈش، جاۋاھىراتلارنى تىزىملاپ خەزىنىگە تاپشۇرۇش؛ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، مۇسا بايتاش بۇغرا قاراخانلارنىڭ نامى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن - كۈمۈش پۇللارنى ساناپ ساندۇقلارغا سېلىش؛ تاي - تاي رەختلەرنى، يۇڭ، يىپەكلەرنى تىزىملاپ ئامبارلاشتۇرۇش؛ يىلقا، قوي، كالىلارنى يايلاقتا ماڭدۇرۇش؛ ھەر خىل زىرائەتلەردىن ئېلىنغان سېلىقنى ساڭلارغا ئەۋەتىش؛ جايلاردىن كەلگەن ھەدىيە - تارتۇقلارنى تۈرلەرگە ئايرىپ سەرەمجانلاشتۇرۇش؛ باشقا ئەللەردىن كەلگەن سوۋغا - تارتۇقلارنى تىزىملاپ خەزىنىگە تاپشۇرۇش؛ باشقا ئەللەرگە يوللىنىدىغان سوۋغا - تارتۇقلارنى تەييارلاش؛ باشقا ئەللەردىن كەلگەن ئەربابلارغا بېرىلىدىغان خىلئەت، كىيگۈزۈل-دىغان تون، مىندۈرۈلىدىغان ئات - ئىنئاملارنى تەخ قىلىپ بېرىش... ئۇلار قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار ئىدى. يىگىرمە تۆت ئاغىچىنىڭ ھەربىرى، ھېسابات ئىشلىرىغا ماھىر بىرنەچچە خىز-مەتچىنى ئىشقا سالاتتى.

رەيھانىدىن چۈشكىچە ئاغىچىلار بىلەن سۆزلىشىپ، كۆڭ-لىگە پۈككەن يەتتە كىشىنى ھېساباتنى تەكشۈرۈشكە سالماقچى بولدى. باشقىلار ئۆيگە قايتىشقا باشلىغاندا، ئۇلارنى ئېلىپ

قىلىپ مۇددىئاسىنى ئېيتتى، ئىشنى بۇگۈندىن باشلىماقچى بو-لۇشتى.

رەيھاندىن ئۇردا ھويلىسىغا چىقىشىغا، باشتىن - ئاياغ قارا پۈركەنجىگە ئورالغان بىر ئايال كېلىپ سالام قىلدى.

— ئەسسالام ھاجىپ جانابلىرى، ئۆزلىرىنى ئالتۇن تارىم قۇنچۇيى ئالىيلىرى، چاقىرىپ كېلىڭ، دەپ ئەۋەتتى. مەن ئۇ-نىڭ باش كېنىزىكى ئەگىنكىش بولىمەن.

— قايسى ئالتۇن تارىم؟

— ئالتۇن تارىم قۇنچۇيى ئادىرا تۈركەن خاتۇن.

— ماقۇل، خىزمىتىگە تەييارمەن.

رەيھاندىن ئاتلارنى ئېلىپ كەلگەن بويانقار بىلەن ئادارغا كېتىۋېرىشنى ئېيتىپ، ئەگىنكىشنىڭ كەينىدىن ھەرەم قورۇسى-دىكى مەلىكە ئادىرانىڭ قەسرىگە كىردى. قۇرۇپ تۇزۇشقا باشلىغان رەيھانلارنىڭ خۇش پۇرىقى ئازادە قەسىر ھويلىسىنى بىر ئالغانىدى.

— جانابلىرى، مەن قۇنچۇيغا كەلگەنلىرىنى ئېيتاي.

ئۇزۇن ئۆتمەي قارا يىپەك رەختتىن تىكىلگەن كۆڭلەك كىيىپ، ئاق ھىلىلە رومال سالغان قامەتلىك ئايال چىقتى. رەيھاندىن ئۇنىڭ ئالتۇن تارىم ئادىرا ئىكەنلىكىنى پەملەپ، قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام بەردى ۋە يەرگە كۆز تىكىپ دېدى:

— ئالىيلىرى چاقىرتىپتىكەنلا، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن.

— ھاجىپ جانابلىرى، ئۆيگە مەرھەمەت قىلغايلا،— مەلىكە كەينىگە بۇرۇلۇپ، قىيا ئوچۇق ئىشىكتىن كىلەم سېلىن-غان دەھلىزگە، ئاندىن ھاۋا رەڭ پەردىسىنى ئىككى كېنىزەك قايرىپ تۇرغان ئالتۇن ھالقىلىق ئىشىكتىن خانىغا كىردى - دە، تۆرگە قويۇلغان كۈمۈش پايىلىق تەختتە ئولتۇردى. تەخت قۇببىسىگە ئېسىلغان پەردىنى چۈشۈرۈپ ئۇنىڭلۇك:

— مەرھەمەت قىلسىلا، — دەپ تەكلىپ قىلدى.

رەبھانىدىن ئوتقاشتەك گىلەمدىن كۆزىنى ئالماي قول باغلاپ تۇردى.

— ئولتۇرسىلا ھاجىپ، — يىشىل پەردە كەينىدىن مەلىكىنىڭ ھەسرەتلىك ئاۋازى ئاڭلاندى.

رەبھانىدىن كىمخاب كۆرپىگە يۈكۈنۈپ تەخت تەرەپكە كۆز سالدى. مەلىكىنى يوشۇرغان پەردە مەيىن يەلپۈنۈپ تۇراتتى. تەختنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئاسقۇدا ئالتۇن ساپلىق ئەگرى قىلىچ ئېسىقلىق ئىدى. سول تەرەپكە ئوقيا، خەنجەر ئېسىلغان بولۇپ، تامغا چىقىرىلغان گۈلدار ئويۇقلارغا كىتاب تىزىلغانىدى. بىر ئويۇقتا ئايالچە دۇبۇلغا، ساۋۇت، يەنە بىر ئويۇقتا ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر قويۇلغان بولۇپ، كۆزگە ئالاھىدە تاشلىناتتى. «بۇ ئۆيدە جەڭ ئەسلىھەلىرىنىڭ ھەممىسى بار ئىكەن. قۇنچۇي ماھىر چەۋەندازدەك قىلىدۇ، نېمىشقا تاج كىيمىدىكىنە؟»

— ھاجىپ جانابلىرى، چاقىرتىشمىنى سىلى ئويلاپ باقمىغان بولغاچقا ئەجەبلىنىۋاتسىلا كېرەك، — دەپ سۆزگە كىرىشتى مەلىكە ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈپ، — بۇغرا قاراخان ئەخمەت تۇغانخاننىڭ ۋاپات بولغىنىغا بىر يېرىم يىل بولۇپ قالدى. مەرھۇمنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان قېيناكام مەنسۇرخاننىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى سىلى ئوبدان بىلىدىلا، — مەلىكە سەل توختىۋېلىپ، ئەھۋالنى ئۇچۇق بايان قىلىشقا ئۆتتى، — بۇ ئادەم ئەلنىڭ غېمىنى يېمەي كەيپ - ساپا، ئەيش - ئىشرەت بىلەن بولۇپ كەتتى. كۈندە كەچتە زىياپەت، بەزمە ئۆتكۈزۈپ، شاراب ئىچىپ ئىمانىنى بۇلغىدى. ئاغىچى ئۇلۇغلىق مەنسىپىدىن سىلىنىمۇ ئېلىپ تاشلاپ، بىر شارابخورنى ئورۇنلىرىغا دەسسەتتى، بۇنىڭ بىلەن دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ - چېچىپ خالىغىنىنى قىلىشقا يول ئاچتى. بۇنىڭ ئۈستىگە قىزىنى غەزنە-

ۋىلەر شاھىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلغاندىن كېيىن، ھەدېسىلا سوۋغا ـ سالام ئەۋەتىپ، خەزىنىنى خورىتىشقا يۈزلەندى. ئۇ ھازىر يوغرۇش باشى بولۇۋېلىپ، قاپۇغچى باشى دوقابەگلەرنى قانات ئاستىغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ قوترىتىشى بىلەن ئاكام يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا قارشى يورۇش قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. ھەممىدىن ماڭا ئەلەم قىلغىنى، مېنى ئالماقچى بولۇپ ئېغىز ئاچقىنى،— مەلىكە ئۆكسۈدى، ئاندىن كۆز يېشىنى سۈرتۈپ يىغلامسىراپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى،— ئېرىم ۋاپات بولۇپ قىرىقى توشمايلا مەنسۇرخان قەسىرىمگە كىرىپ: «قۇنچۇي، نېمىشقا بۇنچە مالال بولىدىلا؟ ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ يۈرسىلە، سىلىنى قايغۇلۇق ھالدا كۆرۈشنى خالىمايمەن» دەپ ئۆزىنىڭ مەيلى بارلىقىنى سەزدۈردى. زوۋان سۈرمەي ئۇزىتىپ قويدۇم. شۇنىڭدىن كېيىن پات ـ پات كىرىپ سوۋغا تەقدىم قىلىدىغان، ھال سورايدىغان بولۇپ قالدى. قۇيرۇق شىپاڭشىتقان ئىتقا تاياق تەڭلەپ غالجىر قىلىپ قويماي دەپ، يەنىلا ئۇنچىقماي ئولتۇرۇۋەردىم. مەنسۇرخان مېنى ئېغىز ئاچتۇرالماي، دەسلەپ بولۇۋېلىپ، كېيىن دوقابەگنى، ئارقىدىن ئۇلۇغ ھاجىپنى قويدى. بۇ ياغلىمچىلار ياتلىق بولۇشقا مېنى ئۇنىتىش ئۈچۈن، ئۇنى كۆككە كۆتۈرۈپ ماختاپ، قىلمىغان كەپ ـ سۆزلىرى قالمىدى. «خاقانىمىزنىڭ كۆڭۈل بۆلگىنىگە رەھمەت. مەن ئۆمۈر بويى ئېرىم تۇغانخاننىڭ تەرىتىدە ئولتۇرماقچىمەن» دەپ جاۋاب بېرىۋىدىم، بىر مەزگىل جىمىپ قالدى. يېقىندىن بېرى مەنسۇرخان ئۆزى نەچچە قېتىم كىرىپ، ئۇيات ـ نومۇسىنىمۇ قايرىپ قويۇپ: «مەن سىزگە ئاشىق. بوغرا قاراخانلىق تەختىدىن كېچىمەنكى، سىزدىن كەچمەيمەن» دەپ ئايىغىمغا يىقىلدى. مەن ناھايىتى سىلىقلىق بىلەن: «ھازىر سالامەتلىكىم ياخشى ئەمەس، ئەقىل ـ ھوشۇممۇ جايىدا ئەمەس، ئالىيلىرىنى كۈتۈشكە ئاجىزلىق قىلىمەن، سەۋر قىلىپ تۇرسىلا، ۋاقتى

كەلكەندە ئۆزۈم ئالدىلىرىغا چىقىمەن» دەپ ئالداپ يولغا سال-
دىم، هاجىپ. ئۇنىڭدىن شۇنداق نەپرەتلەندىمكى، كۆرەر كۆ-
زۈم قالمىدى. ئۇنىڭ يەنە ئالدىمغا كىرىشىدىن بۇرۇن، ئۇنى
تۇسۇش ئۈچۈن چارە ئىزدەپ ئۆزلىرىنى چاقىرغانىدىم. خالىس،
سەممىي، ئەلگە جان كۆيەر ئەرباب ئىكەنلىكلىرى ماڭا ئۇزۇن-
دىن بۇيان مەلۇم بولغاچقا، ئۆزلىرىنى مەسلىهەت بېرىشكە
مۇناسىپ كۆرۈپ دەردىمنى تۆكۈۋاتىمەن. بۇ ئازابلىق هالەتتىن
پىقىرنى قۇتۇلدۇرۇۋالغان بولسىلا، — مەلىكە يىغا بىلەن سۆزد-
نى تۈگەتتى.

رەيهانىدىن ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ دېدى:

— قۇنچۇي ئالىيلىرى، مەنسۇرخان ناهايىتى دىتسىز هەم
ئاچ كۆز، توخۇ يۈرەك خاقان، ئۇنىڭ هەممە ئىشلىرى ماڭا
مەلۇم.

— مەنسۇرخانىنىڭ ماڭا ئۆيلەنمەكچى بولغانلىقىنىمۇ
بىلەمدىلا؟ — ئەجەبلىنىپ سورىدى ئادىرا.

— بىلىمەن قۇنچۇي. مېنى تونۇگۈن مەنسۇرخان بۇ
ئىشتىن خەۋەرلەندۈردى. ئۇ، ئالىيلىرىغا كۆڭلى بارلىقىنى ئېي-
تىپ، مېنى ئەلچى بولۇپ ئۆزلىرىنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ
بېرىشكە ئۇناتقانىدى. مەن يانلىرىغا كەلگۈچە، سىلى چا-
قىرتتىلا، — رەيهانىدىنىڭ سۆزلىرى مەلىكىنى هەيران
قالدۇردى.

— ۋاي خۇدايىمەي، بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇنىڭغا ياتلىق
بولۇشۇمنى ماقۇل كۆرىدىكەنلا - دە.

— يوقسۇ، مەلىكە، سىلى ئالىيجاناب تۈركەن خاتۇن.
ئۇنداق ئۆزىنى بىلمىگەن پاراسەتسىز خاقانغا سىلى هەرگىز
مۇناسىپ ئەمەس. مېنىڭ رازىلىق بىلدۈرۈشۇم، ئۇنى رايىدىن
ياندۇرۇش ئۈچۈن.

— قانداق قىلىپ، هاجىپ جانابلىرى؟

— بۇ ھەقتە ئەمدى مەسلىھەتلەشسەك بولىدۇ. چا-
قىرتمىغان بولسىلىمۇ، ئالدىلىرىدىغا كەلگەن بولاتتىم،
ئالىيلىرى.

— مۇنداق دېسىلە، مەن قانداق قىلسام بولار؟

— قۇنچۇي ئالىيلىرى، مەنسۇرخان گۈزەل ئايالنى كۆر-
سە ئۆزىنى تۇتالمايدىغان ھاياسىز ئادەم ئىكەن. ئۇنىڭ خىزمى-
تىدە بولغانلىقىدىن بېرى مىجەزىنى ئوبدان بىلىۋالدىم. ئۇ بۇغرا
قاراخان بولۇۋېلىپلا تېرىسىگە پاتماي قالدى، خۇدىنى بىلمەي
كۆرەڭلەپ كەتتى. غەزنەۋىلەر پادىشاھىغا قۇللۇق قىلىشىمۇ،
يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا قىلىچ كۆتۈرمەكچى بولۇشى-
مۇ، ئالىيلىرىغا كۆز تىككىشىمۇ، ئۇنىڭ كالتە پەملىكىدىن بولۇ-
ۋاتىدۇ. ئالىيلىرى ئۇنىڭغا ئوبدان جاۋاب بېرىپ كەپتىلا. مېنىڭ-
چە، بۇ بەتخۇي خاقانىنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويماسلىق
كېرەك. جاۋاب بېرىشنى ئارقىغا سۈرۈش ئەڭ ياخشى چارە.
مېنىڭچە، ئۇنىڭ قورقۇنچاق مىجەزىدىن پايدىلىنىش كېرەك.
ئاكىلىرى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ كۈچ - قۇدرىتى-
نى ئۈستۈن كۆرسىتىپ، ئۇنى ئەندىشىگە سېلىپ قويساق،
ئۆزلىرىگە يېقىنلىشىشتىن ساقلانغىلى بولار.

رەيھانىدىن، مەنسۇرخاننى قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ بې-
رىشتىن قانداق يالتايتقانلىقى، ئۆزىنىڭ يەنە ئاغىچى ئولۇغلىقىغا
تەيىنلەنگەنلىكى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىپ، مەلىكىگە ئۇمىد
بېغىشلىدى.

— جانابلىرىنى ھازىرغىچە ھاجىسىپ دەپ بىلىپ
كەلگەنىدىم،— دېدى مەلىكە ئادىرا كۆڭلى تىنغان ھالدا،—
ئاللا ياخشى بەندىسىگە ھەرقاچان مەدەتكار ئىكەن.
ئەمدى ئاچ كۆز ئەربابلار دۆلەت خەزىنىسىنى خالىغانچە
بۇزۇپ - چاچالمايدىغانلىقىدىن ئۆكۈنۈپ قانداق نەي-
رەڭلەرنى چىقىراركىن؟

— بۇنى خۇدا بىلىدۇ، قۇنچۇي ئالىيلىرى. ئۇلار قانداق ھىيلە ــ نەيرەڭلىرىنى ئىشقا سالسۇن، ناھەق ئۇستىدىن ھەق غەلىبە قىلماي قالمايدۇ. مەن تېخى تۈنۈگۈن ھاجىپ ئىدىم، بۈگۈن ئەتىگەن ئوردىغا كېلىپ، بۇغرا قاراخان چۈشۈرگەن يارلىقتىن يەنە ئاغچى ئۇلۇغى بولغىنىمنى بىلدىم. ياخشى تىلەكلىرىگە تەشەككۈر، ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئالىيلىرى. مەن خىزمەتلىرىگە ھەرقاچان تەييار، — رەبھانىدىن تۇرۇپ ماڭماقچى بولدى.

— بىرئاز تەخىر قىلسىلا، ئاغچى ئۇلۇغى جانابلىرى. مەنسۇرخانغا نېمە دەيدىغانلىرىنى ئېيتىپ بېرىپ، تاماق يەپ كەتسىلە.

رەبھانىدىن كۈلۈمسىرەپ دېدى:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ئەسلىدە ئادىرا قۇنچۇي-نىڭ ئۆزلىرىگە مەيلى بار ئىكەن، سالامەتلىكى ياخشى بولمىغاچقا، ماقۇل دەپ جاۋاب بېرىشكە پېتىنالماپتۇ. ساقىيىپ قالسىلا، ئۆزلىرى بىلەن نىكاھلىنىشقا قوشۇلىدى، — دەيمەن.

— رەھمەت جانابلىرى، ئۆزلىرىدىن كۆپ مىننەتدار بولدۇم. ئەمدى مېھمانخانىغا مەرھەمەت قىلسىلا، — دېدى مەلىكە ئادىرا ئۇنى قەسرىنىڭ مېھمانخانىسىغا باشلاپ.

رەبھانىدىنىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئالتۇن تارىم ئادىرا، مەنسۇرخانغا جاۋاب بېرىشنى ئارقىغا سۈرۈپ ئۈچ يىلنى ئۆتكۈزدى. تۆتىنچى يىلىغا كەلگەندە ئۈچ كېنىزىكى بىلەن ئىز ــ دېرەكسىز يوقىلىپ كەتتى. قەيەرگە كەتكەنلىكىنى رەبھانىدىنمۇ بىلمەي قالدى. غەزەپلەنگەن مەنسۇرخان شۇ كۈنى كېچە ۋە كۈندۈزى قاراۋۇللۇق قىلغان تۆت ياساۋۇلنى ئۆزى چېپىپ تاشلىدى. رەبھانىدىن تۇتۇۋالمىغان بولسا، ھەرەمبېگى كۆك ئايۇق بەگتۇتۇقنىمۇ چېپىۋەتكەن بولاتتى.

2

رەبھانىدىن قارا سىكىلىكى ئۆسۈپ كەدىنىكە چۈشكەن يۇسۇپنى بەش يىرىم يىشىدا، قارىيخانىغا ئۆزى ئېلىپ باردى. بەكبۇقا مەھەللىسىدىكى بۇ قارىيخانا مەسچىت ئىچىدە بولۇپ ئۆيگە يېقىن ئىدى. مەسچىت ئىمامى ئەبۇ پۇتۇھ ئابدۇل-غوپۇر بىننى ھۇسەيىن ئەلئەلمائى دەرس بېرەتتى. سەمەرقەنت شەھرىدە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، بالا ئوقۇتۇشقا ئىشتىياق باغلى-غان بۇ ئالىم، بالاساغۇنغا قايتىپ كېلىپلا ئۆز قورۇسىدا قارىيخا-نا ئاچقانىدى. «قۇرئان» خېتىنى تونۇتۇشتىن ئىلگىرى قەدىم ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىتەتتى.

ئۇ پەزىلىتى، پاساھىتى، نۇتقىنىڭ راۋانلىقى، قىرائىتىنىڭ لەرزانلىقى بىلەن جامائەت ئىچىدە تېزلا تونۇلۇپ، شەيخۇلئىس-لام ئابدۇللا داموللىنىڭ كۆرستىشى بىلەن، بەكبۇقا مەھەللى-سىنىڭ ئازنا مەسچىتىگە ئىمام، خاتىپ بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قارىيخانىنى ئۆز قورۇسىدىن مەسچىتكە يۆتكىگەنىدى.

ھۇجرىدا كىتاب كۆرۈپ ئولتۇرغان ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم، يېشىل كاھىشتىن قوپۇرۇلغان گۈمبەز پەشتاقلىق چوڭ دەرۋازى-دىن مەسچىت سەيناسىغا بىر خۇشرۇي گۆدەكنى يېتىلەپ كىرگەن رەبھانىدىننى كۆرۈپ، ئالمان ـ تالمان بەقەسەم تونىنى كىيدى ـ دە، ئىتتىك چىقىپ ئۇلارغا يېقىنلاپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى:

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ئاغىچى ئۇلۇغى جانابلىرى، مۇبا-رەك قەدەملىرى بىزگە قۇت ئېلىپ كەلگەي.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام مەخدۇم. ئۆزلىرى ئەھيا قىلغان بىلىك باغىنىڭ مېۋىسىدىن ئوغلۇمنى ئۇزۇقلاندۇرغىلى كەلدىم، ـــ

رەيھاندىن بۇ دانىشمەن ئۇستاز بىلەن كۆرۈشۈپ، قول باغلاپ تۇرغان يۇسۇپكە قارىدى، — ئوغلۇم، ئۇستازىڭغا سالام بەرگىن.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم كىشى قارا، كۆڭلىگە ئەقىل كىرمىگەن نارەسىدە گۆدەكنى بوشغۇت① قىلىشنى ماقۇل كۆرەلمۇ؟ — دېدى يۇسۇپ ئېگىلىپ.

«ئېمىدېگەن پاساھەتلىك، تەۋەززۇلۇق بالا بۇ. ئوبدان تەربىيىلىنىپتۇ، قىلغان سۆزلىرى ئېمىدېگەن ئورۇنلۇق — ھە!» دېدى مەخدۇم ئىچىدە زوقى كېلىپ.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئالىپ گۆدەك. سەن ماڭا بۈگۈندىن باشلاپ بوشغۇت بولدۇڭ. نېمىنى ئۆگىنىشنى خالايسەن؟ — مەخدۇم بالىنى سىناپ كۆرمەكچى بولدى.

— ئات مىنىشنى ئۆگەندىم، ئەمدى بىلىك ئۆگىنىشنى خالايمەن، — كۈلۈپ جاۋاب بەردى يۇسۇپ.

— نېمە ئۈچۈن بىلىك ئۆگىنىشنى خالاپ قالدىڭ؟

يۇسۇپ بىردەم ئويلىۋېلىپ دېدى:

— ئاللا دەرگاھىدا گۇناھكار بولماسلىق، بەندە ئالدىدا يەرگە قاراپ قالماسلىق ئۈچۈن.

— بارىكاللا، بارىكاللا، بالام. پېقىر بىر زېرەك بوشغۇتقا ئېرىشكەن ئوخشايمەن، — ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئېگىشىپ، يۇسۇپنىڭ بادام دوپپىسىنى كەينىگە سەل سۈرۈپ پېشانىسىگە سۆيۈپ قويدى، — ئۇچۇق چىھرىڭدىن بىلىنىپ تۇرۇپتۇكى، سەن بىلىم تەھسىل قىلىپ كامال تاپالايسەن، — ئۇ كۈلۈمسىرەپ تۇرغان رەيھاندىنغا قارىدى، — جانابلىرى، ھۆجرىڭغا مەرھەمەت قىلغايلا، ئۆزلىرىنى تۇرغۇزۇپ قويدۇم.

— يوقسۇ، مەخدۇم، قايتمىسام بولمايدۇ. ماقۇل بولسىلا

---

① بوشغۇت — شاگىرت دېگەن مەنىدە.

دەرسخانىنى بىر كۆرسەم،— دېدى رەبھانىدىن مەسچىتنىڭ دەل ــ دەرەخلىق، كۆل ــ كىياھلار قاپلاپ كەتكەن سەيناسىغا، گەجخاك قىلىنىپ خىلمۇ خىل نەقىش چىقىرىلغان خانىقا، كايىۋانىنىڭ [1] تام ــ تورۇس، تۈۋرۈكلىرىگە كۆز سالغان ھالدا.

— ماقۇل بولمامدىغان جانابلىرى، ئۆزلىرىنىڭ نەزەرلىرى دەرسخانىمىزنى جانلاندۇرۇۋەتسە ئەجەب ئەمەس.

ئۇلارنى گۈلزارلىق ئىچىدىكى يالغۇز ئاياغ يول بىلەن باشلاپ ماڭغان مەخدۇم، مەسچىتنىڭ ئوڭ تەرىپىگە سېلىنغان پەنجىرىلىك ئۆينىڭ ئالدىغا ئەكېلىپ ئىشىكنى ئاچتى.

— مەرھەمەت قىلسىلا، ھە، قېنى كىرگىن، بالام.

رەبھانىدىن ئوغلى بىلەن ئىشرىق، سۇپۇرگە قويۇلغان دەھلىزگە، ئاندىن ئوڭ ياندىكى دەرسخانىغا كىردى.

— كەگرى ئىكەن. بۇ دەرسخانىدا قانچە بالا ئوقۇيدۇ، مەخدۇم؟

— ئىككى دەرسخانىدا يۈزدىن ئارتۇق ئۆسمۈر ئوقۇيدۇ، جانابلىرى. سول ياندىكى دەرسخانىدا بەزى كۈنلىرى باللار قايتقاندىن كېيىن، ئاڭلاشنى خالاپ كەلگەنلەرگە قۇرئان ۋە ھەدىسنى تەپسىر قىلىپ بېرىمەن، بەزىدە تەبلىغمۇ [2] قىلىمەن، جانابلىرى.

— بۇنى بىلگەن بولسام، كېلىپ ئاڭلاپ قارىغىغۇ دىلىمنى نۇرلاندۇرىدىكەنمەن، مەخدۇم. ۋاقىپلىنىپ قالغىنىم ياخشى بولدى، پېقىر بىلىككە بەك تەشنا.

— رەھمەت جانابلىرى، پېقىرنىڭ بىلگىنىدىن بىلمىگەنلىرى كۆپ، كېلىپ ياردەمدە بولۇشلىرىغا موھتاجمەن.

---

[1] كايىۋان ــ خانىقانىڭ ئالدى، ئىككى يېنىغا چىقىرىلغان پېشايىۋان.

[2] تەبلىغ ــ ۋەز ــ نەسىھەت.

— ئۇنداق بولامدىغان مەخدۇم. پېقىر بىر تىجارەتچى، ئىلىم ئەھلى ئەمەس. شۇڭا بۇ ئوغلۇمنى كىچىكىدىن كامال تاپقۇچە ئوقۇتاي دەيمەن، — رەبھانىدىن سۆزىنى توختىتىپ، قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ دىققەتتە تۇرغان يۈسۈپنى ئۆزىگە تارتىپ بېشىنى سىلىدى، — ياخشى ئوقۇغىن ئوغلۇم، كىشى قارىنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرمە، سۆزىگە ئوبدان قۇلاق سال، ئۆگەنگىنىڭنى ئېسىڭدە تۇت، خەتنى چىرايلىق يېزىشنى ئۆگەن.

— باش ئۈستىگە، ئاتا. ئېيتقانلىرىنى يادىمدا ساقلايمەن، كىشى قارىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ياخشى ئوقۇيمەن، — دېدى يۈسۈپ چاقمەقتەك سۆزلەپ.

— بۇ بالا ناھايىتى ئەقىللىق ئىكەن، جانابلىرى، سۆز - ھەرىكەتلىرى تەربىيە كۆرگەن چوڭ ئادەمدەك. ئەگەر ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرمەي، باشقىلاردىن ئاڭلىغان بولسام، بۇنداق زېرەك ئىكەنلىكىگە ئىشەنمىگەن بولاتتىم، — قايىللىقىنى بىلدۈردى يۈسۈپنىڭ سۆزلىرىدىن زوقلانغان مەخدۇم.

— بۇ بالامنىڭ تىلى بىر يېرىم ياشقا كىرىپلا چىققان، — دېدى رەبھانىدىن يۈسۈپنىڭ سەبىي ۋاقتىدىكى قىلىقلىرى كۆز ئالدىغا كېلىپ، — ئىككى ياشقا كىرەر - كىرمەيلا ھەممە گەپنى قىلىپ، ئۆيدىكىلەرنىلا ئەمەس، مەھەل - لىدىكى چوڭ - كىچىكنى ھەيران قالدۇرغانىدى. ئۈچ ياشقا كىرگەندىن كېيىن، تولا سوئال سوراپ جاۋابىغا قانائەتلەنمىسە، بولدى قىلماي سوراپ تۇرۇۋېلىپ، ئادەمنى چارچىتىۋېتىدىغان، ھەتتا زېرىكتۈرۈۋېتىدىغان بولدى. تاغ - دەريالارنىڭ، يۇلتۇز - لارنىڭ، ھايۋانلارنىڭ ناملىرىنىلا ئەمەس، ئۇششاق سۈرە، ئايەت - لەرنى، مەندىن، ئانىسىدىن سوراپ، يادقا ئېلىپ بىزنى ئۆزىگە ئېخمۇ ئامراق قىلىۋەتتى. قولۇمغا كىتاب، قەلەم ئالسام، ئوقۇي - مەن، يازىمەن دەپ تۇرۇۋېلىپ، بەرمەي قوتۇلالمايدىغان بول - دۇم. تۆتكە كىرىپلا ئۇيغۇرچە، كېيىن ئەرەبچە ھەرپلەرنى

ئۆگىنىشكە باشلىدى. ھازىر ئىككى تىلدىكى ھەرپلەرنى تولۇق يازالايدۇ. ئەمدى قوشۇپ يېزىشنى، جۈملە تۈزۈشنى ئۆزلىرىدىن ئۆگىنەر. مەكتەپتە ئوقۇيمەن، دەپ تۇرۇۋېلىپ بولغۇن ئېلىپ كەلدىم، بولمىسا يەنە ئىككى يىلدا ئوقۇش يېشىغا تولاتتى. ئەگەر خاپا قىلغۇدەك بولسا، ئاياپ ئولتۇرماي ئەدىپىنى بېرىپ قويسىلا.

— مەن ھەرگىز ئەدەپسىزلىك قىلمايمەن، ئابا، — دېدى يۇسۇپ دادىسىغا، ئاندىن ئۇستازىغا ھۆرمەت بىلەن باش ئەگدى. ئۇ مەكتەپكە كەلگىنىدىن ناھايىتى خۇش ئىدى.

ئوغلىدىن سۆيۈنگەن رەيھانىدىن دەرسخانىدىن چىققاندا، ئۆسمۈرلەر مەسچىت ئىشىكىدىن ئالدىراپ كىرىشكە باشلىغاندى. ئۇلار سالام بېرىشىپ يۇسۇپ ئولتۇرغان دەرسخانىغا كىرىپ كېتىشتى.

مانا شۇ كۈندىن باشلاپ يۇسۇپنىڭ مەكتەپ ھاياتى باشلاندى. ئۇ باللارنىڭ ئەڭ كىچىكى بولغىنى ئۈچۈن ئالدىنقى قاتارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغۇزۇلدى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم باللارنى يېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، ساۋاتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ بەش سىنىپقا بۆلۈپ دەرس ئۆتەتتى. يېڭى كەلگەنلەرگە ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە ھەرپلەر، ھەرپلەرنى قوشۇپ سۆز ياساش، سان، سانلارنى قوشۇش ۋە ئېلىش ئۆتۈلسە، باللارنىڭ ساۋاتىنىڭ چىقىشى، دەرسلىكلەرنى ئۆزلەشتۈرۈشىگە قاراپ سىنىپ ئۆرلىتەتتى. سىنىپ ئۆرلىگەنسېرى يېڭى دەرسلەر، مەسىلەن، ھەپتىيەك، قۇرئاننى يادقا ئېلىش، گراماتىكا، جۇغراپىيە، سانلارنى كۆپەيتىش ۋە بۆلۈش، پەلسەپە، تارىخ، ئىلمى نۇجۇم، ئەدەبىيات قاتارلىق دەرسلەر قوشۇلۇپ باراتتى. دەرس ئۆتۈشكە ئۆزى ئۈلگۈرەلمىسە، يۇقىرى سىنىپتىكى ئۆگىنىشى ياخشى، يېشى چوڭراق باللارنى ئۆزىگە ياردەمچى قىلىپ، تۆۋەن سى-

ىنىپتىكى باللارنى باشقۇرۇشقا، بەزىدە دەرس ئۆتۈشكە ئورۇنلاشتۇراتتى.
مەسچىت ئىچىدىكى بۇ مەكتەپ «قارىيخانا» دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مۇھىم دەرسلەر ئۆتۈلىدىغان قائىدە ــ تۈزۈملۈك مەدرىسە ئىدى. بەزى باللار ساۋاتىنى چىقىرىۋالغۇچە، بەزىلەر «قۇرئان كەرىم» نى يادقا ئېلىپ بولغۇچە، بەزىلەر ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىۋالغۇچە ئوقۇشاتتى. بەزىلەر بولسا كۆپ يىل ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ، بۇ يەردىن سەمەرقەنت، بۇخارا، قەشقەر، باغداتلارغا ئىلىم تەھسىل قىلغىلى كېتەتتى. ھەربىر بالا ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئوتۇن، ئۇندىن تارتىپ تەڭگە، تىللاغا قەدەر نەرسىلەرنى، يەنى تاپقىنىنى ئوقۇتۇش ھەققى ئۈچۈن ئېلىپ كېلەتتى. ئەبۇ پوتوھ مەخدۇم ئاز ــ كۆپ دېمەي قوبۇل قىلاتتى ھەممە باللارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلاتتى، كۆيۈنەتتى...
ئەڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان يۈسۈپ قارا كۆزلىرىنى مەست قىلماي ئۇستازىنىڭ ساۋاق بېرىشىنى كۈتمەكتە ئىدى.
ئەبۇ پوتوھ مەخدۇم ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ زوڭ ئولتۇرۇپ، ئويغۇرچە، ئەرەبچە ھەرپلەرنى يازغۇزۇپ سىناپ كۆرۈۋىدى، يۈسۈپ ھەرپلەرنى يېپقا ئۆتكۈزۈلگەن مارجاندەك رەتلىك، چىرايلىق يېزىپ ۋە ئوقۇپ ئۇنى قايىل قىلدى. مەخدۇم يۈسۈپنىڭ تېخى كىچىكلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئويغۇرچە ئىككى، ئۈچ، تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئالتە سۆزنىڭ، ئەرەبچە ئىككى، ئۈچ، تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۈچ سۆزنىڭ، ئوقۇش، يېزىلىش قائىدىسىنى سۆزلەپ بەردى، بىردىن ئونغىچە سانىنىڭ قانداق يېزىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى ۋە كەچكىچە تەكرار يېزىپ ئوقۇشنى تاپىلاپ بىرىنچى كۈندىكى دەرسنى تۈگەتتى.

ھالبۇكى، يۇسۇپ بىر سائەت ئۆتۈپلا قومۇش قەلىمنى دەپتەر بىلەن رېيىل ئۈستىگە قويۇپ، باللارنىڭ ئوقۇشىنى كۆزىتىپ ئولتۇرغان مەخدۇمنىڭ يېنىغا كەلدى.

— كىشى قارا، ئۇيغۇرچە ئالتە سۆزنى، ئەرەبچە ئۈچ سۆزنى، ئۆزلىرى سۆزلەپ بەرگەن قائىدە بويىچە ئوقۇشنى، يېزىشنى، بىردىن ئونغىچە ساننى يېزىشنى ئۆگىنىپ بولدۇم. يەنە ئۆگىتىپ قويغان بولسىلا، — دەپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى.

— دەپتىرىڭنى ئېلىپ كەلگىن، كۆرۈپ باقاي.

يۇسۇپ دەپتىرىنى ئېلىپ كەلدى. مەخدۇم ئۈنچىدەك يېزىلغان ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە سۆزلەرگە قاراپ بېشىنى لىڭشىتىپ كۈلدى. ئۇ ھەربىر سۆزنى يىگىرمە - ئوتتۇز قېتىمدىن يېزىپ نەچچە بەتنى تولدۇرغانىدى.

— نېمانداق تېز، بۇنداق ئۆگەنگىلى تۇرساڭ، مېنى ئالدىرىتىپ قويىدىغان ئوخشىمامسەن، كىچىك بوشغۇت. ئۆگىنىپ بولغان بولساڭ تەكرارلا.

— ئۇنداق قىلسام ۋاقىت زايە بولمامدۇ. ئۆگىنىپ بولغىنىم راست. تەكرارلاۋەرگۈم يوق، قاراپ ئولتۇرسام بولماس، يېڭى دەرس بەرسىلە، — دېدى يۇسۇپ مىختەك تۇرۇپ.

— بولىدۇ، بولىدۇ، بوشغۇت، يېڭى دەرس بېرەي.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئۇيغۇرچە ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش ھەرپتىن تۈزۈلگەن سۆزدىن ئوننى، ئەرەبچە سۆزدىن بەشنى، قانداق ئوقۇش، يېزىشنى، ساندىن ئوتتۇزغىچە ساناش، يېزىشنى ئۆگەتتى... شۇنداق قىلىپ يۇسۇپ ئوقۇشقا كىرىشىپ كەتتى.

ھەر كۈنى ئەتىگەندە بويىنىغا بەرقۇتتىن تىكىلگەن جىلىت

ئاسقان يۇسۇپ، كونا ئۇيۇق يۇزىدىن باش كۆتۈرگەندە قارىي-خانىغا بېرىپ بولاتتى.

3

يۇسۇپ ناھايىتى ئەقىللىق ئىدى. گەرچە بەش ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، كۆز ئالدىدا يۈز بەرگەن ئىشلارنىڭ تېگىگە يېتەلەيتتى، ياخشى – يامان سۆز – ھەرىكەتنى پەرق ئېتەلەيت-تى، بۇ تۇغرۇلۇق دەرھال مۇلاھىزە قىلىپ پىكرىنى قويالايتتى، ھازىر جاۋاب ئىدى. ئاسان ئاچچىقلانمايتتى، لېكىن ناھەقچىلىك-كە يولۇققاندا دېمەكچى بولغىنىنى ئوچۇق ئېيتاتتى. ئالدىراڭ-غۇلۇق قىلىپ باشقىلارنى بىزار قىلماي، تەمكىنلىكى بىلەن ئامراقلىقنى كەلتۈرەتتى. ئۆزىگە گەپ كەلتۈرۈشنى، تىل ئىشلە-تىشنى زادى خالىمايتتى. گەپ قىلغاندا، باشقىلارنىڭ زىتىغا تېگىدىغان سۆزنى قىلمايتتى. باشقىلار خاپا بولىدىغان قىلىقلارغا بېرىلمەيتتى، كۆڭۈل ئاياشنى بىلەتتى. شوخ بولسىمۇ بەڭۋاش ئەمەس، ئېغىر – بېسىق ئىدى. بۇ مىجەزى كۆرگەنلا ئادەمگە ياقاتتى. ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئۇنىڭ بۇ مىجەزىنى بەك ياقتۇرۇپ قالدى. «يۇسۇپنىڭ ئەقلى يېشىدىن ھالقىپ كېتىپتۇ. ئۇ تىرىش-چانلىق بىلەن ئۆگىنىدىغان بولسا، يېقىن كەلگۈسىدە زامانىسى-نىڭ بوگۇ بىلگەسى بولۇپ قېلىشىدا شۈبھە يوق» دەپ ئالاھى-دە كۆڭۈل بۆلۈپ ئۆزى دەرس ئۆتىدىغان بولدى.

بىر يىل شۇنداق تېز ئۆتۈپ كەتتى. يۇسۇپنىڭ بويى ئۆسۈپ زېھنى ئۆتكۈرلەشتى. ئۇيغۇرچە خەت يېزىشنى ئۆگىنىۋالدى. كىتابلارنى ئوقۇيدىغان بولدى. ئەرەبچە گىراماتىكىنىڭ ئىنچىكە قائىدىلىرىنى چۈشىنىپ يادلاپ، نۇرغۇن سۆزلەرنى توغرا تەلەپپۇز قىلىپ، ئۇستازىنى رازى قىلدى. «قارىيخانا» ئۇ ھەمىشە تەلپۈنىدىغان مۇقەددەس جاي بولۇپ قالدى.

قارىيخانىغا ئۇنى ئەتىكەندە ئادار ئەكىلىپ قويۇپ، كەچتە ئېلىپ كېتەتتى. چۈشتە موللىسىنىڭ يېنىدا قېلىپ، تاماق يەپ ئارام ئالاتتى. بۇنى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم رەبھانىدىنغا ئېيتىپ، ئۇنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شۇنداق ئورۇنلاشتۇرغانىدى. كۆپ چاغلاردا بۇ ئۇستاز بىلەن شاگىرت چۈشتە ئۇخلىماي، ئۆگىنىش ـ ئۆگىتىش بىلەن بولاتتى.

بىر كۈنى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم يۇسۇپنى مەسچىتكە يېقىنلا يەردە بولغان ئۆيگە ئېلىپ باردى. ئۇلارنى ھاۋاخان قوشناچىم ئەمدىلا ئىككى ياشقا كىرگەن قىزى بىلەن كۈتۈۋالدى. يۇسۇپ قارا چاچ، قارا كۆز، مەڭزى توغاچتەك چىرايلىق سەبىي قىزنى كۆرۈپلا ئامراق بولۇپ قالدى.

ــ ئىسمىڭ نىمە خان؟ ــ دەپ سورىدى ئۇ.

ــ ئاقىرا، ــ قىز قىزىقسىنىپ قاراپ، بىردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ دادىسىنىڭ تونىنىڭ پېشىگە ئورىلىۋالدى. شۇنىڭدىن تارتىپ ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم چۈشلۈك تاماقنى يۇسۇپ بىلەن كېلىپ ئۆيدە يەيدىغان بولدى. يىگىرمە يىل سەمەرقەنتتە ئىلىم تەھسىل قىلغان بۇ ئۇستاز كىچىككىنە ئۆيلەنگەنىدى. تېخى مۇشۇ قىزىدىن باشقا بالا يۈزىنى كۆرمىگەنىدى، قىزىغا زىيادە ھېرىس ئىدى. بەزى كۈنلىرى قىزىنى قارىيخانىغا ئېلىپ كېلىپ يۇسۇپنىڭ يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ قوياتتى، باشقا بالىلار باقاي دېسە زادى ئۇنىمايتتى. ئۇ يۇسۇپنىڭ بىردەم قەلىمىنى ئېلىۋې-لىپ، بىردەم سىكىلىكىنى تارتىپ ئويناپ ئۆگىنىشكە كاشىلا قىلاتتى. بىر قېتىم سىياھدانىنى ئۆرۈۋېتىپ يۇسۇپنىڭ كىيىمىنى رەڭ قىلىۋەتتى. بۇنى كۆرگەن مەخدۇم ئۇنى قارىيخانىغا ئېلىپ كەلمەيدىغان بولدى. يۇسۇپمۇ ئوقۇشقا دەخلى قىلىدىغان بۇ قىزنىڭ كەلمەيدىغان بولغانلىقىدىن خۇش بولدى. ئەمما بىر نەچچە كۈن چۈشتە بارمىسا ئاقىرانى سېغىنىپ قالاتتى.

يۇسۇپ ئالتە يېرىم ياشقا كىرگەندە خەتنە تويى بولدى.

رەيھانىدىن ئۇنىڭغا تۆمۈر رەڭ ئەنجان بەقەسەمدە تون، يېشىل شايى سەللە ئورىغان بادام بۆك كيگۈزدى. كۈمۈش كەمەر باغلاپ خەنجەر ئېسىپ قويدى. ئاشانبۇقا تىكىپ بەرگەن پۆپۈ-چىكى بار چورۇقمۇ ئۇنىڭغا ياراشقانىدى، ئۇ قولىنى كەينىگە تۇتۇپ ھويلىغا چىقىۋىدى، ساۋاقداشلىرى، مەھەللىدىكى ئاداش-لىرى:

— بەگيۈسۈپ، بەگيۈسۈپ! — دەپ توۋلىشىپ ئۇنى ئارىغا ئېلىۋالدى.

توي چۈشكىچە قورۇدا داۋام قىلىپ، چۈشتىن كېيىن چۇ دەرياسى بويىدا داۋام قىلدى. چوڭلار ئوغلاق تارتتى، باللار ئات بەيگىسى قىلدى. يۈسۈپمۇ قارا تايىنى مىنىپ، جامائەت ئالدىدىن ئۇچقاندەك ئۆتكەندە، كۆپچىلىك زوقلانغان ھالدا غۇلغۇلا قىلىپ كېتىشتى:

— ئەجەب چېچەن ئىكەن، ھەممىدىن كىچىك تۇرۇپ، ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتتى.

— ئۆزىمۇ، مىنگەن ئېتىمۇ چىرايلىق ئىكەن.

— ئېتى نېمىكەن بۇ ئۆز باللىنىڭ؟

— بەگيۈسۈپ ئىكەن.

— خۇدا بۇ باللىنى بالا - قازادىن ئۆز پاناھىدا ساقلى-سۇن.

— مۇراد - مەقسىتىگە يەتسۇن.

يۈسۈپ بىلەن بىرگە بەيگىگە چۈشكەن ئۆسمۈرلەرنىڭ چوڭى ئون تۆت ياش، كىچىكى توققۇز ياش ئىدى. تېخى يەتتە ياشقا كىرمەي تۇرۇپ، مىنگەن ئېتىنىڭ تاي بولۇشىغا قارىماي، يەتتە چاقىرىم يەرگە چېپىپ بېرىپ ھەممىدىن بۇرۇن قايتىپ كەلدى. قىزلار تاشلىغان ياغلىقلار تاينىڭ يايلىغا، ئۇنىڭ گەدەن، يەلكىلىرىگە چۈشۈپ، ئۈچ ياغلىقنىلا تۇتۇۋالالىدى. يۈسۈپ ناھايىتى روھلىنىپ كەتكەنىدى، قارا كۆزلىرىدىن ئوت

چاقناپ تۇراتتى. ئاتتىن چۈشۈشكە يارۇق ئۇنى باش ئۈستىگە كۆتۈرۈپ، ئۈچ قېتىم ئايلاندۇرۇپ يەرگە دەسسىتىپ قويدى.
يۇسۇپ مەرىكە مەيدانىنىڭ مەركىزىدە قاراپ بىتاقەت بولغان ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئالدىغا كېلىپ سالام بەردى، ئاندىن بوۋىلىرى بەكتاش ئابدۇللا داموللا بىلەن بەگتۇ-مۇرگە، مېھرى بىلەن تەلمۈرۈپ تۇرغان ئاتىسىغا، مەرىكە مەيدا-نىنى چۆرىدەپ تۇرغان ئاۋامغا يېنىشلاپ سالام بېرىپ، ئاستا كەينىگە ياندى. ئۆزىگە تەلپۈنۈپ تۇرغان يارۇقنىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنى قۇچاقلىۋالدى. ئۇنىڭ ئاقۇچ يۈزى ئاناردەك قىزد-رىپ، كۆز چاناقلىرى ياشقا تولغانىدى. تۆت يېشىدىن باشلاپ ئات مىنىشنى ئۆگەتكەن، بولۇپمۇ بىر يىلدىن بۇيان ئات چېپىشنى مەشىق قىلدۇرۇپ «بالا چەۋەنداز» قىلىپ يېتىشتۈر-گەن يارۇققا مىننەتدارلىقىنى يۇرەك ـ باغرىنى يېقىش بىلەن ئۈن ـ تىنسىز بىلدۈردى. قولىدىكى ئۈچ ياغلىقنىڭ بىرىنى ئۇنىڭ قويۇن يانچۇقىغا سېلىپ قويدى، بىرىنى بوۋىلىرىغا بەردى، بىرى ئۆزىگە قالدى.
مەرىكىنىڭ ئاخىرىدا كۆپچىلىككە ئاش تارتىلدى. رەبھانە-دىن ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمغا تون كىيدۈرۈپ، ئات مىندۈردى. بىر تاۋاق تىللا ئىنئام قىلدى. بەيگىگە چۈشكەن ئون تۆت ئۈسمۈرنىڭ ھەممىسىگە ئىككىدىن تىللا بېرىپ ئات مىندۈردى.
جامائەت خۇشال ـ خۇرام ئۇزىدى.
باغاق يېزىپ ئېيتقان بولسىمۇ، بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر ئۆيىگىمۇ كېلىشمىدى، مەرىكىگىمۇ قاتناشمىدى. مەنسۇرخان ۋە-زىر، ئەمىرلەرنى باشلاپ ئۆيگە كەلدى، مەرىكىگە قاتناشماي ئوغلى ئىنال تىگىننى خاس نۆكەرلىرى بىلەن ئەۋەتكەنىدى. رەبھانىدىن ئۇنىڭغا سەمەرقەنتنىڭ ئىككى ياشلىق ئارغىمىقىنى ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە جاۋاھىرات بىلەن بېزەلگەن ئېگەر، يۈگەنلىرى بىلەن تارتۇق قىلدى. بارلىق مېھمانلارنى ئۇزد-

تەپ شام ۋاقتىدا ئۆيگە كەلدى. چارچاپ قالغان بەگتۆمۈر، ئاشانبۇقا بىلەن پېشايۋاندا يانپاشلىدى. مەرىكىنى كۆرگىلى بارغان زەمۇران ئانا، يابىرالارمۇ كېلىشىپ يۈسۈپنى مۇبارەكلەشتى.

— ئايتولۇن، ئايسىلىكلەرمۇ بارغانىكەن، ئەتە ئەتىگەن كېلىپ، ئۆكسىنى ياتقۇزۇپ بولغاندىن كېيىن كەچلەپ كەتمەكچى بولدى. قارىغاندا، قېيناتا، قېينانىلىرى بىلەن ئەرلىرىمۇ كېلىدىغان ئوخشايدۇ. ئاباملارمۇ كېلىمىز دېدى، — يابىرا ئۆزىنى قۇچاقلىۋالغان يۈسۈپنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ رەبىھانىدىنى خەۋەرلەندۈردى.

— مەرىكە مەيدانىدىلا ئۇلارنى تەكلىپ قىلىپ قويماقچىدىم، مېھمانلارنى ئۇزىتىش بىلەن بولۇپ كېتىپ ئۇنتۇپتىمەن، — دېدى ئۇ قاراڭغۇلۇق باسقان ھويلىغا كۆز سېلىپ تۇرۇپ ۋە بىردىن سورىدى، — قىزىمىز ئايتىمىش، ئارچۇنلار قېنى، قىزتۇرمىشچۇ، ئۇلار كەلمىدىمۇ؟

يابىرامۇ ئىتتىك ھويلىغا قاراپ چىقىپ ئەنسىرىگەن ھالدا:

— بايا مەھەللە قىزلىرى بىلەن بەيگىنى كۆرىمىز دەپ يېنىمىزدىن كېتىپ قېلىشقانىدى. قايتىپ كەتكەن ئوخشايدۇ، دەپ ئىز - دېرىكىنى قىلماي كېلىۋېرىپتۇق، — دەپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى.

خۇشال - خۇرام ئولتۇرۇشقان ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ پاتىپاراق بولۇپ كېتىشتى. شام - چىراغلارنى يېقىشنىمۇ ئۇنتۇپ يۈسۈپ بىلەن ئىشىك ئالدىغا چىققان رەبىھانىدىن ئادار بىلەن يارۇقنى قىزلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى، بۇرۇنلا ئىشىك ئالدىغا چىققان يابىرا:

— ئەجەب بىخەستەلىك قىلىپتىمەن، ئاتىسى. ئىز - دېرىكىنى قىلىپ بىللە ئېلىپ كەلسەك بولۇپتىكەن، بەكلا ئەنسىرەپ قالدىم، — دەپ يىغلىغىلى تۇردى.

بىتاقەت بولغان يۇسۇپ:
— ئابا، مەن ئالدىغا بېرىپ باقاي،— دەپ بار كۈچى بىلەن يۈگۈرۈپ كەتتى.
— توختا يۇسۇپ، يالغۇز بارساڭ بولمايدۇ، بىرگە بارلى.
رەيھانىدىن يابىرا بىلەن ئۇنىڭ كەينىدىن ئالدىراپ مېڭىشتى.
يۇسۇپ يۈگۈرۈپ كوچىنىڭ دوقمۇشىغا كېلىشكە، يىغلىشىپ كېلىۋاتقان ئارچۈن، قىزتۇرمىش بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇلار بىر مەھەللىلىك ئاداشلىرى بىلەن بىللە ئىدى.
— ئارچۈن ئاچا!— يۇسۇپ كەلگىنىچە ئۇنىڭ قولىدىن تۇتۇۋالدى،— ئايتمىش ئاچام قېنى، ئۇ نەدە قالدى؟
ئارچۈن يىغلاپ گەپ قىلالماي قالدى. قىزتۇرمىش دېدى:
— بەيگە مەيدانىدىن يېنىپ، ئاداشلىرىمىز بىلەن دەريا بويىدا ئات چېپىشىپ ئويناپ قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى بىلمەي قاپتۇق. ئۇيگە قايماقچى بولۇۋاتساق، بىر توپ تۇلۇملۇغ ئەر ① تۇيۇقسىز كېلىپ، بىزنى ئاتلىرىمىزدىن چۈشۈرۈۋېتىپ، ئايتمىش خېنىمنى ئېلىپ قاچتى.
يۇسۇپ داڭ قېتىپ تۇرۇپلا قالدى. شۇ ئارىدا ھاسىرىشىپ يېتىپ كەلگەن رەيھانىدىن بىلەن يابىرا، يىغلاۋاتقان ئارچۈن بىلەن قىزتۇرمىشنى كۆردى.
— ۋاي جېنىم قىزلىرىم، نېمە بولدۇڭلار؟— دەپ سورىدى يابىرا ئۇلارنى باغرىغا تارتىپ.
— ئابا، تۇلۇملۇغ ئەرلەر ئايتمىش ئاچامنى ئەپقېچىپتۇ،— دېدى يۇسۇپ يىغلامسىراپ.
— نېمە دېدىڭ؟— يابىرا ئۇياق - بۇياققا سەپسېلىپ

---

① تۇلۇملۇغ ئەر — قوراللىق ئادەم.

ئېسەنگىرىگەن ھالدا سورىدى. ئۇ تېخى ئايتەمشنى قىزلارنىڭ ئارىسىدا بار دەپ قالغانىدى.

— ئاچاملار ئاداشلىرى بىلەن دەريا بويىدىن قايتماقچى بولۇۋاتقانىدا، تۇلۇملىۇغ ئەرلەر ئايىتەمشىنىي ئەپقېچىپتۇ ئابا، — دېدى يۈسۈپ خورسىنىپ

— ئاھ، تەگرىم! بۇ نېمە ئىشتۇر، — يابىرا ھوشىنى يوقاتقاندەك بولۇپ جايىدىلا ئولتۇرۇپ قالدى.

— يۈرۈگلار بالىلىرىم، ئۆيگە بېرىپ سۆزلىشەيلى، — دېدى يۈرىكى ئېچىشقان رەبھانىدىن. ئۇ يابىرانى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ ئاستا ئېلىپ ماڭدى.

ئارچۇنلارنىڭ بەش نەپەر قىز ئاداشلىرى ئىشىك ئالدىدا ئۆزلىرىنى كۈتۈپ تۇرۇشقان ئاتا — ئانىلىرى بىلەن ئۆيلىرىگە كىرىپ كېتىشتى.

ھويلىغا كىرىشىگە بەگتۆمۈر، زەمۇران ئانا باشلىق ھەممەيلەن ئالدىغا دەۋرەپ كېلىشتى. ھويلىغا شام — چىراغلار يېقىۋېتىلگەنىدى.

ئائىلىدىكى خاتىرجەملىك بۇزۇلدى. كۆڭۈلدىن خۇشاللىق كۆتۈرۈلۈپ، غەم — ئەندىشە ئورۇن ئالدى. مۇشۇ ئەنسىزلىكتە، ئەتىسى يۈسۈپنى ياتقۇزۇشتى.

يەرگە كىرىپ كەتكەندەك ئايتەمشتىن دېرەك بولمايۋاتاتتى. بىتاقەتچىلىكتە كېچىسى رەبھانىدىنمۇ، يابىرامۇ تۈزۈك ئۇخلىيالمايتتى. قول — دېدەك، خىزمەتچىلەرنى ئايتەمشنىڭ دېرىكىنى ئېلىش ئۈچۈن مەھەللە — كوچىلارغا، بازار — رەستەلەرگە، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا — كەنتلەرگە ئەۋەتتى، لېكىن كۈتكەن خەۋەرگە ئېرىشەلمەي يۈرەكلىرى كاۋاپتەك پىژىلداپ ئېچىشماقتا ئىدى.

رەبھانىدىن ئائىلىدىكى ھەممەيلەنگە ئايتەمشنىڭ يوقلىپ كەتكەنلىكى توغرۇلۇق داۋراڭ سالماسلىقنى تاپىلىغان، ئۆزىمۇ

ھېچكىمگە تىنمىغان بولسىمۇ، بۇ ۋەقە بالاساغۇن شەھىرىگە
يېيىلىپ، كىشىلەر بەك قىزىقىپ سۆزلەيدىغان قورقۇنچلۇق
ھېكايىگە ئايلىنىپ كەتكەنىدى. رەيھانىدىنغا بۇ بەك ئەلەم
بولدى.

خەۋەر بولۇپ قالارمىكىن، دەپ ئوردىدىكى گەپ - سۆز-
لەرگە دىققەت قىلدى. كوچا - بازارلارنى ئارىلىدى. كىشىلەر-
نىڭ گەپ - سۆزلىرىگە زەن قويدى. ئايتمىشنىڭ تىرىكلىكى
ياكى ئۆلگەنلىكى ھەققىدە ھېچقانداق خەۋەرگە ئىگە بولالمىدى.

رەيھانىدىن يۈسۈپتىنمۇ ئەنسىرەپ ئۇنىڭغا يارۇقنى ھەمراھ
قىلىپ قويۇۋىدى، يۈسۈپ:

— ئابا، مەن كىچىك بالا ئەمەس، چوڭ بولدۇم، قورق-
مايمەن. «قۇرئان كەرىم» نى يادلاۋاتىمەن، ئەرەب تىلىنىمۇ
ئۆگىنىۋاتىمەن، كىتاب ماڭا ھەمراھ. مەندىن ئەنسىرىمىسىلە،
يارۇقمۇ ئاچامنى ئىزدىسۇن، — دەپ ئاتىسىنى تەسكىن تاپتۇر-
دى.

بالا ئۆلۈپ كەتسە، ئاتا - ئانا بولغۇچى «ئۆمرى شۇنچى-
لىك ئىكەن، ئەمدى قانداق قىلىمىز، تەڭرىم جايىنى جەننەتتە
قىلغىن، قالغانلىرىمىزنىڭ ئۆمرىگە بەرىكەت بەرگىن» دەپ بىر-
نەچچە كۈن يىغلىشىپ تىنچلىنىپ قالىدۇ. ئەمما بالا يوقىلىپ
كەتسە بۇنىڭغا چىدىيالمايدۇ، كېچە - كۈندۈز پەرياد چېكىدۇ،
پىراق ئوتىدا پۇچۇلىنىدۇ. «قەيەردىدۇ، نېمە قىلىۋاتقاندۇ، ئاچ-
مىدۇ، توقمىدۇ، بىرسى ئازابلاۋاتقانمىدۇ، زۇلۇم قىلىۋاتقانمىدۇ،
ھاياتمىدۇ!» دەپ بىر كۈننى ئۆتكۈزگۈچە مىڭ ئۆلۈپ - مىڭ
تىرىلىدۇ، دۇنيادا بۇنىڭدىن ئېغىر ھەسرەت - نادامەتلىك ئازاب
بولمايدۇ.

يابىرا تولا يىغلاپ، رەيھانىدىن غەم يەپ، ئاش - نان
كېلىدىن ئۆتمەي يادىپلا كەتتى. يابىرانىڭ دادىسى بەگتاش
ئابدۇللا داموللا، قۇدىلىرى چاغرىبەگ ئادامتوغرىل، ئاشانبۇقا،

كۆيئوغۇللىرى ئۇدمىش، بويانقارلار ئەتىكەندىمۇ، چۈشتىمۇ كې-
لىپ ھال سوراپ تۇردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئائىلە بويىچە
ئايتمىشنى ئىزدەشكە كىرىشكەندى. بولۇپمۇ بۇغرا قاراخاننىڭ
خاس نۆكىرى بولغان ئۇدمىشنىڭ ئەس - يادى يوقىلىپ
كەتكەن قىيىنسىگىلىسىدا بولغاچ، كۆزىنى ئېتىك، قۇلىقىنى
دىك قىلىپ ئۇردىنىمۇ، سىرتنىمۇ كۆزەتمەكتە ئىدى. خاس
نۆكەرلەر سەردارى بولغان بوزاغۇنىڭ يېقىندىن بېرى باشقىچە
روھلىنىپ قالغىنىدىن، نېمە ئۈچۈندۇر ئۆزىنى مازاق قىلغان
تۇستە ھېجىيىشىدىن سەل گۇمانلىنىپ قالدى. ئايتولۇننى ئېلى-
ۋالدىك، دەپ زادى ئۇچۇق چىراي ئاچماي كەلگەن بوزاغۇ
ئەمدىلىكتە ئۇدمىشقا گەپ قىلىدىغان، چاقچاقمۇ قىلىپ قويىدى-
غان بولۇپ قالدى، بۇ ھال ئۇدمىشقا تېخىمۇ غەلىتە تۇيۇلدى.
ئۇ بۈگۈن كەچتە ھەر كۈندىكىدەك ئاتخانىدىن قېيناتىسىنىڭ،
ئۆزىنىڭ ئېتىنى ئېلىپ چىققىلى ماڭغاندا، بىرسىنىڭ تۈۋلىگىنى-
نى ئىشتىپ كەينىگە قارىۋىدى، ئۆزىگە ئوخشاش خاس نۆكەر
سانسارنى كۆردى. ئۇ ھۆمۈدەپ كېلىپ:
— ئالىپ، سىزگە بىر خەۋەرنى يەتكۈزمەكچىدىم، —
دېدى.
— نېمە گەپ ئىدى؟
— بوزاغۇنىڭ نامەردلىكى توغرىسىدا، — ئۇ سۆزلەۋې-
تىپ ئەتراپىغا بىر قارىۋالدى، — تۈنۈگۈندىن بېرى سىزنى
خالىي يەردە ئۇچرىتالمىدىم. بايا بوزاغۇ ئۆيىگە كەتتى، دەرھال
سىزنى ئىزدىدىم. كېتىۋاتقىنىڭىزنى كۆرۈپ كېلىشىم. مېنىڭ
دېمەكچى بولغانلىرىمنى ھېچكىمگە ئېيتماسلىققا قەسەم ئىچىڭ،
ئاندىن دەپ بېرەي.
— شۇنچە مۇھىم خەۋەرمىدى، — دېدى ئۇدمىش سە-
گەكلىشىپ.
— مۇھىم، مۇھىم بولغاندىمۇ ئادەمنىڭ ھايات - ماماتىغا

مۇناسىۋەتلىك خەۋەر، — دېدى سانسار جىددىيلىشىپ، — بو-لۇڭ، قەسەم ئىچىڭ، بولمىسا كېتىمەن.
ئۆدمىشنىڭ كۆڭلى تۇيۇپ دەرھال قەسەم ئىچتى:
— دېكەنلىكىڭىزنى باشقىلارغا ئېيتسام، بۇ ۋەدەمنى ئاگ-لاپ تۇرغان تەڭرىم مېنى جازالىسۇن!
— ئاغىچى ئۆلۈغىنىڭ قىزىنى دەريا بويىدىن بوزاغۇ ئېلىپ قاچقان!
— بۇنى قانداق بىلدىڭىز؟ — كۆزلىرى يوغان ئېچىلغان ئۆدمىش ئالدىراپ سورىدى.
— ئۇ قىزنى ئېلىپ قېچىشقا بوزاغۇنىڭ باشلىشى بىلەن مەنمۇ بارغان.
— بۇ راستمۇ؟
— راست، يالغان بولسا مېنى قۇرئان ئۇرسۇن!
سانسار گېپىنى دەپ بولۇپلا ئىتتىك كەتتى.

توققۇزىنچى باب

مۇشۇك بەزدىن يەنە قۇرۇق قالدى

1

بالاساغۇن شەھىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى «يابغۇ» كوچىسى ئاھالىسى كۆپ، ئاساسەن قارلۇقلار ئولتۇراقلاشقان چوڭ مەھەللە ئىدى. كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئېرىق قىرىدا ئاسمانغا بوي تارتقان سۆۋادان تېرەكلەر يولغا سايە تاشلاپ تۇراتتى. بۇ مەھەللە «بەگبۇقا كوچىسى» دەك پاكىز، ئاۋات ئىدى. ئائىلىلەرنىڭ كوچىغا قارىغان دەرۋازىلىرى چوڭ ھەم ئىككى قاناتلىق بولۇپ، ئات - ھارۋىلىرى بىمالال كىرىپ - چىقاتتى. بالاساغۇندا ئىش تېرىلسا مۇشۇ كوچىدىن تېرىلاتتى، خۇشاللىقمۇ مۇشۇ كوچىدىن باشلىناتتى. ئېغىر - بېسىق تەمكىن ياغمىلارغا قارىغاندا، مىجەزى ئىتتىكرەك، ئىشنى ۋاچ - ۋۇچ قىلىۋېتىدىغان قارلۇقلار جېدەل - ماجرادىن ئانچە قورقۇپ كەتمەيتتى.

ئالتىن ئارتۇچتىن[1] كېيىنرەك كېلىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇنبەگنىڭ قورۇسى بۇ كوچىنىڭ ئاخىرىدىراق بولسىمۇ، تۆمۈر ھالقىلىق ئىشىكى باشقىلارنىڭكىدىن چوڭراق، ھەشەمەتلىكرەك

---

① ئالتىن ئارتۇچ — ئاستىن ئاتۇش.

ئىدى. ئىشىكتىن ھويلىنىڭ دەل ــ دەرەخلىق كەڭ سەيناسىغا، ئاندىن ئۇدۇلدىكى، ئىككى ياندىكى ئۆيلەرگە كىرگەن كىشى، بولۇنبەگنىڭ ھاللىق، باي ئائىلىدىن ئىكەنلىكىگە شۇبھىلەنمەيدۇ- تى. باش ۋەزىر بولغاندىن بۇيان ھويلا ــ ئۆيلىرىنى داۋاملىق كېڭەيتىپ ياساۋاتاتتى. ئۇدۇلدىكى ئۆيدە چوڭ خوتۇنى، ئىككى ياندىكى ئۆيلەردە قالغان ئۈچ خوتۇنى ۋە چۆرىلەر تۇراتتى. ئارقىدىكى ئۆيلەرگە قۇللار، دېدەكلەر، ھۆر خىزمەتچىلەر، ئات باقارلار ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. ئۇنىڭ ئارقىسى كاتتا باغ ئىدى. كوچىدىكى ئېرىقتىن تام ئاستىدىكى سۈڭگۈچ ئارقىلىق كىرگەن بىر تارام سۇ باغنى كۆكەرتىپ تۇراتتى. باغ ئىچىدىكى كۆل- چەكنىڭ بويىغا ياغاچتىن كۆركەم ياتقۇ سېلىنغان بولۇپ، نەچچە قات كىمخاب كۆرپە سېلىقلىق، تەكيە ــ ياستۇقلار قويۇقلۇق ئىدى. كۆكلەمدىن تاكى كۈز پەسلىنىڭ ئوتتۇرىلى- رىغىچە، بولۇنبەگ ھەر كۈنى ئوردىدىن قايتقاندىن كېيىن، ئاشۇ خىلۋەتتىكى ياتقۇدا يانپاشلاپ ھوزۇرلىنىپ ئارام ئالاتتى. قىز ــ چوكان چۆرىلەر ئۇنىڭ قېتىپ كەتكەن ئۇستىخانلىرىنى سىلاپ تۇتۇپ ھاردۇقىنى چىقىراتتى، بۇنىڭدىن خوتۇنلىرى نارازى بولۇپ غودۇڭشاتتى. قىش كۈنلىرى ساراي ئۆيگە قويۇلغان چوڭ سەندەلگە پۇتىنى تىقىپ، ئۇچىسىنى تۇتقۇزاتقان چۆرىلەرنىڭ يوتىسىنى سىلايتتى. ئۇنىڭغا تۆت خوتۇنى، ئۇنىڭ- غان چۆرىلەر ئازلىق قىلغاندەك، قۇل ــ دېدەكلەرگىمۇ چېقىلىپ قوياتتى. لېكىن ئۇ سىرتقا چىققاندا، ئوردىدا ئۆزىنى ھايالىق، ئەخلاقلىق كۆرسىتىپ، يولدا ئايال زاتى ئۇچراپ قالسا قولى بىلەن كۆزلىرىنى توسۇۋالاتتى. دۆلەت ئەربابلىرى ئىچىدە پەرز- ەنتلىك دەپ ئاتالغانىدى.

ئۇ بۈگۈن كەچقۇرۇن ئۆيگە خاپا قايتىپ كەلدى. چۈنكى مەنسۇر بۇغراخاننى قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ بېرىشقا يەنە بىر قېتىم ئورۇنۇپ كۆندۈرەلمىگەنىدى. رەيھانىدىن تىنچ ــ ئامان

تۇرمۇش كەچۇرۈۋاتقان خەلقنىڭ ئارامىنى بۇزماسلىققا بۇغرا قاراخاننى ماقۇل قىلىپ قويغان بولسا كېرەك، «تەخىر قىلىڭ، ۋاقتى ئەمەس» دەپ بولۇنبەگنى ئۈمىدسىزلەندۈرۈپ قويدى.

بولۇنبەگ پېشايۋاندا يانپاشلاپ يېتىپ، چوڭ خوتۇنى ئايىانۇ ئېلىپ چىققان ئۈزۈم شارابىنى ئىچىپ، دۈملەپ پىشۇرۇل-غان بۆدۈنە گۆشىنى مالاچلىتىپ يېگىلى تۇردى.

قۇياش نۇرى هويلىدىن كۆتۈرۈلگەنىدى. كۆكۈم چۈشۈپ سايە ئۈزارغانىدى. بولۇنبەگ شارابى ئاز قالغان خۇمرىنى گۈل-لۈككە چۆرۈۋېتىپ ئۆزىچە غودۇڭشىدى:

— بوزاغۇ كەلمەيدىغۇ. مېنىڭ بۇ ئوغلۇم تازىمۇ تولۇق ئادەم بولدى - دە. هېچكىمگە ئۇچۇق چىراي ئاچمايدۇ، ئايالللار-غىمۇ كۈلۈپ قارىمايدۇ، ئۆتۈپ كەتكەن كۆرەڭ. خوتۇن ئالسا بۇ مىجەزى ئۆزگىرەرمىكىن، چاپسانراق ئۆيلەپ قويسام بولاتتى. رەيهاندىن قىزنى بەرگەن بولسا، ئۇ بۇنچە بىغەرەز بولۇپ كەتمەيتتى، ئوڭلىنىپ قالاتتى.

— كىمگە گەپ قىلىۋاتىدىلا ۋەزىرىئەزەم، سۆزلەپلا كەتتىلىغۇ، — دېدى ئاياغ تەرىپىدە ئولتۇرغان ئايىانۇ، — بوزا-غۇمۇ سىلىنى دورىغان، خوتۇن ئالسا، خوتۇن بولغۇچىغا ماڭا ئوخشاشلا كۈن يوق، تىل - دەشنامدىن قۇتۇلالماي جاهاندىن ئۆتەرمىكىن.

— ۋالاقلىماي، كۆزى ئېچىلمىغان چۆرىلەردىن ئىككىنى چاقىر، پۇتۇمنى تۇتۇپ قويسۇن، ئاغرىۋاتىدۇ.

— مەن تۇتۇپ قويسام بولمامدۇ؟ — ئايىانۇ ئېرىنىڭ تۈكلۈك پۇتىنى تۇتۇشقا باشلىدى.

— سېنىڭ يىرىك قوللىرىڭ بەدىنىمگە تەگسە، چاققاق ئۈستىدە ياتقۇزۇپ قويغاندەك چىدىيالماي قالىمەن. بىزەڭلىك قىلماي چۆرىلەرنى چاقىر، — بولۇنبەگ ئايىانۇنىڭ لىغىرلاپ تۇرغان كاسىسىغا تەپتى.

ـــ ۋايجان، ماقۇل...
سەمرىپ تىقلىپ كەتكەن ئايانۇ ئىرغاڭلاپ مېڭىپ، ئىچكىرىكى ئۆيدە يېڭنە ئىشى قىلىۋاتقان ياش ئىككى چوۋرىنى قىچقىرىپ چىقتى.
ـــ مانا تۇتقۇزۇۋالسىلا.
بولۇنبەگ خىرىلداپ كۇلۇپ دۇم بولدى.
ئىشىك تاراقلاپ ئېچىلىپ، بوزاغۇ ئاتلىق كىرىپ كەلمە-گەن بولسا، ئوتلۇق قوللارنىڭ سىلىشى بىلەن ۋۇجۇدى سۆيۈ-نۇپ ياتقان بولۇنبەگ شېرىن ئۇيقۇغا كەتكەن بولاتتى. ئۇ خۇش يېقىپ قوپقۇسى كەلمەي سورىدى:
ـــ كىمسەن؟
ـــ ئابا، مەن كەلدىم.
بولۇنبەگ ئۇڭدا بولۇپ، ئوغلىنىڭ بىر تاغارنى ئاتىن ئېلىۋاتقىنىنى كۆردى.
ـــ ئېلىپ كەلگىنىڭ ئالتۇنمۇ، جاۋاھىرمۇ، نېمە ئوغلۇم؟
ھاسىراپ ئۆڭى ئۆچۈپ كەتكەن بوزاغۇ تاغارنى سۇپا ئۈستىدە شامدانغا يېقىنراق قويۇپ ئاغزىنى يەشتى. بولۇنبەگ-نىڭ كۆزىگە قارا چاچلىق بىر باش كۆرۈنۈپ چۆچۈپ كەتتى.
ـــ كىمنى ئۆلتۈردۈڭ تەلۋە، نېمىشقا بۇ يەرگە ئېلىپ كەلدىڭ؟
ـــ ھېچكىمنى ئۆلتۈرمىدىم، ئابا، رەيھانىدىنبەگنىڭ كى-چىك قىزىنى ئاخىر ئەپقېچىپ كەلدىم.
ـــ نېمە دېدىڭ؟ ـــ ئورنىدىن چاچراپ تۇرغان بولۇن-بەگ سۇپىدىن يەرگە چۈشتى.
ـــ رەيھانىدىنبەگنىڭ كىچىك قىزىنى بەيگە مەيدانىدىن ئەپقېچىپ كەلدىم.
ـــ تىرىكمۇ؟
ـــ ئۆلۈكىنى نېمە قىلاتتىم.

— نېمىشقا مەن بىلەن مەسلىھەتلەشمىدىڭ؟

— قورقۇق ئەمەس، باتۇر ئىككەنلىكىمنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن،— بوزاغۇ سۆزلەۋېتىپ ئۆكسۈپ ئۈنسىز يىغلاۋاتقان قىزنى تاغاردىن چىقاردى.

— رەيھانىدىنبەگنىڭ تويىنى ھازىنغا ئايلاندۇرۇپسەن — دە، بەتبەخت. ئەپقېچىپ كەلمىسەڭمۇ ئۆزى كېلەتتى ئەمەسمۇ. يۈگۈر، سىگلىڭ قۇمارىنى چاقىر، بۇ خانىنى ئۆيگە ئەكىرىپ غىزا بەرسۇن.

بوزاغۇ سىگلىسىنى چاقىرىپ چىقتى.

— بالام، بۇ خانقىز سەن بىلەن ئاداش بولغىلى كەپتۇ، ئۆيگە باشلاپ ئاناڭ بىلەن ئوبدان كۈتۈۋال.

— ماقۇل ئابا.

ئون تۆت ياشقا كىرگەن سېرىق چاچلىق قۇمارى، يۈم — يۈم يىغلاۋاتقان قىزنى قولىدىن تارتىپ ئۆيگە ئەكىرىپ كەتتى.

— سەن ئوغلۇم، نېمىلا دېگەنبىلەن بىر قوزىنى تۇتۇپ كېلىپ، چىلبۆرە ئىككەنلىكىڭنى بىلدۈردۈڭ،— دېدى بولۇنبەگ بوزاغۇنىڭ مۈرىسىگە ئۇرۇپ، ئاندىن ئۆيدىن چىقىۋاتقان يىغا ئاۋازىغا قۇلاق سېلىپ چىرايى تۈرۈلگەن ھالدا سۆزىنى داۋاملاشتۇردى،— لېكىن ماڭا باش ئاغرىقى تېپىپ بەردىڭ، بۇ قارامىلىقىڭنى باھانە قىلىپ ياغمىلار بىز قارلۇقلار ئۈستىگە تاشلانسا، چوڭ جېدەل چىقىدۇ، بۇ جېدەلنى يىغىشتۇرماقمۇ تەسكە توختايدۇ، بۇغرا قاراخانمۇ ياغمىلاردىن، بۇنى ئويىلاپ كۆردۈڭمۇ؟— بولۇنبەگ گۈشىيىپ تۇرغان بوزاغۇنىڭ قولىدىن تارتىپ پېشايۋان سۇپىسىدا ئولتۇرغۇزدى. تۇۋرۇكلەرگە ئورنىتىلغان قەندەللەردىكى شام يورۇقىدا جەڭ لىباسى كىيىۋالغان بوزاغۇنىڭ ساۋۇت — دۇبۇلغىسى پارقىرايتتى.

— ئابا، سەن ئالىپ سەركەردىغۇ، نېمىدىن شۇنچە

قورقىسەن؟ غەزنەۋىلەر ئېلىدىن قايتىپ كەلگەندە «سا ئاللاماس قاغا ئىكەنسەن» دەپ مېنى ئەيىبلىگىنىڭ ئېسىڭدىمۇ؟ زەردار ئائىلىنىڭ پەرىسىنى ئېلىپ كەلسەم يەنە ئەيىبلەۋاتىسەنغۇ؟ ئېيتقىنا، بېشىمنى ئىچىمگە تىقىپ يۈرسەم بولامتى؟ — ئاچ-چىقلانغان بوزاغۇ ئاتىسىدىن نېرىراق سۈرۈلدى. يىغا ئاۋازى كۆچىيىپ، ئۇنىڭ قارامتۇل چېھرى بوزىرىپ كەتتى، — بۇ قانجۇق ئاغزىنى يۇمسا بولاتتى، ئەستا...

— ئاغزىڭنى يۇم، — بولۇنبەگ ۋارقىرىدى، — مەن سېنى ئەيىبلەۋاتقىنىم يوق، ئاقىۋىتىنى ئويلاۋاتىمەن، ئوغلۇم. راست، قورقماس ئالىپ ئەر بولالايدىغانلىقىڭنى ئىسپاتلاپ، بىر زەردارنىڭ يۈزىنى چۈشۈردۈڭ، يارايسەن! ئەمدى رەيھاندىن قىزىنى ساڭا بەرمەي، ئىزا-ئاھانەتتىن قۇتۇلالمايدۇ. لېكىن پەخەس بولمىساق، سىلىقلىق بىلەن دۈشمىنىمىزنى باش ئەگ-دۈرمىسەك، ئۆزىمىز زىيان تارتىمىز. ئەلپازىڭدىن بۇنداق قار-يامغۇر ياغدۇرۇپ يۈرمەي، چىرايىڭنى ئېچىپراق يۈر.

— مانا ئەمدى ئاتامدەك گەپ قىلدىڭ، بابا ئۇمىد-سىزلەندۈرۈۋەتكەنىدىڭ، — بوزاغۇ ئاتىسىغا يېقىن سۈرۈلۈپ ھىجايدى، — ئۇ پەرى ناخشىسىنى توختاتسا بولاتتى.

— مەيلى، يىغلىسا يىغلاۋەرسۇن، بۇ چوڭ قورۇدىن ھېچ يەرگە ئاڭلانمايدۇ. سەن ئاغزىڭنى چىڭ تۇت. بۇ قىز بىزنىڭ ئۆيگە كۆنگىچە، ئېلىپ قاچقىنىڭنى ھەم بۇ يەردە ئىكەنلىكىنى ھېچكىمگە تىنما، — دېدى بولۇنبەگ تاپىلاپ.

— ماقۇل ئابا، ھېچكىمگە تىنمايمەن.

— دەريا بويىغا قانچە يىگىت بىلەن بارغانىدىڭ؟

— تۆت.

— ھەممىسى ئىشەنچلىكمۇ؟

— ناھايىتى ئىشەنچلىك. سۇغا دېسەم سۇغا، ئوتقا دېسەم ئوتقا كىرىدىغان ساداقەتمەن دوستلىرىم.

— ئۇلارنىڭ ھەممىسى قارلۇقمۇ؟
— بىرسى چىگىل.
— چىگىلنىڭ ئىسمى نىمە؟
— سانسار، مۇسۇلمانچە ئىسمى ئابدۇراخمان. مەن بىلەن بىرگە جەڭ قىلغان ئالىپ يىگىت، خاس نۆكەر.
— ھەرھالدا پەخەس بول. قىز ئۆيىمىزگە كۆنۈۋالغاندىن كېيىن، رەيھانىدىنبەگ بىلەن ئۆزۈم سۆزلىشمەن.
بوزاغۇ بېشىنى لىڭشىتىپ، ۋەھىملىك شىلدىرلاپ تۇرغان تام تۈۋىدىكى چىنار دەرىخىگە قاراپ قويىدى. ھاۋا كۈلدۈرلەپ، يالت قىلىپ چېقىلغان چېقىننىڭ شولىسى چىنار دەرىخىگە چۈشۈپ بوزاغۇنى چۆچۈتۈۋەتتى.
— ئۆيگە كىرىپ ئاۋۇ پەرىنىڭ ئۈنىنى ئۆچۈرەيلى، ئابا،— بوزاغۇ قوپۇپ، ئاتىسىنى ئورنىدىن تۇرغۇزدى.
كۈلدۈرماما كۈلدۈرلەپ يامغۇر قۇيۇۋەتتى. ھويلىدىكى شام - چىراغلار ئۆچۈپ قالدى. بولۇنبەگ ئوغلى بىلەن ئۆيگە كىردى.
— ئابا، بۇ قىز يىغلاپلا ئولتۇرىدۇ، مەن بىلەن ئاداش بولمىغۇدەك،— دېدى قۇمارى دادىسىغا ئېسىلىپ ئەركىلەپ.
— سەن بىلەن ئاداش بولىدۇ، قىزىم. تاماق يېدىمۇ؟— بولۇنبەگ بۇلۇڭدا تامغا ئالدىنى قىلىپ يىغلاۋاتقان قىزغا كۆز سېلىپ بېشىنى چايقىدى.
— شۇنچە قىلسامۇ تاماق يېمىدى،— دېدى تەستە قوپقان ئايىپانۇ،— قۇمارى دوست بولايلى، دەپ بىر تال ئالتۇن ئۈزۈك بەرسىمۇ ئالمىدى.
— ھىم،— بولۇنبەگ داستىخاندىكى نازۇ نىمەتلەرگە كۆز يۈگۈرتۈپ، ساقىلىنى سىيپاپ قويىدى.
— قاراپ تۇرامسەن، بۇ شور پېشانىنىڭ يىغىسىنى شېرىن سۆز، لەززەتلىك تاماق بىلەن توختاتقىلى بولمىغۇدەك.

قولۇڭغا قامچا ئال، — بۇيرۇدى ئايانۇ زەھەرخەندىلىك بىلەن.

بوزاغۇ ئىشىككە قاراپ ماڭدى.

— توختا ئوغلۇم. گۈلنىڭ تىكىنى بولىدۇ، قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۈزسە توزۇپ كېتىدۇ، قول بىلەن ئالسا تىكىنى سانجىلىدۇ. تىكىنى سانجىلىسمۇ چىداپ، توزۇتماي ئۈزۈۋېلىش كېرەك، — بولۇنبەگ ئوغلىنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ ئايانۇغا دېدى، — خوتۇن، بۇ قىز ساڭا ئوخشىمايدۇ. سېنى قامچىلاپ تۇرمىسام ھەددىڭدىن ئېشىپ كېتىسەن، ئۆزۈڭنىڭ بىر ئاجىزە ئىكەنلىكىڭنى ئۇنتۇپ قالىسەن. بۇ قىز تېخى ئەمەلۇمغا ياتلىق بولغىنى يوق، ياتلىق بولغاندىن كېيىن قامچا ئاستىغا ئالسا بولىدۇ. ھازىر قامچا بىلەن ئەمەس، ياخشى سۆز بىلەن كۆڭلىنى ئۇتۇش زۆرۈر. ئوغلۇم، خاناڭغا چىقىپ، ئادەمنى ۋەھىمىگە سالىدىغان جەك لىباسىنى سېلىۋەتكىن، بايۋەچچىدەك كىيىنىپ، خۇشخۇي يىگىت بولۇپ چىق. ھەممىمىز بۇ خانقىز بىلەن بىرگە تاماق يەيلى. ئانىسى، سىزمۇ چىقىپ ئوغلىمىزنىڭ ئېسىل كىيىملىرىنى ئېلىپ بېرىڭ.

بولۇنبەگ ئوغلى بىلەن خوتۇنى چىقىپ كېتىشكە، ئاستا كېلىپ ئۈنسىز يىغلاۋاتقان قىزنىڭ يېنىغا ئولتۇردى.

— خانقىزىم، ئوغلۇم ئەدەپسىزلىك قىلىپ، سىلىنى ئەپقېچىپ كەپتۇ. مەن بۇنىڭدىن كۆپ ئەپسۇسلاندىم، ئاتىلىرى ئالدىدا بەك خىجىلمەن، خاپا بولمىسىلا، ئۆيلىرىگە ئاپىرىپ قويىمىز.

قىز ئىنتىك قايرىلىپ چۈمبەردە كەينىدىن تىكىلدى.

— راستىنلا مېنى ئۆيۈمگە ئاپىرىپ قويامسىلەر؟

— ھەئە خانقىزىم، ئىسىملىرى نېمە؟

— ئايتىمىش.

— بەك چىرايلىق ئىسىم ئىكەن، سىلىمۇ ئاجايىپ چىرايلىق ئىكەنلا خانقىزىم، كۆزۈم تەگمىسۇن، — بولۇنبەگ ئايىد-

مىشقا قاراپلا قالدى، «ئوغلۇم مال تونۇيدىكەن، ھۆسندە تەڭ-داشسىز ساھىبجامال قىز ئىكەن...»

— مەن ئۆيگە كەتسەم بولاتتى،— دېدى ئايتمىش بىتاقەت بولغان ھالدا. كۆزىدىن تۆكۈلگەن تامچىلار مەڭزىدىن سىرغىپ ئېتىكىگە قۇيۇلماقتا ئىدى.

— ئايتمىش قىزىم، مەن ئاتىلىرى ئورنىدا، بۇ ئائىلىمۇ سىلىنىڭ ئائىلىدەك چوڭ ئائىلە، قىزىممۇ ئۆزلىرى بىلەن تەڭ دېمەتلىك. ھەرگىز تارتىنمىسىلا، ئۆز ئۆيلىرىدەك ئولتۇرسىلا، بولامدۇ؟

— مەن ئۆيۈمگە كېتىمەن، دەرۋازىدىن چىقىرىپ قويۇ-ساڭلار، ئۆيۈمنى تېپىپ بارالايمەن،— ئايتمىش ئورنىدىن قوزغالدى.

— ئالدىرىمىسىلا خانقىزىم، تاماق يېسىلە، تاماق يېمەي كەتسىلە ئاتىلىرى رەنجىدىغانىدەك چوڭ بولىدۇ. ئاتىلىرى مېنىڭ يېقىن دوستۇم، ھەر كۈنى كۆرۈشۈپ تۇرىمەن.

— مەن تاماقنى ئۆيگە بېرىپ يەيمەن، بۇ يەردە ئولتۇ-رۇپ قالسام ئابامىلار ئەنسىرەپ كېتىدۇ.

بولۇنبەگ جاۋاب بەرمەي، كىيىنىپ چىققان ئوغلىنىڭ باش - ئايىغىغا كۆز سېلىپ دېدى:

— مانا، مانا، ھەقىقىي بايۋەچچە بولۇپسەن، بالام. كەل ئولتۇرغىن، ئايتمىش قىزىم بىلەن بىللە تاماق يەيلى.

— مەن ئۆيگە كېتىمەن،— چىمەن دوپپا، ئاق شايى كۆڭلەك كىيگەن بوزاغوغا كۆز قىرىنى سالمىغان ئايتمىش يەنە تامغا ئالدىنى قىلىۋالدى.

— بالام، تاماق يەۋالسىلا،— دېدى تونۇر كاۋاپىغا قول ئۇزىتىپ بولۇنبەگ. ئۇ كاۋاپنى يەپ بىر قولىغا پىيالىنى ئالدى، يەنە بىر قولى بىلەن ئايتمىشنىڭ يېڭىدىن تارتتى. ئايتمىش قاتتىق يۇلقۇنۇپ نېرى سۈرۈلدى. بولۇنبەگنىڭ قولىدىكى پىيالە

داستىخانغا چوشۇپ كەتتى، چاي تۆكۈلدى.
— ئېماندىن ئېغىز ئۇقمايدىغان قىز بۇ، — بولۇنبەگنىڭ سېمىز بويىنى قىزىرىپ، يۈزى تارتىشىپ كەتتى.
— مەن چاينى ئۆيۈمدە ئىچىمەن، — دېدى ۋارقىراپ ئايتىمىش، — بۇ يەردە ئىچمەيمەن!
بۇزاغۇ ئاتىسىنىڭ كۆز ئىشارىتى بىلەن ئايتىمىشنىڭ قېشىغا كەلدى.
— چاينى مەشەدە ئىچىدىلا ئايتىمىش خانقىز، بۇ ئۆيدىن ھەرگىز كېتەلمەيدىلا، مەن سىلىنى كەتمەس قىلىۋېتىمەن، — بوزاغۇ ئۇنى كۆتۈرۈپ داستىخان يېنىغا ئولتۇرغۇزماقچى بولدى.
پۈتۈن ۋۇجۇدى ياپراقتەك تىترەپ كەتكەن ئايتىمىش، ئۇنىڭ يۈزىگە ئىككى كاچات ئۇردى، تېپچەكلەپ يۇلقۇنۇپ، زادى بوي بەرمىدى.
— ئامبۇردەك قوللىرىڭدا مىجىۋەت بۇ شۇمنى! بۇگۈن تاماق يېمىسە ئەتە يەيدۇ، ئەتە يېمىسە ئۆگۈنلۈككە يەيدۇ، تاماق يېمەي بۇ ئۆيدىن كېتەلمەيدۇ. ماڭ، ئېلىپ چىقىپ ئىچكىرىكى ئۆيىنىڭ قازنىقىغا سولاپ قوي، — بولۇنبەگ ئاچچىقتىن تىترەپ ئۆز خانىسىغا چىقىپ كەتتى.
بوزاغۇ توشقان ئالغان قارچىغىدەك، قىزنى قامالاپ كۆتۈرۈپ يان تەرەپتىكى ئىچكىرى ئۆيىنىڭ قازنىقىغا سولاپ قويۇپ چىقتى. ئايتىمىش پەرياد چېكىپ قالدى.
— سولاپ قويدۇڭمۇ؟ — سورىدى بولۇنبەگ.
— ھەئە، قۇلۇپلاپ قويدۇم.
— گەپ قىلمىدىمۇ؟ — بولۇنبەگ ياستۇققا ياتپاشلىدى.
— كېتىمەن، دەپ قاقشاپ قالدى، — بوزاغۇ دادىسىغا يېقىن كېلىپ ئولتۇردى.
— تەقسىرىم، — دېدى چوغدان بىلەن چىلىمنى كۆتۈ-

رۇپ كىرگەن ئايبانۇ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، — ئوغلۇمنى بۇ قىزغا قوشۇپ قويمىساق ئىش تېرىيدىغاندەك تۇرىدۇ، جۇمۇ.

— قانداق قوشۇپ قويىمىز؟ — بولۇنبەگ ئولتۇرۇپ چىلىمنى قولىغا ئالدى.

— قانداق قوشۇپ قوياتتۇق، ئىچكىرىكى ئۆيدە بوزاغۇ بىلەن ياتسۇن.

— بۇ ئىش ئاشكارىلىنىپ قالسا ئوغلىمىز چالما - كېسەك قىلىنىشتىن ساقلىنالمايدۇ. ئويلاپ باشقىراق ئامالىنى قىلىش كېرەك، — بولۇنبەگ چىلىمغا يېلىنجاپ تۇرغان چوغنى سالدى.

— قانداق ئامال بار؟

بولۇنبەگ گۈلدەك نەشىنى يىمىرىپ قىپقىزىل چوغ ئۈستىگە قويۇپ، خورقىرىتىپ ئىچىگە تارتتۇيدى، نەشە كۆيۈپ ئوت ئالدى. قىزىلگۈل ياپرىقىدەك ئوتنىڭ تىلى گاھ ئۆزىراپ، گاھ قىسقىراپ چىرايلىق كۆيۈشكە باشلىدى. ئۆي ئىچى نەشىنىڭ ئۆتكۈر پۇرىقىغا تولدى.

ئايبانۇ قېنىق دەملەنگەن زەپە سالغان چايدىن كۈمۈش جامغا قۇيۇپ ئېرىنىڭ ئالدىغا قويدى - دە، ئىشىككە قاراپ ماڭدى.

— نەگە بارىسىلە خوتۇن؟

— چېكىپ بولغاندا كىرەي.

— ئولتۇرۇڭلا، گېپىمنى ئاڭلاپ ئاندىن چىقىڭلا، — بولۇنبەگ خوتۇنىنى ئاياغ تەرىپىدە ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلدى. ئايبانۇ ئولتۇردى.

— قىزىم قۇمارى بىلەن ئىككىڭلار ئىچكىرى ئۆيدە ئۇ مەرەزنى ساقلاپ بىرنەچچە كۈن يېتىپ تۇرۇڭلار. ھەرقانداق تۇسۇن تايمۇ ئادەمنى مىندۇرۇشكە كۆنىدۇ. بۇ تېخى ئىنسىنىڭ

سۈتى ئاغزىدا پۇراپ تۇرغان قوزا، هامان كۆنىدۇ. كۆنگەندىن كېيىن، ئوغلۇمنىڭ ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ ئەپقېچىپ كەلگىنىنى جامائەتكە ئاشكارىلايمەن. رەبھانىدىنبەگكىمۇ ئۆزۈم دەيمەن. قىز ئېلىپ قېچىش ئەر يىگىت ئۈچۈن ئەيىب ئەمەس. بىراق شۇنى ئېسىڭلاردا تۇتۇڭلاركى، مەن ئاشكارا قىلمىغۇچە ئاغزىڭلاردىن چىقىرىپ سالماڭلار. ئوغلۇم، سەنمۇ ئۇ قىزنى ئېلىپ قېچىشقا بىللە بارغان ئاغىنىلىرىڭگە تاپىلاپ قوي، ھېچ-كىمگە تىنمىسۇن.

— ماقۇل ئابا، ئەتە ئەتىگەندىلا تاپىلاپ قويىمەن.

بوزاغۇ ئانىسى بىلەن چىقىپ كەتتى. بولۇنبەگ چىلىمنى خورقىرىتىپ، قىزىل تىللىرىنى سوزۇپ كۆيگەن نەشىدىن ھۇ-زۇرلىنىشقا باشلىدى.

ئايتىمىش ئەتىسىمۇ تاماق يېمىدى، قازناقتىن چىقىلى ئۇنىماي يىغلاپلا كۈننى كەچ قىلدى. بولۇنبەگ، ئايىانۇلار كىرىپ قىلمىغان چىرايلىق گېپى قالمىدى. ئۇلارنىڭ نىيىتىنىڭ يامانلىقىنى بىلگەن ئايتىمىش، ئۆيگە كېتىش تەلىپىدە چىڭ تۇردى.

— بۇنداق كاجلىق قىلساڭ ئۆيۈڭگە ھەرگىز كېتەلمەي-سەن. مۇلايىملىق بىلەن دېگىنىمگە ماقۇل بولساڭ، بېشىمىزغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ ئىززىتىڭنى قىلىمىز، ئاتا - ئاناڭ بىلەن كۆرۈشتۈرىمىز، — دېدى بولۇنبەگ.

ئايتىمىش جاۋاب بەرمەي تامدىن كۆزىنى ئالمىدى.

— گەپ قىل! — بولۇنبەگ ئۇنى تارتىپ ئۆزىگە قاراتتى.

— مەن ئۆز ئۆيۈمگە كېتىمەن، ھەرگىز سىلەرنىڭ دېگىنىڭلاردەك بولمايدۇ، — ئايتىمىشنىڭ جاۋابى بولۇن-بەگنى ئاچچىقلاندۇردى.

— ئۇنداق بولسا بىرنەرسە يېمەي ئۆلگىنىڭنى كۆرەي.

بولۇنبەگ ئۇنىڭ يېنىدىن چىقىپ كەتكەنچە قايتا يېنىپ كىرمىدى.

2

ئۆگۈنى ئايتىمىش بەكلا ھالسىزلىنىپ قالدى، قاراڭغۇ قاز-ناقتا خۇداغا نالە قىلىپ يىغلاپلا ئولتۇردى. قۇمارى، ئايانۇلار ئېلىپ كىرگەن تاماق، ئانار شەربىتىگە قول ئۇزارتىپمۇ قويمى-دى. ئۇ ئۆز ئۆيىگە بېرىپ، ئاتا - ئانىسى بىلەن دىدار كۆرۈشمىگۈچە تاماق يېمەسلىك ئىرادىسىگە كەلگەنىدى.

كەچقۇرۇن ئوردىدىن قايتقان بولۇنبەگ، بىشەكشىرىنى پىچىپ كاسا قىلىپ، ئايتىمىشنىڭ يېنىغا كىردى.

— قىزىم، ئۇسسىغانلا، تاماق يېمىسىلىمۇ، بۇ قوغۇندىن ئىككى كەتىم يېسىلە، جانلىرىدىغا ئىچلىرى ئاغرىسۇن، — دېدى سىلىق سۆزلەپ.

— يېمەيمەن، ئۆيۈمگە كېتىمەن!

ئايتىمىشنىڭ چىرقىراق ئۈنى شاپىلاق بىلەن ئۇرغاندەك بىلىنىپ، بولۇنبەگنىڭ جۇدۇنى تۇتتى.

— خەير، ئاتاڭنىڭ يۈزىنى قىلسام بىلمىدىڭ، ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭ قىلدىڭ. بۈگۈن كېچە ئوغلۇم بوزاغۇ ساڭا ھەمراھ بولۇپ تاماقمۇ يېگۈزىدۇ، يىغلىتىدۇ، كۈلدۈرىدۇ. بۇنى كاج پەيلىڭدىن كۆر، بەتبەخت!

بولۇنبەگ ئاچچىقىدا قوغۇننى يەرگە ئاتتى، ھويلىغا چى-قىپ، دېدەكلەرگە شام - چىراغلارنى يورۇتۇۋېتىشنى بۇيرۇدى. گۈللۈكنى بويلاپ ئۇياقتىن - بۇياققا ماڭدى.

ئايانۇ ئىرغاڭلاپ چىقىپ دېدەكلەرگە بۇيرۇپ پىشايۋانغا داستىخان سالغۇزدى. شۇ چاغدا بۇزاغۇ ئىشىكتىن ئاتلىق كى-رىپ كەلدى. ئاتىسىنى كۆرۈپ ئاتتىن ئىتتىك چۈشتى - دە،

تىزگىننى ئات باقارغا تۇتقۇزدى.

— كەلدىڭمۇ، — بولۇنبەگ بوزاغۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى، — بۈگۈن كېچە ئىچكىرى ئۆيدە يېتىپ ئۇ كاساپەتكە تاماق يېگۈز، چاي ئىچكۈز، ئەتە بىرنېمە دېسەك ماقۇل دەيدىغان بولۇپ قوپسۇن، ئۇقتۇڭمۇ؟

— ئۇقتۇم ئابا، تۈنۈگۈنلا شۇنداق قىلىشىم كېرەك ئىدى.

— بۈگۈنمۇ كېچىكىپ قالمايسەن، — بولۇنبەگ بوزاغۇنىڭ قولىدىن تارتىپ پېشايۋان سۇپىسىدا يېنىغا ئولتۇرغۇزدى، — ماڭا قارا، بۈگۈن بۇغرا قاراخان ساڭا گەپ قىلدىمۇ؟

— گەپ قىلدى، ئابا، — بوزاغۇ خۇش ياقمىغاندەك جاۋاب بېرىپ دېدى، — كۈندە مۇشۇ بىر سوئالنى سوراۋېردىسەنغۇ.

— سوراپ تۇرسام يامان بولامدىكەن، ئېيت، نېمە دېدى؟

— ئاتاڭ تويۇڭنى قىلمامدىكەن، دېدى، — دەپ ھەييارلىق بىلەن كۈلدى بوزاغۇ.

— يالغان سۆزلىمە.

— راست شۇنداق دېدى، — بوزاغۇ يەنە يالغان ئېيتتى. ئۇنىڭغا مەنسۇر بۇغرا قاراخان گەپ قىلمىغانىدى.

— سېنى ئىشقا بۇيرۇمىدىمۇ؟

— بۇيرۇدى، ئاتا.

— نېمە ئىشقا بۇيرۇدى؟

— ئاق تۇلپارىمنى ئەكېلىپ بەرگىن دېۋىدى، ئەكېلىپ بەردىم.

— نەگە بارىدىكەن؟

— دەريا بويىغا.

— سەن بىللە باردىڭمۇ؟
— جاندارلار باشلىقى تۇرسام، بىللە بارمامدىمەن.
— ئەجەب مەن يۇغرۇش باشى تۇرۇقلۇق بۇنى بىلـ-مەپتىمەنا،— بوزاغۇ دۇدۇقلاپ يەرگە قارىۋالدى.
— ئوغلۇم، تامامەن يالغان سۆزلىدىڭ. بۇلارنى سوردۇشمىدىكى غەرەز: بۇغرا قاراخانغا قانچىلىك يېقىنلاشقىنىڭنى بىلىپ بېقىش. بۇغرا قاراخانغا قانچە يېقىن تۇرساڭ، ئۇ سەندىن قانچە كۆپ گەپ سورىسا، سېنى ئىشقا دائىم بۇيرۇپ تۇرسا، ھۆرمىتىڭ شۇنچە ئۈستۈن، ھوقۇقۇڭ شۇنچە چوڭ بولىدۇ، بۇنى ئېسىڭدىن چىقارما. بارلىق چارە - ئامالللارنى ئىشقا سېلىپ بۇغرا قاراخانغا تېخىمۇ يېقىنلاش. ئۇز دېسە چاپ، چاپ دېسە بېشىنى كەس! ئىشەنچىسگە چوقۇم ئېرىش!
— باش ئۈستىگە، ئاتا، دېگەنلىرىڭىزنى ئېسىمدە تۇتىمەن،— ۋەدە بەردى بوزاغۇ.
بىر دېدەك قىز ئۇلارنىڭ قولىغا سۇ بەردى. خىزمەتكارلار كۆتۈرۈپ چىققان ئاش، يەل - يېمىش، تاۋۇز - قوغۇنلار داستىخانغا قويۇلدى. بولۇنبەگ پولۇغا بېسىلغان ئۇلار گۆشنى پارچىلاۋاتقاندا، ئىشىك قاتتىق قېقىلدى.
— بۇ كەچتە كەلگەن كىمدۇ؟— بولۇنبەگ بېشىنى سىغارىيان قىلىپ دېرىزىدىن ھويلىغا كۆز سالدى. ئۆزىنىڭ خاس نۆكىرى چاۋار بەگ خىزمەتكارلار بىلەن پېشايۋاندا تاماق يەۋاتاتتى. يەتتە - سەككىز كۈنلۈك ئاي، ھويلا ئېمىنىڭ ئۈستىدە تۇرغاندەكلا كۆرۈنەتتى. ئىزغىرىن شامالدا ئەرمۇدۇن دەرىخى يېنىك ئىرغاڭشىپ شىرىلدىغان ئاۋاز چىقىراتتى. ياقا كوركىراۋاتاتتى. ئىشىك يەنە قېقىلدى. بولۇنبەگ توۋلىدى،— ھاي چاۋار، ئاڭلىمىدىڭمۇ، چىقىپ قاراپ باق، كىم ئىكەن، بەگلەردىن بولمىسلا، مېنى يوق دەپ قويغىن.
بوزاغۇنىڭ يۈرىكى ئاغدى، قوپۇپ ئولتۇردى، يەنە قوپ-

تی، جایدا ئولتۇرالمایلا قالدی.

— نېمە بولدۇڭ بالام؟ ئولتۇرۇپ ئاشنی یە، بەك ئوخشاپتۇ،— ئایىانۇ هویلىغا قاراپ نېمە ئۇچۇندۇ بىئارام بولۇپ کېتىۋاتقان بوزاغۇنی تاماق یېیىشکە دەۋەت قىلدی.

بولۇنبەگ ئۇلارنىڭ مەي بولۇپ پىشقان گۆشىدىن قو- شۇپ، ئالىقىنىغا تولدۇرۇپ ئالغان ئاشنی ئاغزىغا سالدی. هۇ- زۇرلىنىپ چایناپ یۇتۇۋاتاتتی، هۆمۇدەپ دېرىزە ئالدىغا کەلگەن چاۋار بەگ بېشىنی ئېگىپ:

— ۋەزىرئەزەم، ئىشىك ئالدىغا تولۇملۇغ ئادەملەر یىغىپ کېتىپتۇ. هەممىسىنىڭ قولىدا ئوتقاش، هەزرەتلىرىگە کېپی بار ئوخشایدۇ،— دېدی. ئۇنىڭ نېمىشقىدۇر چىرایی تاتىرىپ کەت- کەندی.

— یۇگۇر، یۇغرۇش باشی ئەزىز دەرگاهىدىن کەلمەپتۇ، دەپ ئېیت،— ئىچکە قورقۇنچ چۆشکەن بولۇنبەگ ئاش یەۋاتقان بوزاغۇغا ئالیىپ قویدی. «کىملەردۇ ئۇ؟ تایىنلىق رەبھاندىنبەگنىڭ ئادەملىری بولسا کېرەك. ئوغلۇم هېچکىمگە تىنمىدىم دەۋاتاتتی، قانداق ئۇققاندۇ؟ قایتىپ کەتسە بۇ یاخشى- لىقنىڭ ئالامىتی. ئەتە ئۆزۈم بېرىپ، ئەپۇ سوراپ، قۇدا چۆ- شۇپ کېلىمەن. ئەگەر قایتىپ کېتىشمىسە...» ئۇنىڭ خیالی تۈگمەي ئوتقاش کۆتۈرگەن بىر توپ ئادەم هویلىغا بېسىپ کىردی. ئۇلارنىڭ هەممىسی جەڭ لىباسی کییىشکەن یىگىتلەر ئىدی. ئاشانبۇقا بېشىغا ئورىغان سەللىسی، ئۇزۇن ساقىلی بىلەن باشقىلاردىن پەرقلىنىپ تۇراتتی. ئۇنىڭ ئىككی یېنىدا بویانقار بىلەن ئۇدمىش بىر قولىدا ئوتقاش كۆتۈرۈپ، بىر قولىدا ئاتىنىڭ تىزگىنىنی تۇتۇۋالغانىدی. ئۇلار ئاتتىن چۈشۈپ پېشایۋان ئالدىغا کەلدی ۋە قىیا ئوچۇق دېرىزىدىن بولۇنبەگ بىلەن بوزاغۇنی کۆرۈپ قېلىشتی.

— یۇغرۇش باشی جانابلىری، بار ئىکەنسىز، مېهمان

بولۇپ كەلدۇق، ئالدىمىزغا چىقىشقىمۇ جۈرئەتىڭىز يوقمۇ؟—
دېدى ئاشانبۇقا مەسخىرە قىلغان ھالدا.— چاپسانراق چىقىڭ،
بولمىسا ئۆيگە كىرىۋېرىمىز، بىز تارتىنمايدىغان مېھمانلار.
— يۇغرۇش باشى چىقسۇن! جاندار باشى چىقسۇن!—
دەپ توۋلاشتى ئاشانبۇقىنىڭ كەينىدە تۇرۇشقان يىگىتلەر. ئۇد-
مىش بىلەن بويانقار قىلىچلىرىنى قىنىدىن سۇغىرىشتى.
— بولاگچى چىقسۇن! ئايتمىش بىكەنى تاپشۇر-
سۇن!— دەپ ۋارقىرىدى ئادار. بولۇنبەگ چۆچۈپ كەتتى.
ئۇ ئۆينىڭ بولۇگىدا ئولتۇرۇۋالغان ئوغلىغا بىر قاراۋېتىپ ھويى-
لىغا ئاستا چىقتى ۋە ئېگىلىپ سالام قىلدى.
— كېلىڭلار، كېلىڭلار ئالىپ يىگىتلەر، يورۇقتىراق كەل-
مەي كېچىدە كېلىپ، مېنى ھودۇقتۇرۇپ قويدۇڭلار. قېنى،
ئۆيگە كىرىڭلار، چىرايلىقچە سۆزلىشەيلى.
— خۇپسەنلىك قىلماڭ يۇغرۇش باشى جانابلىرى، بىز
ئوغلىڭىزنىڭ ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ قىزىنى بولاپ كەتكىنىنى باي-
راق بىلدۇق. بۇ يەردە سۆزلىشىدىغان ئىش يوق، خانقىزنى
ئېلىپ كەتكىلى كەلدۇق،— دېدى ئۇدمىش.
ئاشانبۇقا باشچىلىقىدىكى بۇ يىگىتلەر، رەبھانىدىن، ئادام-
تۇغرىل، شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا داموللام جەمەتىدىكىلەر ئىدى.
بۇنى ئاللىبۇرۇن بىلىپ بولغان بولۇنبەگ يالغاندىن كۈلۈمسى-
رەپ دېدى:
— ھەرقايسىڭلار ھويلىغا كىرگەندىلا نېمە ئۈچۈن كەل-
گىنىڭلارنى بىلىپ خىجىلچىلىقتىن يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك
بولدۇم. ئەتە ئەتىگەندە خانقىزنى ئېلىپ بېرىپ ئاغىچى ئۇلۇغى
جانابلىرىغا تاپشۇرۇپ، ئەپۇ سوراپ كەلمەكچىدىم. بەك بىخەس-
تەلىك قىلىپتىمەن، بۇگۈن ئەتىگەندىلا بېرىشىم كېرەك ئىكەن.
ھەرقايسىلىرى كېلىپ ئوسال بولدۇم،— بولۇنبەگ يىغلامسىراپ
كۆپچىلىككە بىر قاراۋالغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋام قىلدى،—

ئوغلۇم بەگۋاشلىق قىلىپ قويۇپتۇ، قاتتىق خاپا بولدۇم، قامچا بىلەن ھوشىدىن كەتكۈچە ئۇردۇم. «مەن ئايتمىش قىزغا ئاشىق. ئۇنى بىر كۆرۈۋالاي دەپ، ئايلىنىپ يۈرۈپ دەريا بويىغا بارسام، قىزلار بىلەن ئات چېپىشىۋېتىپتىكەن، ئۆزۈمنى تۇتۇۋالالماي ئەپقېچىپ كەلدىم» دەپ، قار - يامغۇر يىغلاپ تۇرۇۋالدى. بالىكەن، ئۆلتۈرۈۋېتىشنىڭ ئورنى بولمىدى، خانقىزنى بالىنىڭ ئانىسىغا تاپشۇردۇم. قورقۇپ كېتىپتىكەن، ئەسلىگە كېلىۋالسۇن، دەپ ۋاقتىدا ئاپىرىپ بېرەلمىدىم. خاپا بولۇشمىسىلا، كېلىشسىلە. ئوغلاق گۆشىدە كاۋاپ قىلدۇرۇپ بېرەي.

قورقۇپ كەتكەن بولۇنبەگ، راستىنى ئېيتىشقا مەجبۇر بولۇپ، كەينى - كەينىدىن كەچۈرۈم سوراپ ياغلىما گەپلەرنى ياغدۇرۇۋەتتى.

— خانقىزنى ئېلىپ كېتىمىز.

— خانقىزغا زىيان - زەخمەت يەتكەن بولسا، بۆلاگچىنىڭ تېرىسىنى تەتۈر سويىمىز، — دەپ چۇقان سالدى يىگىتلەر.

ئالاقزادە بولغان بولۇنبەگ، ئىچكىرى ئۆيگە ئالدىراپ كىردى. ئۇنىڭ خوتۇن - چۆرىلىرى، قول - دېدەكلىرى مۆكۈنۈۋېلىشقانىدى. ئايىنو قازناقنى ئاچتى.

— خانقىزىم يۈرسىلە، سىلىنى ئاتا - ئانىلىرى يېنىغا ئېلىپ كەتكىلى كىشى كەپتۇ.

بولۇنبەگنىڭ ئاغزىدىن بۇ سۆز چىقىش بىلەن تەڭ، ئايتمىش ئورنىدىن قوپتى، سەنتۈرۈلۈپ مېڭىپ قازناقتىن چىقتى.

— ئوغلۇم، سەن قازناقتا تۇرۇپ تۇرغىن، رەيھانىدىنبەگنىڭ ئادەملىرىنىڭ پەيلى يامان تۇرىدۇ، — دېدى بولۇنبەگ بوزاغۇنى قازناققا ئىتتىرىپ كىرگۈزۈپ.

ئايتمىش ھويلىغا چىقىپ ئاشانبۇقا، ئۇدمىش، بويانقار،

ئادارلارنى كۆردى. ئاشانبۇقا قىزنى ئاتقا مىندۇردى، تىزگىننى ئۆزى تۇتۇپ ئىشىكتىن چىقتى.

بولۇنبەگ قىزنى ئارىغا ئېلىپ كېتىۋاتقان ئادەملەر توپى كۆزدىــن يوقالغۇچە چىــشلىرىنــى غۇچۇرلىتىپ قاراپ تۇردى.

3

ھەمىشە ئويچان يۇرىدىغان يۇسۇپ، ئاچىسىنىڭ تېپىلغان-لىقىدىن شۇنداق خۇش بولدىكى، نەچچە كۈنگىچە ئىللىق چىھرىدىن كۈلكە كەتمىدى. قارىيخانىغا بارىدىغان ئەتىگەنلىكى-مۇ، يانغان كەچقۇرۇنلۇقىمۇ ئايتىمىشنىڭ يېنىغا كىرمەي قويـ-مايتتى. شوخ، ئەركە ئارچۇنغا تاشقىرىغا يالغۇز چىقماسلىق توغرىسىدا جېكىلەپ تۇراتتى. ئۇ گويا قىزلارنىڭ ئۆكسى ئەمەس، ئاكىسىدەك، ئۆزىنى شۇنداق تۇتىدىغان بولۇپ قالدى.

ئايتىمىش بىر ئايغىچە ئۆزىگە كېلەلمىدى. كېچىسى چۇ-شەكەپ جۆيلۇپ ئويغىنىپ كېتەتتى. كۈندۈزى ئۆيدىن چىقماي كىتاب ئوقۇيتتى. «بوزاغۇ ئېلىپ قاچقان» دېگەن بەتنام ئۇنىڭ نازۇك قەلبىگە داغ چۈشۈرگەنىدى، شۇنى ئويلىسىلا بەدىنى تىكەنلىشەتتى. يابىرا قىزنىڭ ئازابلىنىۋاتقانلىقىنى، ئۇنىڭ ھالىـ-تىدىن، سۆز ـ ھەرىكىتىدىن بىلىپ چىدىماي يىغلاپ كېتەتتى، سائەتلەپ يېنىدا ئولتۇرۇپ روھىنى كۆتۈرۈشكە تىرىشاتتى. پارىسچە ئۆگىنىشكە ياردەم قىلاتتى، ھېكايە، چۆچەك ئېيتىپ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇراتتى، ئايتىمىش يەنىلا يامغۇردا قالغان گۈلدەك ئېچىلمايۋاتاتتى. رەيھانىدىنمۇ كەم سۆز بولۇپ قالغانىدى، قىزـ-نىڭلا ئەمەس، پۈتۈن جەمەتكە داغ تەككۈزگەن بوزاغۇدىن قاتتىق نەپرەتلەنگەنىدى. ئۇ، بولۇنبەگ كەلگەن شۇ ئەتىگىنى:

— يۇغرۇش جانابلىرى، بولدى، كۆڭۈل ئېيتماي قويۇڭ. ئۇنداق بولاپ كەتمەي، ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىڭىز، ماقۇل

بولۇشۇم مۇمكىن ئىدى. ئەمدى ماقۇل بولالمايمەن، ئارتۇقچە كەپ قىلىش ھاجەتسىز، ئوغلىڭىز قىزىمغا لايىق ئەمەس،— دەپ يولغا سېلىپ قويغانىدى. شۇنىڭدىن بۇيان ئولتۇرسا — قوپسا قىزلىرىنىڭ بەختەرلىكى توغرىسىدا كۆپرەك باش قاتۇردىغان بولۇپ قالدى. كېچىسى قورۇغا قارايدىغان قاراۋۇللارنى كۆپەيتتى. قىزتۇرمىشنى ئىككى قىزىنىڭ يېنىدىن ئايرىمايدىغان بولدى.

بىر ئاي ئەنە شۇنداق ئۆتتى. ئاق لىباسنى يېپىنىپ قىش كىردى. يۇسۇپنىڭ ئوقۇشى كۈنسېرى چوڭقۇرلاشتى. ماگسا — تۇرسا كىتاب ئوقۇيتتى، ئاچىلىرىنىڭ يېنىغا كىرىپ دەرس تەكرارلايتتى، ئەتىگەن — كەچلەردە باغقا ئاچىلىرى بىلەن كىرىپ قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىقنى مەشىق قىلاتتى، ئەرەبچە سۆزلىشەتتى.

رەيھانىدىن بۈگۈن ئەتىگەن ئوردىغا كېلىپ ئاغىچى ئۇلۇغ خانىشىدىكى جايىغا ئولتۇرۇشىغا قاپۇغچى باشى ئالدىراپ كىرىپ كەلدى:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى ئۆزلىرىنى چاقىرىۋاتىدۇ، ئىتتىك بولسىلا.

دوقاقبەگنىڭ سالامالاشمايلا خاقانىنىڭ ئەمرىنى يەتكۈزۈشىدىن، مۇھىم بىر ئىش توغرىسىدا مەسلىھەتنى ئالماقچى بولسا كېرەك، دەپ ئويلىغان رەيھانىدىن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ماگدى. مەنسۇر بۇغرا قاراخان تەختكە يۆلىنىپ يانتۇ ئولتۇراتتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئالىيلىرى، ئەزىز دەرگاھلىرىغا كېلىپ، ھەرزەتلىرى بىلەن دىدار مۇلاقەت ① بولغىنىم ئۈچۈن ناھايىتى خۇشالمەن،— رەيھانىدىن ئوردا ئادىتى بويىچە تىزلىنىپ يەر ئۆپتى.

---

① مۇلاقەت — كۆرۈشۈش.

— مەرھەمەت، ئولتۇرۇڭ ئاغىچى ئۇلۇغى، — مەنسۇرخان بىرىلىيانت كۆزلۈك ئۈزۈك سالغان قولى بىلەن يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقنى كۆرسەتتى. چىقىپ كېتىڭ، دېگەن مەنىدە يەنە شۇ قولىنى شىلتىپ قويدى. رەيھانىدىن ئولتۇرۇپ، دوقاقبەگ چىقىپ كەتتى.

— بەگ، ئارغۇن جالالىدىن ئاغىچى ئۇلۇغى بولغان مەزگىلدە، ئۇنىڭ دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ - چاپچاقانلىقىنى، ئىلكىمىزدىكى جايلاردىن ئەۋەتىلگەن باج - سېلىق، تارتۇق - سوۋغاتلارنى كەم مەلۇم قىلىپ خىيانەت قىلغانلىقىنى توغرۇلۇق يازغان مەلۇماتىڭىزنى كۆرۈپ چىقتىم. يۈزمىڭ پەر ئالتۇن قىممىتىدىكى بايلىقنىڭ خەزىنىمىزدىن كەملەپ كەتكەنلىكىنى توغرىسىدىكى دەلىللەر تولۇق ئىكەن. سىز خالىسلىق بىلەن تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ، ئادىللىق بىلەن خۇلاسە چىقىرىپسىز، بارىكاللا سىزگە، — دېدى مەنسۇرخان ئالدىرىماي سۆزلەپ.

— ئالىيلىرىغا رەھمەت، — رەيھانىدىن ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم قىلدى.

— بۇ ئاچ كۆز نائىنساپقا دارغا ئېسىش جازاسىمۇ يېنىكلىك قىلىدۇ. سىزنىڭچە قانداق جازا بەرسەك بولار؟ — مەنسۇرخان قوشۇمىسىنى تۈرۈپ ئۇنىڭغا قارىدى.

— خاقانىم، ئاچ كۆزلۈك ئادەمنى باغرى تاش، تەمەخور قىلىۋېتىدۇ. تەمەخور ئادەم پۇل - مالنى دەپ پادىشاھىنىمۇ، خەلقىنىمۇ، دوستىدىنىمۇ يۈز ئۆرۈيدۇ، ئۇلارغا ئاسىيلىق قىلىدۇ. خۇشامەت قىلىش — ئاچ كۆزلەرنىڭ ئادىتى، خىيانەت قىلىش — ئۇلارنىڭ كارامىتى، تەمەخورلۇق — تەبىئىتى. ئارغۇن جالالىدىن مانا شۇنداق ئادەم. ئۇنى ئاۋام ئالدىدا ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ سازايى قىلىپ، ئوڭ قولىنى جەينەكتىن، سول پۇتىنى تىزىدىن كېسىپ تاشلاپ، ئاستانىمىزدىن

ھەيدەپ چىقىرىش لازىم. پۈتۈن ئادەم بۇ مەلئۇندىن ئىبرەت ئالغاي!

مەنسۇرخان قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. رەيھاندىن تۇرۇپ قالدى.

— ئەلۋەتتە شۇنداق جازا بەرسەك ھەق بولاتتى. ئەمما ئارغۇن جالالىدىن ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ماڭا ساداقەت كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان ئالپلاردىن. ھېسابات ئىشلىرىنى بىلمىگەنلىكى، خىزمىتىگە سەل قارىغانلىقى تۈپەيلىدىن شۇنچە كۆپ بايلىقنىڭ ئىسراپ بولۇپ كېتىشىگە يول قويغان. شۇنداق بىر ئىقتىدارسىز ئادەمنى مۇھىم خىزمەتكە قويغانلىقىمنى مەندىن ئۆتكەن سەۋەنلىك دېسەم، بۇ، توغرا چىقىرىلغان خۇلاسە بولىدۇ، خەيرىيەت، ئۇنى بۇ كاتتا ئەمەلدىن قالدۇرغىنىم ئارغۇن جالالىدىنغا بېرىلگەن جازا. ئۇ يەنە ئىدىشچى باشى بولۇۋەرسۇن. ئۆزى كۆچتۈگۈر، ھەزىلكەش ئادەم، ھەم مېنى قوغدىيالايدۇ، ھەم خۇش قىلالايدۇ. ئۇ قازلۇق، چىكىل ئەمەس، ياغما، بىز بىلەن بىر ئۇرۇق. بۇ ھەقتىكى كەينى مۇشۇ يەردە تامام قىلايلى. سۆزىمىز ئەلگە يېيىلىپ كەتمىسۇن. ئەگەر ئۇ سۆزۈمنى ئاڭلىماي يەنە سەۋەنلىك ئۆتكۈزىدىكەن، بىز دېگەندىنمۇ ئېغىرراق جازاغا تارتىلىدۇ.

مەنسۇرخان كۈلۈپ تۇرۇپ ئارغۇن جالالىدىن توغرىسىدىكى گەپنى تۈگەتتى. چۈنكى بۇزۇپ — چېچىلغان، خىيانەت قىلىنغان يۈزمىڭ سەر ئالتۇن قىممىتىدىكى بايلىقنىڭ يېرىمى مەنسۇرخاننىڭ چۆنتىكىگە چۈشكەنىدى.

شۇنداق بولۇشىنى كۆڭلى تۇيغان رەيھاندىن، خاننىڭ قارارىدىن ئەجەبلىنىپ كەتمىدى، خان ئۇچۇقتىن — ئوچۇق ئارغۇن جالالىدىننى قانات ئاستىغا ئالدى. زىيانلىق قىلمىشنى يوشۇرۇش زالىملارنىڭ تەبىئىتىدۇر. ئەلنىڭ قىلچە غېمىنى يې-

مەيدىغان بۇنداق پادىشاھتىن ھەر بالا كېلىدۇ. بۇ رەبھانىدىننى چۆچۈتتى. ئۇ، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ «ئوردىدىن ئايرىلماڭ» دېگەن سۆزىنى ئېسىگە ئېلىپ:

— ئالىيلىرى دانا، ئەلگە پايدىلىق ھۆكۈم چىقىرىش ئۆزلىرىنىڭ شان - شەرىپىدۇر، — دېدى.

— سىزنىڭ مېنى قوللايدىغانلىقىڭىزنى بىلەتتىم. بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرمۇ قارارىمىزنى بىردەك قوللاشتى. ئەمدى ئىككىنچى گەپكە — سىزنىڭ قىزىڭىز توغرىسىدىكى گەپكە كېلەيلى.

رەبھانىدىن سەگەكلەشتى، نېمە دەيدىكىن دەپ سېلىنغان بېشىنى كۆتۈرۈپ خاقانغا قارىدى. ئۇ چوغدەك قىزىل گۆھەر قادالغان ئالتۇن تاجنى چۆكۈرۈپ كىيگەن ھالدا تەخت ئۈستىدە ئولتۇراتتى. تۇرقىدىن مېنىڭ دېگىنىم دېگەن، قىلغىنىم قىلغان، دېگەن مەنە ئىپادىلىنىپ تۇراتتى.

— بولۇنبەگنىڭ ئوغلى ئالىپ بوزاغۇ جاندارلىرىمنىڭ باشى، ماڭا چەكسىز سادىق، غەيۇر يىگىت ئۇ سىزنىڭ قىزىڭىزغا ئاشىق ئىكەن...

— ئاشىق ئىكەنلىكى يالغان، ئالىيلىرى، — رەبھانىدىن خاقاننىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى، — ئۇ، مەرھۇم ئەخمەت تۇغانخان جەڭگاھتىن قايتىپ كەلگەندە، چوڭ قىزىمغا سۆز ئېچىپ باققان، دادىسى ئائىلىمىزگە ئەلچىمۇ ئەۋەتكەن. چوڭ قىزىمنىڭ تويى بولۇپ كەتكەندىن كېيىن ئىككىنچى قىزىمغا قىزىقتى. ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن بۇ قىزىممۇ باشقا بىر يىگىتكە ياتلىق بولدى.

— ھە، ھېلىقى سىز ئازاد قىلىۋەتكەن قۇلغىمۇ؟

— شۇنداق ئالىيلىرى، — رەبھانىدىن ئاچچىقىنى ئىچىگە يۇتتى، — ئۇ قۇل ئەمەس، ئاللا نەزىرىدىكى مەرد يىگىت، ئەركىن ئادەم!

— بىلدىم، ئەمدى ئالىپ بوزاغۇنىڭ ئۇچىنچى قىزنىڭزغا كۆزى چۈشۈپتۇ.
— بۇ ماڭا مەلۇم. بوزاغۇ يامان نىيەتتە نامەردلىك قىلىپ، دەريا بويىدا ئات مىنىپ ئويناۋاتقان بۇ نارەسىدە قىزنى بۇلاپ كەتكەنىدى.
— قىز ئېلىپ قېچىش بار گەپقۇ، رەبھانىدىنبەگ.
— ياق، بۇ ئادەتتىكى ئەپقېچىش ئەمەس، كۈچ كۆرسىتىپ، پېقىرنى نائىلاج ھالغا چۈشۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن قىلىنغان سۇيىقەست، ئالىيلىرى. مەن قىزىمنى ئۆيگە قايتۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن، بولۇنبەگكە ئېنىق جاۋاب بەرگەنىدىم.
— خەۋىرىم بار. بوزاغۇغا قىزىڭىزنى ياتلىق قىلغۇڭىز زادى يوقمۇ؟
— يوق، ئالىيلىرى، — كېسىپ ئېيتتى رەبھانىدىن.
— مەن ئەلچى بولۇپ سورىسامچۇ؟
— قىزىمنى بەختسىز قىلىپ قويالمايمەن، ئالىيلىرى. پېقىرنى كەچۈرگەيلا.
مەنسۇرخان ئولتۇرۇۋېلىپ دېگەن مەنىدە قول ئىشارىتى قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ئىش بىلەن رەبھانىدىننى ئۆزىدىن يىراقلاشتۇرغۇسى يوق ئىدى.
— بولدى، بۇ گەپمۇ مۇشۇ يەردە قالسۇن، ئەمدى يەنە بىر مۇھىم ئىش بار، — ئۇنىڭ چېقىر كۆزى قىسىلىپ، سارغۇچ ساقىلى تىكەنلەشتى، — مەن ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتىمەن، بۇ قارارىمغا ئەمدى قوشۇلىسىزغۇ دەيمەن.
— ئاللانىڭ كۆڭلۈمگە سېلىشى بىلەن، مەن بۇرۇنلا قوشۇلمايدىغانلىقىمنى بىلدۈرگەنىدىم، ئالىيلىرى. يەنە نېمىشقا يۈرۈش قىلماقچى بولۇپ قالدىلا؟
— مەن قۇدرەت تاپتىم، رەبھانىدىنبەگ. غەزنەۋىلەر پادىشاھلىقىدەك كۈچلۈك ئارقا تىرىكىم بار، ئەمدى يەنە نېمىدىن

قورقۇپ يۇسۇپ قادىرخانغا يول قويىمەن؟ ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بارغىنىم بارغان! سۇباشىلارغا يارلىق چۈشۈردۈم، مۇشۇ بىر ئاي ئىچىدە ئۈچ تۈمەن لەشكەر سەپراس قىلىنىدۇ، بولۇد-بەگ، دوقاقىبەگلەر قارلۇقلاردىن بىر تۈمەن لەشكەر ئاتلاندۇر-ماقچى. غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئېلىكخانى — ئۆزكەندىكى ئىنىم مۇھەممەتخان بىر تۈمەن لەشكەر ئەۋەتمەكچى. جەمئىي بەش تۈمەن لەشكەر بىلەن ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ بارىمەن. قوشۇلمىسىڭىز مەيلى، ئاغىچى ئۇلۇغى جانابلىرى.

رەيھانىدىنىڭ بېشىغا ئاغرىق كىرىپ، چېكە تومۇرلىرى كۆپۈپ چىقتى، يۈرەك سوقۇشى تېزلىشىپ، بويۇن - بېشىنى تەر باستى. ئۇ ئۆزىنى قاتتىق تۇتۇپ، بىر پەس ئويلىنىۋېلىپ دېدى:

— خاقانىم، ئالىيلىرىنىڭ قارارىغا قوشۇلماي ھەددىم ئەمەس. مەن، ئالدىراڭغۇلۇق قىلىنىپ، ئۆزلىرىگە زىيان - زەخمەت يېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيمەن.

— بۇ قارارىمغا قوشۇلدىڭىزمۇ زادى؟

— قوشۇلدۇم، ئالىيلىرى.

— سىز قوشۇلسىڭىزلا، قۇزئوردۇ، بارسخان، يەتتە سۇ دىيارىدىكى ياغما قەبىلىلىرىمۇ قوشۇلىدۇ، رەيھانىدىنبەگ. قېرىندىاش تۇرۇپ بىر - بىرىمىزگە تىغ كۆتۈرەمدۇق، دەپ قارارىمغا بويسۇنمايدىغان قەبىلە چوڭلىرىنى سىزلا ئىندەككە كەلتۈرەلەيسىز. بۇگۈندىن باشلاپ ياغما قەبىلىسىنى سىز ھەرىكەتكە كەلتۈرۈڭ. ئوردۇكەنتنى ئالغاندىن كېيىن، سىزنى يۇغرۇش باشى قىلىپ كۆتۈرىمەن.

مەنسۇرخان رازى بولغان ھالدا كۈلۈمسىرەپ تەختتىن چۈشتى.

— ھىممەتلىرىگە رەھمەت، خاقانىم. ئوردۇكەنتكە زادى قاچان يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتىدىلا؟ — رەيھانىدىن ۋاقتىنى

ئېنىق بىلىۋېلىش ئۈچۈن سورىدى.

— خۇدا خالىسا قىش چىقىپ، كۆل - گىياھلار يەردىن باش كۆتۈرگەندە سىز بىلەن بىرگە ئاتلىنىمەن.

مەنسۇرخان رەيھانىدىن بىلەن بۇغرا قاراخان سارىيىدىن چىقىپ، ھەرەم قەسرىگە كىرىپ كەتتى. رەيھانىدىن ئىشخانىسىغا كىرىپ، خاقان بىلەن قىلىشقان سۆزلىرىنى بىرمۇ بىر مۇلاھىزە قىلدى، قانداق قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا تازا ئويلاندى. ئاندىن قېيناتىسى شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا داموللامنىڭ ئۆيىگە باردى ۋە بۇغرا قاراخاننىڭ قارارىنى سۆزلەپ بەردى.

داموللام:

— بىر نەچچە يىلدىن بېرى تىنچ - ئامان تۇرمۇش كەچۈرۈپ كېلىۋاتقان ئەلنى يەنە يىغا باسىدىغان بولۇپتۇ، بالام. بۇ يۈرۈشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولماسمۇ؟ — دېدى ئۇزۇن ساقىلىنى سىيپاپ.

بۇ سوئالنى ئادامتوغرىلىمۇ، ياغما ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بەزى ئاقساقاللىرىمۇ سورىدى. رەيھانىدىن ئۇلار بىلەن ئەتراپلىق سۆزلىشىپ مەسلىھەتلەشتى. قانداق قىلىش توغرىسىدا بىر پىكىرگە كېلىپ ئۆيىگە قايتىپ كەلدى. كەچ كىرىپ كەتكەندى. بۇلۇتلۇق ئاسماندا يۇلتۇز كۆرۈنمەيتتى. ئىزغىرىن شامال ھويلىدىكى دەل - دەرەخلەرنى ئىرغاڭشىتىپ، ساپىقى قۇرۇپ قالغان غازاڭلارنى تۆكمەكتە ئىدى.

رەيھانىدىن ئۆزىنىڭ يولىغا قاراپ ئايۋاندا ئولتۇرۇشقان ئاتا - ئانىسىغا سالام قىلدى، يابىرا كېلىپ تونىنى سالدۇرۇپ قولىغا سۇ بەردى، داستىخان سېلىپ تاماق ئېلىپ كەلدى. ئايتمىش بىلەن ئارچۇن دادىسىنىڭ ئىككى يېنىدا ئولتۇرۇپ تاماق يېدى. يۇسۇپ بوۋىسىنىڭ قېشىدا ئولتۇردى.

رەيھانىدىن ئاتىسىغا بۇغرا قاراخاننىڭ قارارىنى سۆزلەپ بەردى. بەگتۆمۈرمۇ باشقىلارغا ئوخشاشلا:

— بالام، بۇ يۇرۇشنى توسۇپ قالغىلى بولماسمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— بۇغرا قاراخاننى بۇ نىيىتىدىن ياندۇرالمىدىم، ئاتا. ئۇ سۇباشى، بۇغرۇشلارغا يارلىق چۈشۈرۈپ بولۇپتۇ. ئۇزگەندىكى ئىنىسى مۇھەممەت ئىلىكخان بىلەنمۇ تىل بىرىكتۈرۈپ بولۇپتۇ. غەزنەۋىلەر پادشاھى ياردەم بەرمەكچى بولۇپتۇ. مەنسۇرخان ئۆزىنى قالتىس ھېسابلاپ، ئۇچچۇشنى بىلىپ چۈشۈشنى بىلمەي قاپتۇ. ئۇنىڭ ئەلپازىغا قاراپ تىلىمنىڭ ئۇچىدا قارارىغا قوشۇلغان بولدۇم، ئەمما كۆڭلۈمدە قانداق قىلىش توغرىسىدا مۇپەسسەل بىر پىلان تۈزۈپ قويدۇم. خۇدا بۇيرۇسا، مەنسۇرخانىڭ بۇ يۈرۈشى نەتىجىسىز، مەغلۇبىيەت بىلەن تاماملىنىدۇ.

— ئاللا تىلەكلىرىڭگە يەتكۈزسۇن، بالام، — دېدى بەگتۆمۈر چىن قەلبىدىن.

بۇۋىسى بىلەن ئاتىسىنىڭ گەپلىرىگە سەما بولۇپ ئولتۇرغان يۈسۈپ ئولتۇرۇپ كېتىپ بىردىن:

— ئابا، بۇغرا قاراخان ئادەملەر بىر - بىرىنى قىرغىن قىلىدىغان جەڭگە نېمىشقا ئامراق؟ — دەپ سورىدى.

— تېخىمۇ كەڭ زېمىننى ئىگىلەپ، ئاۋامغا بولغان زۇلۇمنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئوغلۇم!

رەيھاندىن ئۈچ كۈن پۇختا تەييارلىق قىلىپ، ئادار بىلەن يارۇقنى مەكتۇپ بىلەن تاڭ يورۇماستا قەشقەرگە يولغا سالدى. ئەتىسى ئادارنىڭ يوقلۇقنى بىلگەن قىزتۇرمىش، باغقا كىرىپ ئۇزاققىچە يىغلىدى.

ئونىنچى باب

نورۇزدا بولغان قوش توي

1

ھىجرىيە 415 ـ يىلىنىڭ① كۆكلىمى خېلىلا كېچىكىپ كەلدى. بۇنىڭغا جۇدۇن ـ چاپقۇن كۆپرەك بولۇپ، كۈندە دېگۇدەك سىرىق قارنىڭ يېغىشى سەۋەب بولدى. سىرىق قار توختىسا بوران چىقىپ كوچا ـ كويلاردا قۇيۇنتاز پىرقىراپ، ئاسمان ـ زېمىننى چاڭ ـ توزان قاپلاپ كېتەتتى. قار ـ مۇزلارمۇ ئېرىپ بولالماي، ئەگىز سۇيى كېينرەك كەلگەچكە، دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلارنىڭ كۆكىرىشىمۇ بىر ـ ئىككى ھەپتە ئارقىغا سۈرۈلدى. ئەمما ئىسسىق ياقلارغا كەتكەن تۇرنا، غاز ـ ئۆردەكلەر ئۆز ۋاقتىدا كېلىپ، ئىسسىقكۆل، چۇ دەرياسىنىڭ بويلىرى ھەر خىل قۇشلارنىڭ نەغمە ـ ناۋاسى بىلەن جانلىنىپ كەتتى.

بەگتۆمۈر ئائىلىسىدە بالاۋېشىغا ئۇۋۇا سالغان قارلىغاچلار ۋىچىرلاپ ناۋا قىلغان نورۇز سەھىرىدە، چوڭ ـ كىچىك ھەممەيلەن يۇيۇنۇپ، يېڭى كىيىملەرنى كىيىشتى. ئاتىسىنىڭ رۇخسىتى بىلەن، قويغان ۋاقتىدىكىگە ئوخشاش، ساتىراشقا بىر تىللا، ئىككى نان بېرىپ سېكىلىكىنى ئالدۇرۇۋەتكەن يۇسۇپ

① مىلادىيە 1024 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

نورۇز بايرىمىنى خۇشال كۈتۈۋالدى. ئۇ پاكىز يۇيۇنۇپ، قەشقەرنىڭ يۇڭ چەكمىنىدە تىكىلگەن شىم — پەشمەت ئۇستىگە يېشىل شايى تونىنى، بېشىغا بادام بۆكنى كىيدى. بېلىنى كۈمۈش كەمەر بىلەن باغلاپ، خەنجەر ئاستى. ئايىغىغا پۆپۈكسىز، نەپىس تىكىلگەن چورۇقنى ساپتى. ئۇ شۇ تۇرقىدا بايۋەچچە يىگىت بولۇپ قالغانىدى. يوغان قارا كۆزلىرىدە چاقنىغان نۇر، ئاقۇچ قىزىل، سەل سوزۇنچاق يۈزىنى ئاپئاپئاق خۇشچىراي قىلىۋەتكەنىدى. ئۇ، ئادار، يارۇقلار بىلەن كۆل بويىدا قىلىچۋازلىقنى مەشىق قىلىشقا كىرىشتى.

ئايتىمىش، ئارچۇن ئاچا — سىڭىل، قىزتۇرمىش ۋە باشقا دېدەك قىزلار بىلەن هامامدىن چىقىپ، خاس ئۆيدە ياخشى دەزماللانغان يېڭى كىيىملىرىنى كىيىشتى، چورقىرىشىپ خۇشال هويلىغا چىقىشتى، ئايتىمىش ئەسلىگە كېلىپ خېلىلا ئېچىلىپ قالغانىدى. بۇ يىل ئون تۆتكە كىرىپ رەسىدە بولغان بۇ قىز، تېخىمۇ بوي تارتىپ زىلۋالىشىپ ئۇياتچان بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ تاپىنىغا چۈشىدىغان بىنەپشەرەڭ هىلھىلە رومال بىلەن گۈزەل قامىتىنى يوشۇرغان هالدا كۆل بويىغا يېقىنلاشتى. ئارچۇن سەكرەپ ئوينىپ كېلىۋاتاتتى. قىزتۇرمىش كۈللۈك رومىلىنى سەل قايرىپ، بويانقار بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىۋاتقان ئادارغا سېغىنىش نەزىرى بىلەن تەلمۈرۈپ قەدەم باسماقتا ئىدى. ئۇنىڭ كۆك ئاسماندەك تىنىق كۆزلىرىدىن زىبا بەستىگە سۆيگۈ چېقىندىلىرى تۆكۈلۈپ تۇراتتى.

يۇسۇپ قىلىچنى كۆل بويىدىكى ئارچا دەرىخىگە يۆلەپ قويۇپ ئاچىلىرىغا سالام بەردى، بىر — بىرىنىڭ نورۇز بايرىمىنى مۇبارەكلەشتى. ئايتىمىش بويىلۇق، تۇرقىدىن كەم سۆز، ئېغىر — بېسىقلىقى بىلىنىپ تۇرغان يارۇقتا رومال ئىچىدىن قاراپ ئېغىر تىندى. نىمە ئۈچۈندۇر يىگىتنىڭ يۈرىكى سېلىپ، ۋۇجۇدى ئوت ئالغاندەك بولدى. ئەدەپسىزلىك بولمىسۇن، دەپ

قىزغا تىكىلىپ قارىمىدى. ئادار بولسا ئۆزىگە ئوخشاش قول ــ دېدەك قىزتۇرمىشقا ئاشىقانە نەزىرى بىلەن تىكىلدى. قىز كۆزىنى ئېلىپ قاچماي، يىگىتنىڭ باشتىن ــ ئايىغىغا سەپسېلىپ كۆڭلىنى بىلدۈردى.

ئادار بىلەن يارۇق قەشقەردىن باش ئەتىيازدىلا قايتىپ كەلگەنىدى. ئۇلار ئېلىپ كەلگەن مەكتۇپتا، «رەبھانىدىنبەگ، يازغانلىرىڭىزدىن ئەھۋالىڭ جىددىيلىكىنى چۈشەندىم. مەنسۇرخان ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ كېلىشتىن بۇرۇن، قوزئوردۇغا لەشكەر تارتىپ بېرىش قارارىغا كەلدىم. جىددىي تەييارلىق بىلەن بولۇۋاتىمەن. ئۇ ئاسىيغا ئەمدى يول قويمايمەن! مېنى قوللايدىغان ياغما، قارلۇق، چىگىل، ئوغراق، باسمىل قاتارلىق قەبىلە ئەھلىگە سالىمىمنى يەتكۈزۈپ قويغايسىز...» دەپ يېزىلغانىدى. كۆڭلى تەسكىن تاپقان رەبھانىدىن بالاساغۇندىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزى بىلەن مەسلەكداش، ئىشەنچلىك باشلىقلىرىغا بۇ سالامنى يەتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن مەنسۇرخاننىڭ ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بېرىشىغا قارشى بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى بىر تۈركۈم كىشىلەر ــ رەبھانىدىنبەگ، شەيخۇلئىسلام ئابدۇللا داموللا، چاغرىبەگ ئادامتوغرىل، ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت بارسخانى، ھەرەمبېگى بەگتۇتۇق، چىگىل ئارسلانخانى ئىنالچۇق تىكىن، ۋەزىر تىلتەمۇر باشلىق ئابرۇيلۇق كىشىلەر يوشۇرۇن ھالدا ئۇيۇشۇۋاتاتتى. ئۇدمىش، بويانقارلار ياشلار ئىچىدە كۈچ توپلاۋاتاتتى. بۇنىڭدىن خەۋەرسىز بولغان مەنسۇرخان ئىنىسى مۇھەممەت ئىلىكخان ئەۋەتمەكچى بولغان بىر تۈمەن لەشكەرنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتمەكتە ئىدى. بولۇنبەگ، دوقابەگلەر بولسا تېخى بىر تۈمەن لەشكەرنى تەييار قىلالمىغانىدى. شۇڭا ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بېرىشنىڭ ۋاقتى ئارقىغا سۈرۈلۈپ كەتكەنىدى.

ئادار بىلەن يارۇق قىزلارغا قەشقەردىن ئۆزۈك، تارغاق

قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىپ ئېلىپ كەلگەننىدى. ئادار قىزتۇرمىشقا ئۆزى بەردى. يارۇق ئىككىلىنىپ قالدى. ئۇ ئادارغا، ئۆزىنىڭ ئايتمىشنى ياخشى كۆرۈپ قالغىنىنى، لېكىن بۇ چاغقىچە قىزغا گەپ قىلىپ باقمىغىنىنى ئېيتىپ بەرگەننىدى.

— سەندە يولۋاسنى باش ئەگدۈرگۈدەك جاسارەت بولغان بىلەن، ياخشى كۆرۈپ قالغان قىزنى ئۆزۈڭگە مايىل قىلغۇدەك جۈرئەت يوق ئىكەن. بويانقارمۇ قۇل ئىدىڭمۇ؟ جۈرئەتلىك بولغاچ قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنىپ ئايسىلىكنى ئالدى. سەن نېمىشقا جۈرئەت قىلالمايسەن؟ بوپتۇ، جۈرئەت قىلالمىساڭ، سوۋغىنى قىزتۇرمىش ئارقىلىق بەر. ئۇ ئايتمىش بىلەن سىردىشالايدۇ، — دېدى ئادار ئۆزۈك بىلەن تارغاقنى يارۇقنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ.

سوۋغات قىزتۇرمىش ئارقىلىق بېرىلدى. يارۇق بىرنەچچە كۈنگىچە قاتتىق تىل ئىشتىشتىن ئەنسىرەپلا يۈردى. يەنىلا ھېچكىمدىن قاتتىق - يىرىك گەپ چىقمىدى. شۇنداقتىمۇ بۈگۈن ئايتمىشنى كۆرۈپ ئۇنىڭ تىلى تۇتۇلۇپ، ۋۇجۇدى تىترەپ كەتكەننىدى. قىز بولسا ئۇنىڭ سالىمىغا بېشىنى نازاكەت بىلەن ئېگىپ، رومال ئىچىدىن مېھرى بىلەن تىكىلدى...

يۈسۈپ ئاچىلىرى بىلەن ئىچكىرىكى ھويلىغا قاراپ ماڭدى. كۆڭلى تىنىغان ئادار يارۇقنىڭ قولىدىن تارتىپ باغقا كىرىپ كەتتى.

يۈسۈپ ئىككى ئاچىسى، قىزتۇرمىش بىلەن كىرىپ، سارايدا خۇشال ئولتۇرۇشقان بوۋىسى، مومىسى، ئاتا - ئانىسىغا سالام بەردى. ھەممەيلەن ئۇلارنىڭ نورۇز بايرىمىنى مۇبارەكلىدى. رەيھاندىن يۈسۈپكە ئەبۇنەسىر فارابىنىڭ «ئەقىل ھەققىدە» دېگەن كۆچۈرۈلمە كىتابىنى تەقدىم قىلدى.

— ئوغلۇم، بوگۇ بىلگە فارابى ھەزرەتلىرىنىڭ بۇ كىتابى دىلىڭنى يورۇتۇپ، ئىنسانلىق بۇرچۇڭنى ئۆزۈڭگە تونۇتقاي، كىشى قارا فارابى ھەزرەتلىرى ۋاپات بولۇپ قاراگىنۇ يەر ئاستىغا

كۆمۈلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ كىتابلىرى ھاياتلىق ئالىمىنىڭ ئۆچمەس مەشئەللىرىگە ئايلىنىپ، ئىنسانلارنى نادانلىق زۇلمىتىدىن قۇتۇلدۇرماقتا. ئوغلۇم، سېنىڭمۇ ئەنە شۇنداق بىر بىلىك پۇتۇپ چىقىشىڭنى ئارزۇ قىلىمەن،— دېدى رەيھاندىن ئۈمىدلىك نەزەردە ئوغلىغا قاراپ.

— رەھمەت ئابا، مەرھۇم بوكۇ بىلكە فارابى ھەزرەتلىرىنى غايىبانە ئۇستاز تۇتۇپ بىلىم ئىگىلەيمەن،— يۈسۈپ قەسەم قىلغان تەرىزدە كىتابنى باش ئۈستىگە كۆتۈردى.

زەمۇران ئاننىڭ نورۇز شەرپى ئۈچۈن ئەرۋاھلارغا ياغ پۇرىتىپ پۇشۇرگەن قويمىقى تەلەڭگىلەرگە ئىلىنىپ داستىخانغا قويۇلدى. يابىرا قىشچە ئىدىشلاردا يېتىشتۇرگەن بوغداي ئۈندۈرمىسىدە، توشقان گۆشى، قوينىڭ قۇيرۇق مېيى، چامغۇر، سەۋزە سېلىپ ئەتكەن چوڭ بىر قازان نورۇز ئېشى ھېجىرلاردا داستىخانغا كەلتۈرۈلدى.

— مېنىڭ يەنە ئىككى بالام يوققۇ، ئۇلار مەرىكە مەيدانىغا كەتتىمۇ يا؟— دەپ سورىدى رەيھاندىن ھويلىغا سەپسېلىپ.

— ئابا، ئىككى بالام دېگەنلىرى كىملەر ئۇ؟— سورىدى ئورنىدىن تۇرغان يۈسۈپ.

— ئادار بىلەن ياروق بولمامدۇ، ئوغلۇم، ئۇلارنىڭ نەدىلىكىنى بىلەمسەن؟

— بىلىمەن، ئابا، چاقىرىپ كېلەي.

يۈسۈپ ئۇلارنى باغدىن تېپىپ باشلاپ كىردى.

— كېلىڭلار، باللىرىم،— رەيھاندىن ئۇلارنى يېنىدا ئولتۇرغۇزدى،— سىلەر گۆدەك چېغىڭلاردىن باشلاپ بىزنىڭ ئائىلىدە ئۇسۇپ چوڭ بولدۇڭلار،— رەيھاندىن بىر تەلەڭگە قويماق بىلەن ئىككى ھېجىردىكى نورۇز ئېشىنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى. كىچىك چېغىدا قول بازىرىدىن سېتىۋالغىنىنى

ئېيتىپ ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىشنى خالىماي، بۇ ۋاقتىد-
چە بەجانىدىل خىزمەت قىلىشىپ كەلگىنىدىن ناھايىتى رازى
ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى، — سىلەر قولۇمغا قول، پۇتۇمغا پۇت
بولۇپ كەلدىڭلار، ئات چېپىش، ئوقيا ئېتىش، قىلىچۋاز-
لىقتا ياساۋۇل — نۆكەرلەردىن قېلىشمايسىلەر. ئائىلىمىزنى
ئوبدان مۇھاپىزەت قىلدىڭلار. رەھمەت باللىرىم، رەھمەت، —
رەبىھانىدىن كۆزىگە ياش ئالغان ھالدا ئادار بىلەن يارۇقنىڭ
باشلىرىنى سىلىدى، — سىلەر ماڭا بالا بولۇشنى خالامسىلەر.

ئىككى يىگىت دەس تۇرۇپ قوللىرىنى كۆك-
سىگە قويدى:

— جانابلىرى، بۇ چاغقىچە ئۆزلىرىنى ئاتىمىز دەپ بىلىپ
كېلىۋاتىمىز.

— ئولتۇرۇڭلار، ئولتۇرۇڭلار باللىرىم، — رەبىھانىدىن،
ئۇلار يۈكۈنۈپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، باشلىرىدىكى قول ئىكەن-
لىكىنى كۆرستىپ تۇرىدىغان قارا بۆكلەرنى ئېلىپ، كۆرپىنىڭ
ئاستىغا باستۇرۇپ يابىراغا قارىتىدى، ئۇ ئاللىبۇرۇن تەييار
قىلىپ قويغان يېڭى كىيىم — كېچەكلەرنى پەتنۇستا ئۇلارنىڭ
ئالدىغا قويدى. زېرەكلىك بىلەن كۆز سېلىپ ئولتۇرغان يۇ-
سۇپ دەرھال تۇرۇپ پەتنۇستىكى ئىككى بادام دوپپىنى ئادار
بىلەن يارۇققا كىيگۈزدى. بۇ ئۇلارنىڭ ھۆر ئادەم بولغانلىقىنى
بىلدۈرەتتى. ئادار بىلەن يارۇق تۇيۇقسىز ھۆرلۈككە ئېرىشكەن-
لىكىدىن ناھايىتى ھاياجانلىنىپ كېتىشتى، رەبىھانىدىنىڭ «با-
للىرىم» دېگەنلىكىنىڭ مەنىسىنى ئەمدى چۈشەنگەنىدى. ئادارغا
قارىغان قىزتۇرمىشىنىڭ قوي كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتتى.
ئايتمىش بادام دوپپا كىيىپ چوغدەك قىزىرىپ ئولتۇرغان يارۇققا
يەر ئاستىدىن كۆز سېلىپ، ئۆزىنىڭمۇ ھاياجانلىنىپ كېتىۋاتقىد-
ىنىدىن ئىزا تارتىپ قالدىمىكىن، يېنىدا ئولتۇرغان ئانىسىنىڭ
مۈرىسىگە بېشىنى تىرەپ ئۇياتچان كۆزلىرىنى يوشۇردى، قاش-

لىق، خۇددى ئاشۇ قېشىدەكلا سەل ئەگىم قارا بۇرۇتلۇق،
ئاتيۈز، تەمبەل يىگىتكە شۇددەم بۆلەكچە مەپتۇن بولۇپ قېلىۋا-
تاتتى. «ئابام، نېمىشقا ئۇنى بالام دەيدىغاندۇ؟ بۇنىڭدا چوقۇم
بىر گەپ بار» دەپ ئويلاپ قىزتۇرمىشتەكلا شېرىن تۇيغۇغا
چۆمۈلدى.

ئايتمىش ئويلىغاندەك، رەيھانىدىنىڭ بۇ نورۇز بايرىمىدا
ئىككى قول يىگىتنى «بالام» دەپ ئاتىشىدا ھەقىقەتەن گەپ
بار ئىدى. يارۇققا ئايتمىشنى بېرىپ ئۇنى ئۆزىگە بويانقاردەك
كۈيئوغۇل قىلىۋالماقچى، ئۆز قىزىدەك بولۇپ قالغان قىزتۇر-
مىشنى ئادارغا ئېلىپ بەرمەكچى ۋە بۇ ئىككىيلەننىڭ توينى
بىر كۈندە قىلماقچىدى. بۇ نىيەتنى بولۇنبەگنىڭ ئۆيىدىن
ئايتمىشنى قايتۇرۇپ كەلگەن ئاشۇ ئاخشىملا كۆڭلىگە پۈككە-
نىدى. ئاتا ـ ئانىسى، يابىرا بىلەن بۇ توغرۇلۇق مەسلىھەتنى
پىشۇرۇپ، توينى نورۇز بايرىمىدا قىلماقچى بولغانىدى. ھالبۇ-
كى، قىز ـ يىگىتلەر باشلىرىغا قونماقچى بولۇۋاتقان تەلەي
قۇشىدىن خەۋەرسىز ئىدى. يابىرا بىر پەتنۇستا قىزىل ھىلھىلە
رومال، ئەتلەس كۆڭلەك، تەتىللا جىلتىكە ئېلىپ چىقىپ قىز-
تۇرمىشنىڭ ئالدىغا قويدى. ئايتمىش قىزتۇرمىشنىڭ بېشىدىكى
قارا سارىغۇچنى ئېلىۋەتتى ۋە رومالنى ئارتىپ، ئۇنىڭ ۋىللىدە
قىزىللىق يۈگۈرگەن مەڭزىگە سۆيۈپ قويدى. بۇ، قىزتۇرمىش-
نىڭمۇ ھۆرلۈككە چىققانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

— باللىرىم، چۇ دەرياسى بويىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان نورۇز
مەرىكىسى باشلىنىدىغان ۋاقىت بولۇپ قالدى. كۈن بىلەن تۈن
تەڭلىشىدىغان بۇ خاسىيەتلىك كۈننى ئاۋام ئالدىدا جاسا-
رەت ـ جۈرئەتلىرىنى نامايان قىلىپ كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن
ئالدىراۋاتقىنىڭلارنى بىلىپ تۇرۇۋاتىمەن. ماقۇل، سىلەرگە رۇخ-
سەت. قىزلارنى بىللە ئېلىپ مېڭىڭلار. سىلەرگە ئالاھىدە كە-
دۈت تەييارلىتىپ قويدۇق. ئاتلىرىمىز ياخشى، سىلەرنى يەرگە

قارىتىپ قويمايدۇ. مەنمۇ ئاپاملارنى ئېلىپ كەيىنگىلاردىن بارىمەن.
رەيھانىدىنىڭ سۆزى تۈگىشى بىلەن بەكتۆمۈر دۇئاغا قول كۆتۈردى.

2

رەيھانىدىن ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن چۇ دەرياسى بويىغا كەلگەندە، نورۇز مەرىكىسىگە يىغىلغان خالايىق، مەرىكە مەيدانىنى چۆرىدەپ سەپراس بولۇپ تۇرۇشقانىدى. ئەمدىلا ئاتتىن چۈشكەن مەنسۇرخانمۇ، ئۆزىگە ئاتاپ ياسالغان ھەيۋەتلىك بارگاھتا تەخت ئۈستىگە چىققانىدى. ئارسلانخان، ئىلىكخانلار، يۇغرۇش، يابغۇلار، چاغرىبەگلەر، تارخانبەگلەر ئۇنى چۆرىدەپ تۇرۇشتى.
رەيھانىدىن ئاتا ــ ئانىسىنى قىزلىرى بىلەن يۇسۇپلەر تۇرغان يەردە قويۇپ، مەنسۇرخاننىڭ توققۇز تۇغلۇق بارگاھى ئالدىدا سالام بەجا كەلتۈرۈپ تېز چۆكتى:
ــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، قۇتلۇق نورۇز مەرىكىسىنى باشلاشقا ئەمر قىلغايلا.
مەنسۇرخان ئۇنىڭغا قىزىل تۇغنى ئۇزاتتى. رەيھانىدىن نورۇز مەرىكىسىنى باشلاش بەلگىسى بولغان، كۆك بۆرىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش ساپلىق بۇ تۇغنى قولىغا ئالغاندا، بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ، تاتىرىپ كېتىشتى. بۇغرا قاراخاننىڭ كەينىدە جاندارلار بىلەن تۇرغان بوزاغۇنىڭمۇ ئىچ ــ قارنى مۇچ پېگەندەك ئېچىشىپ كەتتى.
تورۇق ئارغىماققا مىنگەن رەيھانىدىنىڭ ئىشارىتى بىلەن، ئۈدمىش بىلەن بويانقار قۇيرۇقىغا قىزىل لېنتا، ئېكەرىنىڭ قۇش

بېشىغا قوتاز قۇيرۇقى چىگىلگەن ئاتلىرىنى دېۋىتىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن مەيدانغا كىردى. رەبھانىدىن قولىدىكى تۇغنى ئېگىز كۆتۈرۈپ لەپىلدىتىپ، نورۇز مەرىكىسىنىڭ باشلانغانلىقىنى ئۈن-سىز جاكارلىدى. تۇغقا كەشتىلەنگەن كۆك بۆرە گويا ئۇچۇپ كېلىۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ، ئادەملەر قەلبىنى لەرزىگە سالدى. بۇ ئۈنسىز جاكار بىلەن تەڭ چەۋەندازلار، مەرگەنلەر، پالۋانلار مەيدانغا كىرىشتى. بەسلەشكۈچى باتۇر يىگىتلەر قىلىچ-نەيزىلىرىنى قوللىرىغا ئېلىشتى. سوقۇشتۇرۇلىدىغان قوچقارلار-نىڭ بويۇنلىرىغا قىزىل لېنتا باغلاندى، خوراز، كەكلىك، بۆدۈ-نىلەر بىر-بىرىگە خىرىس قىلىشىپ، بازلىشىپ كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىنى ئۆزلىرىگە جەلپ قىلدى...

ئاق ئات مىنگەن ئادار ئېتىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ، بەلگىلەنگەن جايدىن بىرىنچى بولۇپ بارگاھ ئالدىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ ئۇنلىغان قىز تاشلىغان ياغلىقتىن قىزتۇرمىشنىڭ ياغلىقىنىلا تۇتۇۋالدى. مەنسۇرخان ئۇنىڭغا كەدۈت تەقدىم قى-لىشنى رەبھانىدىنغا بۇيرۇپ سورىدى:

— ئاغىچى ئۇلۇغى، بۇ يىگىت قايسى قەبىلىدىن، كىم بولىدۇ؟

— ئالىيلىرى، بۇ ئالىپ يىگىتنىڭ ئېتى ئادار، ئوغراق قەبىلىسىدىن، ماڭا كۈيئوغۇل بولىدۇ، — رەبھانىدىن ئۇنى تونۇشتۇرۇپ، بەقەسەم تونىنىڭ يانچۇقىدىن سەمەرقەنت قەغى-زىگە خۇش خەت بىلەن يېزىلغان توي باغىقىنى ئېلىپ مەن-سۇرخانغا سۇندى، خان باغاقنى ئېلىپ ئوقۇدى:

«ئايغۇچى، كۈيئوگۈچى تەگرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلاي-مەن.

ئەزىز مۇكەررەم ئېل بېگى خاقان — بۇغرا قاراخان شاھىنشاھ مەنسۇرخان بىننى ئەلى ئارسلانخان ئالىيلىرى:

ھىجرىيە 415 ـ يىلى ① رەببىئۇل ئەۋۋەلنىڭ 11 ـ كۈنى دۈشەنبە، مەرھۇم ئۇغراقبەگ كۆك ئايىق ئارسلانبەگ ئوغلى ۋە رەيھاندىن بەگتۆمۈر ئوغلى پەرزەنتلىرىنىڭ توي مەرىكىسىگە قاتنىشىپ ھۆرمەتلىك ئاتا، مېھمانلارغا باشپاناھ بولۇپ بەرگەيلا.

كامال ئېھتىرام ئالىي سالام ئىلە:

رەيھاندىن بىننى بەگتۆمۈر بىننى كۆك ئايۇق بەگبۇقا»

ــ ئوھو، بۇ توينى نورۇز بايرىمىنىڭ قۇتلۇق كۈنلىرىدە قىلماقچى بولۇپسىز ـ دە، ئاغىچى ئۇلۇغى. مۇبارەك، مۇبارەك،ــ باش لىگىشتىپ ماقۇللۇق بىلدۇردى مەنسۇرخان چېلىشقۇاتقانلارغا كۆز سالغان ھالدا،ــ كۈيئوغۇللارنى ياخشى تاللاپسىز. بۇ كۈيئوغلىڭىزنىمۇ جاندار قىلىۋالغۇم كېلىۋاتىدۇ. قاراڭ، قاراڭ، ئاۋۇ چېلىشۋاتقانلارغا،ــ مەنسۇرخان قولى بەـ لەن بەل تۇتۇشۇپ بىر ـ بىرىنى يىقىتماقچى بولۇۋاتقان ئىككى يىگىتنى كۆرسەتتى،ــ ئاتتى، كۆتۈرۈپ ئاتتى. ئەجەب چەبـ دەس يىگىت ئىكەن. ئۇ يىگىتنى ئاتقان بويلۇق پالۋان كىم بولىدۇ؟

ــ بۇمۇ كۈيئوغلۇم بولىدۇ، ئالىيلىرى. ئېتى يارۇق، قىپچاقلاردىن، ئۆز تەربىيىتىمدە چوڭ بولغان. خۇدا خالىسا ئەتە ئۈنىڭمۇ نىكاھى بولىدۇ،ــ رەيھاندىن قويۇن يانچۇقىدىن يەنە بىر باغاقنى چىقىرىپ سۇندى.

ــ مانا، مانا، قوش توي قىلىدىكەنسىز ـ دە، بۇ توي قانچە كۈن داۋاملاشماقچى؟

ــ بۇكۈن خاسىيەتلىك يېڭى يىل باشلانغان قۇتلۇق كۈن. بۇ مۇبارەك كۈندىكى كاتتا مەرىكىگە پېقىرنى رىياسەتچى قىلىپ قويدىلا، شۇڭا بۇ يېڭى يىل كۈننى ئاۋامنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ ئۆتكۈزۈۋاتقىنىمدىن ناھايىتى خۇرسەنمەن. توي خۇدا

① مىلادىيە 1024 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغا توغرا كېلىدۇ.

بۇيرۇسا ئەتىدىن باشلاپ يەتتە كۈن بولىدۇ، — رەيھانىدىن قىزلار تاشلىغان ياغلىق بويۇن - باشلىرىغا يۆگىلىپ قالغان يارۇققا پەخىرلەنگەن هالدا قاراپ جاۋاب بەردى.

— سىز ئاغىچى ئۇلۇغى، مېنىڭ ئورۇدۇكەنتكە يۈرۈش قىلىدىغان كۈنۈمنىڭ يېقىنلاشقىنىنى هەرگىز ئېسىڭىزدىن چىقارماڭ. هەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ تەييارلىقىنىڭ قانداق بولۇۋاتقىنىنى يەنە بىر قېتىم كۆزدىن كەچۈرۈپ تەكشۈرۈپ چىقىڭ. بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرمۇ مۇشۇ ئىش بىلەن ئالدىراش. قىلچە بىخەستەلىك قىلىشقا بولمايدۇ. تويىمۇ ئۇبدان ئۆتكۈزۈڭ، بۇ كاتتا يۈرۈشكە تەييارلىقمۇ نۇقسانسىز قىلىنسۇن، — مەنسۇرخان قول باغلاپ تۇرغان رەيھانىدىن جاۋاب كۈتۈپ تىكىلدى.

— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى. خاتىرجەم بولسىلا، دوقاقبەگ، بولۇنبەگلەرگە ياردەملىشىپ، بۇ يۈرۈشنىڭ ئۇتۇقلۇق بولۇشى ئۈچۈن يالغۇز جېنىمنى ئايىمايمەن.

— بېرىڭ، يىگىت چىققان ئالپلارغا، پالۋانلارغا كەدۇت ۋە بىر تاۋاقتىن تىللا ئىنئام بېرىڭ.

— خوپ، ئالىيلىرى.

رەيھانىدىن كەچكىچە يىگىت چىققان پالۋان، بىرىنچى بولغان مەرگەن، قىلچۇاز - نەيزىۋازلارغا، قوچقار، كەكلىك، خوراز ئىگىلىرىگە، بۇغرا قاراخان نامىدىن خىلئەت، ئىنئام تەقدىم قىلدى. هەر يىلى بىرىنچى بولۇپ مۇكاپاتلىنىپ كەلگەن ئۇدمىش، بويانقارلار بۇ نورۇزدا رەيھانىدىنغا ياردەملىشىپ بەسلىشىشكە چۈشمىدى. رەيھانىدىن بۇ ئىككى كۈيئوغلىغا مەرىكىنى تەشكىللەش، باشقۇرۇش ۋە رىغبەتلەندۈرۈش كەبى مەسئۇلىيىتى ئېغىر ئىشلارنى ئۆگەتمەكچى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى پائالىيەتلەرگە قاتنىششقا زورلىمىغانىدى. بويانقار، ئۇدمىشلار پائالىيەت ئاخىرلىشىپ قالاي دېگەندە، توي باغاقلىرىنى ئاتلىق چېپىپ يۈرۈپ تارقىتىپ بولدى.

يۈسۈپ دوستلىرى بىلەن گاه مەيدانىنىڭ بۇ بېشىغا، گاه

مەيدانىنىڭ ئۇ بېشىغا يوڭگۇرۇپ بېرىپ چەۋەنداز، مەرگەن، پالۋانلارنىڭ ماھارەتلىرىنى قىزىقىپ كۆردى. ئۇنىڭغا ئەڭ تەسىر قىلغىنى، شائىرلارنىڭ نەزمىلىرى ئىچىدە ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئوقۇغان «نورۇزنامە» بولدى:

نورۇز كەلدى، زېمىن يېشىل تون كىيدى،
بۇلۇت يېرىپ چىقتى كۈن قىلدى سەيرى.

ئېرىپ كۆك مۇز، كەلدى تورنا تىزىلىپ،
بەزمە قۇردى گۈل شېخىدا ئېچىلىپ.

كۈلدى بوۋاي، كۈلدى موماي شادلاندى،
ئەر – يىگىتلەر قىزغا باقتى ئاتلاندى.

لەلەگۈلمەي سەگەك، ھوشيار تۇرۇڭلار،
ياۋ يىغلىسۇن، ناخشا ئېيتىپ كۈلۈڭلار.

نورۇز كەلدى جۇرئەت بېرىپ ياشلارغا،
ئۇسما قويۇپ نازلىق ئەگىم قاشلارغا.

يىگىتلىرىمىز ئەگىمىزنى بىلىكتىن،
كۆچلىنەيلى بىلىك دېگەن يىلىكتىن.

يولىمىسۇن ئېلىمىزگە ياۋ ھامان،
ياشايلى بىز قۇچۇپ زېمىن شاد – ئامان.

— ياشاپ كەت كىشى قارا!
— ئۆمرۈڭ ئۇزۇن بولسۇن ئەنچى.

— بېشىدىن تىللا چېچەكلار، ئايىغىغا گۈل تاشلاڭلار!
چۇقان سېلىپ باريكاللا ئېيتىشىۋاتقان خالايىقنىڭ ئالدىدىن يۈگۈرۈپ ئۆتكەن يۈسۈپ، ئۇستازىنىڭ يېنىغا بېرىپ تىزلاندى.
— كىشى قارا، سىلى ئوقۇغان «نورۇزنامە» نى يادلىۋالسام بولامدۇ؟ — دېدى ئۇ شېئىر يېزىشقا ئىشتىياق باغلاپ.
ئۇنىڭ قارا كۆزلىرىدىن ھەۋەس ئۇچقۇنلىرى چېچىلدى.
— بولىدۇ، يۈسۈپ. ئاۋۋال بىلىك ئۆگەن، پىكرىڭ ئېچىلسۇن. ئەرەب، ئەجەم، تۈركىي تىللارغا كامىل بولغىن، ئەقلىڭ يېتىلسۇن. ئاندىن نەزم يېزىشنى مەشىق قىلغىن. قارىغاندا، ئەشئار يېزىشقا ئىشقىڭ چۈشكەن ئوخشايدۇ، — مەخدۇم يۈسۈپنىڭ قوللىرىدىن تارتىپ تۇرغۇزدى، ئۇستازلىق مېھرى بىلەن بېشىنى سىلىدى ۋە «نورۇزنامە» نى بەردى، — بارغىن، يادلىۋال، ئاندىن سەنمۇ بىر «نورۇزنامە» يازغىن.
يۈسۈپ «نورۇزنامە» نى كۆتۈرگىنىچە يۈگۈرۈپ كەتتى. بىر كۆزى مەيداندا، بىر كۆزى «نورۇزنامە»دە، پىچىرلاپ ئوقۇپ بىردەمدىلا يادقا ئېلىۋالدى.
رەيھاندىن ئۆيگە كەلگەندە داستىخان سېلىنىپ بولۇنغانىدى. داستىخان ئۈستىدە يۈسۈپلا يوق ئىدى. ئايتىمىش، قىزتۇرمىشمۇ ئۆز خانىلىرىدىن چىقىشمىغانىدى، ئەتە نىكاھى بولىدۇ - دە. ئايتولۇن، ئايسىلىكلەر، قېيناتا - قېينانىلىرى، ئەرلىرى بىلەن نورۇز ئاخشىمىنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن كەلگەنىدى. يابىرانىڭ ئاتىسى بەكتاش ئابدۇللا داموللا تۆردىن، ئانىسى بۇۋى گۈلسۈم ئاغچا زەمۇران ئانىنىڭ يېنىدىن جاي تۇتقانىدى.
بۇ چاغدا يۈسۈپ باغ ئىچىدە ئاداشلىرى بىلەن نورۇز كېچىسىنى ئۆتكۈزۈشكە تەييارلىق قىلىۋاتاتتى. كۈگۈم چۈشكەنىدى. ئۇلار بۇ كېچىنى قاپاق كۆيدۈرۈپ، «نورۇزنامە» ئوقۇپ كۈتۈۋالماقچى ئىدى.
يۈسۈپلەر ئۈچ تال ئۇزۇن ياغاچنىڭ ئۇچىغا ياغلىققاپاقنى

چىك باغلاپ تەييار قىلىپ، شاپتۇل دەرىخىگە يۆلەپ قويدى.

— ئۇكام، سېنى ئاپىلار چاقىرىدۇ، — دېدى ئۇنىڭ قېشىغا كەلگەن ئارچۇن، — ئاداشلىرىڭ بىلەن نورۇز ئېشى ئىچىۋالغىن.

يۇسۇپ ئاداشلىرى بىلەن پېشايۋاندا ئولتۇرۇپ نورۇز ئېشى كۆجەدىن ئىچىشتى. كۆكۈۋاشنى قىرىپ سۈتتە پىشۇرۇپ ئەتكەن بۇ تاماق باللارنى تەرگە چۆمۈلدۈردى. ئارقىدىن ئىككى لېگەندە ئېلىپ چىققان كۆك چۆچۈرىسىنى يېيىشتى. تۇغقانلىرى بىلەن نامازشامنى ئوقۇپ چىققان رەبھاندىن دۇئا قىلىپ بەردى:

— بۇ قۇتلۇق يېڭى يىلدا ئاللا سىلەرنى ئەقىل — پاراسەتتە كامال تاپقۇزسۇن، ئامىن!

— ئامىن!

— ئەمدى چىقىپ ئويناڭلار.

باللار ھېلىقى ئۇزۇن ياغاچلارغا ئورنىتىلغان ياغلىققاپاقلارغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ ئېگىز كۆتۈرگەن ھالدا نورۇز كۈيىنى ياڭراتتى:

نورۇز كەلدى تويدۇڭلارمۇ؟
ئېتىزغا سۇ قويدۇڭلارمۇ؟
ئىچىپ كۆجە، سۇمۇلەكنى،
بەلگە قويۇچ توگدۇڭلارمۇ؟

ھەربىر كوچا — مەھەللىلەردىكى باللار، ئۆسمۈرلەر، ھەتتا ياش يىگىتلەرمۇ نورۇز كېچىسىگە ئالاھىدە تەييارلىق قىلىشقانىدى. بەزىلەر ئۆيلىرىدىكى ھارۋا — مەپىسىنىڭ چاق — ئوقلىرىنى ياغلايدىغان ياغلىققاپاقلارنى، بەزىلەر يولدا توختىتىپ قويۇلغان ھارۋىلارنىڭ ياغلىققاپاقلىرىنى ئوغرىلىۋې-

لىپ كۆيدۇرۇپ، بۇ قۇتلۇق كېچىگە ئۇتلۇق گۇلدەستە سۇن-
ماقتا ئىدى. ئۆي - ئۆيدىن چىققان باللار ئۇلارغا قوشۇلۇپ
نورۇز كۈيچىلىرى بارغانسېرى ئاۋۇپ باراتتى.

نورۇز كەلدى كۈلكە كەلدى،
كۆك يالىلىق بۆرە كەلدى.
خۇش بولۇڭلار بوشلار ①، قۇللار،
ياۋغا يىغا تۈندە كەلدى.

لاۋۇلداپ ئۇچقۇن چاچرىتىپ كۆيۈۋاتقان بالاساغۇن كۆ-
كىدىكى يۈزلىگەن ياغلىققاپاقلار قۇتلۇق نورۇز كېچىسىدە گۈزەل
مەنزىرە بەرپا قىلغانىدى. ئىشىك ئالدى، ئۆگزىلەرگە چىقىپ
قاراپ تۇرۇشقان ئاتا - ئانىلارنىڭ قەلبى خۇشلۇق ۋە ھاياجانغا
تولدى. ئۇلار پەرزەنتلىرىنىڭ لەرزان خۇشال سادasىغا قۇلاق
سالاتتى:

نورۇز كەلدى، بىلىك كەلدى،
كۆڭۈلگە ئايسىلىك كەلدى.
قارا قورساق ئۇلدى يىغلاپ،
بوگۇ بىلگە تىرىك كەلدى.

يىراقتىن ئىشتىلگەن بۇ نورۇز كۈيىگە قۇلاق سالغان
رەبھانىدىن «ئى خۇدا، پەرزەنتلىرىمىزنى زالىمنىڭ زۇلمىدىن
ساقلاپ، ئارزۇسىغا يەتكۈزگىن» دەپ ئىلتىجا قىلغان ھالدا
ھويلىغا يېنىپ كىردى. ئۇ ئەتىكى تويىنىڭ تەييارلىقىنى كۆزدىن
كەچۈرمىسە بولمايتتى.

① بوشلار ــــ ئەركىن ئادەملەر.

ئون بىرىنچى باب

بۇغرا قاراخاننىڭ سوۋغىسى

1

نورۇز بايرىمىدىن باشلاپلا ھاۋا ئېچىلىپ، بوران ـ چاپ-قۇن پەسىيىپ قالدى. چۇ دەرياسىنىڭ دولقۇنلانغان سۈيى قىرغاقلارنى يالماپ ئۆركەشلىدى. گۈل ـ گىياھلار، دەل ـ دەرەخلەر يېشىل تۇس ئالدى. پادا ئات ـ كالىلار، قوي ـ ئۆچكىلەر، سۈتلۈك خۇشبۇي ئوتلار يەلپۈنگەن يايلاقنى قاپلىدى. قۇرت ـ قوڭغۇزلار تىرىلىپ ئۇۋىسىدىن چىقتى.

باھارنى كۈيلىگەن كاككۇك، بۇلبۇللارنىڭ يېقىملىق ئۈنى ھەممە تەرەپتىن ئاڭلىنىدىغان، مەھەللە ـ كوچىلاردىن توي نەغمىسى، ناغرا ـ سۇناي ئاۋازى ئىشتىلىپ تۇرىدىغان، ساپان ھەيدىگەن دېھقانلارنىڭ ناخشىسى داللارنى قاپلىغان ئىللىق كۈنلەر ئۆتمەكتە ئىدى. ئادەملەر ئاپتاپتىن قېچىپ سايە ئىزدەي-دىغان ئىسسىق كۈنلەر كەلمەكتە ئىدى.

ھاۋادىكى توپا ـ توزان تۈگىگەن بولسىمۇ، نورۇز بايرىمى-دا رېھانىدىنبەگ قىلغان قوش توي توغرىسىدىكى گەپ ـ سۆزلەر تېخى تۈگىمىگەنىدى. بەزى زەردارلار:

ــ نورۇزدىكى ئات بەيگىسىدە ئۇزۇپ چىقىپ كەدۈت ئالغان ئادار دېگەن يىگىت، ئەسلىدە ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ قۇلى ئىكەن، ئۇنى ئازاد قىلىپ ئۈچىنچى قىزىنى بېرىپتۇ، ئەجەب

ئىش ـ ھە! ــ دېسە، بەزى سودىگەرلەر:

ــ ئادەم چېقىمىغاندەك، قىزىنى ئۆزىنىڭ قۇلىغا بەرگىنىدىنى دېمەمدىغان، ــ دەپ ئىچى قارىلىق قىلىشتى.

ئوردىدىكى بەزى ئەربابلار:

ــ چېلىشتا پالۋان بولۇپ كەدۇت ئالغان يارۇق دېگەن يىگىتمۇ، ئۇ ئىنكاھىغا ئالغان قىزمۇ ئاغىچى ئۇلۇغنىڭ قۇللىرى ئىكەن. ئۇلارنى ئازاد قىلىپ، ئۆز پەرزەنتى قاتارىدا توينى قىلىپ بەرگىنىدە نېمە سىر باردۇ؟ ــ دېسە، بەزى يۇغرۇش، ھاجىپلار:

ــ بۇنىڭدا قانداق سىر بولاتتى؟ رەيھانىدىنبەگ كاتتا زەردار، مەرد، سېخىي زات. قۇللىرىنى ئازاد قىلىپ، ئۇلارنى ئۆز پەرزەنتى قاتارىدا كۆرۈپ توينى قىلغانلىقى ــ ئالىيجاناب، پەزىلەتلىك مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەمدۇ؟ ئاللا ئالدىدا قۇلدارمۇ، قۇلمۇ باراۋەر، ــ دەپ رەيھانىدىنغا ئاپەرىن ئېيتىشتى.

بالاساغۇندىكى ھۈنەرۋەن، كاسىپ، تىجارەتچىلەر:

ــ رەيھانىدىنبەگ ئاللانىڭ ئەمرىگە ئەمەل قىلىپ بېيىغان زات. مېھىر ـ شەپقەتىنىڭ، كۆيۈمىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. بۇ چاغقىچە يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، ھاجەتمەنلەرنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىپ كەلدى. ئۇنىڭ قۇللىرىنى ئازاد قىلىشى، پەرزەنت ئورنىدا كۆرۈپ توينى قىلىپ قويۇشى بەندىلىك بۇرچىنى ئادا قىلىپ، تەڭرىنىڭ ھۆكمىگە بويسۇنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ــ دېيىشىسە، بەزى ئۆلىما ـ دانىشمەنلەر:

ــ ئاللاتائالا رەيھانىدىنبەگنى مەرد ـ سېخىي قىلىپ ياراتقان. قۇللارنى ئازاد قىلىپ توينى قىلىپ قويۇشى ئۆزىنىڭ نامىنى چىقىرىش ئۈچۈن ئەمەس، ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈندۇر، ــ دەپ تەرىپىنى قىلىشتى.

رەيھاندىن مېنى كۆزگە ئىلمىدى، كەمسىتتى، دەپ رەيھا-
نىدىنىدىن ئاغرىنىپ يۈرگەن بولۇنبەگ زادى چىدىيالماي قالدى.
ئۇ بۇگۇن ئەتىگەندە سىم — سىم يامغۇرغا قارىماي ئوردىغا
كېلىپ دىۋانخانىغا كىردى. ھېچكىم كەلمىگەنىدى. ئۇ بۇغرا
قاراخان سارىيىنىڭ ئىشىكى ئالدىدا، خاقانىنىڭ كېلىشىنى كۇ-
تۇپ تۇردى. دەسلەپ ئىشىكئاغىسى دوقاقبەگ كەلدى:
— ئەسسالامۇئەلەيكۇم يۇغرۇش باشى، نېمە ۋەجىدىن
بۇنچە ئەتىگەن كېلىپ قالدىلا؟
— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام قاپۇغچى باشى، خاقان ئالىيلىرى
بىلەن مەسلىھەتلىشىدىغان مۇھىم ئىش بار ئىدى.
— ئولتۇرسىلا جانابلىرى، خاقان بىلەن مەسلىھەتلەش-
مەكچى بولغان ئاشۇ مۇھىم ئىشتىن پېقىر ۋاقىپلىنىپ قالسا
زىيىنى بولماس، — دېدى دوقاقبەگ مۇغەمبىرانە كۇلكە بىلەن.
— يوقسۇ قاپۇغچى باشى، بۇ سىلىگىمۇ مەلۇم بولغان
ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىش توغرىسىدىكى ئىش. تەييارلىق
پۇتتى، ئەمدى كېچىكتۇرسەك بولماسمىكىن.
— ئىككىمىزنىڭ مۇددىئاسى بىر، يۇغرۇش جانابلىرى.
ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ بېرىشقا مەنمۇ ئالدىراۋاتىمەن.
قارلۇق قەبىلىسىدىكىلەر تەييارلىنىپ بولدى، باشقا قەبىلىلەر-
نىڭمۇ تەييارلىقى پۇتكەندەك قىلىدۇ. جانابلىرى، بۇ ھەقتە بۇغرا
قاراخان ئالىيلىرىغا قانداق مەسلىھەت بەرمەكچى بولۇۋاتىدىلا؟
— خاقان ئالىيلىرىغا، ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىش تەي-
يارلىقىنىڭ پۇتكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ چاپسانراق يولغا چىقىش
توغرۇلۇق مەسلىھەت بەرمەكچىمەن. قاپۇغچى باشى، سىلى
كەمتەرلىك قىلىۋاتىدىلا. بۇ جەھەتتە سىلىنىڭ ئىشلىگەن خىز-
مەتلىرى مېنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق. ھەرقايسى قەبىلە
باشلىقلىرى بىلەن تولاراق سىلى سۆزلەشتىلە.
— رەيھاندىنبەگمۇ سۆزلەشتى، — گەپ قىستۇردى دو-

قاقبەگ ئۇنى ئاگاھلاندۇرۇپ.

— بۇنىڭدىن خەۋىرىم بار، جانابلىرى. بۇ قېتىم رەيھاندىنبەگ ئۆز مۇددىئاسىغا قارشى بىزنى قوللاپ، قەبىلە باشلىقلىرىنى ئوردۇكەنتكە يۇرۇش قىلىشقا دەۋەت قىلدى، بۇ بىزگە پايدىلىق. ئەمدى ئۆزلىرىمۇ خاقانغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، تېزرەك ئاتلىنىشقا ھەيدەكچىلىك قىلىپ قويسىلا، بولمىسا رەبھانىدىنبەگ سامانىنىڭ ئاستىدىن سۇ يۈگۈرتۈپ، يۇرۇش قىلىشنى ئارقىغا تارتىشى مۇمكىن. ئۇنىڭغا ئىشەنگىلى بولمايدۇ...—بولۇنبەگ دىۋانخانىنىڭ ئىشىكىدىن جاندارلارنىڭ مۇھاپىزىتىدە ھەيۋەت بىلەن كىرىپ كەلگەن مەنسۇرخاننى كۆرۇپ ئىتتىك قوپتى. مەنسۇرخان يېقىن كەلگەندە، دەرھال ئۆزىنى يانغا ئېلىپ، تونىنىڭ پەشلىرىنى باستۇرۇپ تىزلاندى:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ئەزىز دەرگاھلىرىغا قۇللۇق قىلغىلى كەلدىم،— دېدى ئۇ يەرگە باش قويۇپ.

دوقاقبەگمۇ يەرگە باش قويدى:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پېقىر بوسۇغىلىرىدا جان پىدا قىلىشقا ھەرقاچان تەييار،— دوقاقبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئالتۇن ھالقىسىدىكى قۇلۇپنى ئېچىپ ئىشىكنى ئاچتى،— مەرھەمەت قىلغايلا، خاقانىم.

مەنسۇرخان بولۇنبەگنىڭ ئۆزىگە ئېيتىدىغان سۆزى بارلىقىنى پەملەپ، قول ئىشارىتى بىلەن كەينىدىن مېڭىشقا بۇيرۇدى. ئۇ ئاجايىپ كۆركەم ياسىلىپ، زىننەتلەنگەن سارايغا كىرىپ تەختكە چىقتى.

— ھە، يۇغرۇش، قانداق خۇش خەۋەر بار؟ مەن بىتاقەت بولۇۋاتىمەن، چاپسانراق سۆزلەڭ،— دېدى ئۇ بولۇنبەگنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ.

بولۇنبەگ تۇرغىنىچە سەللە ئورالغان ئۇزۇنچاق بېشىنى ئىگلاپ، قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى:

— ئاللاكەرىم، ئەزىز دەرگاھلىرىغا ھەمىشە خۇش خەۋەر بىلەن كېلىشىمگە نېسىپ قىلسۇن ئالىيلىرى.
— ئولتۇرۇپ سۆزلەڭ، يوغرۇش.
— رەھمەت ئالىيلىرى، — بولۇنبەگ كۆمۈش پايلىق تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى يۆلەنچۈكلۈك كۇرستا ئولتۇردى، — بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، تەييارلىق پۈتتى، ئالىيلىرى. مۇشۇ خەۋەرنى ھەزرەتلىرىگە يەتكۈزگىلى مۇبارەك ئاستانىلىرىگە ئالدىرىدىم.
— بۇ راستمۇ؟ — شالاڭ، ئۆسكىلەڭ قاشلىرى سەل كۆتۈرۈلگەن مەنسۇرخان ئىشەنمىگەندەك قىلىپ سورىدى.
— راست، ئالىيلىرى، — بولۇنبەگ ئۇنىڭدىن چېقىر كۆزلىرىنى قاچۇرۇپ جاۋاب بەردى، — خانلىقىمىزنىڭ ئۈچ تۈمەن لەشكىرىگە قوشۇلۇپ بارىدىغان بىر تۈمەن قارلۇق مەردلىرى ئاتلىنىشقا تەييار. بىر تۈمەن تولۇملۇغ ياغمىلار ئەمىر-لىرىنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئاخشام ئۆزگەندىن كەلگەن ئەشكىنچى-نىڭ گېپىگە قارىغاندا، ئىنىلىرى مۇھەممەت ئىلىكخان ئەۋەتكەن بىر تۈمەن لەشكەر بارسخانغا كېلىپ چۈشۈپتۇ، ئەتە-ئۆگۈن يېتىپ كېلىشى مۇمكىن.
— ئەشكىنچى كەلدى دەڭ، ئۇ قەيەردە؟
— شاھ تەكىيەخانىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلدى، ئالىي-لىرى. كۆرۈشمەن دېسىلە ھازىر باشلاپ كىرەي.
— سىزنىڭ يەنە باشقا سۆزىڭىز يوقمۇ؟ — مەنسۇرخان كوچىلاپ سورىدى.
— نېمە دېسەم بولار، ئالىيلىرى. گېپىمغۇ بار ئىدى، قىممەتلىك ۋاقىتلىرىنى زايە قىلماي دەيمەن.
— سۆزلەڭ، يوغرۇش.
بولۇنبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ تەخت ئالدىغا كەلدى — دە، تىزلاندى:

— خاقانىم، ياغمىمۇ، قارلۇقمۇ ئوخشاشلا ئۇيغۇر قەبىلە-
لىرى، قانداش — قېرىنداش...
— نېمە دېمەكچىسىز يۇغرۇش،— ئۇنىڭ سۆزىنى بۆل-
دى مەنسۇرخان،— شۇنى ئېسىڭىزدە تۇتۇڭكى، ھاكىمىيەت
يۈرگۈزۈۋاتقان ياغمىلارغا نىسبەتەن قارلۇقلارنىڭ كۆڭلىدە ئۆچ-
مەنلىك يوق دېگىلى بولمايدۇ.
— دېگەنلىرى بەرھەق، ئالىيلىرى،— بېشىنى ئەگدى
بولۇنبەگ،— ئىلگىرى قارلۇقلار بۇ دىيارغا ھۆكۈمرانلىق قىلى-
غان، كېيىن ياغمىلار ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان. ئەلۋەتتە، ھەز-
رەتلىرى دېگەندەك، بەزى قارلۇقلارنىڭ كۆڭلىدە ئۆچمەنلىك
يوق دېگىلى بولمايدۇ. ۋەھالەنكى، ئۆزىدىن ئەقىل — پاراسەتتە
ئۈستۈن، باي ۋە جەسۇر ياغمىلارنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىگە
قارلۇقلار زىنھار قارشىلىق قىلمايدۇ، بەلكى مەرد،
ئەپۇچان قان — قېرىنداشىغا ياردەملىشىشنى خالايدۇ. بۇ قېتىم-
قى يۈرۈشكە تەييارلانغان ئىككى تۈمەن قارلۇق بۇنىڭ دەلىلى.
ئالىيلىرىغا مەلۇملۇق، ياغمىلارنىڭ بەزى ئاقساقاللىرى تا ھازىر-
غىچە قارلۇقلاردىن گۇمانلىنىپ، ئۇلارنى چەتكە قېقىپ كەلمەك-
تە. رەيھانىدىنبەگنىڭ پېقىر بىلەن قۇدا بولۇشقا مەيلىنىڭ
يوقلۇقى قارلۇقلارغا ئۆچ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. قىزىنى دەپ
ئىككى قېتىم ئىشىكىگە بارسام ماقۇللۇق بىلدۈرمەي ماڭا قاتتىق
ئازار قىلدى. ئالىيلىرىنىڭ جاندارلار ئەمرى بولغان ئوغلۇمنى
كەمسىتتى، خاقانىم. قارلۇقلار بىلەن ياغمىلارنىڭ ئارىسى بۇزۇل-
مىسۇن دەپ، رەيھانىدىنبەگنىڭ دەككىسىنى بەرمىدىم، ئالىيلى-
رىنىڭ ئەمرىگە بويسۇندۇم،— بولۇنبەگ كۆزلىرىگە ياش ئې-
لىپ بېشىنى تەخت پايىسىگە قويدى. ئۇ مۇشۇ كەپنى دېيىش
ئۈچۈن بۇغرا قاراخان ئالدىغا كىرگەنىدى. ئالدىدا ئېيتقانلىرى
خۇشامەت سۆزلىرى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە قارلۇقلارنىڭ بەزى
ئاقساقال، بەگلىرى يۈرۈش قىلىشقا قوشۇلمىغانىدى، تەييارلان-

خانلارمۇ ئىككى تۈمەنكە يەتمەيتتى. رەبىھانىدىن كۆرۈنۈشتە قەشقەرغە يۈرۈش قىلىشقا دالالەت قىلغان بىلەن، ئاستىر- تىن ئۇلارنى توسۇپ، يۈرۈش قىلماسلىقىقا قايىل قىلغانىدى.

مەنسۇرخاننىڭ قاقاقلاپ كۈلۈشى بولۇنبەگنى ساراسىمىگە سېلىپ قويدى.

— يۈغرۈش، خاۋاتىرلەنمەڭ. رەبىھانىدىنبەگ ئۆزگەن، بارسخان شەھەرلىرىگە بېرىپ، ئۇ يەردىكى ھەرقايسى قەبىلە- لەرنى يۈرۈش قىلىشقا ئاتلاندۇرۇش ئۈچۈن بەجانىدىل خىز- مەت قىلدى، بۇ سىزگە مەلۇم. ئەمدى قۇدا بولۇش مەسىلىسىگە كەلسەك، نىكاھ غايىب! بىر ئادەمنىڭ قىزىنى يەنە بىر ئادەمنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىش، بۇ ئاللانىڭ ئىلكىدىكى ئىش. رەبىھانى- دىنبەگ قارلۇقلارغا ئۈچ بولغىنىدىن ئەمەس، بەلكى قىزلىرى رازىلىق بەرمىگىنى ئۈچۈن ماقۇللۇق بىلدۈرمىگەن، يەنى ئوغ- لىگىزنى كۈيئوغۇل قىلىش ئۇنىڭغا نېسىپ بولمىغان. يابغۇ، تارخانبەگلەرنىڭ قىزلىرى بارغۇ. بۇ يۈرۈش غەلىبىلىك ئاخىر- لاشقاندىن كېيىن، مەن بوزاغۇغا ئۇ خالىغان قىزنى ئېلىپ بېرىشكە ۋەدە بېرىمەن، يۈغرۈش. بۇ جەھەتتە خاتىرجەم بولۇپ، پۈتۈن زېھنىڭىزنى زەپەر قازىنىشىمىز ئۈچۈن سەرپ قىلغايسىز، — مەنسۇرخان «ئەمدى قانائەت ھاسىل قىلغانسىز» دېگەن مەنىدە باش لىڭشىتتى.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈ- رۈشكە جېنىم تەسەددۇق، — بولۇنبەگ يەنە پايىگە باش قويدى، — پېقىر قۇللىرى رەبىھانىدىنبەگنىڭ كەنجى قىزىنى بالا قىلىۋېلىش ئارزۇسىدىمەن. ئۈچ قىزى قولدىن چىقىپ كەتتى، تۆتىنچى قىزى بويىغا يېتىپ قالدى. ئۇنى ئوغلۇم بوزاغۇغا ياتلىق قىلىشقا ئۇنىسا، ياغمىلار بىلەن قارلۇقلار ئارىسىدىكى سوغۇقچىلىق تۈگەپ، ھەققىي ئاكا — ئۇكىلاردىن بولۇپ

قالاتتى، خاقانىم،— ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى دېمەيلا يىلىنغان نەزەر بىلەن مەنسۇرخانغا باقتى. بۇنىڭدىن بىر بېشارەت سەز-گەن خاقان ئويلىنىپ قېلىپ دېدى:

— بولىدۇ، يۇغرۇش، ئوردۇكەنتتىن زەپەر قۇچۇپ قاي-تىپ كېلىپلا، رەبىھانىدىنبەگنى ئۆزۈم ماقۇل قىلاي، توينى دەبدەبە بىلەن ئۆتكۈزەيلى. سىز بۇ توغرىدىكى خىياللارنى كاللىڭىزدىن چىقىرىۋېتىپ، ئۆگۈنلۈككە ئاتلىنىش توغرىسىدىكى پەرمانىمنى سۇباشىلارغا يەتكۈزۈڭ. ھازىر «دىۋانى ئارىز»[1] نىڭ كېڭىشى بولىدۇ. بارلىق يۇغرۇشلار، سۇباشىلار، ھاجىپلار، قاپۇغچى باشى، ئاغىچى ئۇلۇغلار ئەزىز دەرگاھقا ھازىر بولسۇن!

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى،— بولۇنبەگ كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

«دىۋانى ئارىز» نىڭ كېڭىشى چۈش ۋاقتىدا تۈگىدى. ئۆگۈنلۈككە سەھەر قەشقەرغە يۈرۈش قىلىش توغرىسىدىكى بۇغرا قاراخانىنىڭ پەرمانىنى ماقۇللاپ پەرمانبەردارلىق بىلدۈر-گەن يۇغرۇش باشى، سۇباشى ۋە باشقا دۆلەت ئەربابلىرىنى، مەنسۇرخان «بەگ تەركىسى»[2] گە تەكلىپ قىلدى. پۈتۈن پىتى تونۇردا كاۋاپ قىلىپ پىشۇرۇلغان، تاي، موزاي، قوزا — ئوغلاقلار، كاكچا، گىردە، قاتلىما نانلار «بۇغراخان تاماقخانى-سى» نىڭ تال باراڭلىق سەيناسىغا راسلانغان داستىخانغا قو-يۇلدى. گۈللۈك ساپال خۇمرىلاردا بوزا، مەيزاپ، مۇسەللەس، فۇقا[3] قاتارلىق ئىچىملىكلەر؛ قىمىز، شەربەت، جۇلاپ قاتارلىق ئۇسسۇزلۇقلار كەلتۈرۈلدى.

مەنسۇرخان كۈمۈش لېگەندە ئېلىپ كېلىنگەن تامغالىققا

---

① «دىۋانى ئارىز» ھەربىي ئىشلار مەھكىمىسى.

② بەگ تەركىسى — پادشاھ زىياپىتى.

③ فۇقا — كۈچلۈك شاراب.

ئېغىز تەگكەندىن كېيىن، ئەرباپلار نازۇ نېمەتلەرگە قول ئۇزد-
ىتىشتى.

رەيھاندىن زىياپەتتىن كېيىن ئاتنى ئېلىپ كەلگەن بوياد-
قار بىلەن ئۇچقاندەك مېڭىپ ئۆيىگە كەلدى. ئادار بىلەن
يارۇقنى چاقىرىپ، يېزىپ قويغان مەكتۇپنى ئۇلارغا تۇتقۇزۇپ
تاپىلىدى:

— سىلەر بۇگۇن ئاخشام جاننى قولغا ئېلىپ ئوردۇكەنت-
كە قاراپ يولغا چىقىڭلار. چاقماق تېزلىكىدە مېڭىپ، يۈسۈپ
قادىرخان غازى پادشاھ ئالىيلىرىغا قەيەردە ئۇچرىسا شۇ يەردە
بۇ مەكتۇپنى تاپشۇرۇڭلار. ئەگەر يولدا ئۇچرىمىسا، ئوردۇكەنتكە
بېرىپ ئۆز قولىغا بېرىڭلار. بۇنى بىر ئاللادىن ۋە ئۇچىمىزدىن
باشقا ھېچكىم بىلمىسۇن. قەيەرگە بېرىشىڭلارنى خوتۇنۇڭلارغ-
ىمۇ ئېيتماي ئاتلىنىڭلار، باللىرىم.

— باش ئۇستىگە، ئاتا! — دېيىشتى ئادار بىلەن يارۇق
تېزلىنىپ.

رەيھاندىن ئىككى غۇلامنى ئېلىپ ئاۋۋال قۇدىسى ئادام-
ىتوغرىلىنىڭ، ئاندىن قېيناتىسى بەگتاش ئابدۇللا داموللىنىڭ
ئۆيىگە باردى. ئۇلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر پىكىرگە كەل-
گەن، ئىشەنچىسى كۈچىيىپ، روھلىنىپ ئۇزىغان رەيھاندىن،
قارلۇق، ياغما، چىگىل، ئوغراق، بايىرغۇ، قىپچاق... قاتارلىق
قەبىلىلەرنىڭ ئارسلانخان، يابغۇ، چاغرىبەگ تارخانبەگلىرى بى-
لەن ئۇچراشتى. ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىش ئۇچۇن يولغا
چىققۇچە ۋە يولغا چىققاندىن كېيىن، قىلماقچى بولغان ئىشلار
توغرۇلۇق مەسلىھەتنى پىشۇرۇۋېلىپ، يېرىم كېچىگە يېقىن ئۆيگە
يېنىپ كەلدى.

يابىرا ئۇخلىماي ئېرىنىڭ يولىغا قاراپ، ئوغلى بىلەن
پىشايۋاندا ئولتۇراتتى. يۈسۈپ چىراغ يورۇقىدا كىتاب ئوقۇۋا-
تاتتى.

— ئېخچە ئۇخلىمىدىڭلارمۇ؟ — رەيھانىدىن تونىنى سالدۇرۇۋاتقان خوتۇنىغا مىننەتدارلىق نەزىرى بىلەن قاراپ، بېلىدىن قۇچاقلىۋالغان يۈسۈپنىڭ بېشىنى سىلىدى.

— سەن كەلمىسەڭ، بىزنىڭ قانداقمۇ ئۇيقۇمىز كەلسۇن، ئابا،— دېدى يۈسۈپ ئەركىلەپ.

— سىلى يەنە بىر يەرگە بارمايدىغانلا دادىسى، بارسىخانغا كەتكەنلىرىدە، يۈسۈپ ھەر كۈنى «دادام قاچان كېلىدۇ؟» دەپ سوراپ، يوللىرىغا تەلمۈرتۈۋەتكەنىدى،— دېدى يابىرا ئېغىر تىنىپ.

رەيھانىدىن سەپەر قىلىدىغانلىقى توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى. يۈسۈپنى ئۆيگە ئەكىرىپ ياتقۇزۇپ، ئۇيقۇغا كەتكۈچە يېنىدا ئولتۇردى. ئاندىن ماڭلىيىغا سۆيۈپ، شامنى پۈۋلەپ خاس ھۇجرىسىغا چىقتى.

2

رەيھانىدىن يولغا چىقىشتىن بىركۈن ئاۋۋال، مىڭ ئاتنى ئېگەر - جابدۇقلىرى، قورال - ياراغلىرى بىلەن مەنسۇرخانغا سوۋغا قىلىپ ئۇتتى. لەشكەرلىرىگە ئات يېتىشتۇرەلمەيۋاتقان خاقاننى بۇ كاتتا سوۋغات ناھايىتى خۇش قىلىۋەتتى. ئۇنىڭغا بولغان ئىشەنچىسى كۈچىيىپ، رەيھانىدىننى يېنىدىن ئايرىمىدى.

ئەڭ ئالدىدا توققۇز ھال رەڭ تۇغنى كۆتۈرگەن ئەلەمدارلار، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاق، قارا، كۆك، سېرىق بۆرە بېشى كەشتىلەنگەن تۇغلىرىنى كۆتۈرگەن تۇغچىلار ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ «دەرۋازەئى كاشغەر»دىن چىقتى. ئۇلارغا ناغرا - سۇناي، بۇرغا - كاناي، دۇمباقلارنى چالغان شادىيانىچىلار ئەگەشكەنىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن جەڭ كىيىمى كىيگەن مەنسۇرخان ئاكابىر - ئەشرەپلىرى بىلەن ماڭدى. خاقاننىڭ ئوڭ

يىنىدا ئاق ئېتىنى دېۋىتىپ خىيالچان كېلىۋاتقان رەيھانىدىنىڭ كۆزلىرى تۇمانلىق ئۈپۈققا تىكىلگەنىدى: «ئادار، يارۇقلار ئون - ئون بەش كۈندە ئوردۇكەنتكە يېتىپ بارىدۇ. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋېلىپلا يولغا چىقىشى مۇمكىن. ئىنشائاللا، ئەلگە ئەمىنلىك ئاتا بولىدىغان كۈنلەرگە ئۇزاق قالمىدى...»

بولۇنبەگ تۆمۈر رەڭ بەقەسەمدىن تون كىيىپ، بېلىگە خەنجەر، قىلىچ ئېسىۋالغان رەيھانىدىنى، ئۆزىدەك جەڭ لىباسى كىيگەن دوقاقبەگكە كۆز ئىشارىتى بىلەن كۆرسىتىپ، مەنىسىز-مىگەن ھالدا ھىجايدى. ئۇ ئوموت، نەيزە بىلەن قوراللانغانىدى، كۆرۈنۈشى سۈرلۈك، ئەلپازى قورقۇنچلۇق ئىدى. ئۇلار-نىڭ كەينىدىن كېلىۋاتقان بوزاغۇ باشچىلىقىدىكى جاندارلار، يەتتىدىن سەپ بولغان لەشكەرلەر سۇباشىلىرى، يابغۇ، چاغرى-بەگلەر، تارخانبەگلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇزۇندىن - ئۇزۇن سەپ تارتقانىدى.

كۆن ئۆتكەنىبرى مەنسۇرخان جىددىيلىشىشكە باشلىدى. ئۇ يۇغرۇش، سۇباشىلارغا:

— بىزنىڭ ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ كېتىۋاتقىنىمىز-نى ھېچكىم بىلمىسۇن! كىمدەكىم ئاۋامغا ئاشكارىلاپ قويسا دەرھال كاللىسى ئېلىنسۇن! — دەپ ئەمر قىلدى.

«مۇبادا بۇ يۇرۇش مەغلۇپ بولسا، بېشىمنىڭ ئامان قېلىشى ئۈچۈن، مەنسۇرخاننى يۈسۈپ قادىرخانغا تۇتۇپ بېرى-شىم زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ. غەلىبە قىلسا، مەنسۇرخاندىن ئوردۇ-كەنتنىڭ، ھېچبولمىسا بارسخاننىڭ ئەمىرلىكىنى سوراپ ئالى-مەن. بۇنىڭغا مۇيەسسەر بولسام، كۈچ توپلاپ ياغمىلارنىڭ قاراخانىلىرىنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، قارلۇق ئارسلانخانى بولۇپ تەختكە چىقىمەن...» دەپ ئويلىغان بولۇنبەگنىڭ تاقىتى تاق بولۇپ، قەشقەرغە بۇرۇنراق باستۇرۇپ بېرىشقا ئالدىرايتتى.

«بۇ قېتىمقى يۈرۈش قىلىشنىڭ نۇسرەت تېپىشى ئىشەنچلىك ئەمەس. قارلۇقلاردىن مىڭ تەستە يىغقان لەشكەر بىر تۈمەندىن سەللا ئاشىدۇ، ئۇنى ئىككى تۈمەن قىلىپ كۆرسەتتۇق. بۇ يۈرۈشكە شۇنچە قارشى بولغان رەبىھانىدىنبەگنىڭ خاقان بىلەن ئاپاق ــ چاپاق بولۇپ كېتىشىدە چوقۇم بىر گەپ بار. بولۇنبەگ بۇنىڭغا سەل قاراۋاتىدۇ. دۈشمەنىنىڭ قاپقىنىغا دەسسەيدىغان مەن ئەمەس ئۇ. قاراخانلارنىڭ تاجى ئۇنىڭغا ئەمەس، ماڭا نېسىپ بولغۇسى...» دەپ ئويلايتتى دوقاقبەگ مەنسۇرخان بىلەن قاتارلىشىپ كېتىۋاتقان رەبىھانىدىنغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ.

مەنسۇرخان ئىچىدە ئالتە تۈمەن دېيىلگەن بىلەن، ئىنچىكىلەپ سانىغاندا تۆت تۈمەنگىمۇ يەتمەيدىغان لەشكەر بىلەن كېتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ بۇنداق كۆپ قوشۇننى باشلاپ يۈرۈش قىلىشى تۇنجى قېتىملىق ئىدى. ئۇ تۇرۇپ كۆرەڭلىسە، تۇرۇپ ئەندىشە قىلاتتى. يۈسۈپ قادىرخان بىلەن جەڭگاھتا تېزرەك ئۇچرىشىپ، ئۇنى ئەسىرگە ئېلىشنى، ئوردۇكەنتتە دارغا ئېسىشنى ئويلىغاندا، شالاڭ ساقاللىق، ئاق سېرىق يۈزىدە كۈلكە پەيدا بولاتتى؛ قاتتىق قارشىلىققا ئۇچراپ، لەشكەرلىرىنىڭ ئۆزىنى تاشلاپ قېچىۋاتقانلىقى، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىلىچ يالىڭاچلاپ كېلىۋاتقانلىقى خىيالىدىن كەچسە، بەدىنىگە تىترەك ئولىشىپ غەمگە پاتاتتى. «مېنىڭ قېنىم تۆكۈلۈشتىن بۇرۇن جاھاننى قانغا بويايمەن» دەيتتى ئۇ ئىچىدە غۇدۇراپ.

بۇ زور قوشۇن يېزا ــ قىشلاقلاردا چۈشكۈن قىلىپ، تاماق يەپ، ئاتلىرىنى سۇۋۇتۇپ، بوغۇز بېرىپ ئارام ئېلىۋالغاندىن كېيىن يەنە يولنى داۋاملاشتۇراتتى. سەككىزىنچى كۈنى يىراقتىن بىر داۋان كۆرۈندى.

— بەدەلئارت[1] داۋىنىغا كېلىپتۇق، — دېدى رەبىھانىدىن

[1] بەدەلئارت داۋىنى — تورغات بىلەن بالاساغۇن ئارىلىقىدىكى داۋان.

تىزگىننى تارتىپ، ئۇ قولى بىلەن كۆن نۇرىنى توسۇپ سەپسال-دى. چۇمۇلىدەك تىزىلىپ داۋان ئۈستىدىن چۈشۈۋاتقان ئادەم-لەرنى ئاران ئىلغا قىلىپ ئويلىدى: «بۇ، لەشكەرلەرغۇ، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ سىپاھلىرى بولمىغاي يەنە. نېمىدې-گەن كۆپ، بىزنى كۆرگەنمىدۇ؟...» ئۇ ئۇنچىقمىدى، داۋانغا كۆز سالغانىسېرى ھاياجانلاندى.

ھاۋا ئوچۇق، ياز قۇياشى قارامتۇل، سۇرلۇك داۋاننىڭ ئۈستىدە تۇرغاندەكلا كۆرۈنەتتى. ئاپتاپتا قاغجىراپ كەتكەن قامغاق، يۇلغۇنلارغا بوي سوزۇپ كېتىۋاتقان ئاتلارنىڭ ھېرىپ كەتكەنلىكى باش سېلىپ مېڭىشىدىن چىقىپ تۇراتتى. خاقان-دىن تارتىپ نۆكەرلەرگىچە ئاتلىرىغا ئوخشاشلا چارچىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇسسۇزلۇق قوشۇلۇپ ماغدۇرسىزلىنىپ كې-تىشكەنىدى. مەنسۇرخان بارگاھ قۇرۇپ ئوبدان ئارام ئېلىۋې-لىشنى نەچچە سائەت بۇرۇن ــ داۋان غىل - پال كۆرۈنگەن-دىلا كۆڭلىگە پۈككەنىدى. ئۇ، داۋاندىن چۈشۈۋاتقانلارغا تېخى زەن قويماي، شېرىن خىيالى بىلەن مۆگدەپ، تىزگىننى بوش قويۇۋەكەنىدى. قارا بويۇن ئاق بوز ئېتى ئاندا ــ ساندا ئۇچرىغان شېكەر يانتىقى، كۆك تىكەنلەرنى يالماپ ئاستا قەدەم باساتتى.

ــ خاقان ئالىيلىرى، داۋاندىن ناھايىتى نۇرغۇن ئادەملەر چۈشۈۋاتىدۇ،ــ دېدى باياتىن كۆز تىكىپ دەككە ــ دۈككىگە چۈشۈپ قالغان بولۇنبەگ.

ــ نېمە؟ــ مۆگدەپ قېلىپ ۋەزىرىنىڭ دېگەنلىرىنى چۈشىنەلمىگەن مەنسۇرخان بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۇنىڭغا قارىدى،ــ گەپ قىلدىڭىزمۇ يۇغرۇش؟

بولۇنبەگ قولى بىلەن داۋاننى كۆرسىتىپ بايىقى سۆزىنى ئالدىراپ تەكرارلىدى.

مەنسۇرخان قولىنى پېشانىسىگە تۇتۇپ قاراپ، نۇرغۇن

ئادەمنىڭ داۋاننىڭ ئايلانما يوللىرىنى بويلاپ چۇشۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئىتتىنى توختاتتى.

— يۇغرۇش، ئۇلار بوشلارمۇ، قۇللارمۇ؟ نىمانداق كۆپ ئادەم ئۇ؟

— ئۇلار لەشكەردەك قىلىدۇ، خاقان ئالىيلىرى، — جاۋاب بەردى دوقاقبەگ دۇدۇقلاپ تۇرۇپ قالغان بولۇنبەگنىڭ ئورنىغا.

— قانداق لەشكەر ئۇ؟ — ئاچچىقلىنىپ سورىدى مەنسۇرخان، گويا ھەرقانداق ئادەم ئۇنىڭ رۇخسىتىسىز ئىش قىلسا، يول يۇرسە بولمايدىغاندەك.

— خۇدا بىلىدۇ، ئالىيلىرى. قىتانلار بولمىغىيدى. يەنە باستۇرۇپ كەلگەن بولسا، تاقابىل تۇرماي ئىلاجىمىز يوق، — دىدى چىرايى تاتارغان دوقاقبەگ ئىتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ.

— ئادەم ئەۋەتەيلى، بىلىپ كەلسۇن، ئالىيلىرى، — رەبھاندىن ئەمدى قارىماقچى بولۇۋاتقاندەك ئاتتىن كۆتۈرۈلۈپ داۋانغا كۆز تىكتى. سان - ساناقسىز كىشلەرنىڭ بىر ئۇچى داۋان ئۇستىدە بولسا، بىر ئۇچى يەردە ئىدى.

مەنسۇرخاننىڭ پۇتۇن لەشكىرى توختىدى.

— سۇباشى!

— لەببەي، ئالىيلىرى، — تۆمۈربۇقا ئەسىرىدىنبەگ چاپچىپ تۇرغان ئىتىنىڭ تىزگىنىدىن تارتىپ خاقانغا يېقىن كەلدى.

— داۋاندىن چۇشۇۋاتقانلارنىڭ كىملىكىنى بىلىپ كىلىش ئۇچۇن دەرھال ئادەم ئەۋەتىڭ.

— خوپ، ئالىيلىرى.

— پۇتۇن لەشكەر سەپراس بولسۇن!

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى.

تۆمۈربۇقا چاپاۋۇل قىسىمنىڭ ئون نەپەر زەپەردەست

نۆكىرىنى داۋان باغرىغا ماگدۇرۇپ تۇرۇۋىدى، ئۇ تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن قوراللىق ئادەم، كۆز يېتىم يەردە توختاپ، يادىن ئوق ئۈزدى. غۇيۇلداپ كەلگەن ئوق، جىددىيلىشىپ قالغان مەنسۇرخاننىڭ تاق بېشى ئۈستىدە يەلپۈنۈپ تۇرغان تۇغقا تېگىپ يەرگە چۈشتى، ئۇ چۆچۈپ كېتىپ بېشىنى ئاتنىڭ بوينىغا قويۇۋالدى، سىلكىنىشتىن دۇبۇلغىغا قادالغان تاجى يەرگە چۈشۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان بوزاغۇ توپىغا مىلەن-گەن تاجنى ئېلىپ، تىزلانغان هالدا مەنسۇرخانغا سۇندى. خاقان نېمە قىلىشىنى، نېمە دېيىشىنى بىلمەي گاڭگىراپ قالغان-دى. بولۇنبەگ تاجنى ئېلىپ، ئۇنىڭ بېشىدىكى دۇبۇلغىغا قاداپ قويدى. بۇ چاغدا ئوق ئۈزگەن ئاتلىق كۆزدىن غايىب بولغانىدى.

تاشلىق يەرگە چۈشكەن يا ئوقىغا دىققەت قىلغان رەبهان-دىن، ئۇنىڭغا يۆگەلگەن قەغەزنى كۆردى. «بۇ خەت بولمىسۇن يەنە» دەپ ئويلاپ ئاتتىن چۈشتى ـ دە، يا ئوقىغا قول ئۇزاتتى.

— قالۋائولۇن[1] ئىكەن، — دېدى رەبهاندىن يا ئوقىنى تۇتۇپ ۋە يۆگەلگەن قەغەزنى ئېلىپ ئاچتى. بۇ راستىنلا خەت ئىدى. رەبهاندىن خەتكە كۆز يۈگۈرتۈپ ئىچىدە ئوقۇدى:

«ئايغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلاي-مەن.

يەرۇ ئاسمان ئاللانىڭدۇر، بەندىنىڭ ئەمەس. ئون سەك-كىزمىڭ ئالەمنىڭ پادىشاهى ئاللادۇر، بەندە ئەمەس. يەر يۈزد-نىڭ ھەرقايسى زېمىنلىرىغا شاھ، خان، سۇلتان بولغانلار، ئاللانىڭ رەھمىتىگە ئىگە بولغان سىناق ئۈستىدىكى ئاقىل بەندىلەردۇر. ئۇلار ئەل غېمىنى يەپ، ئەلنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقى

---

① قالۋا ئولۇن — ئۇچىسىز ئوق

ئۇچۇن ئادالەت تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرىدىكەن، قان تۆكۈلۈشتىن ساقلىنىدىكەن، ئاللا مەدەتكار بولۇپ، يۈكسەك ھۆرمەت، شەرەپكە ئىگە قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، خەلقنىڭ غېمىنى يېمەي، بايلىق، ئاتاق قوغلىشىپ زۇلۇم قىلىدىكەن، ناھەق قان تۆكۈشكە ئۇرۇنىدىكەن، ئاللا ئۇنى جازالايدۇ، تاجۇ تەختىدىن مەھرۇم قىلىدۇ.

ئاگاھ بولۇڭكى بۇغرا قاراخان ئىنىم، ئاللا كەرىم سىزگە ئاتا قىلغان تەڭداشسىز سەلتەنەتكە ناشۈكۈرلۈك قىلىپ، ئۇردۇكەنتكە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىڭىزدىن خەۋەر تېپىپ بەكمۇ ئەپسۇسلاندىم، ناھەق قان تۆكۈلۈشتىن ساقلىنىش ئۇچۇن ئالدىڭىزغا كەلدىم. ئاللانىڭ ئەپۇ قىلىشىغا، شەپقىتىگە ئېرىشمەن دېسىڭىز، ئەل بېشىغا چاپماقچى بولغان قىلىچىڭىزنى قىنىدىن سۇغارماي، پېقىر ئاكىڭىزغا تاپشۇرۇڭ! توۋا قىلىپ گۇناھىڭىزنى تەڭرىدىن تىلەڭ! ئەگەر بۇنىڭغا ماقۇل بولماي، قارا نىيەت بىلەن سۇغۇرۇلغان قىلىچىڭىزنى يالىڭاچلاپ يۇقىرى كۆتۈرىدىكەنسىز، بۇ قىلىچ ئۆز بېشىڭىزغا چۈشىدۇ. گەپ تامام، ۋەسسالام.

ھىجرىيە 415 ـ يىلى① ماھى رەبىيەلئاخىرنىڭ 23 ـ كۈنى. قەشقەر بۇغراخانى يۈسۈپ قادىرخان.»

ئالاقزادە بولۇپ تېخىچە ئۆزىگە كېلەلمىگەن مەنسۇرخان، رەبھاندىن ئۇزاتقان خەتكە بىرھازا ھاڭۋېقىپ قاراپ تۇردى.

— خاقان ئالىيلىرى، بۇ قەشقەر بۇغراخانىنىڭ سىزگە يازغان خېتىكەن، ئوقۇپ بېرەيمۇ؟

— ياق!— مەنسۇرخان خەتنى يۇلۇپ ئالدى، كۆز يۈگۈرتۈپ چىقىپلا پارە ـ پارە قىلىپ يەرگە تاشلىدى.

— پەرمان!— قىلىچىنى قىنىدىن سۇغارغان مەنسۇرخان

---

① مىلادىيە 1024 ـ يىلى 5 ـ ئايلارغا توغرا كېلىدۇ.

بار ئاۋازى بىلەن ۋارقىرىدى، — ھەممە قەبىلە سىپاھىلىرى، چاپاۋۇل قىسىم، باسمىچىلار[1]، ئاقىنچىلار[2]، تۇتقاقلار[3]، جاندارلار، ياساۋۇللار، نۆكەرلەر جەڭگە تەييار بولسۇن! مەن قىلىچىمنى سۇغاردىم، يۇسۇپ قادىرخاننىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلمىغۇچە قىنىغا سالمايمەن. دەرھال خانتۇيىنى[4] راسلاپ، چەرگەشمەك[5] زۆرۈر. كىم قاچىدىكەن، دۈشمەنگە ئەل بولۇشقا ئۇرۇنىدىكەن، دەرھال كاللىسى ئېلىنسۇن! يۇغرۇشلار، سۇباشىلار، كۆك ئايىق، چاغىربەگلەر، بۇ جەڭدە پىداكارلىق كۆرسەتكەيسىلەر!

بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر قىلىچلىرىنى قوللىرىغا ئېلىشتى:

— دۈشمەن قېنىنى سۇدەك ئاققۇزغايمىز.

رەيھانىدىن قىلىچىنى باش ئۈستىگە كۆتۈردى:

— ئەلنىڭ ئامانلىقى ۋە ئادالەت ئۈچۈن جان تەسەددۇق.

— سۇباشى! — تووۇلدى مەنسۇرخان.

— لەببەي، ئالىيلىرى، — تۆمۈربۇقا نەسرىدىنبەگ باشلىق تۆت سۇباشى خاقان ئالدىدا قول باغلاپ تۇردى.

— دىققەت بىلەن كۆزىتىڭلاركى، دۈشمەن ھۇجۇم قىلغۇدەك بولسا دەككىسىنى بېرىڭلار. ئۇن تەڭ بولغاندا ئاقىنچىلار ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، يۇسۇپ قادىرخان بارگاھىغا باستۇرۇپ كىرسۇن. ئۇنى تىرىك تۇتۇپ ئالدىمغا ئېلىپ كەلگەن ئالپىنى

---

① باسمىچىلار — پىداكارلار.

② ئاقىنچىلار — دۈشمەن قارارگاھلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغۇچى قىسىم.

③ تۇتقاقلار — دۈشمەن ئادەملىرىنى تۇتۇپ كېلىدىغان ئالاھىدە قىسىم.

④ خانتوي — بۇغرا قاراخان بارگاھى.

⑤ چەرگەشمەك — دۈشمەن قوشۇنلارىنىڭ بىر - بىرىگە ئۇدۇل بارگاھ قۇرۇپ سەپ تۈزۈشى.

ئۇردۇكەنتكە بۇغراخان قىلىمەن، ئۇقتۇڭلارمۇ؟
— ئۇقتۇق، ئالىيلىرى.
— قېنى، بېرىڭلار.
سۇباشىلىرى كەينىچە مېڭىپ خاقاندىن يىراقلاشتى. تۆمۈربۇقا رەبھاندىن بىلەن كۆز ئۇرۇشتۇرۇۋالدى.
كەچكى شەپەق داۋان باغرىدا ئالا - بۇلا شولىلارنى پەيدا قىلىپ، قىلىچ، نەيزىلەردە چاقنىغانىدى. ئارقا - ئارقىدىن ياندۇرۇلغان ئوتقاشلار شەپەقنىڭ ئالتۇن نۇرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، داۋاننىڭ ئۈستىدىن ئاستىغىچە ئاجايىپ گۈزەل ۋە سىرلىق مەنزىرىنى ھاسىل قىلدى.
— مېنىڭ لەشكەرلىرىم نېمىشقا ئوتقاشلىرىنى ياندۇرمايدۇ؟ — دەپ ئاچچىقلاندى مەنسۇرخان. يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئۇردۇكەنتكى ھەرىمىدە بەخىرامان ئولتۇرماي، بۇنچە كۆپ لەشكەر بىلەن ئالدىغا باستۇرۇپ كېلىشى ئۇنىڭ زەردىسىنى قايناتقانىدى، — كىم ئۇنىڭغا خەۋەر بەرگەندۇ؟ ئەستاغپۇرۇللا!...
— ياغنى ئايىغان بولسا كېرەك، ئالىيلىرى. ئەمدى ياندۇرسىمۇ بولىدۇ، — دېدى رەبھاندىن چېدىر شەكلىدە قويۇلغان خانتويىغا قەدەم باسقان مەنسۇرخاننىڭ كەينىدىن كىرىپ.
— مەن يۇسۇپ قادىرخاندىن گاداي ئەمەس، ئاغىچى ئۇلۇغى. بۇيرۇڭ، لەشكەرلىرىم ئوتقاشلىرىنى ياندۇرسۇن! — مەنسۇرخان ئاچچىقلانغان ھالدا كىلەم سېلىنغان خانتويىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا ئورنىتىلغان تەختتە ئولتۇردى. ئۇنىڭ قورسىقى ئاچقانىدى، بۇ توغرۇلۇق ئېغىز ئېچىشنى خالىماي قالدى. دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر قانداق قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا خىيال سۈرۈپ، تەختنى چۆرىدەپ جىم ئولتۇرۇشتى.

رەبھانىدىن خانتويىدىن چىقىپ، لەشكەر باشلىقلىرىغا سى-پاھلارنى تاماقلاندۇرۇشنى ھەم ئۇتقاشلارنى ياندۇرۇشنى بۇيرۇپ تۇرۇۋىدى، باياتىن كۈتۈپ تۇرۇشقان ئۇدمىش بىلەن بويانقار ئاستا يېنىغا كەلدى. ئۇ بوش ئاۋاز بىلەن بۇگۈن كېچە قىلىدى-غان ئىشلارنى ئۇلارغا تاپىلىدى. دۇبۇلغا، ساۋۇت كىيىپ، ئوموت، نەيزە بىلەن قوراللانغان بۇ ئىككى يىگىت ئۆز ئورۇنلى-رىغا قايتتى. كۆڭلى تىنغان رەبھانىدىن ئاشچى باشنى چاقى-رىپ، دەرھال تامغىلىق تەبيارلاشنى، يۇغرۇش، جاندارلارغا تاماق ھازىرلاشنى ئۇقتۇردى. داۋان باغرىدىن ئاڭلىنىۋاتقان ئەزان ئاۋازىغا قۇلاق سالغان ھالدا خانتويىغا كىردى. قىلىچىنىڭ ئالتۇندىن قىلىنغان سېپىنى سىقىمداپ ئويغا چۆككەن مەنسۇر-خان بېشىنى كۆتۈردى.

— شام بولۇپتۇ ئالىيلىرى، ناماز ئوقۇۋاللى.

مەنسۇرخان چىڭقىلىپ ئاغرىۋاتقان بېشىنى لىڭشىتىپ تەختتىن چۈشتى، ئۇ ئاچچىقلانغان، غەزەپلەنگەن چاغلىرىدا، گەپ قىلىشتىن قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇشنى، «جاللات!» دەپ توۋلاشنى ئەۋزەل كۆرەتتى. لېكىن ھازىر قىلىچىنى باش ئۈستىگە كۆتۈرۈشنىمۇ، جاللاتنى چاقىرىشنىمۇ بىلەلمەي، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ، تەرەت ئېلىپ نامازغا تۇردى. تاماق يەۋاتقاندىمۇ، خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇپ بولغاندىمۇ زۇۋان سۈرمىدى. بىر چاغدا يامان چۈش كۆرگەن ئادەمدەك ئۈندەرەپ تەختتىن چۈشۈپ:

— لەشكەرلەر دەرھال ھۇجۇمغا ئۆتسۇن. يۈسۈپ قادىرخاننى تۇتۇپ ئالدىمغا كەلتۈرسۇن! — دەپ ۋار-قىرىدى.

— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى! — بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەر ئۇنىڭ شۇنداق دېيىشىنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، شۇ زامان خان-تويىدىن چىقىپ كېتىشتى.

— شاراب!— مەنسۇرخان ھېچكىمگە قارىماي قولىنى ئۇزاتتى.

رەيھانىدىن، ئىدىشچى باشى ئارغۇن غىياسىدىن ئەكىرىپ قويغان خۇمرىدىكى شارابتىن جامغا قۇيۇپ بەردى.

مەنسۇرخان بىرلا كۆتۈرۈپ ئىچىۋەتتى.

— قۇيۇڭ!— مەنسۇرخان تەختكە چىقىپ ئولتۇردى.

ئىككىنچى جاممۇ بوشىدى.

— يەنە قۇيۇڭ!

ئۈچىنچى جامنىمۇ كۆتۈرۈۋەتتى.

— نېمىگە قاراپ تۇرىسىز، يەنە قۇيۇڭ.

— ئالىيلىرى، ھازىر شاراب ئىچىدىغان ۋاقىت ئەمەس.

— ئۇنداق بولسا نېمە قىلىدىغان ۋاقىت؟— مەنسۇرخان قولىدىكى جامنى يەرگە ئاتتى.

— ئەمدى ياخشى بولدى. ھازىر جامنى يەرگە تاشلىۋېتىپ، ئەل غېمىنى يەيدىغان ۋاقىت.

مەنسۇرخان چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ ئۈندىمىدى. بولۇنبەگ ھاسىلاپ كىرىپ كەلدى.

— ھەزرىتى خاقان ئالىيلىرى، سۇباشى چاغرىبەگ ئادامتوغرىل لەشكەرلىرى بىلەن يۇسۇپ قادىرخان تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ،— دېدى بولۇنبەگ تىزلىنىپ.

— نېمە دېدىڭ يۇغرۇش!— چاچراپ تۇرغان مەنسۇرخان تەختتىن چۈشۈپ دېۋەيلەپ كەلدى.

بولۇنبەگ كېكەچلەپ بايىقى سۆزىنى تەكرارلىدى.

— ياق، بۇ يالغان! ئۇ ھۇجۇمغا ئۆتكەن گەپ.

— خاقان ئالىيلىرى، ئېيتقانلىرىم راست، سۇباشى چاغرىبەگ كەينىدىن سۇباشى تۆمۈربۇقا، نەسرىدىنبەگمۇ بىرتۈمەن سىپاھ بىلەن ئۆتۈپ كېتىپتۇ.

— ئاغزىڭنى يۇم!...

مەنسۇرخاننىڭ سۆزى تۈگىمەي تۇرۇپ، خانتويىنىڭ بۆرە تېرىسىدىن قىلىنغان ئىشىكىدىن ئېتىلىپ كىرگەن بوزاغۇ مەلۇم قىلدى:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، جاندار ئۇدمىش ئوردا نۆكىرى بويانقار بىلەن بىرقانچە تۇتقاقلارنى باشلاپ، تۈننىڭ ئاۋۇلىدا كەتكەنچە قايتىپ كەلمەپتۇ.

— يەنە نېمە بولدى؟

— لەشكەرلەر توپ - توپ بولۇپ ئوردۇكەنت بۇغراخا-نى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىۋاتىدۇ. قانداق قىلىمىز؟

— قانداق قىلىمىز؟ بۇنىمۇ بىلمەمسەن؟! پەرمانىمنى سۇباشى، چاغرىبەگلەرگە يەتكۈز، قاچقانلار چېپىپ تاشلانسۇن!

— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى.

— جاندارلار باسمىچىلار بىلەن خانتويىنى مۇھاپىزەت قىلسۇن.

— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى! — ئالاقزادە بولغان بوزاغۇ كەينىگە داجىپ - داجىپ چىقىپ كەتتى.

— ئاغىچى ئۇلۇغى، سىز چىقىپ تەكشۈرۈپ، يۇغرۇشنىڭ دېگەنلىرى راستمۇ، يالغانمۇ، بىلىپ كىرىڭ. ئىككى كۈيئوغلى-مىز ھازىرغىچە كەلمىگەن بولسا، بۇنىڭ سەۋەبىنى ئايدىڭلاش-تۇرۇپ، ئاسىيلارنى ئۆز قولىڭىز بىلەن جازالاش ئۈچۈن مەن بىلەن بىرگە ئاتلىنىسىز.

— خوپ ئالىيلىرى، — رەبىھانىدىن ئورنىدىن تۇردى.

3

تاشقىرىدا نېمە ئىشلار بولۇپ كەتتىكىن؟ بىلىشكە تەقەززا بولغان رەبىھانىدىن، خانتويىدىن چىقىپ ئاجايىپ بىر مەنزىرىنى كۆردى: تۆت ئەتراپ ئوتقاشلار بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ

بىرقانچە ياساۋۇل، نۆكەرلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا سىپاھلارنى ئارد-لاپ، چاغرىبەگ ئادامتوغرىل، تۆمۈر بۇقىلارنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ، قەشقەر بۇغراخانى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنىڭ راستلىقىنى بىلىپ، «ئەجرىم زايا كەتمەپتۇ، ئۇلار ئەھدىسىدىن چىقىپتۇ» دەپ ئويلىدى. دوقاقبەگنىڭمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، «بۇ، ئادەمنى ئەجەبلەندۈردۇ، بولمىسا ئۇ يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى ئىدى،— دېدى ئىچىدە،— ئۇدمىش بىلەن بويانقارمۇ ئىشنى ۋاقتىدا جۆندەپتۇ. مەنسۇرخاننىڭ پەيمانى توشتى...» ئۇ خىيال بىلەن خانتويغا يېقىنلاپ، بۇغرا قاراخاننىڭ بۇ بارگاھىنى قارلۇق لەشكەرلىرىنىڭ قورشىۋالغىنىنى كۆردى. ئۇ ئەجەبلىنىپ سىپاھلارنىڭ ئارىسىدىن يول ئېچىپ، خانتويىنىڭ بوسۇغىسىغا قەدەم قويۇشىغا، قىلىچ يالىڭاچلاپ تۇرغان بوزاغۇ:

— تۇتۇڭلار مەنسۇرخاننىڭ بۇ غالچىسىنى!— دەپ ۋارقىرىدى. بىرقانچە نۆكەر كېلىپ رەبھانىدىننىڭ قوللىرىنى قايرىپ زەنجىر بىلەن باغلىدى.

— خانتويغا ئېلىپ كىرىڭلار!

نۆكەرلەر رەبھانىدىننى خانتويغا ئېلىپ كىردى.

— ھە، ئاغىچى ئۇلۇغى، مەقسىتىڭىز ئەمەلگە ئاشمايدىغان بولدى. مەن بۇغرا قاراخاننى ئەسىر قىلدىم. ئۇنى سىز بىلەن ئوردۇكەنت بۇغراخانىغا تاپشۇرۇپ بېرىمەن. كۈيئوغۇللىرىڭىز سىزدىن ئەقىللىق ئىكەن،— دېدى تەختتە ئولتۇرۇۋالغان بولۇنبەگ زەھەرخەندىلىك بىلەن،— بايا سىز چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئوغلۇم بوزاغۇ قارلۇق لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ، خاقاننى تەختىدىن مەھرۇم قىلدى. بۇنىڭغا ئەپسۇسلىنىۋاتامسىز؟

— ياق، ھەيران قېلىۋاتىمەن يۇغرۇش باشى. شۇنچە

يىللاردىن بېرى سىزنى ئەتىۋارلاپ كەلگەن بۇغرا قاراخانغا ئاسىيلىق قىلغانلىقىڭىزدىن ھەيران قېلىۋاتىمەن،— ئۇ تەخت يېنىدا باغلاپ قويۇلغان مەنسۇرخاننىڭ بىچارىلەرچە ھالىتىدىن نەپرەتلىنىپ دېدى،— خاقان ئالىيلىرى، سىزنىڭ بۇ كۈنگە قېلىشىڭىز، ناھەق قان تۆكۈشكە ئۇرۇنغانلىقىڭىزنىڭ، سادىق دوستلىرىڭىزنىڭ سەممىي مەسلىھەتىگە قۇلاق سالماي، ئاسىيلا-رنىڭ سۆزلىرىگە ئىشىنىپ كەتكەنلىكىڭىزنىڭ، تەكەببۇرلۇق قىلغانلىقىڭىزنىڭ ئاقىۋىتى.

— بۇ دۇنيا شۇنداق دۇنيا، سادىقلىق بىلەن ئاسىيلىق ئورۇن ئالماشتۇرۇپ تۇرىدۇ،— دېدى بولۇنبەگ ھاياسىزلارچە ھىجىيىپ.

— ياق، سادىقلىق ئاسىيلىققا يول قويمايدۇ. ئاسىيلاردا ساداقەت، ۋىجدان بولمايدۇ، يۈگرۈش.

— ئۇنداق بولسا سىز مەنسۇرخانغا سادىقمۇ؟

— بۇنى كېيىن بىلىپ قالىسىز.

مەنسۇرخان رەيھانىدىنغا گۇمان بىلەن قاراپ قويدى، لېكىن ئېغىز ئاچمىدى. ئۇنىڭ سۆزلىگۈدەك ماجالى قالما-غانىدى.

— شۇنداقمۇ؟— بولۇنبەگ خىرىلداپ كۈلدى. ئۇ بوزاغۇغا قاراپ،— ئوغلۇم، لەشكەرلەرگە بۇيرۇغىن، ئاق تۇغنى كۆتۈرۈپ يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا ئەل بولۇش ئۈچۈن ئاتلانسۇن!

— باش ئۈستىگە،— بوزاغۇ مەنسۇرخاننىڭ شاھلىق ھاسىسىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ خانتويدىن چىقىپ كەتتى.

— قېنى مەنسۇرخان، رەيھانىدىنبەگ تۇرۇڭلار،— بو-لۇنبەگ تەختتىن چۈشۈپ ياساۋۇللارغا بۇيرۇدى،— بۇلارنى ئېلىپ مېڭىڭلار.

رەيھاندىن بىلەن مەنسۇرخاننى خانتويدىن ئېلىپ چىققان ياساۋۇللار، ئۇلارنى ئالدىغا سېلىپ ماڭدى. بولۇنبەگ بىلەن بوزاغۇ ئاتقا مىنىشكەندى.

مەنسۇرخاننىڭ لەشكەرلىرى پاتىپاراق بولۇپ كەتكەندى. تۈمەنلىگەن لەشكەر بەدەلئارت داۋىنى تەرەپتىن قۇيرۇقى ئۈزۈلمەي چۈشۈپ كېلىۋاتاتتى. بۇنى كۆرۈپ ھاياجاندىن پۈتۈن ۋۇجۇدى لەرزىگە كەلگەن رەيھاندىننىڭ كۆڭلى كەلكۈن كەلگەن دەريادەك دولقۇنلاندى. ئۇ بېشىنى تىك تۇتۇپ قەدىمىنى تېزلەتتى. مەنسۇرخان بويىندىن باغلاپ سۆرىگەن ئىتتەك كەينىگە داجىپ پۈت يۆتكەيتتى.

قەشقەر بۇغراخانى لەشكەرلىرىنىڭ ئالدى يېقىنلاپ قالغانىدى. بولۇنبەگ:

— بارلىق سىپاھلار ئاتتىن چۈشۈپ تىزلىنىڭلار، — دەپ بۇيرۇدى. ئۆزىمۇ ئاتتىن چۈشۈپ تىزلاندى. ئۆزىنى ھېچكىمگە تەڭ قىلمايدىغان كۆرەڭ مەنسۇرخان، گەدىنى قويمىدىمۇ تىزلانغىلى ئۇنىمىدى، بوزاغۇ گەجگىسىدىن بېسىپ تىزلاندۇردى.

ۋەزىر - ۋۇزرالىرى بىلەن يېتىپ كەلگەن يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كۆزى قوللىرى زەنجىر بىلەن باغلىنىپ تىزلاندۇرۇپ قويۇلغان مەنسۇرخان بىلەن رەيھاندىنغا چۈشتى. ئۇ كىچىكىدە بىرگە ئويناپ چوڭ بولغان، سەمەرقەنت، ئۆزگەنلەردە بىرگە جەڭ قىلغان مەنسۇرخاننى تونۇدى، قېرىنداشلىق مېھرى يۈرىكىنى تىترەتتى. ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ ئۇنىڭ قوللىرىنى باغلاقتىن بوشاتتى.

— تۇرۇڭ خاقان ئىنىم، سىزنى بۇ ھالدا كۆرەرمەن دەپ ئويلىمىغانىدىم.

مەنسۇرخان يەردىن باش كۆتۈرمەي تىزلانغىنىچە ئولتۇرۇپ قالدى.

رەيھاندىننىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يۈسۈپ قادىرخانغا ئەھ-

ۋالنى مەلۇم قىلغىلى بارغان ئۇدمىش بىلەن بويانقار تېز چۆ-
كۈپ:
— ئەمرۇل مۆئمىنىن، رەبھانىدىن بېكىم بىلەن
كۆرۈشكەيلا،— دەپ ئۇنى كۆرسەتتى.
— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغراخان ئالىيلىرى، مۇبارەك
دىدارلىرىغا ئىنتىزار ئىدۇق،— دېدى رەبھانىدىن ئورنىدىن
دەس تۇرۇپ زەنجىرلەنگەن قوللىرىنى كۆكسىگە ئالغان ھالدا.
— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، سىز بىلەن دىدار كۆرۈشۈشكە
مەنمۇ ئىنتىزار ئىدىم،— يۇسۇپ قادىرخان ئۇنىڭ قوللىرىنى
زەنجىردىن بوشىتىپ قۇچاقلىدى،— ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن
ئەلنى قىرغىنچىلىقتىن، بىزنى ناھەق قان تۆكۈشتىن ساقلاپ
قالغىنىڭىز ئۈچۈن تەشەككۈر، رەبھانىدىنبەگ.
— رەھمەت ئالىيلىرى، مەن پەقەت بەندىلىك بۇرچۇمنى
ئادا قىلدىم. ئەلنى ئەمىنلىككە يەتكۈزگەن، خاقانلارنى ئىناپ،
ئادالەتكە يۈزلەندۈرگەن تەڭرىمدىن مىننەتدارمەن.
تەقدىرنىڭ بۇ كارامىتىدىن بولۇنبەگ، بوزاغولارنىڭ
كۆزلىرى پىيالىدەك يوغىناپ، ئاغزى ئېچىلىپلا قالدى.
يۇسۇپ قادىرخاننىڭ كەينىدە گىدىيىپ تۇرغان دوقاقبەگ
ھەيران قىلىپ «رەبھانىدىنبەگ يەنىلا بىزدىن ئەقىللىق چىقتى»
دەپ ئەجەبلەندى.
يۇلتۇزلۇق ئاسماندا ئۈزۈپ كېتىۋاتقان ئاينىڭ نۇرى يۇ-
سۇپ قادىرخاننىڭ دۇبۇلغىسىغا قادالغان ئالتۇن تاجدا چاقناپ،
رەبھانىدىننىڭ چىرايىدىكى خۇش تەبەسسۇمغا قوشۇلۇپ كەت-
تى...

4

يۇسۇپ ئويغانغاندا چولپان تۇغقانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ سە-

ھەر تۇرۇپ كەتكىنىدىن ئاجايىپ بىر تۇيغۇغا چۆمۈپ «دادام پات ئارىدا قايتىپ كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ، جەك بولغانىدىمۇ زادى؟ ياق، جەك بولمىدى، بولمىسۇن ئىلاھىم. دادام كەلگۈچە «نورۇزنامە» نى يېزىپ پۈتتۈرۈۋەتسەم بولاتتى...» دەپ ئويلاپ شامنى يورۇتتى. ياستۇقى ئاستىغا باستۇرۇپ قويغان كىتابنى ئالدى. بۇ ئەرەب شائىرلىرىنىڭ ئالماناقى ① ئىدى.

يۈسۈپ، تۆت - بەش يىلدىن بېرى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، ئەرەب ئەدەبىي تىلىنى خېلى پىششىق بىلىۋالغانىدى. ئەرەب شائىرلىرىنىڭ تۇرلۇك ۋەزىندە يېزىلغان شېئىرلىرىنى چۈشىنەلەيدىغان، مەنىسىگە يېتەلەيدىغان بولغانىدى. ئۇستازىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن يادلاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرچە شېئىرلارغا ئەرەبچە يېزىلغان شېئىرلار قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ كۆڭۈل دەپتىرى توشۇپ بارماقتا ئىدى. ئۇنىڭ سەبىي دىلى شېئىرغا ئىشتىياق باغلىغانىدى. شۇدەم ئۇ، ئالماناق ئىچىدىكى ئەئشا ئىسىملىك ئەرەب شائىرىنىڭ تۆت قىز ھەققىدە يازغان تەسىرلىك قەسىدىسىنى ئاجايىپ زوق بىلەن ئوقۇشقا كىرىشتى... كۆز ئالدىغا قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى كونا چېدىر كەلدى. ئەنە، چېدىر ئالدىدا بىر تۆگە يانپاشلاپ يېتىپ كۆشەۋاتىدۇ. چېدىر ئىچىدە بىر بوۋاي جاينامازدا ئولتۇرۇپ دۇئا قىلماقتا. چاچلىرى ئاقىرىشقا باشلىغان ئانا تەگىنىدە ئارپا ئۇنىدا خېمىر يۇغۇرماقتا. بىر - بىرىدىن چىرايلىق تۆت ئاچا - سىڭىل تىزلىرىغا قويۇلغان ئاق شايى ياغلىققا يۇرەككە ئوخشىتىپ كەشتە توقۇماقتا. ئۇلار بۇ ياغلىقلارنى ئۆزلىرىنى ياخشى كۆرگەن مەرد يىگىتلەرگە تەقدىم قىلماقچى. قېنى، قايسى ئەزىمەت ھەممىدىن بالدۇر ئۇ قىزلار توقۇغان ياغلىققا ئېرىشەلەيدۇ؟

قەسىدىدىكى سۆز دۇردانىلىرىدىن توقۇلغان ئاجايىپ نە-

---

① ئالماناق — بىرلەشمە توپلام.

پىس مىسرالار بەتلەردە قۇرلانغاندى، تۆت قىزنىڭ ھۆسن ـ جامالى ھەرقانداق يىگىت ئاشىقى ـ شەيدا بولغۇدەك سۈرەتلەن-گەندى.

بۇ قەسىدە يېزىلىپ ئەرەب دىيارىغا تارقالغاندىن كېيىن، ھەرقايسى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ پەرزەنتلىرى چۆلدىكى ئاشۇ تۆت قىزغا مەپتۇن بولۇپ ئاتلىنىپتۇ. باشقىلاردىن بۇرۇن يېتىپ بارغان تۆت شاھزادە، قىزلارنى ئەمرىگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى پەرزەنت غېمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ئارزۇسىغا يەتكۈزۈپتۇ.

ئۇستاز ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ يۈسۈپكە ئېيتىپ بېرىشىچە، كېيىنى ـ كېيىندىن بالاغەتكە يېتىپلا لايىق چىقماي ئولتۇرۇپ قالغان تۆت قىزىنى ئېلىپ، شەھەردىن چۆلگە چىقىپ كەتكەن ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئاللاغا ئىلتىجا قىلىپ تۆككەن كۆز ياشلىرى قۇمغا سىڭىپ كېتىدىكەن. بىر كۈنى تۆگە مىنىپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان شائىر ئەنشا ئۇلارنىڭ ئىشكى ئالدىغا كېلىپ توختاپ، ئۇسسۇلۇق ئىچىۋېلىپ ماگماقچى بولۇپتۇ. قىزلارنىڭ ئاتىسى ئۇنى تونۇپ قېلىپ خۇشاللىق بىلەن چېدىرغا باشلاپتۇ. يالغۇز تۆگىسىنى سويۇپ شورپا سېلىپ، تاماق ئېتىپ قىزغىن كۈتۈۋاپتۇ. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن شائىر ئۇزاپ مېڭىش ئالدىدا:

ــ ئى پەدەر، يالغۇز تۆگىڭىزنى سويۇپ بىزنى مېھمان قىلدىڭىز، ئېيتىڭ، نېمە ھاجىتىڭىز بار، ئېيتىڭ، ــ دەپتۇ.

بوۋاي يىغلاپ تۇرۇپ، كۆرۈمسىز تۆت قىزىنىڭ بارلىقىنى، شۇلار ھەققىدە بىر قەسىدە يېزىشىنى ئۆتۈنۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەنشا يۇقىرىقى قەسىدىنى يېزىپ چىققانىكەن.

يۈسۈپ شۇ تاپ تىل بىلەن ئىزھار قىلىشقا مۇمكىن بولمايدىغان ئاجايىپ كۈچلۈك تەسىرات ئىلكىدە قىزلارنىڭ نىداسىنى ئاڭلىغاندەك، ئۇلارنىڭ قوللىرىدىكى ياغلىقلارغا چې-

چىلغان ئەنبەرنىڭ خۇشبۇيىنى ھىدلىغاندەك بولۇپ تاقەتسىز-لەندى. «ھەتتىكىنەي، شۇ چاغلاردا تۇغۇلۇپ قالغان بولسام، بۇ قەسىدىنى ئوقۇپ، كەنجى قىزنىڭ ۋاپادارلىق كەشتىلەنگەن ياغلىقىغا بىرىنچى بولۇپ ئېرىشكۈچى مەن بولۇپ قالاتتىكەن-مەن. كاشكى، كاشكى...» دەپ ئويلىدى. بۇ، تۇيغۇن بىر بالىنىڭ سەبىي ھېسسىياتى بولۇپ، گۇدەكلەرچە شېرىن خىيال-نىڭ سەزگۈر قەلب دېرىزىسىنى چېكىشى ئىدى.

يۇسۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ دېرىزە ئالدىغا كەلدى، ئىككى موشتۇمىنى تۈگۈپ ھويلىغا كۆز سالدى. ياز تېگىنىڭ مەيىن شامىلى كۆل بويىدىكى مەجنۇنتاللارنى يەلپۈپ، ئېچىلىشقا يۈز-لەنگەن گۈل - غۇنچىلىرىنى سۆيمەكتە ئىدى. تۆت قىز ھەققى-دىكى قەسىدە ئۇنىڭ ئىلھامىنى قاناتلاندۇرغان، پىكرىنى راۋاج-لاشتۇرغانىدى. ئۇ دېرىزىنى قىيا ئېچىپ، چولپاننىڭ نۇرى چېچىلغان ساپ ھاۋادىن نەپەسلىنىپ كەينىگە ياندى. ئۇستازى-نىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يېزىۋاتقان «نورۇزنامە» گە كۆز يۈگۈر-تۈپ ئايىغىنى داۋاملاشتۇردى. سۇبھى يورۇپ، ئۇپۇق يۈزىدە ئوتقاشتەك شەپەق پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى يېزىپ بولدى. قايتا - قايتا ئوقۇپ تۈزىتىپ ئاققا كۆچۈردى ۋە ھەر كۈندىكىدىن بىرىم سائەت بۇرۇن قارىيخانىغا كېلىپ ئۇستازىغا ئوقۇپ بەردى:

كەلدى نورۇز لەۋەن كەلدى،
جۇتنى سۈرەر تېمەن كەلدى.
بۇزۇپ قىرغاق ئۇقچۇپ ئەگىز،
سۇ پەرىسى بىلەن كەلدى.
تىلغاپ يەرنى نۇرغا قاقلاپ،
سىبخي باتۇر كەتمەن كەلدى.
يەگنى تۇردى يىگىت قىردا،

قىزلار كۈلۈپ چېچەن كەلدى.
پەلپەلەپ كۆك مايسا ـ ئوتلار،
بۇ يىل ھاۋا بەلەن كەلدى.
تۇرنا ـ غازلار قىلىپ پەرۋاز،
ئاپئاق ماموق بەدەن كەلدى.
تاغدىن چۈشكەن كۆك بۆرىكە،
ئوتلاپ تويغان جەرەن كەلدى.
يىلقا چىقتى كەڭ يايلاققا،
چوپانلاردىن سۈرەن كەلدى.
كۈمۈش شاختا زۇمرەت ياپراق،
گۈل بەرگىدە تىكەن كەلدى.
كۈلۈپ غۇنچە سايراپ بۇلبۇل،
دالا ـ باغقا چىمەن كەلدى.
شادلان خەلقىم ـ بوشلار، قۇللار،
ساڭا ئۈز، ھۆر ۋەتەن كەلدى.

— بارىكاللا بالام، خاقاندىن تىللا ئىنئام ئالغان ئەنچى شائىردەكلا ھېسسىياتلىق يېزىپسەنغۇ، — دېدى ھاياجاندىن يۈرىكى ئويناپ كەتكەن ئەبۇ پۇتوھ مەخدۇم يۈسۈپنىڭ دولد-سىغا قېقىپ. ئۇ، باللار يىغىلغاندىن كېيىن يۈسۈپنى ئالدىغا چىقىرىپ «نورۇزنامە» نى ئوقۇتتى. ساۋاقداشلىرى:

— بەلەن يېزىپسەن يۈسۈپ، — دەپ سۈرەن سېلىپ ئالقىشلاشتى.

ئەبۇ پۇتوھ مەخدۇم ئۇنى سول ياندىكى دەرسخانىغا يۆتكەپ، ئەدەبىيات، پەلسەپە، تارىخ پەنلىرىدىن دەرس بېرىش-كە، ئەبجەد ھېسابىنى① ئۆگىتىشكە باشلىدى. يۈسۈپ ئەمدىلا

① ئەبجەد ھېسابى — سان بىلەن ئەمەس، ھەرپ بىلەن ھېسابلىن-دىغان قىزىقارلىق ھېساب ئىلمى.

ئۇن ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، زېھنىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى ئادەمنى
ھەيران قالدۇراتتى. ئەستە تۇتۇشى ئىنتايىن ياخشى بولۇپ،
«قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس»نى يادلىۋالغانىدى. ئۇ ئەدەبى-
يات، تارىخ ئىلمىغا قىزىقىپ قېلىۋاتاتتى، بۇ ھەقتە يېزىلغان
فارابى، ئىبن سىنانىڭ ئەسەرلىرىنى، ئەرەب تىلىدىكى تارىخ،
ئەدەبىياتقا دائىر ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرنى ئوقۇپ چىققانى-
دى. ئۆزى كىچىك بولسىمۇ ئەقلى چوڭ بولغاچقا، ئاقىللار
بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولالايتتى. پىكرى راۋان، ئوچۇق، ئەدەپ-
لىك بۇ شاگىرتىنى ئەبۇ پوتۇھ مەخدۇم ياخشى كۆرەتتى.
ئىززىتىنى قىلاتتى. يۇسۇپنىڭمۇ تۆت - بەش يىلدىن بېرى
بۇ ئۇستازىغا بولغان ھۆرمىتى، مېھىر - مۇھەببىتى كۈنسېرى
كۈچىيىپ كېتىۋاتاتتى. ھەر قېتىم ئۆيىگە بارغاندا، ئۇستازى
يېڭى - يېڭى كىتابلارنى ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلاتتى. سەمەرقەندى-
نىڭ پاتلىق لاتا قەغىزىگە كۆچۈرۈپ شىرازلاپ[1] مۇقاۋىسىغا
ئالغان «مىڭ بىر كېچە» نى ئىمزاسىنى قويۇپ تەقدىم
ئەتكەنىدى.

مەخدۇمنىڭ ئايالى ھاۋاخان ئاغىچا يۇسۇپنى ئۆز بالىسى-
دەك كۆرۈپ كۈتۈۋالاتتى. يەتتە ياشلارغا كىرىپ قالغان ئاقىبرا
ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ كىتاب ئوقۇپ بېرىشنى ئۆتۈنەتتى، يۇ-
سۇپنىڭ لەرزان، جاراڭلىق ئاۋازىغا قۇلاق سالاتتى. بۇ ئائىلىنى
ئۆز ئائىلىسىدەك كۆرگەن يۇسۇپ زادىلا تارتىنمايتتى. ئۆتكەن
يىلدىن بېرى ھاۋاخان ئاغىچا مەھەللىدىكى قىزلارنى ئۆيىدە
ئوقۇتۇشقا باشلىغاندىن تارتىپلا يۇسۇپ بۇ ئۆيگە ئاز كېلىدىغان
بولدى. ئۇ تېخى بالا ئىكەنلىكىگە قارىماي ئىشلارنى ئەنە
شۇنداق ئىنچىكە ئويلايتتى.

يۇسۇپ بۈگۈن چۈشتە ئۆيگە كېلىپ، پېشايۋاندا بوۋىسى
بەكتۆمۈر بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرغان بويانقارنى كۆردى.

---

① شىرازلاپ — تۇپلەپ.

«ئاتام قايتىپ كەلدىمۇ نېمە؟» دەپ ئويلاپ ئىتتىك بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتى. بويانقار بويى ئۆسۈپ چوڭلا بولۇپ قالغان يۈسۈپنى بىر كۆتۈرۈپ، يەرگە دەسسىتىپ قويدى، ئاتىسىنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىنى يەتكۈزدى.

— ئوردىكەنتكە باردىڭلارمۇ؟ — سورىدى يۈسۈپ.

— بارمىدۇق، — دېدى بويانقار مەغرۇرلانغان هالدا.

— نېمىشقا؟

— قەشقەر بۇغراخانى ئالدىمىزغا كېلىپ قالدى.

— مەنسۇرخانچۇ، جەڭ بولمىدىمۇ؟

— جەڭ بولمىدى، ئۇكام، بولۇنبەگ مەنسۇرخاننى ئە-سىر قىلىپ قەشقەر بۇغراخانىغا تۇتۇپ بەردى.

— دادامچۇ، قەشقەر بۇغراخانى بىلەن كۆرۈشكەندۇ؟

— كۆرۈشتى. مەن بۇ غەلىبە خەۋىرىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن بۇرۇنراق كەلدىم.

— بولۇنبەگ قەشقەر بۇغراخانىغا ئۆچ ئىدىغۇ؟

— بۇنى مەنمۇ چۈشىنەلمىدىم، بەگ ئاتام كەلگەندە چۈشەندۈرۈپ قويىدۇ، ئۇكام.

— بۇنى مەنلا چۈشەندۈرۈپ قوياي، بالام، — دېدى بەكتۆمۈر، — كېلىڭلار، ئولتۇرۇڭلار.

بويانقار، يۈسۈپ ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا ئولتۇردى.

— بالىلىرىم، بولۇنبەگ ئۆزىنىڭلا كۆمچىكە چوغ تارتى-دىغان ئىككى يۈزلىمە، مەككار، پۇرسەتپەرەس ئادەم. ئەهۋالغا قاراپ ئۆز جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن قارا نىيىتىنى يوشۇرۇشقا، قىياپىتىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇستا. جەڭ قىلىپ زەپەر قازىنىشقا كۆزى يەتمىگەچكە، يۈزىنى بىرلا ئۆرۈپ مەنسۇرخانغا ئاسىيلىق قىلغان گەپ.

— راست دېدىلە، بوۋا، — دېدى يۈسۈپ، — ئاسىيلىق قىلىش مۇناپىقلارنىڭ خۇسۇسىيىتى.

— بويانقار ئەمەس، سەن بىرگە بارغاندەكلا سۆزلەۋاتىسەنغۇ بالام،— بەگتۆمۈر نەۋرىسىنىڭ سۆزىدىن سۆيۈنگەن ھالدا بوياىنقارغا قاراپ دېدى،— قارىغاندا، بولۇنبەگ خىزمەت كۆرسەتكەن سەركەردە بولۇۋاپتۇ - دە.

— شۇنداق، بوۋا. لېكىن رەيھانىدىنبەگ ئاتام بۇنى بىلىدۇ، تولكە قۇيرۇقىدىن ئىلىنماي قالمايدۇ.

— بوياىنقار ئاغامنىڭ دېگىنى بەك توغرا، ئەمدى قەشقەر بۇغراخانى بىلەن ئاتامنى كۆتۈۋېلىش ئۈچۈن ياخشى تەييارلىق قىلىشىمىز كېرەك ئىكەن، بوۋا، مەن بەگتاش بوۋامغا بۇ خۇش خەۋەرنى يەتكۈزەي.

يۈسۈپ بەگتاش ئابدۇللا داموللا بوۋىسىغا بۇ خەۋەرنى يەتكۈزدى. بوياىنقار ئۇردا ۋە ھەرەمدىكىلەرنى ۋاقىپلاندۇردى. بالاساغۇندىكى ئاۋامغۇ شۇ كۈنىلا بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلاپ، قىرغىنچىلىق بولمايدىغانلىقىدىن سۆيۈنۈپ، قەشقەر بۇغراخانىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتى.

كوچا - كويىلار سىيرىپ سۈپۈرۈلۈپ، سۇ چېچىلدى، كۆللەرنىڭ سۈيى يېڭىلاندى، يول ياقىلىرى گۈل - گىياھلار بىلەن بېزەلدى. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھال رەڭ — قىزىل تۇغى ھەممە ئائىلىلەرنىڭ ئىشىكى ئالدىغا قادىلىپ، شەھەر ئاجايىپ كۆركەملىشىپ كەتتى. يەتتە دەرۋازا ئۈستىگە ناغرا - سۇناي، بۇغرا - كاناي ئېلىپ چىقىلىپ، چېلىشقا تەييار قىلىندى.

ھەرەم ۋە ئۇردا ئىچىمۇ بېزىلىپ، كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك چاقناپ كەتتى.

بوياىنقار كېلىپ ئۈچىنچى كۈنى، قەشقەر بۇغراخانىنىڭ بالاساغۇنغا يېقىنلىشىپ قالغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر كېلىپ ئۇردا قوزغىلىپ كەتتى. بۇغرا قاراخان جەمەتى، چوڭ - كىچىك، ياش - قېرى ئاكابىر - ئەشرەپلەر، ياساۋۇل -

نۆكەرلەر قارشى ئېلىش ئۇچۇن دەبدەبە بىلەن يولغا چىقىشتى. شەھەردىكى ياغما، قارلۇق، ئۇغراق، چىگىل، قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىمۇ يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزۇن سەپ ھاسىل قىلدى.

يولغا پاكلىق ۋە ئاقيوللۇقنىڭ بەلگىسى بولغان ئاق پاياندار سېلىنغانىدى. تېرەك بويى ئۆرلىگەن كۆن ئۆرى يېڭى كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىپ يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تۇرغان سانجاق - سانجاق ئادەملەر توپىغا چۇشۇپ، قىز - جۇۋانلارنىڭ چاش تەڭگىلىرىدە، زىرە - ھالقىلىرىدا چاقناپ ۋاللىدايتتى. چۇ دەرياسىدىن ئەسكەن مەيىن شامال، يول ياقىسىدىكى دەل - دەرەخلەرنىڭ زۇمرەت يوپۇرماقلىرىنى شىلدىرلىتىپ ئويناپ، يۈزلەرگە يېقىملىق ئۇرۇلاتتى. ھەممىنىڭ كۆزى يولدا ئىدى.

سەپنىڭ ئەڭ يۇقىرىسىدىن شەيخۇلئىسلام بەكتاش ئابدۇللا داموللام قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرى، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ئورۇن ئالغانىدى. بۇلارنىڭ باشلىرىغا قارا كۆك، سارغۇچ كۆنلۈكلەر سايە چۈشۈرگەنىدى. ئۇلار ئالدىدا يەتتە بۇغرا تۆگە قويرۇق چۆرۈپ تۇرۇشاتتى. تۆگىلەرنىڭ بىرىگە چىرايلىق ياسالغان ئالتۇن توقا[1] ئورنىتىلغانىدى. تۆگىنىڭ قويرۇقىغا زەر چۇچىلىق قىزىل يىپەك لېنتا چىگىلگەن، قىزىل يىپەك شوينىغا يۆگەلگەن ئالتۇن زەنجىردىن ياسالغان نوقتا تۇمشۇقىغا سېلىنغانىدى. بوينىغا ئارسلان تىرنىقى، بۆرە ئوشۇقى، يىلان مۈڭگۈزى قاتارلىق مونچۇق[2] ئېسىلغانىدى. قالغان تۆگىلەرگە كۈمۈش تۈش[3] ئورنىتىلغان بولۇپ، قەشقەر

---

① ئالتۇن توقا — ئېگەرگە ئوخشايدىغان، ئۈستىگە ماتۇق يېپىلغان ئالتۇن تەخت.

② مونچۇق — تۆگە، ئاتلارنىڭ بوينىغا ئېسىپ قويىدىغان زىننەت بۇيۇمى.

③ تۈش — تەخت.

بۇغراخانى ۋە ئۇنىڭ يېقىن ھەمراھلىرىنىڭ مىنىپ قوزئوردۇغا كىرىشى ئۈچۈن تەييار قىلىنغانىدى. تۆگىلەرنىڭ چۇلۇۋۇرلىرىنى بوياتقار، ئادار، يارۇق قاتارلىق ئالپلار تۇتقانىدى.

5

يۇسۇپ ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ يېنىدا تاقىتى تاق بولغان ھالدا يولغا قاراۋاتاتتى. ئانىسى، ئاچىلىرىمۇ ئوردىدىن چىققان خانىش، مەلىكە، كېنىزەكلەرنىڭ ئاياغ تەرىپىدە تۇرۇشقانىدى.

— كەلدى، ئوردۇكەنت بۇغـراخانـى كەلدى، ئاتام كەلـدى! — ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈۋالغان يۇسۇپ سەكرەپ كەتتى. ئۇ كۆمۈش جاملارغا مۇزدەك جۇلاپنى تولدۇرۇپ كۆتۈپ تۇردى.

ئالدىدا توققۇز ھال رەڭ تۇغنى كۆتۈرگەن تۇغچىلار، ناغرا — كانايلىرىنى ياڭراتقان قىرىق نەپەر شادىيانىچىلار، ئاندىن ئالتۇن گۈرزە كۆتۈرگەن توقسان توققۇز ھۆرمەت قاراۋۇلى يېتىپ كېلىپ ئاتتىن چۈشۈشتى ۋە ئىككى يانغا بۆلۈنۈپ ئارىلىقتىن يول ئېچىپ قويىدى. قىزىل تۇرۇقتا مىنگەن يۇسۇپ قادىرخان، چوڭ ئىنىسى ئەخمەت بىننى ھەسەن، ئىككىنچى ئىنىسى ئەلى بىننى ھەسەن، ئوغۇللىرى سۇلايمان ئارسلانخان، مۇھەممەت تېكىن، مەھمۇد تېكىنلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا كەلدى ۋە ئېگىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرگەن شەيخۇلئىسلام باشلىق دۆلەت ئەركانلىرىغا جاۋاب سالام قايتۇرۇپ ئاتتىن چۈشتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم قوزئوردۇلۇق قېرىنداشلىرىم. ئاللا سىلەرنى ئامان، يولۇڭلارنى راۋان قىلسۇن!

— ئوردۇكەنت بۇغراخانى — بىزنىڭ بۇغرا خانىمىز!

— غازى پادىشاھنى قارشى ئالىمىز!

كۈلدۈرماما گۈلدۈرلىگەندەك پەلەكنى قوچقان ئاۋام سادا-سى توختىماي ياڭرىدى.

مەگزى ئاناردەك قىزارغان يۈسۈپ، ئىنتىك بارغىنچە يەكتىز بولۇپ قەشقەر بۇغراخانىغا كۈمۈش جامنى سۇندى.

— بۇغراخان ئاتا، ھارمىغايلا، پەرزەنتلىرى ئۇسسۇلۇق ئىلىپ كەلدىم.

— تۇرغىن بالام،— يۈسۈپ قادىرخان كۈلۈمسىرەپ ئۇنىڭ سەل تىترىگەن قوللىرىدىن جامنى ئالدى، مۇزدەك جۇلاپتىن بىر ئوتلىدى،— جۇرئەتلىك ئىكەنسەن، با-رىكاللا،— ئۇ يەنە بىر ئوتلاپ سورىدى،— ئوقۇۋاتامسەن؟

— ئەلۋەتتە، بۇغراخان ئاتا.

— نېمىنى ئۆگىنىۋاتىسەن، بالام؟

— ئالەم ۋە ئادەم توغرىسىدىكى بىلىمنى.

— ئالەم دېگەن نېمە ئىكەن؟

— چەكسىز بوشلۇق ۋە سان-ساناقسىز جىسىم ئىكەن.

— ئادەم دېگەنچۇ؟

— سۆزلەيدىغان مەخلۇق ئىكەن.

— ھازىر نېمىنى كۆرۈۋاتىسەن؟

— پادىشاھ ۋە ئاۋامنى.

— بۇنىڭدىن كېيىن نېمە قىلماقچىسەن؟

— زېمىننى دەسسەپ، ئادەمگە يۆلەك بولاي دەيمەن.

— غەيرىتىڭ چوڭ ئىكەن، يارايسەن، بالام. بۇ خىسلەت-لىك ۋۇجۇد دەرىخىڭگە نېمە ئىسىم قويۇلغان؟

— يۈسۈپ،— ئۇنىڭ ئاۋازى جاراڭلاپ چىقتى.

— ئىككىمىزنىڭ ئېتى ئوخشاش ئىكەن،— كۈلدى بۇغراخان جۇلاپنى يەنە بىر سۈمۈرۈپ.

— كىمنىڭ ئوغلىسەن؟

— رەيھانىدىنبەگنىڭ، شاھ ئاتا،— يۈسۈپ بۇغراخاننىڭ

كەيىندىن كۆلۈمسىرەپ تۇرغان ئاتىسىنى كۆرسەتتى.

يۈسۈپ قادىرخان باش لىڭشىتىپ بەكمۇ زوقلانغان ھالدا دېدى:

— بالام، ئاتاڭدەك خەلق غېمىنى يەيدىغان ئادالەتپەرۋەر ئادەم بولۇشنى خالامسەن؟

— خالايمەن، شاھ ئاتا، ئۇلۇغ ھاجىپ بولۇشنى ئارزۇ قىلىمەن.

— تەڭرىم تىلىكىڭگە يەتكۈزسۇن، بالام،— بۇغراخان ئېگىشىپ يۈسۈپنىڭ ئاپتاپتا كۆيگەن پېشانىسىگە سۆيدى ۋە نەزىرىنى رەبھانىدىنغا ئاغدۇردى،— بەگ، بۇ سۆيۈملۈك ئوغلىڭىزنى ئەتە ئوردىغا ئېلىپ بارغايسىز، ھەمسۆھبەت بولغۇم بار.

— خۇدا بۇيرۇسا، ئالىيلىرى.

يۈسۈپ قادىرخان جۇلاپنى ئىچىپ، جامنى يۈسۈپكە بەردى.

— بۇغراخان ئالىيلىرى، نانغا مەرھەمەت قىلغايلا.

يۈسۈپ قادىرخان قاراپ، تىزلىنىپ نان سۇنغان بوۋاينى كۆردى. بوۋاينىڭ ساقىلىمۇ سەللىسىدەك ئاپئاق ئىدى. كۆك شايى بەلۋېغىغا خەنجەر ئېسىقلىق تۇراتتى.

— تۇرۇڭ ئاتا،— بۇغراخان ئۇنىڭدىن تىنچلىق - ئامانلىق سوراپ، كۈمۈش تەلەڭگىدىكى چوغدەك قىزىرىپ پىشقان گىردە ناندىن ئۈشتۈپ ئاغزىغا بىر پارچە سالدى،— ئەجەب مەززىلىك ئىكەن. ئىسمىڭىز نېمە، ئاتا؟

— ئاشانبۇقا، شاھىم.

— قانچە ياشقا كىردىڭىز؟

— سەكسەن ئالتىگە، شاھىم.

— قايسى قەبىلىدىن؟

— ئۇيغۇر چىگىل قەبىلىسىدىن، شاھىم.

— بوشمۇسىز، قۇلمۇ؟

— رەيھانىدىنبەككە قۇل ئىدىم، ئازاد قىلىۋەتتى. ئەمدى قۇلدار بولۇپ قالدىم، كاتتا بېخىممۇ بار.

— شۈكۈر قىلىڭ ئاتا، تەڭرىم قۇللارنى ئازاد قىلغان بەندىسىنى دوست تۇتىدۇ. مەنمۇ قۇللارنى ئازاد قىلغان پۇقرانى قەدىرلەپ دوست تۇتىمەن.

— پېقىرمۇ قۇللىرىمنى ئازاد قىلىۋېتىمەن، شاھىم.

— تەڭرىم سىزگە رەھمەت قىلسۇن، ئاتا.

— ئاۋۇن ئەلچىسى[1] بولۇپ ئۆتكەيلا، شاھىم.

ئاشانبۇقا دۈئا قىلىپ كەينىگە ياندى.

يۇسۇپ جامغا تولدۇرۇلغان جۇلاپنى ئاتىسىغا سۇندى.

رەيھاندىن ئۇنى باغرىغا بېقىپ تۇرۇپ جۇلاپنى ئىچتى.

يۇسۇپ قايتىپ بىرىپ ئاچىلىرىغا، ياساۋۇللار مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان ئېگىز چاقلىق بىرقانچە مەپىنى كۆرسەتتى.

زەمۇران ئانا بىر تەلەڭگىدە نان، ئايتولۇن، ئايسىلىگلەر ئىككى جام شەربەتنى ئېلىپ مەپىنىڭ يېنىغا كېلىشتى. مەپە ھەيدىگۈ- چىدىن سوراپ بۇ چىرايىق بېزەلگەن مەپىدە خانىشنىڭ بارلىقى- نى بىلدى.

زەمۇران ئانا مەپىنىڭ ئالدىغا تارتىلغان كۈللۈك پەردىنى كۆتۈردى. يۈزىگە يىپەقلىق چۈمبەلنى قايرىپ تەزىم قىلدى.

— خانىش ئالىيلىرى، خۇش كېلىپلا، مۇبارەك قەدەملى- رى ديارىمىزغا بەرىكەت ئېلىپ كەلمىش...

ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى چۈشۈرمەي ئەجەبلەنگىنىچە داڭ قېتىپ قالدى. ئۇ خانىشنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئالتۇن تارىم ئادىرا تۇركەن خاتۇننى كۆرگەنىدى. مەرھۇم ئەخمەت تۇغان- خاننىڭ بۇ خوتۇنى تۇيۇقسىز غايىب بولۇپ كەتكەندىن بۇيان

---

[1] ئاۋۇن ئەلچىسى — جاھان شاھى.

ئىز ـ دېرىكى بولمىغانىدى. «ھە، ئوردۇكەنتكە يوشۇ-رۇنچە قېچىپ بېرىۋاپتىكەن ـ دە. قوزئوردۇغا نېمىشقا كەلدىكىن؟...»

— زەمۇران ئاغىچىغۇ بۇ، مېنى تونۇۋالغان ئوخ-شىمىلا؟ — دېدى ئالتۇن تارىم ئادىرا كۆلۈمسىرەپ.

— قانداقمۇ تونۇماي، قەسىرلىرىگە مېھمانغا چاقىرىپ تۇراتتىلە ئەمەسمۇ، — زەمۇران ئانا ئۇنىڭ بىلەن يۈز يېقىپ كۆرۈشتى.

— ئالتۇن تارىم ئەسىما بىكەچ بىلەن كۆرۈشسىلە، — دېدى ئادىرا مۇڭلۇق كۆزلىرى بىلەن ئىما قىلىپ. ئاندىن ئۇنى خانىشقا تونۇشتۇردى، — قوزئوردۇدىكى زەردار بەگتۆمۇرنىڭ رەپىقىسى بولىدۇ. قوزئوردۇدىكى چېغىمدا دائىملىق مېھمىنىم ئىدى.

— كۆرۈشكىنىمدىن مەمنۇنمەن — خانىش سەل سى-گارىيان بولۇپ مەگزىنى تۇتۇپ بەردى. زەمۇران ئانا ئۇنى سۆيۈپ قويۇپ، جايىغا قايتىپ كەلدى.

شەيخۇلئىسلام بەگتاش ئابدۇللا داموللا ئوردا ياساۋۇل قولىدىن ئالتۇن توقا ئورنىتىلغان بۇغرانىڭ چۇلۋۇرىنى ئېلىپ يېتىلىگىنىچە يۇسۇپ قادىرخاننىڭ يېنىغا باردى:

— بۇغراخان ئالىيلىرى، ئاۋامنىڭ بۇ تارتۇقىنى مىند-ۋالغايلا، — دېدى ئۇ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ.

— ئاۋامغا رەھمەت، — يۇسۇپ قادىرخان تىزلىنىپ چۆككەن بۇغراغا مىندى. بۇ ئۇنىڭ بۇغرا قاراخان بولىدىغانلى-قىغا ئىشارە ئىدى. ئىككى ئىنىسى، ئوغۇللىرى باشقا بۇغرالارغا مىنىشتى. كۆپچىلىك قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ:

— مۇبارەك، مۇبارەك! — دەپ ئالقىشلىدى.

ئەمدى ئادەم مىنمىگەن بىر بۇغرالا قالغانىدى. يۇسۇپ قادىرخاننىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇنىڭغا رەبىھانىدىن مىندى.

«مېنى تەكلىپ قىلىدۇ» دەپ تەمە قىلىپ تۇرغان بولۇن-بەگنىڭ چىرايى شۇ ھامان ئۆڭدى. دوقاقبەگ بولسا «ئەمدى تۆكىشىپتۇق» دەپ يانغا قارىۋالدى.

— ئەلگە تىنچ - ئامانلىق ئىلىپ كەلگەن يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھقا شان - شەرەپلەر بولسۇن!

— يۈسۈپ قادىرخان — بىزنىڭ بۇغرا قاراخانىمىز!

— بۇغراقاراخان بىزنىڭ شاھىمىز — خاقانىمىز!

ئاۋامنىڭ ياڭراق ئاۋازى ئەڭ ئاخىرىدا باش سىلىپ كىلى-ۋاتقان مەنسۇرخاننى تىخىمۇ ئۈمىدسىزلەندۈردى.

تەرەپ - تەرەپتىن سۇنۇلغان ئۇسسۇلۇق، نانغا قول ئۇزىتىپ، «ھەشقاللا!» دەپ ئاق پاياندار ئۈستىدە كېتىۋاتقان يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتتى. ئۇ ناھايىتى تەسىرلەنگەنىدى. كەينىدىن سوگدىشىپ كېلىۋاتقان سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ھاياجاندىن قانلىرى ئۇرغۇپ، كۆڭلى شادىمانلىققا تولدى.

مۇھەممەت تىكىن ئۇسسۇلۇق سۇنغان قىز - جۇۋانلارنىڭ ئالدىدا توختاپ، ئاكىسىدىن خېلى كېيىن قالغانىدى. ئۇ كۆڭلى قالمىسۇن دەمدىكىن، ھەممىسىگە قول ئۇزىتاتتى، جامنى ئالىدىمۇ ئىچمەي، بۇغرانىڭ بويۇن - باشلىرىغا تۆكەتتى.

— شاھزادە، ئۆزلىرىنى ئىچسۇن، دەپ سۇندۇم. تۆكۈ-ۋەتمەي بىر يۇتۇم بولسىمۇ ئىچكەيلا.

بىر قىزنىڭ ياڭراق ئاۋازى مۇھەممەت تىكىننىڭ نەزىرىنى تارتتى. ئۇ قاراپ، يېشىل رومىلىنى قايرىپ، قىيا باققان بىر ساھىبجامالنى كۆردى، ئۇنىڭ قولىدا كۈمۈش جام بار ئىدى، كۆك كۆزلىرىدىن چاقنىغان نۇر، بىنەپشەرەڭ ئېتەكلىرىگە تۆ-كۈلۈپ تۇراتتى. ئۇ تولىمۇ چىرايلىق ئىدى. مۇھەممەت تىكىن-نىڭ يۈرىكى جىغغىدە قىلىپ قالدى. قول ئۇزىتىپ جامنى ئالدى - دە، كۆتۈرۈپ ئىچىۋەتتى.

— ئۇسسۇزلۇقلىرى قانغاندۇ، شاھزادە،— دېدى قىز پېسىڭگەندە كۈلۈپ،— خوش، ئەمدى يوللىرىڭدىن قالمىغايلا،— قىز ئاي يۈزىنى بۆلۈتتەك قارا چۈمبەردە ئاستىغا ئالدى.

مۇھەممەت تېكىن يۈشقۇرۇپ بىئارام بولۇۋاتقان بۇغرانىڭ چۈلۈكىنى تارتىپ ياتقۇزۇپ يەرگە چۈشتى.

— تېخى ئۇسسۇزلۇقۇم قانمىدى، بىكەچ، چاڭقاپ كېتىۋاتىمەن.

— مېنىڭ ئالىپ يىگىتلەرگە تۇنجى ۋە ئاخىرقى قېتىم ئۇسسۇلۇق سۇنۇشۇم، شاھزادە. ئەگەر تەشنالىقلىرى بېسىلمىغان بولسا، ئۆيۈمگە ئەلچى كىرگۈزگەيلا، خوش،— قىز كەينىنى قىلدى، ئۇنىڭ سۇمبۇل چاچلىرى ئىنچىكە بېلىگە يۆگىلىپ قالغانىدى.

— ئى قۇزئوردۇلۇق پەرى، مۇبارەك ئىسمىڭىزنى بىلىشكە بولامدۇ؟— سورىدى شاھزادە.

قىز بۇرۇلۇپ چۈمپەردىنى سەل كۆتۈردى.

— ئىسمىم قۇماربىكە.

— سىزنى ئىزدەپ كىمنىڭ ئىشىكىگە دوقۇرىمەن؟

— يۇغرۇش باشى قارلۇق بولۇنبەگنىڭ بوسۇغىسىغا ئاياغ باسسىلا، تەلەي قۇشى تاجلىرىغا قونغاي شاھزادە،— ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپلا چۈمپەردىنى يۈزىگە تاشلىدى.

مۇھەممەت تېكىن قۇماربىكەنىڭ سېھىرلىك نازى، خۇشچىرايىغا شەيدا بولۇپ قالغانىدى. ئايرىلىشقا قىيمىغان ھالدا، خېلىلا ئۇزاپ كەتكەن ئاتىسىغا يېتىشىۋېلىش ئۈچۈن بۇغراغا مىنىپ چۈلۈۋۈرىنى سىلكىدى.

سەپنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا مەنسۇرخاننىڭ قورالسىزلاندۇرۇلغان نۆكەرلىرى ئۆتتى. مەنسۇرخاننىڭ روھى چۈشكۈن بولۇپ يەرگە قارىۋالغانىدى. ئاستىدىكى ئېتىمۇ ئىگىسىگە ئوخشاش

سالپىيىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلار يېقىنلىشىپ كەلگەندە يولغا سېلىنـ
غان پاياندازمۇ يىغىۋېتىلدى.

كەچكى شەپەق دېرىزە ئەينىكىگە جۇلا تاشلىغاندا، يۇ-
سۇپ ياروق بىلەن ئۆيگە يېنىپ كەلدى. ئۇ ناھايىتى خۇش
ئىدى. بۇرۇنراق كەلگەن بەگتۇمۇر باشلىق ھەممىسى شۇنداق
خۇش ئىدى. رەبىھانىدىن جەڭ بولمىغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى
ئېيتىپ:

— ھەققانىيەت غەلىبە قىلدى، قارا نىيەتلەر مەغلۇپ
بولدى، ئەل ئەمىن تاپتى،— دېدى.

بۇ كېچە بالاساغۇن ئەھلى ئۈچۈن شادىمان كېچە بول-
دى. يۇسۇپ كېچىچە قەشقەر بۇغراخانى بىلەن كۆرۈشىدىغان-
لىقىنى، ئېمىلەرنى دېسە مۇۋاپىق بولىدىغانلىقىنى ئويلاپ كىر-
پىك قاقمىدى، كۆزى ئۇيقۇغا بېرىشىغا يابىرا ئويغىنىۋەتتى.

— تۇرغىن بالام، داداڭ چاي ئىچىپلا ئوردىغا بارىمىز،
دەپ سېنى ئايۋاندا كۈتۈپ ئولتۇرىدۇ.

يۇسۇپ ئىتتىك تۇرۇپ تەرەت ئالدى. بۈگۈن ئۆزى يالغۇز
بامداتنى ئوقۇپ، خىجىل بولغان ھالدا دادىسىنىڭ يېنىغا كىر-
دى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئاتا، سىلىنى ساقلىتىپ قويدۇم.

— ئوخلىيالمىغان ئوخشىمامسەن ئوغلۇم، كۆزۈڭ قىزى-
رىپ كېتىپتۇ،— دېدى رەبىھانىدىن ئۇنى يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ.

— راست، ئۇيقۇم كەلمەي كېچىنى مىڭ تەستە ئۆتكۈز-
دۇم، ئاتا.

— ئۇيقۇسى كەلمىگەن ئادەمگە كېچە ئۇزۇن تۇيۇلىدۇ.
بولغىن ئوغلۇم، چاينى تېزرەك ئىچكىن.

ئۇلار ئوردىغا كەلگەندە، يىگى چىققان كۈن بۇغرا قارا-
خان سارىيىنىڭ قوش راملىق دېرىزىلىرىدە ھال رەڭ نۇر
تاللىرىنى پەيدا قىلغانىدى.

يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ ئالدى بىلەن رەيھاندىن ۋە يۈسۈپنى ھەرەم ئىچىدىكى سارىيىدا قوبۇل قىلدى. ئۇ تەختتە كۈلۈمسىرەپ ئولتۇراتتى، كەيپى چاغ ئىدى.

— بۈگۈن خانلىقىمىزنىڭ قۇزئوردۇدىكى ئەربابلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ ئەھۋاللىشىشنى زۆرۈر تېپىپ سىز بىلەن مەسلىھەتلەشمەكچى ئىدىم، ۋاقتىدا كەلدىڭىز رەيھاندىنبەگ. ئاۋۋال بۇ كىچىك ئەزىمەت بىلەن سۆزلىشۋالاي، — دېدى ئۇ.

جەڭ لىباسىنى سېلىۋېتىپ، شاھانە تون، ئالتۇن تاج كىيگەن خان تونۇگۈن يۈسۈپكە سۈرلۈك، ئاچچىقى يامان كۆرۈنگەن بولسا، بۈگۈن ناھايىتى مۇلايىم، خۇشخۇي كۆرۈندى. ئۇ:

— ھە، شاكىچىك، ماڭا بېرىدىغان قانداق ياخشى مەسلەھەتىڭ بار، — دېۋىدى، يۈسۈپ:

— ئۈچ تۈرلۈك مەسلىھەتىم بار، شاھ ئاتا، — دەپ جاۋاب بەردى.

— قۇلىقىم سەندە، ھە، قېنى ئېيتقىن.

— بىرىنچى، — دېدى يۈسۈپ، — جەڭ قىلىپ بىز باللارنىڭ ئوقۇشىغا دەخلى قىلمىغايلا، بۇغراخان ئاتا. بىز تىنچلىققا موھتاج.

— ماقۇل، بالام، بۇ مەسلىھەتىڭنى ئېسىمدە تۇتىمەن.

— ئىككىنچى، شەھەر - قىشلاقلاردا، مەدرىسە - قارىيخانىلارنى كۆپەيتكەيلا، شاھ ئاتا.

— شەھەر، قىشلاقلاردا مەدرىسە، قارىيخانىلار ئاز بولسا بولمامدىكەن؟

— ھەرگىز بولمايدۇ، شاھ ئاتا. شەھەر - قىشلاقلاردا مەدرىسە، قارىيخانىلار ئاز بولۇپ قالسا، مەملىكەتلىرى قۇدرەت تاپالمايدۇ، ئاۋام باياشات، خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئېرىشەلمەيدۇ.

— بارىكاللا، بارىكاللا، بالام، بۇ مەسلىھەتىڭنى ئېسىمدىن چىقارمايمەن. ئەمدى ئۈچىنچى مەسلىھەتىڭنى ئېيتقىن.

— ماقۇل، شاھ ئاتا،— يۈسۈپ بىردەم تۇرۇۋېلىپ دېدى،— ئۈچىنچى، مەن ئوقۇۋاتقان قارىيخانىنى خانلىق باشـ قۇرىدىغان مەدرىسە قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا يارلىق چۈشۈرگەيلا.

— بولىدۇ، چوقۇم يارلىق چۈشۈرىمەن، بالام.

— بۇغراخان ئاتا، باشقا ئىش بولمىسا، ۋاقىتلىرىنى ئالماي، قايتىشىمغا ئىجازەت بەرگەيلا،— يۈسۈپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ كەتمەكچى بولدى.

— ياق، ئىجازەت بەرمەيمەن. ئاۋۋال سوۋغىتىمنى قوبۇل قىلغىن،— يۈسۈپ قادىرخان يېنىغا قويۇپ قويغان كىتاب ۋە خەنجەرنى ئېلىپ ئۇزاتتى.

— بۇ ئەبۇنەسىر فارابى ھەزرەتلىرىنىڭ «ئەقىل ھەققىـ دە» دېگەن كىتابى، ساڭا سىرداش بولۇپ ئەقلىڭگە ئەقىل قوشقاي، بۇ خەنجەر ساڭا ھەمراھ بولۇپ، دۈشمەنگە بوزەك بولغۇزمىغاي.

— رەھمەت، بۇغراخان ئاتا، رەھمەت،— يۈسۈپ ئىككى قوللاپ كىتاب بىلەن خەنجەرنى ئېلىپ سۆيۈنگەن ھالدا ئوردىـ دىن چىقىپ مەكتىپىگە كەتتى.

ئون ئىككىنچى باب

بەختى كەلگەن نازىنىن

1

ھىجرىيىنىڭ 424 ــ يىلى، رەجەپ ئېيى. دۇشەنبە سەھەر بالاساغۇن ئاسمىنىنى قارا بولۇت قاپلاپ، يامغۇر شارىلداپ قۇيۇۋەتتى. شەھەر كوچىلىرى ئۆستەڭگە ئايلاندى. دەل ــ دەرەخلەر راھەتلىنىپ يۇيۇنۇپ، توپا ــ چاڭدىن تازىلاندى. چۇ دەرياسىنىڭ سۈيى ئۆرلەپ قىرغاق بىلەن تەڭلىشىپ ئاقتى. تومۇزدا ياغقان بۇ يامغۇر ئادەم، ھايۋانلار، ئۇچار قۇشلارغىمۇ ياقاندى. زېمىن ياشناپ كەتكەندى.

ئاتىسى بىلەن ھويلىغا چىققان يۈسۈپ ئاسمانغا قارىدى قارا بۇلۇتلار شالاڭلاپ قالغانىدى. ئۇ شىمىنىڭ پۇچقىقىنى تۈرۈپ، جىلتىنى بويىنىغا ئېسىپ ماڭماقچى بولدى.

ــ بالام، تېخى بالدۇر، يامغۇر پەسەيسۇن،ــ دېدى رەبھانىدىن.

ــ مەن يامغۇرنى ياخشى كۆرىمەن ئابا، كېچىپ كېتىۋېرىمەن. بۈگۈن كىشى قارا ئەپلاتۇن ھەققىدە سۆزلەپ بەرمەكچىدى.

ــ ئۇنداق بولسا بارغىن، بالام.

رەبھانىدىن يولدا ئېقىۋاتقان يامغۇر سۈيىنى كېچىپ كېتىۋاتقان يۈسۈپكە قاراپ، يابىرانىڭ ئۆيدىن قاچان چىققانلىقىنى

بىلمەي قالدى.

— بالىدىن ئەنسىرەۋاتامسىز؟ ئۇنى ئاللا ئۆز پانا-ھىدا ساقلايدۇ. ئەمدى مېنى كۈلۈپ ئۇزىتىپ قويۇڭ ئەزىزىم.

— يامغۇر توختىسۇن، دادىسى،— يامغۇر بايىقىدەك شارقىراپ قۇيۇلماي سىمىلداپ يېغىۋاتاتتى، بەجايىكى ئاسماندىن مەرۋايىت تۆكۈلۈۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

— بۈگۈن ئوردىدا ئىنتايىن مۇھىم كېڭەش بار. بۇرۇنراق بېرىپ بەزى ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلىشىم زۆرۈر. چۈشتە كېلەلمەسلىكىم مۇمكىن، كەچتە بۇرۇنراق قايتىپ كېلىمەن.

— خۇدايىمغا ئامانەت، دادىسى!

رەيھانىدىن ئوردىغا كۆڭلى چاغ ھالدا كىرىپ كەلدى ۋە ئارقا - ئارقىدىن كىرىپ كەلگەن دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى. ئۇ يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ كەيىندىن قاراخان سارىيىغا كىرگەندە، يامغۇر تامامەن توختاپ ھاۋا ئېچىلىپ كەتكەنىدى. پەردىلىرى قايرىۋېتىلگەن دېرىزىدىن زۇمرەتتەك ھاۋادا پەيدا بولغان ھەسەن - ھۈسەنگە كۆزى چۈشتى. رەڭگارەڭ نۇرلىنىپ كەتكەن ھەسەن - ھۈسەن خۇددى توز قانىتىدەك گۈزەل ئىدى. قاراخان سارىيىمۇ شۇنداق چىرايلىق بېزەلگەنىدى. يۈسۈپ قادىرخان ئىككى يېنىغا قاراخانىلارنىڭ ھال رەڭ تۇغى قادالغان ئالتۇن تەخت يېنىدا تۇراتتى. ئۇنىڭ بالاساغۇنغا ئاياغ باسقىنىغا بۈگۈن ئۈچ كۈن بولغانىدى.

رەيھانىدىن تايانغۇلار كېڭىشى بىلەن دىۋان ئارىزىنىڭ يۈسۈپ قادىرخان ھارۇن بۇغراخان ئوغلىنى بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇش توغرىسىدىكى قارارىنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇپ ئۆتتى. بەگتاش ئابدۇللا داموللا زەر ياقىلىق شاھانە تونىنى، قىزىل گۆھەر قادالغان ئالتۇن تاجنى كىيگۈزدى.

— بۇغرا قاراخانغا مۇبارەك بولسۇن! — دېيىشتى دۆلەت ئەربابلىرى سۆرەن سېلىپ.

بۇغرا قاراخان غازى يۈسۈپ قادىرخان تەختكە چىقىپ، مەملىكەت ئەھلىگە، دۆلەت ئەركانلىرىغا، ئالىم — ھۆكۈمالارغا، بارلىق سىپاھلارغا چىن قەلبىدىن تەشەككۈر ئېيتتى. ئۇ چوڭ ئىنىسى ئەخمەت بىنىي ھەسەننى بالاساغۇنغا ئېلىكخان قىلىپ تەيىنلەپ، پەرغانىنىڭ شەرقى، سىر، تالاس دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى، ئىككى ئۆكۈز دىيارى[1] قاتارلىق يەرلەرنىڭ ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى، رەبھانىدىننى ئۇنىڭغا يۇغرۇش باشى قىلىپ بەردى.

ئىككىنچى ئىنىسى ئەلى بىنىي ھەسەننى ماۋەرائۇننەھرگە ئېلىكخان قىلىپ، خارەزىم ۋە سەمەرقەنت دىيارىنىڭ ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى، ئۇنىڭغا بولۇنبەگنى يۇغرۇش باشى قىلىپ بەردى.

ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەت تىگىننى بارسخان دىيارىنى ئېلىكخان قىلىپ تەيىنلەپ، دوقاقبەگنى يۇغرۇش باشى قىلىپ بەردى. ئاندىن ئۈچ يارلىق چۈشۈردى:

بىرىنچى يارلىقتا بالاساغۇن دىيارىدىكى ئاھالىدىن ئۇن يىلغىچە باج — سېلىق، ئالۋان ئالماسلىق، راپچاتنى[2] بىكار قىلىش ئۇقتۇرۇلغانىدى.

ئىككىنچى يارلىقتا، ئىقتا دەپ ئاتىلىدىغان — دۆلەت زېمىنلىرىنى بالىۋاقىلىرى، يېقىنلىرىغا ئۆتۈنۈپ بېرىشتىن ئىبارەت خانلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش جاكارلانغانىدى.

ئۈچىنچى يارلىقتا، تۇغ — ئەلەم، تام، دەرۋازا، مۇنار،

---

① ئىككى ئۆكۈز دىيارى — بورتالا ئوبلاستىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ.

② راپچات — پۇقرالارنى ھەقسىز مەجبۇرىي ئەمگەك قىلدۇرۇش.

سىپىللارغا سىزىلغان، ئويۇلغان بۆرە، بۇغرا، ئەجدىھا، يولۋاس، ئۆكۈز، شىر، بۈركۈتنىڭ سۈرەتلىرىنى قويماي ئۆچۈرۈۋېتىش بۇيرۇلغانىدى. داخان، باخشى، رەمچىلەرگە ئىشەنمەسلىك تەۋسىيە قىلىنغانىدى. «ئاللا پىكىر قىلغۇچى ئادەمنى ھەممىدىن ئۈستۈن ۋە دانا قىلىپ ياراتقان. شۇڭا ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلارنى ئۇلۇغلىشى ئۆزىنى پەس كۆرگەنلىك، قەدىر ـ قىممىتىنى تونۇمىغانلىقتۇر» دەپ كۆرسىتىلگەنىدى.

بۇ يارلىق ھەممىگە ماقۇل كەلدى.

يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قاراخانىلار مەملىكىتىنىڭ تەختىگە ئولتۇرۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن، تايانغۇلار كېڭىشى ھەرقايسى يۇرتلاردىكى ئاۋامغا يەتتە كۈن توي ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقى توغرۇلۇق ئېلان چۈشۈرۈلدى. غەزنەۋىلەر خانلىقى، سەلجۇقلار سۇلتانلىقى، ئەرەب پادىشاھلىرى، باغدات خەلىپىسىگە يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ قاراخانىلار مەملىكىتىگە بۇغرا قاراخان بولغانلىقى توغرۇلۇق نامە ئەۋەتىلدى.

بالاساغۇندا، بۇ يەتتە كۈنلۈك «زەپەر تويى» ياش ـ قېرى، ئەر ـ ئاياللارغا ئەمىنلىك، خۇشاللىق بەخش ئەتتى. چېلىش، ئات بەيگىسى، ئوقيا ئېتىش، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق، ئوغلاق تارتىش، چەۋگەن ئويۇنلىرىدا ئۇزۇپ چىققان پالۋان، ئالپلارغا ئات مىندۇرۇلدى، تون كىيدۇرۇلدى، بىر ھېجىردىن تىللا ئىنئام قىلىندى. ھەممىدىن يۈسۈپنىڭ ئۇستازىنىڭ دەۋىتى بىلەن يېزىپ چىققان قەسىدىسى بۇغرا قاراخاننىمۇ، كۆپچىلىكنىمۇ ھەيران قالدۇردى، يۈسۈپنىڭ نامىنى ئۇن ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىگە بىراقلا تونۇتتى. يۈسۈپ قادىرخان ئۇنى بىر لىگەن تىللا بىلەن تارتۇقلىدى...

رەبىھانىدىن ئۆزى يېتەكچىلىك قىلغان يەتتە كۈنلۈك بۇ توي مەرىكىسىنىڭ ئاجايىپ قاينام ـ تاشقىنلىق ئىچىدە ئۆتكەنلىكىدىن سۆيۈنگەن، ئوغلىنىڭ ئەلگە تونۇلغانلىقىدىن ئىپتى-

خارلانغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بېشىدا يېڭى غەم پەيدا بولغانىدى: يۈسۈپ قادىرخاننىڭ بولۇنبەگنى ماۋەرائۇننەھرگە ئىلىكخان بولغان ئىنىسى ئەلى بىننى ھەسەنگە، دوقاقبەگنى بارىسخان شەھرىگە ئىلىكخان بولغان ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەت تىكىن-گە يۇغرۇش باشى قىلىپ تەيىنلىگەنلىكى ئۇنى ئويلاندۇرۇپلا قالماي، ئەنسىزلىككە سېلىپ قويغانىدى. ئۇ «تەڭرىم گۇناھ-ىمىزنى ئۆزۈڭ مەغپىرەت قىلىپ، تىنچ – ئامان ياشىشىمىزغا نېسىپ قىلغىن. قارا نىيەت سۈيىقەستچىلەرنى مەقسىتىگە ھەر-گىز يەتكۈزمىگىن» دەپ ئىلتىجا قىلىدىغان بولۇپ قالدى.

يۈسۈپ قادىرخان بولۇنبەگ، دوقاقبەگلەرنىڭ قە-ساسچىلاردىن ئىكەنلىكىگە شۈبھە قىلمىسىمۇ، قارا نىيەت سۈيە-قەستچىلەردىن ئىكەنلىكىنى تېخى بىلمەيتتى. شۇڭا ئۇلارنى ھوقۇقى، ئىمتىيازى چوڭ مۇھىم ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەپ، ناھايىتى چوڭ خاتالىققا يول قويغانىدى.

رەبىھانىدىن بۇ توغرۇلۇق بۇغرا قاراخاننى ئاگاھلاندۇرماق-چى بولاتتىيۇ، يەنە يالتىيىپ قالاتتى. بۇغرا قاراخاننىڭ: «ئۇلار ئۆزلىرى ئالدىمغا كېلىپ ساداقەت بىلدۈرگەن، بوزاغۇ مەنسۇر-خاننى تۇتۇپ ماڭا تاپشۇرۇپ گۇناھىنى يۇغان تۇرسا، تېگىشلىك ۋەزىپىگە تەيىنلىمىسەم، قارلۇقلارنىڭ ئىشەنچىسىنى يەردە قوي-غان بولمامدىمەن. رەبىھانىدىنبەگ، سىز يىراقنى كۆرەلەيدىغان ئاقىل، پەزىلەتلىك ئەرباب. كۆكسى – قارنىمىزنى كەڭ تۇتۇپ ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىگە قاراپ باقايلى» دەيدىغانلىقى ئۆزىگە ئايان ئىدى. ئۇنىڭغا شۇنداق قىلماي باشقا چارىمۇ يوق ئىدى.

رەبىھانىدىن ئاشۇ خىياللار بىلەن بېشى قېتىپ «دىۋانى يۇغرۇش» تا تەكىيەگە يۆلىنىپ ئولتۇراتتى، ئىشىك ئاستا چې-كىلدى.

— كىرىڭ.

ئۇنىڭ كاتىپى قارلۇق ھەسەن كىرىپ كەلدى.

— جانابلىرى، ھەرەمدىن بىر كېنىزەك كەلگەنىكەن، يوغرۇش باشى بىلەن كۆرۈشمەن، دەيدۇ.

— باشلاپ كىرىڭ.

ھەسەن چىقىپ كېتىپ قارا پەرەنجىلىك بىر ئايالنى باشلاپ كىردى.

— ئەسسالام، يوغرۇش باشى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — رەبھانىدىن سوئال نەزىرى بىلەن ئايالغا سەپسېلىپ، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

— رەھمەت يوغرۇش باشى، دەرھال ھەرەمگە قايتمىسام بولمايدۇ. پېقىرە قۇنچۇي ئادىرا تۇركەن خاتۇننىڭ كېنىزىكى بولىمەن، قۇنچۇي ئۆزلىرىنى بۈگۈن ئوردىدىن قايتقاندا، ماڭا بىر يولۇقسۇن، دېگەنىدى.

— قۇنچۇي ئالىيلىرىغا يوغرۇش باشى كېلىدىغان بولدى، دەڭ.

كېنىزەك تەزىم قىلغىنىچە خانىدىن چىقىپ كەتتى.

رەبھانىدىن ئوردىدىن قايتىدىغان مەھەلدە ھەرەمگە قاراپ ماڭدى. ياز قۇياشى ئۇنىڭغا ئوردىنىڭ غەربىدىكى ئېگىز سېپىل ئۈستىدە تۇرغاندەكلا يېقىن كۆرۈندى. ئىككى ياندىكى دەل — دەرەخلەرنىڭ بىر — بىرىنى كېسىشكەن سايىلىرى، تالا — تالا شولىلار بىلەن قوشۇلۇپ، خشلىق يولدا ئاجايىپ چىرايلىق مەنزىرە ھاسىل قىلغانىدى.

رەبھانىدىن ييگىمدىن ھەل بېرىپ، نەقىش چېكىلگەن دەرۋازىدىن ئۆتۈپ، مەرھۇم ئەخمەت تۇغانخاننىڭ قەسرىگە كەلدى:

— تۇرغاق، قۇنچۇي تۇركەن خاتۇن ئالىيلىرىغا يوغرۇش باشى كېلىپتۇ، دەپ ئېيتىڭ.

ئايال نۆكەر تۈۋلۈۋىدى، قەسىردىن بىر كېنىزەك چىقتى.

— يوغرۇش باشىنىڭ كەلگىنىدىن قۇنچۇي ئالىيلىرىنى

خەۋەردار قىلىڭ!
كېنىزەك كىرىپ كېتىپ ھايال بولماي چىقتى:
— قۇنچۇي ئالىيلىرى كۈتۈپ قالدى، قەدەم تەشرىپ قىلغايلا.
رەيھانىدىن كېنىزەك كەينىدىن مېڭىپ، گۈل - گىياھلار خۇش پۇراق چېچىپ تۇرغان قەسىر ھويلىسىغا كىردى. ئۈچ پايىلىق پەلەمپەيدىن كۆتۈرۈلۈپ تام - تورۇسلىرىغا ئەگمە ناۋا چىقىرىلغان دەھلىزگە، ئاندىن پارىلداپ تۇرغان ئازادە مېھمان كۈتۈش ئۆيىگە كىردى ۋە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ سۈرە «مۇزەممىل» نى قىرائەت قىلىپ دۇئاغا قول كۆتۈردى. دۇئادىن كېيىن تۇرۇپ تۆردە، قارا پەردە كەينىدە تەكىيەگە يۆلىنىپ ئولتۇرغان قۇنچۇيغا سالام بەردى:
— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئالتۇن تارىم تۇركەن خاتۇن ئالىيلىرى، چاقىرغان ئىكەنلا، كەلدىم.
— ئەسسالام يۇغرۇش باشى، ئولتۇرسىلا، ئولتۇرسىلا. ئۆزلىرى سالامەت، ئائىلە تاۋابىئاتلىرى تىنچ - ئامان تۇردىمىكىن؟
— ئاۋۇلەن خۇدا، ئاندىن قالسا ئالىيلىرىنىڭ دۇئالىرى بەرىكاتىدىن سالامەت تۇرۇۋېتىمىز. ئۆزلىرىنىڭ قۇزئوردۇغا يەنە قەدەم تەشرىپ قىلغانلىرى، ئاۋامنى ھەيران، پېقىرنى غايەت خۇرسەن قىلدى،— رەيھانىدىن ئۈچ قات سېلىنغان كىمخاب پېكەندازدا ئولتۇردى،— تەگرىم ئالىيلىرىغا ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي.
— رەھمەت جانابلىرى. مېنىڭ تۇيۇقسىز شۇنچە ئۇزۇن يوقاپ كېتىپ، يەنە ئۇشتۇمتۇت بالاساغۇنغا كېلىشىم، ئۆزلىرى قەيت قىلغاندەك ئاۋامنى ئەجەبلەندۈرىدۇ، ئەلۋەتتە. سىلى خانلىقىمىزغا سەممىي - سادىق بولۇپ كېلىۋاتقان دۆلەت ئەربابى. بەزى ئىشلار توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن كۆرۈشەي

دېۋىدىم، — مەلىكە ئادىرا داستىخان ئېلىپ كىرگەن كېنىزەك-لەرنى كۆرۈپ سۆزىنى توختاتتى. بىر كېنىزەك رەيھانىدىنىڭ قولىغا سۇ بەردى. يەنە بىر كېنىزەك، نان، گىزەك، يەل — يېمىشلەر بىلەن داستىخاننى تولدۇرۇۋەتتى. ئۇلار چىقىپ كەت-كەندىن كېيىن مەلىكە سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئۆزلىرىگە مەلۇم، مەرھۇم ئىنىم ئەخمەت تۇغانخان ھاكاۋۇر، ئۆزۈمچىل بولغىنى بىلەن جاسارەتلىك ئىدى. مېنى ناھايىتى قەدىرلەيتتى. شۇنىڭ ئۇچۇنمۇ نەچچە قېتىم قارارىنى ئۆزگەرتكەن، نىيىتىدىن يانغانىدى. بەختكە قارشى ئۇ تۇيۇقسىز ۋاپات بولدى. بۇنىڭ بىلەن مەنسۇرخانىنىڭ ئوشۇقى ئالچۇ چۈشۈپ، بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە ئولتۇرۇۋالدى.

— ئاكىلىرى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ يىراقتا بولۇشىمۇ، مەنسۇرخانىنىڭ تەختنى ئاسانلا ئىگىلىۋېلىشىغا سە-ۋەب بولدى، قۇنچۇي ئالىيلىرى، — گەپ قىستۇردى رەيھانىدىن زەپە سېلىنغان چايدىن ئوتلاپ.

— شۇنداق، يۇغرۇش جانابلىرى، ئاكام كۆكسى — قارنى كەڭ، ئەلنىڭ غېمىنىلا قىلىدىغان پادىشاھ. قوزنوردوغا لەشكەر تارتىپ كېلىشى مۇقەررەر ئىدى، ئەمما مېنى دەپ ئۇنداق قىلمىغانلىقىنى بۇ قېتىم ئوردوكەنتكە بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن دىدار كۆرۈشكىنىمدىن كېيىن بىلدىم، — مەلىكە ئادىرا ئېغىر تىنىدى ۋە رەيھانىدىنىنى تاماققا تەكلىپ قىلدى.

— يېقىرمۇ شۇنداق ئويلىۋىدىم. ئالىيلىرىنىڭ يۈزىنى قىلىپ، قېيناكىسىغا بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى ئۆتۈنۈپ بەرگە-نىدى. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ بۇ مەردانىلىكى بىلەن ئاۋامنى سەرسان — سەرگەردان بولۇپ كېتىشتىن ساقلاپ قالغا-نىدى. بۇ قېتىم بولسا ئاقىلانە تەدبىرى بىلەن مەملىكەتنى پارچىلىنىشتىن، ئاۋامنى ئۇرۇش ئاپىتىدىن يەنە بىر قېتىم ساق-لاپ قالدى. ئەلۋەتتە، بۇ ئالىيلىرىنىڭ ئوردوكەنتكە بارغانلىرى-

نىڭ خاسىيىتى، — دېدى رەيھاندىن.

— يۇغرۇش جانابلىرى، بۇ قېتىمقى قانلىق جەڭنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا، ئۆزلىرىنىڭ خىزمىتى ھەممىدىن ئارتۇق، بۇنىڭدىن شاھ ئاكام بەك رازى. ئەسلىدە مەن ئوردۇكەنتتىن يولغا چىقىشتا جەڭگە قاتنىشىشنى نىيەت قىلغانىدىم ۋە لېكىن جانابلىرى چارە - تەدبىر قوللىنىپ، بولۇشى مۇقەررەر بولغان جەڭنىڭ ئالدىنى ئالغاچقا، قىلىچىمنى قىنىدىن سۇغۇرماي قۇزئوردۇ دەرۋازىسىدىن كىرىشكە مۇيەسسەر بولدۇم. جەڭ بولغان بولسا ھايات قېلىشىم مۇمكىن ئەمەس ئىدى... — مەلىكە ئادىرانىڭ كۆزلىرى ياشلاندى، ئۇ ناھايىتى ھاياجانلانغانىدى.

— بىزنى ئۇرۇش بالاسىدىن ساقلىغان تەڭرىدىن مىننەتدارمەن، ئالىيلىرى.

مەلىكە ئادىرا، ئەخمەت توغانخان دەۋرىدىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن قاراخان بولغان مەنسۇرخان ۋاقتىدىكى بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى بىرقۇر ئەسلەپ، ئۆز مۇددىئاسىنى بىلدۈرۈشتىن بۇرۇن سورىدى:

— يۇغرۇش جانابلىرى، ئاكام بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە ئولتۇرغانىنىڭ مابەينىدە، ئېلىمىزنى ئەمىنلىك، ئاسايىشلىقتا يۈزلەندى، دەپ ئېيتالامدىلا؟

رەيھاندىن ئازغىنا چاي قالغان پىيالىنى داستىخانغا قويدى. مەلىكىنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇنداق دەپ سوراۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبى توغرۇلۇق ئويلىنىپ قالدى. چىڭ تارتىلغان قارا پەردە قايرىۋېتىلگەن بولسا، ئۆزىنىڭ جاۋابىغا تەقەززا بولغان مەلىكىنىڭ ئويچان چىرايىنى كۆرگەن بولاتتى. شۇنداقتىمۇ مەلىكىنىڭ بوش، ئەمما مۇڭلۇق ئاڭلانغان ئۈنىدىن سەممىي جاۋاب بېرىشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىپ دېدى:

— قۇنچۇيى ئالىيلىرى، راست گېپىمنى ئېيتسام، يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھنىڭ بۇغرا قاراخان بولغانلىقى مەملىكە-

تىمىزنىڭ ئادىل ۋە دانا خاقانغا يېتىشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما بۇ، ئەلنى پۈتۈنلەي ئەمىن تاپتى، ئاسايىشلىققا ئېرىشتى، دېگەنلىك ئەمەس.

— نېمىشقا، جانابلىرى؟

— بۇنىڭدا ئىككى سەۋەب بار، ئالىيلىرى. بىرىنچى سەۋەب: مەنسۇرخاننى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىشقا سايە قىلغانلار بىر دوملاپلا يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ تەرەپكە ئۆتۈۋېلىپ، «خىزمەت كۆرسەتكەن» بولۇۋالدى. ئىككىنچى سەۋەب: بۇ يېڭى بۇغرا قاراخانىمىز ئادىل، دانا بولسىمۇ، ئەنە شۇنداق ئىككى يۈزلىمىچى كاززاپلارنى ناھايىتى مۇھىم خىزمەتكە قويدى. مۇنداق ئەھۋالدا ئېلىمىزنى قانداقمۇ ئەمىنلىك، ئاسايىشلىققا ئېرىشتى، دېيەلەيمىز؟

— يۇغرۇش جانابلىرى، توغرا ئېيتتىلا، پىكرىمىز ئوخشاپ كېتىدىكەن. ئاكام بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە چىققان بولسىمۇ، ئاۋامنىڭ، ئۆزلىرىدەك پەزىلەتلىك زاتلارنىڭ ئىشەنچىسىدىن چىقالىغىنى يوق. بىر ئوچۇم ئىككى يۈزلىمە، قارا نىيەتلەرگە بۇغرانىڭ تىزگىنىنى تۇتقۇزۇپ ناھايىتى يامان قىلدى. ئاتقان ئوقنى، ئېيتقان سۆزنى قايتۇرۇۋالغىلى بولمايدۇ. ھالبۇكى، خان ئاكام ئىتتىپاقلىقنى، ئامانلىقنى كۆزدە تۇتۇپ بەزىلەرگە يول قويغان بولسىمۇ، يەنە بەزى خەلق غېمىنى يەيدىغان، ئەلگە جان كۆيدۈرىدىغان زاتلارغىمۇ يۇقىرى مەرتىۋە، ئورۇن بېرىپ، دۆلەت ئەربابلىرىنى تەڭشىدى. ئۆزلىرىنى چاقىرتىشىمنىڭ سەۋەبى مۇشۇ ھەقتە پىكىرلىشىش ئىدى.

مەلىكىنىڭ ئوچۇق سۆزلۈكلۈكى رەيھانىدىننى ھەيران قالدۇردى. ئۇنىڭ دۆلەتكە، ئاۋامغا كۆڭۈل بۆلگىنىدىن تەسىرلىنىپ سورىدى:

— قۇنچۇي ئالىيلىرى، كۆڭۈل سۆزلىرىمنى ئاڭلىدىلا، ئەمدى پېقىرنى نېمە ئىشقا بۇيرۇماقچى بولۇۋاتىدىلا؟

— يۈغرۇش جانابلىرى، مەن ئۆزلىرىنى خىزمىتىمگە سالماقچى ئەمەسمەن. هەم ئۇنداق هوقۇقىمۇ مەندە يوق. لېكىن خانلىقىمىزنىڭ پارچىلىنىشىنى، زەئىپلىشىپ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشىنى خالىمايمەن. ئۇلۇغ بوۋام سۇتۇق بۇغراخاننىڭ روھى قورۇنۇپ قالمىسدى، دەپ غەم يەيمەن، — مەلىكە ئېسەدەپ سۆزلىيەلمەي قالدى. بىر كېنىزەك كەينىدە تۇرۇپ يەلپۈۋاتاتتى، قارا پەردە كۆپۈپ تىترىمەكتە ئىدى.

رەيھانىدىن مەلىكىنىڭ يىغلاۋاتقىنىدىن كۆڭلى بۇزۇلغان هالدا دېدى:

— ئۈمىدسىزلەنمىسىلە، قۇنچۇي ئالىيلىرى. بۇغرا قاراخان غازى پادىشاھ يۈسۈپ قادىرخان هاياتلا بولىدىكەن، مەملىكىتىمىز پارچىلانمايدۇ، بەلكى قۇدرەت تاپىدۇ. چۈنكى ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ئاۋام ئاكىلىرىنى هىمايە قىلىدۇ. سەممىي، سادىق يۈغرۇش، سۇباشىلار، هەرقايىسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئارسلانخانلىرى، يابغۇلىرى ئۇنى قوللايدۇ. قارا نىيەتلەر رەزىل مەقسىتىگە هەرگىز يېتەلمەيدۇ.

— تەڭرىم ئېيتقانلىرىغا يەتكۈزسۇن، — مەلىكە ياشلىرىنى سۈرتۈپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — مېنىڭ خاتىرجەم بولالمايۋاتقىنىمنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئاكامنىڭ ئىككى ئىنىسى ئەخمەت تېكىن بىلەن، ئەلى تېكىننىڭ سەلتەنەتكە هېرىس بولۇپ، بۇغرا قاراخانغا ئاسىيلىق، خەلققە زۇلۇم قىلىشىدىن ئەندىشىدە قىلىۋاتىمەن.

— پېقىرنىڭ بىلىشىگە بولامدىكىن، نېمىشقا ئۇلارنى ئاسىيلىق قىلىدۇ، دەپ گۇمانلىنىسىلا، ئالىيلىرى، بۇغرا قاراخاننىڭ ئىنىلىرىغۇ ئۇلار؟

— شۇنداق، جانابلىرى. ئەمدى گەپنى باشتىن سۆزلەي: ئاتام هارۇن بۇغراخاننىڭ ئۈچ ئوغلى ۋە بىر قىزى بارلىقى ئۆزلىرىگە مەلۇم. ئاتام، هامىمسىنىڭ ئوغلى سېيىت ئەلى ئارس-

لانخان شىھىت بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەخمەت تۇغانخان، مەنسۇر، مۇھەممەت تېكىن قاتارلىق ئوغۇللىرىنى ئۆز تەربىيىسىگە ئالغانىدى. ئاكىلىرىم يۈسۈپ قادىرخان، ئەخمەت، ئەلى تېكىنلەر بىلەن ئۇلارنى ئوخشاش كۆرگەن ئاتام پۈتۈن مېھىر-مۇھەببىتىنى بېغىشلاپ چوڭ قىلدى. ئەخمەت تۇغانخانغا مېنى ياتلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا قوزئوردۇنى، ناسىر تېكىنگە ماۋەرائۇننەھرنى، مەنسۇر تېكىنگە ئۆزگەن دىيارىنى سۇيۇرغال قىلىپ بەردى. يۈسۈپ قادىرخان ئاكامنى ئوردۇكەنتكە تامغاچ بۇغراخان قىلدى. مەملىكەتنى تىنچ، خاتىرجەم ئاۋات قىلىشتىن ئىبارەت ياخشى تىلەكـــ بىلەن تېكىنلەرگە ئۇلۇغ ۋەتەننىڭ زېمىنلىرىنى بۆلۈپ بېرىش — ئۇلارنى مەغرۇرلاندۇرۇپ، بىر ـ بىرىنىڭ ھەققىگە قارا سانايدىغان قىلىپ قويىدىغانلىقى ئاتامنىڭ نەدىمۇ خىيالىغا كەلسۇن؟ — مەلىكە سۈكۈت قىلىپ جىم بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭغا يەنە سۆزلەش ئېغىر كېلىۋاتاتتى. ئۆز يارىسىنى ئېچىش دىلىنى ئاغرىتىۋاتاتتى. ئاچمىسا يارىغا داۋا تاپقىلى بولمايتتى. رەبھانىدىن بۇنى چۈشىنىپ، مەلىكىنىڭ سەممىيىتىدىن چوڭقۇر تەسىرلەندى.

مەلىكە سۆزىنى داۋام قىلدى.

— ئېرىم ئەخمەت تۇغانخان، ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى، تاجۇ تەخت بىزگە مەنسۇپ دەپ بىلىپ، ئاكام يۈسۈپ قادىرخاننى چەتكە قېقىپلا قالماي، ئۇنىڭ پېيىنى قىرقىش كويىدا بولدى. مەنسۇرخاننى يېنىغا تارتتى. ئېلىمىزگە ھەمىشە تەھدىت سېلىپ كېلىۋاتقان سامانىلار خانلىقىنى ئاكام بىلەن بىرلىكتە مەغلۇپ قىلغان ناسىر ئېلىكخاننىڭ غەلىبىسىدىن كۆزى قىزارغان ئېرىم، ئۇنىمۇ كۆزدىن يوقىتىش ئۈچۈن غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى بىلەن بىرلىشىپ تىل بىرىكتۈردى. ئاكام بۇنداق قىلىشقا قەتئىي قارشى تۇردى. مانا شۇ چاغدا ئۇدۇن پادىشاھى ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ كەلدى. ئاكام دەرھال سەمەرقەنتتىن

قايتىپ، ئۇدۇن پادىشاھىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن كەسكىن جەڭ قىلدى ۋە ئۇلارنى قوغلاپ يول - يولدا مەغلۇپ قىلىپ، ئۇدۇن شەھىرىدىمۇ قاراخانىلارنىڭ ھال رەڭ تۇغلىرىنى لەپىلدەتتى. سىيىت ئەلى ئارسلانخان دەۋرىدىن باشلىنىپ، قىرىق يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشقان بولدى. ئېرىم تۇغانخانمۇ باستۇرۇپ كەلگەن قىتانلارنى تارمار قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەنە سۈيىقەستچى، قارا نىيەت يۇغرۇشلار-نىڭ كۇشكۇرتۇشى بىلەن ئاكام يۇسۇپ قادىرخانغا قارشى قوزئۇردۇغا لەشكەر تارتىپ بارماقچى بولدى. قالغان ئىشلار سىلىگە مەلۇملۇق يۇغرۇش. ئاكام ئەخمەت تىكىن بىلەن ئەلى تىكىنگە كەلسەك،— مەلىكە سۆزىنى توختىتىپ چايدىن بىر سۇمۇرۇپ خورسىنغان ھالدا ئېغىر تىندى،— مېنىڭ بۇ ئاكە-لىرىم چوڭ ئاكام يۇسۇپ قادىرخانغا زادىلا ئوخشىمايدۇ. ئات مىنىش، قىلىچۋازلىق قىلىش جەھەتتە ماھىر چەۋەندازلاردىن ھېسابلانسىمۇ، چوڭ ئاكامدەك بوگۇ بىلگە بولالمىغاندى. جەڭگە - جېدەلگە ھېرىس بولۇپ، تىنچ تۇرمۇشنى ياقتۇرمايد-تى. ياخشى تەربىيە يۇقمىغاچقا ھاكاۋۇر، ئۆكتەم چوڭ بولغاند-دى، قارام ئىدى. بىرقانچە قېتىملىق جەڭلەردىكى باتۇرلۇقلىرى-نى ھېسابقا ئالدىمۇ ياكى ئەلنى سوراپ يول تېپىپ كېتەلەيدۇ، دەپ قارىدىمۇ، بىلمىدىم، ئاكامنىڭ بۇنداق ئىلتىپات كۆرستە-شىدە قانداق غەرىزى بار ئىكىن، ئۇلارنى مۇنبەت، ئاۋات دىيارلارغا ئىلىكخان قىلىپلا قالماستىن، ئۆزىگە جان - جەھلى بىلەن قارشى تۇرۇپ كەلگەن بولۇنبەگ، دوقاقبەگدەك سۈيە-قەستچىلەرنى يۇغرۇش باشى قىلىپ بەردى. ئۇلار ئىش كۆرمە-گەن مەغرۇر ئاكىلىرىمنى ئۆز مەيلىگە قويارمۇ؟ ئاسىيلىق قى-لىشقا قۇتراتماسمۇ؟ مەن مانا شۇنىڭدىن ئەنسىرەيمەن.

— ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئالىيلىرى، بۇغرا قاراخان يۇسۇپ قادىرخان ھەزرەتلىرىنىڭ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشى مەقسەت-

سىز بولمىسا كېرەك. ۋەھالەنكى ئۆزلىرىنىڭ ئەندىشىسىمۇ ئورۇنسىز ئەمەس، ئەلۋەتتە. پېقىرنى بېسىۋالغان غەم تېغىمۇ ئەنە شۇ، بۇنى بايا دېگەنىدىم.

— يوغرۇش جانابلىرى، ئەمدى چۈشەندىم. ئۆزلىرىدىن ئۆتۈنىدىغىنىم: مەملىكىتىمىزنىڭ پارچىلىنىپ، خانلىقىمىزنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، يەنە بىر قېتىم پىداكارلىق كۆرسەتكەن بولسىلا، بۇ، ئادا قىلىشلىرى زۆرۈر بولغان ۋە مەن تاپشۇرغان مۇھىم خىزمەت بولۇپ قالسۇن.

رەبھانىدىن دەس تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى:

— باش ئۈستىگە، ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئالىيلىرى. ئۆزلىرى تاپشۇرغان بۇ ۋەزىپىنى ئادا قىلىشقا جان تىكىپ تىرىشقايمەن، خاتىرجەم بولسىلا.

— يوغرۇش جانابلىرى، مەن ئاكامنىڭ دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلاشماقچى ئەمەسمەن ھەم ئۇنداق تەمەيىمۇ يوق. مەرھۇم ئېرىم ئەخمەت تۇغانخاندىن بولغان ئۈچ قىزىم بار. ئۇلارنى ۋاپادار ئايال، مېھرىبان ئانا قىلىپ تەربىيىلەپ چىقالىسام تىلىكىمگە يەتكەن بولاتتىم. پات ئارىدا قۇزئوردۇدىن يىراققا كېتىمەن، — مەلىكىنىڭ كۆزلىرى يەنە ياشلاندى.

— ئوردۇكەنتكە كېتەمدىلا ئالىيلىرى؟ نېمىشقا كەتمەكچى بولۇۋاتىدىلا؟ ئۆزلىرىدەك غەمگۇزار بۇزرۇكۋار ئانىغا قۇزئوردۇلۇقلار ناھايىتى موھتاج. كەتمىسىلە، ئالتۇن تارىم.

— مەن ئوردۇكەنتكە كەتمەيمەن، ئولتۇرسىلا، — رەبھانىدىن ئولتۇرغاندىن كېيىن مەلىكە سۆزىنى داۋام ئەتتى، — ئاتام يەتتە ياشقا كىرگىنىمدە «چولپان يۇلتۇزىدەك پاكلىق كۆكتە نۇر چېچىپ ياشىغىن» دەپ ئاشۇ ئىسمىنى قويۇپ قويغانىدى. تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە كىشىلەر بۇۋاق چېغىمدا قويغان ئىسمىمنى ئاتىشىپ كەلمەكتە. «چولپان» دېگەن ئىسمىم

يۈرەك قېتىمدا ساقلىنىپ قالدى. ئاتامنىڭ ئۈمىدىدەك پاك ياشاپ ئۆتكۈم بار، يۇغرۇش جانابلىرى. ھازىر مەن بىر ئايال، بىر ئانا. دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقۇم يوق. ئۈچ قىزىمنى ئېلىپ ئوردۇ ھىسار قەلئەسىگە[①] كەتمەكچىمەن.

— قۇنچۇي ئالىيلىرى، ھەزرىتى سېيىت ئەلى ئارسلانخان غازى پادىشاھىم، بۇرۇن ئۇدۇن پادىشاھى خۇل خالۇماجىن بىلەن، كېيىن نوقتى رىشىت، چۇقتى رىشىت ئاتلىق پادىشاھلار بىلەن جەڭ قىلىپ شېھىت بولغاندىن تارتىپ، ئوردۇ ھىسار قەلئەسى تامامەن ۋەيران بولۇپ، قۇم بېسىپ كېتىپتىكەنغۇ؟

— بىلمىدىكەنسىز، يۇغرۇش جانابلىرى. ماڭمۇ ئاتام دەپ بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ يەرگە بېرىپ شېھىت بولغان چوڭ دادىمىزنىڭ چىرىغىنى يورۇتۇپ، ئاكىلىرىمغا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمغا ئاللادىن ئىنساپ تىلەپ ئىستىقامەت قىلاي دەيمەن. ئالتۇن تارىم قۇنچۇي ئادىرا ئەمەس، بۆۋى چولپان بولۇپ ئۆتكۈم بار،— مەلىكە كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ ئورنىدىن تۇردى،— ئۆزلىرىنىڭمۇ پەرزەنتلىرى چوڭ بولۇپ قالغاندۇ؟

— چوڭ بولدى، ئالتۇن تارىم. تۆت قىزىمنىڭ ئۈچىنى ياتلىق قىلدىم، بىر قىزىم رەسىدە بولاي دەپ قالدى. ئوغلۇم تېخى كىچىك.

— ئوغۇللىرىنىڭ ئېتى نېمە؟— مەلىكە ئادىرا ئىختىيارسىز سورىدى. ئۇ بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈشكە شۇنچە ئىنتىزار ئىدى، ئەمما بۇ ئارزۇسىغا يېتەلمىگەنىدى.

— يۈسۈپ.

— ئەجەب چىرايلىق ئىسىم قويۇپلا، ئۆزىمۇ شۇنداق

---

① ئوردۇ ھىسار قەلئەسى — قەدىمكى ئوسار بەگلىكىنىڭ مەركىزى — ئوسار شەھىرى. سېيىت ئەلى ئارسلانخان باشچىلىقىدىكى قاراخانىلار قوشۇنى بىلەن چۇقتى رىشىت، نوقتى رىشىت باشچىلىقىدىكى ئۇدۇن خانلىقى قوشۇنلىرىنىڭ شىددەتلىك جەڭلىرى ئاقىۋىتىدە ۋەيران بولۇپ قۇم بېسىپ كەتكەن.

چىرايلىقتۇ؟

— چىرايلىق ھەم ئەقىللىق.

— قانچە ياشقا كىردى؟

— بۇ يىل ئون بىر ياشقا.

— مەن يولغا چىققۇچە ئوغۇللىرى يۇسۇپ بىلەن بىر دىدارلاشقۇم بار. چاقىرتسام ئېلىپ كېلەلەمدىلا؟

— سىلى دېگەن مەھەلدە ئوغلۇمنى ئالدىلىرىغا ھازىر قىلىمەن، ئالىيلىرى.

— ئۇنىڭغا بۆرەتېكىننىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى سۆزلەپ بەرگۈم كېلىۋاتىدۇ.

— ئوغلۇم «ئوغۇزنامە» نى ئاڭلاپ چوڭ بولغان، باتۇرلار قىسسەسىگە خۇشتار.

— يۇغرۇش جانابلىرى، قىممەتلىك ۋاقىتلىرىنى ئالدىم، كەچۈرگەيلا، — مەلىكە ئادىرا قارا پەردىنىڭ كەينىدە تەزىم قىلىپ رەبىھانىدىننى ئۇزىتىپ قويدى.

2

رەبىھانىدىن ھەرەم قەسرى ۋە ئوردىدىن چىقىپ ئۆيىگە قاراپ ماڭغاندا، بولۇنبەگنىڭ دېرىزىلىرى باغقا قارايدىغان ئۆيىنى كاۋاپنىڭ مەززىلىك ھىدى قاپلىغانىدى. ئۇچ كىشىنىڭ قولى داستىخانغا قويۇلغان مىس تەلەڭگىدىكى بۆدۆنە كاۋىپىغا كەينى - كەينىدىن ئۇزىتىلماقتا ئىدى.

— بولۇنبەگ جانابلىرى، ئامەت قۇشى باشلىرىغا قوندى. بۇغرا قاراخاننىڭ قۇدىسى بولۇشتەك كاتتا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولدىلا، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

— ئەلۋەتتە شۇنداق، دوقاقبەگ جانابلىرى. مېنىڭ ماقۇل بولغىنىمنى مۇھەممەت تىكىن ئالىيلىرىغا يەتكۈزۈپ سۆيۈنچ

ئالسلا، بىشىم كۆككە يېتەتتى ھەم نېمە دېسىلە شۇنى ئۆزلىرىگە سوۋغا قىلاتتىم.

— قارلۇقلارنىڭ يۈز تېپىشى مەن ئۈچۈن كاتتا سوۋغا، قارلۇقلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى مەن ئۈچۈن ئامەت، بولۇنبەگ جانابلىرى. قىزلىرىغا كۆزى چۈشكەن مۇھەممەت تېكىننىڭ مېنى ئالدىلىرىغا ئەۋەتىشمۇ ھېكمەتسىز ئەمەسلىكىنى بىلىپ يەتكەنىلا. ئامەتنى ئۆيلىرىگە باشلاپ كەلگەنمەن. قىلىچ كۆتۈر-مەيلا بۇغرا قاراخان جەمەتىگە بۆسۈپ كىرىدىغان بولدىلا، — دوقاقبەگ پۇشۇلداپ تىنىپ، سۆزىگە سەما بولۇپ ئولتۇرغان بولۇنبەگكە، ھەدەپ كاۋاپ يەۋاتقان بوزاغۇغا كۆز سېلىپ ھىجايدى، — ساھىبجامال قىزلىرى بىلەن مۇشۇ قارام ئوغۇللى-رى بولىدىكەن، باشلىرىغا قونغان ئامەت قۇشى ھەرگىز ئۇچۇپ كەتمەيدۇ.

— ياخشى تىلەكلىرى پېقىرغا ئۈمىد بېغىشلىدى، دوقاق-بەگ جانابلىرى. لېكىن سىلى بىلەن ئىككىمىز قۇزئوردۇدىن يىراقتا كېتىدىغان بولدۇق. رەيھانىدىنبەگ يۇغرۇش باشى بو-لۇپ قالىدىغان بولدى، ئۇ ئامەت قۇشىنى بېشىمدىن ئۇچۇرۇ-ۋەتمىسە بولاتتى.

— ئاتا، رەيھانىدىنبەگدىن نېمانچە قورقىسەن؟ ئۇنىڭ ئەدىپىنى ئۆزۈم بېرىمەن. ئۇ يۇغرۇش باشى بولسا، مەن ئىلىك-خانغا ھەمىشە ھەمراھ بولىدىغان جاندارلارنىڭ باشىمەن، خا-تىرجەم كېتىۋەرگىن، — دېدى بوزاغۇ زىخنى داستىخانغا زەردە بىلەن تاشلاپ.

— ئوغلۇم، رەيھانىدىنبەگنى بوش چاغلىما. ئۇ شۇنچە زور تەييارلىق بىلەن ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلغان مەنسۇرخاننى ئوڭدا قويدى ئەمەسمۇ؟ — دېدى ئاشۇ چاغدا لېۋىنى چىشلەپ قالغان بولۇنبەگ.

— ئاتا، مەن بۇ تۈلكىنىڭ بېشىنى يانجىۋېتىمەن، —

بوزاغۇ خۇمـرىدىـن جاملارغا شاراب قۇيـۇپ دوقاقـبەگكە سۇندى، — ئاغا، ئاتامنى خاتىرجەملەندۈرۈپ قويسىلا.

— بالام، رەبھانىدىنبەگنىڭ ئۈچىنچى قىزىنى ئەپقېچىپ كېلىپمۇ ئەمرىگكە ئالالمىغىنىڭ ئېسىڭدىدۇ؟ — بولۇنبەگ ئۇغ- لى سۇنغان شارابنى يۇلۇپ ئېلىپ ئىچىۋەتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا ئايىمش قىزنىڭ نومۇستىن قىزىرىپ كەتـكەن يۈزى، بويانقار، ئۇدمـشلارنىـڭ غەزەپلىك چىرايلىرى كەلدى...

— ئايىمش قىزنى ئالالماسلىقىمغا سىنىڭ قورققاقلىقىڭ سەۋەب بولغان ئاتا. ئانامدىكى جۈرئەت سەندە بولغان بولسا، ئۇ نازىنىن قىزنى ئەمرىمگە ئېلىپلا قالماي، بىر زەردار جەمەتىنى- مۇ دېپىمغا ئۇسسۇل ئويناتقان بولاتتىم. مۇشۇ ئاتامزە، مەككار بولغان بىلەن بەك يۈرەكسىز.

— نىمە دەۋاتىسەن كاززاپ!...— بولۇنبەگ بوزاغۇنى ئۇرۇش ئۈچۈن قولىنى كۆتۈردى.

— توختاڭلار، ئاتا - بالا نىمە بولدۇڭلار؟ — دوقاقبەگ ئۇلارنىڭ مەيدىسىدىن ئىككى يانغا ئىتتىرىپ، سوقۇشقاق چۆجە خورازلاردەك ھۈرپـىيـشكەن ئاتا - بالىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يۈكۈندى،— رەبھانىدىنبەگدىن ئېھتىيات قىلمىساقمۇ بولمايدۇ، ئالىپ يىگىت. بەك ئېھتىيات قىلىپ ئۇنىڭغا يول قويساقمۇ بولمايدۇ. پەم بىلەن ئىش كۆرۈش لازىم. بۇ گەپ مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن،— دوقاقبەگ ئىككى جامغا تولدۇرۇپ شاراب قۇيۇپ ئاتا - بالىغا تۇتقۇزدى،— ئىچىپ ئۆزۈڭلارنى بېسىۋې- لىڭلار. ئەمدىكى گەپ ئەخمەت بىننى ھەسەن ئىلىكخان بىلەن ئەلى بىننى ھەسەن ئىلىكخاننى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى ئاكى- سىغا قانداق قارشى قويۇشتا، تەدبىرلىك بولۇشىمىزدا قالدى. قېنى، ئىشلىرىمىزنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن كۆتۈرەيلى.

ئۈچەيلەن جاملارنى بوشاتتى.

— قاپۇغچى باشى، مەن ئەلى بىننى ھەسەن ئىلىكخان-

نىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ، مەسلىھەتىمىسىز ھېچقانداق ئىشنى
ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدىغان قىلىپ قويالىسام، ئوغلۇمنۇ ئەخمەت
بىننى ھەسەن ئىلىكخاننى شۇنداق قىلالىسا، ئۇ چاغدا، بۇ
ئىككىيلەننى ئاكىسىغا قارشى ئاتلاندۇرالايمىز. شۇنىڭ بىلەن
ئۆز يېغىدا ئۆز گۆشىنى قورۇپ، ياغمىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى
ئاغدۇرۇپ تاشلىيالايمىز.

— ھەببەللى! — يۇغرۇش باشىدەك گەپ قىلدىلا بۇرا-
دەر. تويدىن كېيىنلا كۈيئوغۇللىرى مۇھەممەت ئىلىكخان بارد-
سىغانىغا كېتىدۇ، مەنمۇ ئۇنىڭ بىلەن ماڭىمەن. سىلى سەمەر-
قەنتكە ماڭىدىلا. ئوغۇللىرى قۇزئوردۇدا قالىدۇ. تەقدىرنىڭ بۇ
ئورۇنلاشتۇرۇشىدىكى ھېكمەت شۇكى، ھېلى سىلى ئېيتقاندەك
قىلالىساق مەقسىتىمىزگە چوقۇم يېتىمىز. كۈيئوغۇللىرى مۇھەم-
مەت ئارسلانخانغا كۈندە نەچچە قېتىم كۆرۈنۈش قىلىپ كۆڭ-
لىنى ئۇتسىلا. توي جەريانىدا، تويدىن كېيىنمۇ توققۇز تارتۇق
قىلىپ ھۆرمەت كۆرسەتسىلە، سىلىنى ھەرقاچان قوللايدىغان
بولسۇن. تويىنى تۈگەتكەندىن كېيىن يەنە مەسلىھەتلىشەرمىز.
ھازىر مېنىڭ قۇمارىم تۇتۇۋاتىدۇ. بۇ شاراب قۇمارىمنى باسالمى-
دى. بۇرادەر، ماڭا نەشە ئۇۋۇلاپ بەرگەن بولسىلا.
بولۇنبەگ قاپىقى تۈرۈلگەن بوزاغۇغا قارىدى.
— ئوغلۇم، چىلىمنى ئېلىپ چىق.
بوزاغۇ ئۇندىمەي بىر غۇلاچ نەيچىسى بىلەن ناھايىتى
چىرايلىق ياسالغان چىلىمنى ئېلىپ چىقتى. بولۇنبەگ خالتىدىن
لاتا قەغەزگە ئورالغان نەشىنى ئالقىنىغا ئالدى، ئۇۋۇلاپ يىمى-
رىپ گۈلدەك خېمىر قىلدى، چىلىمنىڭ ۋىلىلداپ تۇرغان
چوغدىنىغا سېلىپ ئىچىگە تارتتى...
ئىككىسى تاكى نەشە كۆيۈپ تۈگىگىچە چېكىشتى، تەنلى-
رى بوشىشىپ سۇنايلىنىپ يېتىشتى. بوزاغۇ كاۋاپ يەپ، شاراب
ئىچىپ ئۆزىچە غودۇڭشىدى:

— سىگلىمنىگمۇ تويى بولىدىغان بولدى، بۇ دۇنيادا ماگىلا قىز چىقمايدىغان ئوخشايدۇ...

ئىشىك يېنىدا باياتىن ئۇلارنىڭ گېپىنى تىڭشاپ تۇرغان ئۇماربىبكە ئاگلاپ پىسسىگىدە كۈلۈپ قويدى - دە، ھۇجرىسىغا كىرىپ يېشىنىپ ياتتى. «قاپۇغچى باشى مېنى سوراپ ئەلچى بولۇپ كەپتۇ. ۋاي خۇدايىم، ئەمدى مېنىڭ تويۇم بولىدۇ. ئويلىمىغان يەردە ماگا تىكىنىنىڭ كۆزى چۈشۈپ قالغىنىنى قارىمامدىغان. ئۇ بۇغرا قاراخاننىڭ ئىنىسىكەن. «ماگا كۆزىگىز چۈشكەن بولسا، يۇغرۇش باشى بولۇنبەگنىڭ ئىشىكىگە دوقۇر-غايلا» دېگەن سۆزۈمنى ئۇنتۇماپتۇ. ماگا ئىشقى چۈشۈپ تۇرال-ماي قاپتۇ - دە. ئالتۇن تارىم بولۇش ئارزۇيۇم گۈل ئاچىدىغان بولدى...» قۇماربىبكە شېرىن خىيال ئىلكىدە كۈلۈمسىرىگىنىچە ئۇيقۇغا كەتتى. ئۇ ئويغانغاندا، ۋۇجۇدىنىڭ باشقىچە بولۇپ قالغىنىنى، ئاجايىپ بىر تاتلىق تۇيغۇدىن ھۇزۇرلىنىۋاتقىنىنى ھېس قىلىپ، بويۇن - بېشىنى، ئالمىدەك چىڭ كۆكسىنى، يۇمران تېقىملىرىنى سىلاۋېتىپ، قولىنى ئىتتىك تارتىۋالدى. قولى ئىشتىنىنىڭ ئىپغىدىكى ھۆلگە تەگكەنىدى. «ۋاي خۇدا-يىم، مېنى شەيتان ئاتلاپ قالغان ئوخشىمامدۇ؟ ھە - راست، چۈشۈمدە ئاشۇ قوگۇر بۇرۇتلۇق شاھزادە مېنى بېسىۋال-غانىدى...» ئۇ شۇلارنى ئويلاپ كۈلۈپ كەتتى.

قۇماربىبكە تۇرۇپ، ھامامغا كىرىپ يۇيۇندى. غۇنچە بوي، ئاق - سېرىق ئەتلىك بۇ قىز ھەقىقەتەن چىرايلىق ئىدى. ئۇنىڭ ھەمىشە مەسخىرە كۈلكىسى جۇلالىنىپ تۇرىدىغان يۇمى-لاق يۈزىدىكى سۇزۇك ئاسماندەك كۆك كۆزلىرىدىن يېشىل ئۇچقۇن چاقناپ تۇراتتى. ئۇ ھامامدىن دەھلىز ئۆيگە چىقىپ، قىپيالىڭاچ ھالدا ئەينەك ئالدىغا كەلدى، كېلىشكەن بەدىنىنى كۆرۈپ ئاجايىپ بىر زوق بىلەن قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى، سەكرەپ پىرقىراپ ئايلاندى، ئۇزۇن چاچلىرى ئىنچىكە بېلىگە

يۆگىلىپ قالدى:

— قۇمارى، نەدىسەن؟ — ئانىسىنىڭ بۇ ئاۋازى ئۇنى ئەندىكتۈرۈۋەتتى.

— نېمانداق قۇمارى، قۇمارى دەپ تۇۋلاۋېرىسەن، مەن ھامماندا يۇيۇنۇۋاتىمەن.

— بالام، چاپسانراق چىق، ساڭا ئېيتىدىغان خۇش خەۋرىم بار.

«تايىنلىق ماڭا ئەلچى كەلگىنىنى ئېيتىدىغاندۇ، ئاخشاملا بىلىپ بولغان تۇرسام.»

— مانا، ھازىر چىقىمەن.

قۇمارىبىكە ئالدىرىماي ياساندى. ئېقىمىغا ئۇرۇلۇپ تۇرغان چاچلىرىنى تاردىمايلا ئارقىسىغا تاشلاپ، پېشايۋاندا دېدەكلەرگە ئىش بۇيرۇۋاتقان ئانىسىنىڭ يېنىغا چىقتى:

— قانداق خۇش خەۋەر ئۇ؟ تېززەك ئېيتقىنا، ئانا.

— پەرىزات بولۇپ كېتىپسەن، قىزىم. سېنىڭ مۇشۇنداق گۈزەل جامالىڭغا مەپتۇن بولغان بۇغرا قاراخاننىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئارسلانخان تۇنۇگۈن كەچ ئەلچى كىرگۈزگەنىكەن. ئاتاڭنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ تۇن يېرىم بولغاندا كەتتى. بېشىڭغا تەلەي قۇشى قونىدىغان بولدى، بالام.

قۇمارىبىكە ئەقلىنى ئازدۇرغۇچى جاراڭلىق كۈلكىسى بىلەن پېشايۋان تۈۋرۈكىگە ئېسىقلىق قەپەستىكى مۈگدەپ قالغان شاتۇتىنى چۆچۈتۈۋەتتى. بۇ شەرەنداز قۇش ئىشىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەي دوراپ قاقاقلىغىلى تۇردى.

قۇمارىبىكە خۇشاللىقىدىن تېرىسىگە پاتماي قالغانىدى. ئۇ باغقا كىرىپ كېپىنەك قوغلاپ ئوينىدى. تۇتۇۋالغان كېپىنەكلەرنى يەرگە ئۇرۇپ، ئايىغى بىلەن دەسسەپ يانجىيتتى، قاناتلىرىنى يۇلۇپ تاشلاپ ئېرىقتىكى سۇغا تاشلايتتى، مىجىپ ئۆلتۈرەتتى ياكى قاناتلىرىنى تىتىپ توزىتىۋېتەتتى. بۇ قىلىقىد-

دىن قاقاقلاپ كۈلگىنىچە تاقلاپ ـ سەكرەپ ئۆيگە كىرىۋىدى، بۇلۇڭدا ياتقان ئاسلان مياڭلاپ كېلىپ، كۆڭلىكىنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ تارتىپ ئوينىدى، قۇمارىبىكە ئاپئاق نازۇك قوللىرى بىلەن ئاسلاننى كۆتۈرۈۋېلىپ بىر بوغۇپلا ئۆلتۈرۈپ قويدى. كۆزلىرى پۈلتىيىپ چىققان بىچارە ئاسلانغا قاراپ يەنە قاقاقلاپ كۈلگىنىچە ئۇسسۇل ئوينىغىلى تۇردى. ئايىانۇ دېدەكلەرگە تاماق كۆتۈرتۈپ كىردى. تاشئەينەك ئالدىدا غەلىتە قىلىقلارنى قىلىۋاتقان قىزنىغا قاراپ:

— بالام، ساراڭدەك نېمىلەرنى قىلىۋاتىسەن،— دېدى.

قۇمارىبىكە كۆكسىنى لىغىلدىتىپ، ئاسلاننىڭ ئۆلۈكىنى كۆتۈرگەن پېتى پىرقىراپ كۈلۈۋەردى.

— بالام، نېمە بولدۇڭ؟ ئاسلاننى ئۆلتۈرۈپ قويىسەن، قويىۋەت.

— مانا ئالە،— قۇمارىبىكە ئايلىنىپ كەلگىنىچە ئاسلاننى ئانىسىغا تۇتقۇزۇپ قويدى.

— ۋايجان، ئاسلاننى نېمە قىلدىڭ شۇم!— چىرقىراپ كەينىگە داجىغان ئايىانۇ ئۇرۇلۇپ كېتىپ، دېدەكنىڭ قولىدىكى پەتنۇس يەرگە چۈشۈپ كەتتى. قاقاقلاپ كۈلگەن قۇمارىبىكە، گىلەم ئۈستىگە چۈشۈپ مۇرابىا، ھەسەللىرى تۆكۈلگەن قەندەللەرنى تېپىپ چېقىۋەتتى.

— نېمە قىلغىنىڭ بۇ، شۇم! قولۇڭغا چىنە ـ قاچا ئالساڭ سۇندۇرۇۋېتىسەن، رەخت چىقسا يىرتىۋېتىسەن، زىننەت بۇيۇملىرىنى بۇزۇۋېتىسەن، بۇنى ئازدەپ ئاسلاننىمۇ ئۆلتۈرۈپ قويۇپسەن. قولۇڭ نېمىدېگەن قانلىق سېنىڭ جۇۋاينىمەك! ئالە بۇ نېمەڭنى!— ئايىانۇ ئۆلۈك ئاسلاننى قىزىنىڭ كۈمۈش ئۇتقات قىستۇرۇۋالغان بېشىغا ئاتتى. قۇمارىبىكە ئۆزىنى ئېلىپ قاچتى، ئۆلۈك مۈشۈك دېرىزە ئەينىكىگە تېگىپ تەكچىگە چۈشتى،— بەتبەخت! نېمىشقا چوڭ بولمايدىغانسەن.

تەلەي قۇشى بېشىغا قونغىلىۋاتسا، قىلىپ يۈرگەن ئىشىڭنى قارا،— ئاييانۇ چالۋاقاپ، دېدەكلەرنى چېقىلغان قەندەل بىلەن ئۆلۈك ئاسلاننى ئاچقىنۇپتىشكە بۇيرۇدى.

— ھە، مېنىڭ قولۇم شۇنداق قانلىق، سۇندۇرىمەن، يېرتىمەن، ئۆلتۈرىمەن، نېمە قىلغۇم كەلسە شۇنى قىلىپ كۆڭلۈمنى خۇش ئېتىمەن. قانداق قىلالايتتىڭ؟

— ماۋۇ بىغەرەزنىڭ شۇم ئېغىزلىقىنى!— قۇماربىكە ئۇرماقچى بولۇپ قولىنى كۆتۈرگەن ئاييانۇنىڭ قولىنى تۇتۇۋالدى.

— ئانا، ئانىخان، بۇغرا قاراخاننىڭ ئىنىسىغا ياتلىق بولغىلىۋاتقان نازىنىن قىزىڭنى ئۇرامسەن؟ بىرەر يېرىم زېدە بولۇپ قالسا، تىكىنگە نېمىدەپ جاۋاب بېرىسەن؟ ئانا، ئانىخان، قىزىڭنى ئۇرىمەن دېمەي سۆيۈپ قوي،— قۇماربىكە ئانىسىنى بېلىدىن قاماللاپ ئايلاندۇردى،— تويۇم بولسۇن، مېنى شۇ چاغدا كۆرۈڭلار. سىلەرنى زەرگە كۆمۈۋېتىمەن. دۈشمىنىڭلارغا نەيزىدەك سانجىلىپ، قارلۇق قىزى ئىكەنلىكىمنى ئالەمگە بىلدۈرۈپ قويىمەن، ئانا.

ئاييانۇ ئىككى قولى بىلەن قىزىنىڭ كۈلكە يېغىپ تۇرغان يۈزلىرىدىن تۇتۇپ، سىنچىلاپ قاراپ كەتتى.

— مېنى بۇرۇن كۆرۈپ باقمىغاندەك سەپسېلىپ كەتتىڭغۇ ئانا. گۈزەل رۇخسارىمدىن نېمىنى كۆرۈۋاتىسەن؟

— كەلگۈسىڭنى كۆرۈۋاتىمەن، قىزىم. قولۇڭغا ئالغان قىلىچتىن قان تېمىپ تۇرۇپتۇ، شۇنداق قورقۇنچلۇق...

قۇماربىكە ئىككى تىزىنى شاپىلاقلاپ كۈلدى.

— مېنى تەگرىم ئۇسسۇل ئويناشقا ئەمەس، قىلىچ چېپىشقا، نەيزە سانجىشقا، قان تۆكۈشكە ياراتقان، ئانا. مۇھەممەت ئارسلانخانغا تەگكىنىمدىن كېيىن كۆرىسەن، مەن شۇنداق ئالتۇن تارىم بولمەنكى، مەن – مەن دېگەن ئالىپ تېكىنلەرنى

چاترىقىمدىن ئۆمىلەپ ئۆتۈشكە مەجبۇر قىلىمەن تېخى...
— تەگرىم كۆڭلۈڭگە ئىنساپ بەرگەي، قىزىم...
— ئاكامغا ئىنساپ تىلە ئانا. قولىغا چۈشكەن قىزغا ئىگە بولالماي هازىرغىچە ئۆي - ئوچاقلىق بولالمىدى. ئەگەر مەن ئۇنىڭ ئورنىدا بولۇپ قالسام، شور پېشانە ئايتمىشنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈۋېتەتتىم، — دېدى ئانىسىنى نېرى ئىتتىرىپ. ئۇنىڭ كۆك كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاقنىدى. ئالدىغا چۇ-شۈپ قالغان چاچلىرىنى قاماللاپ تۇرۇپ سۆزىنى داۋام قىلدى،
— مەن ئەل سورايدىغان خانىش بولغاندا، ئۇ لاتىپۇرۇشنىڭ قىزىنى ئېكىنىمنى يۇغلى سالىمەن، ئانا. هازىر قورسىقىم ئې-چىپ كەتتى، چاپسانراق تاماق يەيلى.
— تۇنۇگۈن ئەلچى بولۇپ كەلگەن دوقابەگنىڭ هۇر-مىتى ئۈچۈن سويغان قوينىڭ ئۆپكە - هېسىپىنى قويغۇزغانى-دىم، يەمسەن ياكى ئاتاڭغا ئەتكەن پىتىر مانتىدىن يەمسەن؟
— هەر ئىككىلىسىدىن، يەنە كاۋاپمۇ يەيمەن ئانىخان.
— نەپسىڭ بار - دە، سېنىڭ قىزىم. يە، يېگىن. ئەتە كۈيئوغلۇمنى چاقىرىۋالماقچى بولۇۋاتىمىز. بۇغرا قاراخان ۋە ئۇنىڭ خانىشىمۇ قەدەم تەشرىپ قىلىشى مۇمكىن. ئۆزۈڭنى ئوبدان تۈزەشتۈرۈپ، ئالتۇن تارىمغا يېقىملىقراق كۆرۈنۈشكە تىرىشقىن.
— مەن ئېرىمگە يېقىملىق كۆرۈنسەم بولدى، ئانا. مېنى ئۆز مەيلىمگە قويۇۋەت، بولامدۇ؟
— ماقۇل، ماقۇل، شەيتىنىم. ئەمسە ئولتۇر. مېنى چارچىتىۋەتتىڭ. تاماق يەيلى. هەي، تاماقنى ئەكىرىڭلار.
«ئەتە مۇهەممەت ئارسلانخان كەلگۈدەك بولسا، ئۇنى پىراق ئوتىدا ئۆرتىۋېتەي، دىدارىمنى تېزرەك كۆرۈشكە ئىنتىزار بولسۇن...» تاماق ۋاقتىدىمۇ، تاماقتىن كېيىنمۇ، ئانىسى كەل-گەندىمۇ، كەچ كىرگەندىمۇ بۇ خىيال قۇمارىبىكەنىڭ كاللىسى-

دىن كەتمىدى. ئۇ ئۇياققا ئۆرۈلۈپ — بۇياققا ئۆرۈلۈپ، شاھ-داندىكى شاھنىمۇ ئۆچۈرمەي ئاخىر ئۇخلاپ قالدى...

قۇمارىبىكە مۇھەممەت ئارسلانخان بىلەن چاھار باغدىكى كۆل بويىدا شاھ سۇپىسىدىكى ئالتۇن قۇببىلىق تەختتە كۇلۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بېشىدىكى ئالتۇن ئوتنقاتنىڭ شولىسى سۇغا چۈلا تاشلىغانىدى. پەرىلەردەك ياسانغان كېنىزەكلەر ئۇسسۇل ئويناۋاتاتتى.

— توختاڭلار! ھازىر ئالتۇن تارىم ئۇسسۇل ئوي-نايدۇ، — دېدى شاپ بۇرۇتلىرىنى تولغاپ مۇھەممەت ئارس-لانخان.

كۆللۈك يىپەك رەختتىن ئۇزۇن كۆڭلەك، ئەتلىلا جىلىتكە كىيىپ، ناۋات رەڭ ھىلھىلە رومال سالغان قۇمارىبىكە، پۇتلىرى-نىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، قاناتلىرىنى كېرىگەن توزدەك قوللىرىنى يېيىپ، شۇنداق نازاكەت، جىلۋە بىلەن ئويىنىدىكى، مۇھەممەت ئارسلانخان ئولتۇرالماي تۇرۇپ كەتتى. بىر تەلەڭگە تىللا كەل-تۇرۇپ قۇمارىبىكەنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ چاچتى. شاھ سۇپىسىغا سېلىنغان رەڭدار ئىران گىلىمى ئوتقاشتەك پارىلداپ كەتتى. قۇمارىبىكەنىڭ جادۇ كىرپىكلىرى ئوراپ تۇرغان كۆك كۆزلىرى-دىن ئوت چاقناپ، كېپىنەك قانىتىدەك يەلپۈنگەن كۆللۈك كۆڭلىكى يېيىلىپ — ئېچىلغانىدا، مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ شەھۋانىي ھەۋىسى قوزغىلىپ قالدى. شۇ چاغدا پىرقىراپ ئايلى-نىۋاتقان قۇمارىبىكە، ئىككى قولىنىڭ يېڭىدىن ئىككى خەنجەر-نى چىقىرىپ، نازلىنىپ بارغىنىچە مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ غەپلەتتە قالغان بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى، ئوغلى ھۆسەيىن ئارسلانخاننىمۇ بوغۇزلىۋەتتى. كۈنداشلىرى بولغان خانىش، چۆرىلەرگە، ئۇلارنىڭ باللىرىنىمۇ خەنجەر ئۇرۇپ قانغا غەرق قىلدى. ئۇ ئەتراپىغا قاراپ قانغا چۆكۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ دەھشەت ئىچىدە ۋارقىرىۋەتتى:

— دادا! ئابا!...

قۇماربىكە ئۆز ئاۋازىدىن چۆچۈپ ئويغانغاندا، چىلدىق - چىلىق تەرگە چۆكۈپ ياتاتتى. «ئاجايىپ قورقۇنچلۇق چۈش كۆرۈپتىمەنا، تۇۋا خۇدايىم، تۇۋا...»

— بالام، نىمە بولدۇڭ؟ ئەجەب تۇۋلاپ كەتتىڭغۇ، — دىدى ھاسىلاپ كىرىپ كەلگەن ئايىنۇ.

چاچلىرى چۇۋۇلۇپ، چىرايى تاتارغان قۇماربىكە كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ ئېگىشىپ تۇرغان ئانىسىغا قارىدى:

— مەن غەلىتە بىر چۈش كۆرۈپتىمەن، ئانا. شۇنداق قورقۇنچلۇق، شۇنداق دەھشەتلىك!...

— جىنىم بالام، ئېيت، قانداق چۈش كۆرۈپسەن؟ ئاڭلاپ باقاي.

— قۇماربىكە تىزلىنىپ ئولتۇرغان ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا باش قويغان ھالدا كۆرگەن چۈشىنى دەپ بەردى.

— تۇف - تۇف... سېنى قارا بېسىپتۇ قىزىم، سەدىقە بېرىۋېتەيلى. كۆڭ چىققۇچە ئۇخلىغان بارمۇ، تۇرغىن، يا تويۇڭنى قىلمىساق بولارمىكىن.

— قۇماربىكە پۈت ئېتىپ قاقاقلاپ كۈلدى:

— مۇھەممەت ئارسلانخانغا تەگكىنىم - تەگكەن، ئۇنىڭ ئۆزۈمنىڭ نىمە بولۇشۇمدىن قەتئىينەزەر، ئالتۇن تارىم بولىمەن. بۇ توينى ھېچكىم توسۇيالمايدۇ، بېشىمدىكى ئالتۇن دىدىم[1] قوزغۇردۇ ئاياللىرىنىڭ كۆزىنى ئالا چەكمەن قىلىۋېتىدۇ.

— بالام، تۇرغىن، مېھمانلار كېلىدىغان ۋاقىت بولۇپ قالدى. ئاباڭ قوي سويدۇرۇۋاتىدۇ.

قۇماربىكە تۇرۇپ، كىيىدىغان كىيىملىرىنى،

---

① ئالتۇن دىدىم — توي كېچىسى تويى بولىدىغان قىز كىيىدىغان تاج.

ئاسىدىغان، تاقايدىغان زىبۇزىننەتلىرىنى ئالدىراپ تاللاشقا كىرىشتى.

3

دۇنيادا كۆتۈلمىگەن ئىشلار كۆتۈلمىگەن ۋاقىتتا، كۆتۈلمىگەن جايدا يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. بۇنى بەزىلەر خالىسا، بەزىلەر خالىمايدۇ. خالىغانلار پايدا ئالسا، خالىمىغانلار زىيان تارتىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، خالىمىغانلار پايدىغا ئېرىشىپ، خالىغانلار زىيان تارتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ تۇرىدۇ.

قۇمارىبىكەنىڭ تويىمۇ ئەنە شۇنداق كۆتۈلمىگەن قىسمەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بالاساغۇن شەھىرىنى تەۋرىتىۋەتتى. بۇ توي قارلۇقلارنىڭ خورىكىنى ئۆستۈرۈپ، مەغرۇرلاندۇرۇپ قويغان بولسا، ئەجەبسىنگەن ياغمىلارنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈردى. قىپچاق، باسمىل، توگرا، چىگىل قاتارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ھەيران قالدۇردى. بولۇنبەگنى ياقتۇرمايدىغانلار بۇ تويىنىڭ بولۇشىنى خالىمايتتى، ياقتۇرىدىغانلار خالايتتى. پۈتۈن ئەلنى بۇ توي توغرىسىدىكى گەپ — سۆزلەر قاپلاپ كەتتى.

بۈگۈن كەچ ئوردىدىن قايتىپ كەلگەن رەيھانەدىن پېشايۋاندا ئولتۇرۇپ، بايا تاپشۇرۇۋالغان باغاقنى ئوقۇدى:

«ئايغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەگىنىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن. جانابى ھۆرمەتلىك يۇغرۇش باشى رەيھانىدىنبەگ كىراملىرى: تەگىنىنىڭ خالىشى بىلەن، ئەتە شەنبە كۈنى يۈسۈپ قادىرخان بۇغرا قاراخان ۋە قارلۇق يابغۇسى يۇغرۇش بولۇنبەگ پەرزەنتلىرىنىڭ توي مەرىكىسىگە قەدەم تەشرىپ قىلغايلا.

ھۆرمەت بىلەن: بۇغرا قاراخان غازى پادىشاھ يۈسۈپ قادىرخان

چۈشتىن بۇرۇن بولۇنبەگ قەسرىدە، چۈشتىن كېيىن چۇ دەرياسى بويىدىكى بۇغرا قاراخان مەيدانىدا توي داۋاملىشىدۇ.

ھىجرىيە 415 – يىلى شەئبانىنىڭ 9 – كۈنى».

رەيھانىدىن بولۇنبەگ نامىدا يېزىلغان يەنە بىر باغاققىمۇ كۆز يۈگۈرتتى، مەزمۇنى ئوخشاش ئىدى.

— ئابا، قايتىپ كەلدىڭمۇ؟ — ئىشىكتىن جىلتىنى پۇ-لاڭلىتىپ يۈگۈرۈپ كىرگەن يۈسۈپ كەلگىنىچە، ئورنىدىن تۇرغان دادىسىنىڭ بېلىدىن قۇچاقلىۋالدى. ئۇ بادام دوپپا، ئاق كۆڭلەك، قارا شىم كىيىۋالغانىدى، خۇش چىھرىدە كۈلكە ئويى-نايتتى.

— بالام، ماۋۇ باغاقلارنى بوۋاڭ بىلەن موماڭغا ئەكىرىپ بەرگىن.

— ماقۇل، ئابا، نېمە باغاق ئىكەن؟

— ھېلى دەپ بېرىمەن، ئاۋۋال باغاقنى بېرىپ چىق.

— ماقۇل، — يۈسۈپ ھايال بولماي ئىچكىرىكى ھويلىغا كىرىپ چىقتى، — ئەمدى دەپ بەرگىن.

— بۇ، مۇھەممەت ئارسلانخان بىلەن قۇماربىكەنىڭ توي باغىقى.

يۈسۈپ قولىغا ئېلىپ كۆردى، كەشمىرنىڭ پاتلىق قەغە-زىگە ناھايىتى چىرايلىق يېزىلغان قۇرلارنى كۆزدىن كەچۈردى.

— ھە، بۇ بۇغراخان ئوغلىنىڭ تويىكەنغۇ.

— شۇنداق بالام، ئولتۇرغىن.

يۈسۈپ، رەيھانىدىنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

— ئېيتىپ بەرگىنە ئابا، بۇغرا قاراخانىنىڭ نەچچە ئوغلى بار؟

— سۇلايمان ئارسلانخان، مۇھەممەت ئارسلانخان، مەھ-

مۆت تىكىن ئاتلىق ئۈچ ئوغلى، ئوندىن ئارتۇق نەۋرىسى بار.

— يۈسۈپ قادىرخان بۇغرا قاراخان كىمنىڭ ئوغلى؟

— هارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخاننىڭ ئوغلى.

— هارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخاننىڭ قانچە ئوغلى بار، ئابا؟ — يۈسۈپ توختىماي سورىغىلى تۇردى.

— سوراۋېرەمسەن، ئوغلۇم؟

— سورىسام بولمامدۇ، ئابا؟ — يۈسۈپ يىلىنىش نەزىرى بىلەن قارىدى.

— سورىساڭ بولىدۇ، نېمىشقا بولمايدىكەن. ھە، سورا-ۋەرگىن.

— پادىشاھلىرىمىزنىڭ ئەجدادىنى، ئەۋلادىنى بىلىۋالاي دەيمەن، ئابا.

— ماقۇل بالام، ياخشى ئويلاپسەن. سوئالىڭغا جاۋاب بېرەي: هارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخاننىڭ يۈسۈپ قادىرخان، ئەخمەت، ئەلى ئاتلىق ئۈچ ئوغلى، ئادىرا ئاتلىق بىر قىزى بولغانىكەن.

— ئابا، بۇ ئادىرا دېگىننىڭ مەرھۇم بۇغرا قاراخان ئەخمەت تۇغانخاننىڭ خانىشى ئەمەسمۇ؟ مەنسۇر بۇغرا قاراخان بولغاندا تۇيۇقسىز غايىب بولۇپ كېتىپ، كېيىن يەنە كەلگەنلى-كىنى ئېيتىپ بەرگەنىدىڭ. مېنمۇ سوراپتىكەنغۇ.

رەبھانىدىن كۈلۈمسىرىدى:

— ئۆزۈڭ كىچىك بولغان بىلەن كېپىڭ پۈتۈن، ئوغلۇم. ئېسىڭدە تۇتۇپسەن. قونچۇي بىزنى چاقىرتمەن دېگەنىدى، ۋاقتى يەتمەيۋاتقان بولسا كېرەك.

يۈسۈپ ئويلاپ قېلىپ سورىدى:

— مەرھۇم هارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخان ئوردۇكەنت بۇغراخانى سىبيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئوغلىمۇ؟

— ياق، بالام. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى.

— ئۇنداق بولسا ئەخمەت تۇغانخانمۇ سۇلايمان ئارسلان-
خاننىڭ ئوغلىمۇ؟
— ئۇنداق ئارىلاشتۇرۇپ قويما بالام. ئەخمەت بىننى
ئەلى تۇغانخان، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ھەمشىرىسى ئالتۇن
تارىم نۇر ئەلانۇر خېنىم تۇركەن خاتۇننىڭ ئوغلى سېيىت ئەلى
ئارسلانخاننىڭ بالىسى.
— ھە، بىلدىم ئابا، سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن قۇد-
چۇي نۇر ئەلانۇرخېنىم ئاكا - سىڭىل ئىكەن - دە. بۇلار
سەن تولا تەرپىنى قىلىدىغان ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغرا-
خاننىڭ ئوغۇل - قىزلىرىمۇ؟
— توغرا دېدىڭ بالام. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق
بۇغراخاننىڭ تۆت ئوغۇل، ئۈچ قىزى بولغان. قوشكېزەك
ھەسەن - ھۈسەن، بايتاش مۇسا، سۇلايمان ئوغۇللىرىنىڭ
ئىسمى بولۇپ، قىزلىرى نىسىپ تۇركەن خېنىم، نۇرئەلانۇر
خېنىم، بۇد تۇركەن خېنىم نامى بىلەن مەشھۇر. نۇرئەلا نۇر
خېنىم بىر ئوغۇل تۇغقان، ئېتى سېيىت ئەلى ئارسلانخان،
ئوردۇكەنتنىڭ بۇغراخانى بولغان.
— سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ دادىسى كىم، ئابا؟
رەبھانىدىن جاۋاب بەرمەي جىم بولۇۋالدى. يۈسۈپ قايتا
سورىۋىدى، ئويلىنىپ تۇرۇپ ئېغىز ئاچتى:
— ئوبۇلپەتتاھ بىننى ئەبۇنە سىرسامانى، يەنى ھەزرىتى
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۇستازىنىڭ ئوغلى.
— چۈشەندىم، ئابا. ئەمدى ئېيتقىنا، بۇغرا قارا-
خانلىق تەختىدىن چۈشكەن مەنسۇر بۇغراخانچۇ، ئۇ كىم-
نىڭ ئوغلى؟
— سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى. ئۇنىڭ-
دىن باشقا، ئەخمەت تۇغانخان، ناسىر ئىلىكخان، مۇھەممەتخان
ئاتلىق ئوغۇللىرىمۇ بولغان. بۇلار ئىچىدە ناسىر ئىلىكخان

ئەقىللىق، باتۇر، ئەل سۆيەر ئىدى. ئەپسۇس، ئۇ تازا دەۋر سۈرۈۋاتقان چاغدا كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

— بولدى، ئاپا. ھازىر شۇنچىلىك بىلىپ تۇراي، بىلمەكچى بولغىنىم بەك كۆپ، بارا - بارا سوراپ بىلىۋالارمەن. ئەگەر قۇنچۇي ئادىرا چاقىرتىپ قالسا، مېنى بىللە ئېلىپ بېرىشنى ئۇنتۇپ قالما، بولامدۇ؟

— ئۇنتۇپ قالمايمەن، بالام، چاقىرتىپلا قالسا چوقۇم ئېلىپ بارىمەن. ھازىر بىۋۋاك بىلەن بۇغرا قاراخاننىڭ قارارگاھىغا توي پەتنىسكە بېرىپ كېلەي.

— تاماق تەييار بولدى ئاتىسى، يەپ ماڭسىلا،— دېدى ئۆيدىن چىققان يابىرا.

— ماقۇل، ئاتا - ئانام بىلەن غىزالىنىپ ماڭاي. يۇر بالام، بوۋاڭنىڭ قېشىغا كىرىپ تاماقنى شۇ يەردە يەيلى.

— بۇ تويغا قانداق سوۋغات تەييارلاپ قويدىلا يۇغرۇش باشى؟— مەنىلىك قىلىپ سورىدى يابىرا.

— ھېچنېمە.

— نېمىشقا؟

— بۇنى كېيىن دەپ بېرەي.

رەبھاندىن توي كۈنى بۇغرا قاراخان يۇسۇپ قادىرخانغىمۇ، مۇھەممەت ئارسلانخانغىمۇ توي سوۋغىتى ئېلىپ بارمىدى. زەمۇران ئانا، يابىرالارنىمۇ تويغا بارغۇزمىدى. ئۆزى بولۇنبەگنىڭ قەسرىگە بارغان بولسىمۇ، توي ئېشىغا داخىل بولمايلا ئۇزاپ ئۆيگە قايتىپ كەلدى. ئۇ، بۇ تويىنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئەنسىزلىككە چۈشكەنىدى. كېرىلىپ يوغىناپ كەتكەن بولۇنبەگ، مۇز چىرايى بىلەن ئالىيىپ قارىغان بوزاغۇ، غادىيىۋالغان دوقاقبەگلەرنىڭ ئەلپازىدىن ھەزەر ئەيلىگەنىدى. «مەنغۇ بىر كىشى، بۇلاردىن خانلىققا ئاپەت، ئەلگە تالاپەت يەتمىسىدى» دەپ ھەسرەت چېكىپ مەيۈسلىنىپ قالغانىدى.

— ئابا، چۈشتىن كېيىن چۇ دەرياسى بويىدىكى بۇغرا قاراخان مەيدانىدا ئۆتكۈزۈلمەكچى بولغان توي مەرىكىسىگە بارمامسەن؟ — دەپ سورىدى قارىيىخاندىن ئاماققا كەلگەن يۇسۇپ. — كىشى قارا، مەرىكىگە بېرىپ كېلىڭلار، — دەپ بالىلارنى قويۇۋەتتى.

— مەن بارالمايمەن، بالام. سەن ئاناڭغا دەپ قويۇپ، يارۇق، ئادار ئاغىلىرىڭ بىلەن بېرىپ كەلگىن. تۇلپار ئېتىڭنى مىنىۋال. ئۆسمۈرلەرنىڭمۇ بەيگىسى بولۇپ قالسا مەيدانغا چۈش. ئاشىبۇقا بوۋاڭنىمۇ ئېلىۋېلىڭلار، ئۆزىنى بىر كۆرسىتىپ قويسۇن.

— خوپ، ئابا.

— خۇداغا ئامانەت، بالام.

يۇسۇپ نامازشامغا يېقىن ئىشىكتىن كىرىپ كەلدى.

— بالام، ئەجەب يولۇڭغا تەلمۈرتۈۋەتتىڭغۇ، — رەبىھانىدىننىڭ يېنىدا ئولتۇرغان يابىرا قوپۇپ يۇسۇپنى باغرىغا ياقتى، — سۆزلەپ بەرگىنە، مەرىكە قانداقراق بولدى، قىزىدىمۇ؟

— يارۇق، ئادار ئاكاملارنىڭ تويىدىكىدەك قىزىمىدى.

— نېمىشقا؟ — رەبىھانىدىن يۇسۇپنى يېنىدا ئولتۇرغۇزدى.

— ئادەملەر بەك كۆپ چىقىپتىكەن. ئۆرتۆپە بولۇپ دەۋرەپ كېتىۋىدى، ھېلىقى جاندارلار ئەمىرى بوزاغۇ دېگەن نۆكەرلىرى بىلەن ئۇرۇپ سۇرۇپ - توقاي قىلىپ مەيداننى پاتىپاراق قىلىۋەتتى. بۇغرا قاراخان ۋە ئۇنىڭ ئەلەمدار، قەلەمدارلىرى خالايىقنى تەرتىپكە ئۈندەپ مىڭ تەسلىكتە سەپراس قىلىپ ئات بەيگىسىنى باشلىدى، ئابا.

— بەيگىدە كىم ئۇزۇپ چىقتى، بالام؟

— يارۇق ئاكام.

— چېلىشتىڭمۇ؟
— چوڭلاردىن ئاشانبۇقا بوۋام.
— ئۇ كىم بىلەن چېلىشقا چۈشتى؟
— قاپۇغچى باشى بولغان دوقاقبەگ دېگەن ياۋا توڭگۇز بىلەن. ئۇ ناھايىتى ھەيۋە بىلەن مەيدانغا كىردى.
رەبھاندىن ئوغلىنىڭ بۇ ئوخشىتىشىدىن زوقلىنىپ كۈلۈۋەتتى.
— سۆزلە، قايسىسى يىقىلدى؟
— دوقاقبەگ ئاشانبۇقا بوۋامنى كۆتۈرۈپ ئېتىپ يەرگە چاپلىۋەتمەكچى بولغانىدى، لېكىن ئۆزى يەرگە چاپلىشىپ قالدى.
— ھا - ھا - ھا!... رەسۋا بولۇپتۇ - دە، ئۇ قېرى تۈلكە، — يابىرامۇ كۈلۈپ كەتتى.
— ياشلاردىن ئۇدمىش ئاكام بوزاغۇنى يەرگە ئېتىپ، ئاشانبۇقا بوۋامدەك ئاۋامنىڭ ئالقىشىغا، بۇغرا قاراخاننىڭ بىر لېگەن تىللا تارتۇق قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى.
— بوزاغۇ يەنە ئوسال بولۇپتۇ - دە، خوپ بوپتۇ، «نىيىتى يامانىنىڭ قازىنى تۆشۈك» دېگەن مانا شۇ.
— نىيىتى يامانىنىڭ ئىشىنى ئەگرىمۇ ئوڭدىن كەلمەيدۇ، — دېدى يابىرا ئېرىنىڭ سۆزىگە ئۇلاپ.
— توپىغا مىلەنگەن بوزاغۇ مەيداندىن چىقىپ كېتىپ ئىككىنچى كۆرۈنمىدى. خۇددى مۇشۈكنى كۆرۈپ كامارغا كىرىپ كەتكەن چاشقاندەك.
يۇسۇپنىڭ بۇ سۆزى ئاتا - ئانىسىنى يەنە بىر قېتىم كۈلدۈرۈۋەتتى.
چۇ دەرياسى بويىدىكى بۇغرا قاراخان مەيدانىدا مەرىكە داۋاملىشىۋاتاتتى. تويىنىڭ يەتتە - سەككىزىنچى كۈنلىرى قىلىچۋازلىق، نەيزە ئۇرۇش، ئوقيا ئېتىشىشتا ئۇدمىش، بويانقارلار

ئۇتۇپ چىقىپ، بۇغرا قاراخاندىن تارتۇق ئالدى. بۇ مۇناسىۋەت
بىلەن كەچقۇرۇن ئادامتوغرىل، ئاشانبۇقا ئائىلىسىدىكىلەر بەگ-
تۆمۈر قورۇسىغا كېلىپ يىگىتلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىگە تەنتەنە
قىلىشتى. ئايتولۇن، ئايسىلىك، ئايتىمىشلارمۇ ئەرلىرى بىلەن
كېلىشكەنىدى. ئېغىر ئاياغ بولۇپ قالغان قىزتۇرمىش ئادار
بىلەن كېلىپ بۇ خۇشاللىقتىن تەڭ بەھرىمەن بولۇشتى. ئار-
چۇن يۇسۇپ بىلەن باغدىن تېرىپ كىرگەن گۈللەرنى يىگىت-
لەرنىڭ مەيدىسىگە قاداپ قويدى. ئەگەر مەلىكە ئادىرا ئەۋەت-
كەن كېنىزەك كەلمىگەن بولسا، يۇسۇپمۇ بۇ خاسىيەتلىك
ئاخشامنى ئۇلار بىلەن بىرگە تەنتەنە قىلىپ ئۆتكۈزگەن بولات-
تى. مەلىكە بىلەن دىدار كۆرۈشۈش ئىستىكى، ئۇنى ئاتىسى
بىلەن ھەرەم قەسرىگە بېرىشقا ئالدىراتتى.

ئون ئۈچىنچى باب

بۆرە تىكىن

1

قارا پەرەنجە يېپىنغان مەلىكە ئادىرا كېنىزەكلىرى بىلەن ئۆلارنى قەسىر ھويلىسىدا كۈتۈۋالدى. شام ـ چىراغلارنىڭ نۇرىدا چاقناپ تۇرغان خاس ھۇجرىسىغا باشلاپ كىرىپ، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. كېنىزەكلەر داستىخان سالدى. مەززە ـ گېزەك قويۇپ، بۆدۇنە، قىرغاۋۇل كاۋاپلىرىنى كەلتۇردى، قارا پەردىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ ئولتۇرغان مەلىكە:

— رەبھانىدىنبەگ، ئوغۇللىرى بىلەن كېلىپ پېقىرەنى كۆپ خۇرسەن قىلدىلا. ئاۋۋال تاماققا ئېغىز تېگىپ ئاندىن پاراڭلىشايلى. قېنى بەگيۇسۇپ، كاۋاپتىن ئالسىلا، — دېدى.

— رەھمەت قۇنچۇي ئالىيلىرى. ئۆزلىرىنىڭ تەرىپىنى ئابام، موماملاردىن كۆپ ئاڭلاپ دىدارلىرىنى بىر كۆرۈشكە مۇشتاق بولغانىدىم. كۆرۈشۈپ بىلدىمكى، مېھرىبان، غەمخان ئانا ئىكەنلا، — دېدى يۇسۇپ.

«نېمىدېگەن ئەدەپلىك، پاساھەتلىك بالا ـ ھە! سۆزلىرى شۇنىداق ئورۇنلۇق، ياخشى تەربىيىلىنىۋېتىپتۇ. كەلگۈسىدە كاتتا بوگۇ بىلگە بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دەپ ئويلىغان مەلىكە، پەردە كەينىدىن يۇسۇپكە سەپسالدى. يۇسۇپ قاراخانىلارنىڭ ھال رەڭ تۇغىغا رەڭداش بۆك، ئۇ-

چىنىغا يوللۇق شايى تون كىيىپ، كۆمۈش كەمەر باغلىۋالغانىدى. كۆڭلىنىڭ ئاپئاق ياقىسى ئاستىدىن باغلانغان چەكمە گۈللۈك بويۇنتۇق ئۇنى سالاپەتلىك قىلىپ قويغانىدى.

— بالام، ئولتۇرۇپ كۆڭۈللىرى تارتقان يېمەكلىكتىن يېسىلە، — مەلىكىنىڭ تەكلىپى يۈسۈپنىڭ كۆڭلىنى يايرىتىۋەتتى. ئۇ بۇدۇنە كاۋاپىدىن يەپ، خۇشبۇي چايدىن ئوتلىدى، ئاچچىق - چۈچۈك گىلاس شەربىتىدىن ئىچتى. ئاتا، مەلىكىگە ئۆزىنى بالام دېگۈزگەن ئوغلىنىڭ پاساھىتىدىن سۆيۈنۈپ ئولتۇردى.

— يۈگرۈش باشى، سىلەر بىلىپ قېلىڭلار. مەن ئەمدى سۆزلەپ بېرەي، بۇ ئادەمنى ئەجەبلەندۈرىدىغان سەرگۈزەشت، — ئادىرا مەلىكە سۆزىنى باشلىدى، — ئىرىم ئەخمەت تۇغانخان تۇيۇقسىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئورنىغا بۇغرا قاراخان بولۇپ تەختكە چىققان مەنسۇرخان ھالىمدىن خەۋەر ئالغان بولۇپ، قەسرىمگە تولا كېلىدىغان بولۇۋالدى. ئىرىمنىڭ ئىنىسى دەپ ھۆرمىتىنى قىلىپ كۈتۈۋالسام، بۇ ئۆزدىنى بىلمىگەن گاللىۋاك بىزەڭلىك قىلىپ: «قۇنچۇي، بۇنداق يالغۇز تۇرسىلا مەن خاتىرجەم بولالمايمەن، ئاكاممۇ قەبرىدە تىنچ ياتالمايدۇ، سىلىنى قەسرىمگە ئاچىقىۋالايمىكىن دەپ ئويلاۋاتىمەن» دېمەسمۇ. تاپىنىمدىن كىرگەن ئوت مېڭەمدىن چىقىپ كەتتى. غەزەپ ئاچچىقىم بىلەن: «بۇغرا قاراخان، خاتا ئويلاپلا، مەن ئۇنداق شاللاق خوتۇنلاردىن ئەمەسمەن، بۇغرا قاراخاننىڭ قىزى — قۇنچۇيمەن. قېشىمدا كېنىزەكلىرىم بار، يالغۇز قالغىنىم يوق. ئاغزىلىرىنى ئۇنداق قويۇۋەتمىسىلە، ئەنسىرەپ ئاۋارىمۇ بولمىسىلا» دېدىم. ئۇ خاپا بولغاندەك خىڭىلداپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. ئارىدىن ئىككى كۈن ئۆتۈۋىدى، يەنە كىردى. توغرىدىن توغرا ئىتىمنى ئاتاپ: «ئادىرا، راستىنى

دېسەم سىلىگە ئاشىق بولۇپ قالدىم. ئىددەت [1] مەزگىلى توش-
قاندىن كېيىن ئەمرىمگە ئېلىش قارارىغا كەلدىم. رازى بولسىلى-
رىمۇ – بولمىسىلىرىمۇ سىلىنى ئالغىنىم – ئالغان» دېۋىدى،
جان – پىنىم چىقىپ كەتتى. قولۇمغا چىققان نەرسىنى ئېتىپ
قوغلاپ چىقاردىم. ئۇنىڭ دېگەنلىرى هار كېلىپ، بىر
كېچە – كۈندۈز دۇم يېتىپ يىغلىدىم. بىر چاغدا كۆزۈمنى
ئاچسام، بېشىمدا يەنە شۇ مەنسۇرخان هىجىيىپ تۇرۇپتۇ،
«نېمە قىلغىنىلى كەلدىڭ ئەبلەخ!» دېدىم ئورنۇمدىن چاچراپ
تۇرۇپ. «ئەرلىكىمنىڭ تەمىنى تېتىپ باقسۇن، دەپ كەلدىم
ئاددىرا. سىلى بەك چىرايلىق، مېنى مەهلىيا قىلىۋالدىلا»
دەپ تۈيۈقسىز مېنى قۇچاقلىۋالدى. كىچىك چېغىمدىن ئات
مىنىپ، ئوقيا ئېتىپ چوڭ بولغىنىم ئۈچۈنمۇ، ئۇنىڭدىن قور-
قۇپ كەتمىدىم. غەزەپ ئاچچىقىم بىلەن بىر يۇلقۇنۇپ ئۇنىڭ
ئېپلاس قولىدىن بوشىنىۋالدىم. تامغا ئېسىقلىق قىلىچنى قولۇمغا
ئېلىپ: «مەنسۇرخان، ئۆزىڭىزنى بىلىپ چىقىپ كېتىڭ، بولمى-
سا شۇم كاللىڭىزنى نىجىس قولىڭىزغا تۇتقۇزۇپ قويىمەن»
دەپ ئالدىمغا بىر قەدەم بېسىۋىدىم، ئۇ، «مەلىكە، مەن چىقىپ
كېتەي» دەپ ئۆيدىن ئېتىلىپ چىقىپ كەتتى. مەن قەسىر
هويلىسىغا چىقىپ كېنىزەكلىرىمنىڭ باغلاپ قويۇلغانلىقىنى
كۆردۈم. مەنسۇرخان جاندارلىرى بىلەن قەسىر ئىشىكىدىن چى-
قىپ كېتىۋېتىپ، بىردىن كەينىگە بۇرۇلدى. «ئادىرا قۇنچۇي،
شۇنى بىلىپ قويۇڭكى، سەممىيەت بىلەن دېگىنىمگە ماقۇل
بولمىسىڭىز، زەڭگىگە خوتۇنلۇققا بېرىۋېتىمەن، پۇشايماننى ئا-
لىدىغان قاچا تاپالماي قالىسىز» دېدى – دە، ئىشىكنى پۈتى

① ئىددەت — شەرىئەت هۆكمى بويىچە ئېرى ئۆلگەن ياكى ئاجراش-
قان ئايال يالغۇز هالدا ئۆتكۈزىدىغان مۆهلەت (ئۈچ ئاي ئون كۈن) بۇ
مۆهلەت ئۆتسە ئەرگە تېگىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ.

بىلەن تېپىپ بېرىۋەتتى. ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى ئەلپازى بەك قورقۇنچلۇق ئىدى. ئۇنىڭ قارا نىيىتىدىن يانمايدىغانلىقىنى بىلىپ، قۇزئوردۇدىن كېتىش قارارىغا كەلدىم.

— مۇنداق دېسىلە قۇنچۇي ئالىيلىرى. تازا يۈزسىزلىك قىلىپتىكەندە مەنسۇرخان. شۇنداق قىلىپ ئوردىدىن قانداق ئايرىلدىلا؟

— قانــداق غايىــب بولۇپ كەتكەنتىــلە قۇنــچۇي ئالىــيلىرى، — يۈسۈپ ئاخىرىنى ئاڭلاشقا تەقەززا بولۇپ ئاتىسىنىڭ سۆزىگە ئۇلاپلا سورىدى.

— مېنى خورسەن قىلىمەن دېسىلە، قۇنچۇي ئالىيلىرى دېمەي، ئاپا دېسىلە، بالام. ئالتۇن تارىم قۇنچۇيى، تۈركەن خاتۇن دېگەن مەرتىۋىلىك ناملاردىن، ئاپا دېگەن بۇ بىر كەلىمە سۆز ھەم ئۇلۇغ، ھەم يېقىملىقتۇر.

— مەنسۇرخانىنىڭ ئىجازىتى بىلەن دېدىلىمۇ، ئاپا؟ — يۈسۈپنىڭ ھەيرانلىقتا ئاغزى ئېچىلىپ قالدى.

— ھەئە، بالام. مەن ئوردىدىن قانداق چىقىپ كېتىش توغرۇلۇق كۆپ ئويلاندىم. ئاخىر ئامال تېپىلدى. پەرىزات ئىسىملىك بىر كېنىزىكىم بار ئىدى، ئۆزى كەنجەكلەردىن بولۇپ، ناھايىتى چىرايلىق ھەم ئەقىللىق قىز ئىدى. ئاكام يۈسۈپ قادىرخان ئۇدۇننى پەتھى قىلغاندا يەتتە ياشلىق بۇ قىزنى ئۆلۈكلەر ئارىسىدىن تېپىۋېلىپ قەشقەرگە ئېلىپ كەلگەنىكەن. مەن يالغۇز قىز بولغاچقا ماڭا ھەمراھ قىلىپ قويدى، شۇنىڭدىن تارتىپ ھازىرغىچە مەندىن ئايرىلماي كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭغا ئەھۋالنى ئېيتىپ مەسلىھەت سورىسام «ئوردۇكەنتكە كېتەيلى» دېدى. بۇ ئورۇنلۇق مەسلىھەت ئىدى. لېكىن مەنسۇرخانغا بىلدۈرمەي يولغا چىقىش ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەك؟ بۇنىڭغىمۇ پەرىزات يول كۆرسەتتى: «بۇ ۋاقىتقىچە ئۆزلىرىدىن مەخپىي تۇتقان بىر سىرىم بار ئالتۇن تارىم، بۇغرا قاراخان

ئەخمەت تۇغانخان دەۋرىدە جانىدارلارنىڭ، ھازىر ياتغاق-
لارنىڭ[1] سەردارى بولۇپ كېلىۋاتقان قابانقۇنان مېنى ياخشى
كۆرىدۇ. ئۇ بىزگە جان دەپ ياردەم قىلىدۇ.» مەن ئۇنى
قۇچاقلاپ تۇرۇپ: «ناھايىتى ئوبدان بولدى پەرىزات. ئاۋۋال
مەن مەنسۇرخاندىن شىكارغا چىقىشقا رۇخسەت ئالاي. ئۇ رۇخ-
سەت قىلمىسا، يولغا چىقىدىغان ۋاقتىمىزنى بەلگىلەپ قابانقۇ-
ناننى خەۋەردار قىلايلى، بىزنى ئوردىدىن چىقىرىپ قويسۇن»
دېدىم. پەرىزات ماقۇل بولدى. شىكارغا چىقىشىمغا ئىجازەت
بېرىشنى سوراپ، مەنسۇرخان قېشىغا پەرىزاتنى چىقاردىم.

— ماقۇل بولدىمۇ ئابا؟ — كۆزلىرىنى قارا پەردىگە
تىككەن يۇسۇپ ئالدىراپ كېتىپ سورىدى.

— ماقۇل بولۇشىغۇ بولدى بالام، پەرىزاتقا جاۋابىنى
بەرمەي، ئۆزى قەسرىمگە كېلىپ: «نېمىشقا شىكارغا چىقىدىلا
قۇنچۇي؟» دەپ سورىدى. «كۆڭلۇمنى ئېچىپ كەلمەكچى-
مەن» دېدىم. «مەن بىرگە چىقايمۇ؟» دېۋىدى، «بۇ دور
كېنىزەكلىرىم بىلەن چىقاي. راستىنلا كۆڭلۇم ئېچىلىپ قالغۇ-
دەك بولسا، يەنە بىر قېتىمدا سىلى بىلەن چىقارمەن، خاقانىم
دەپ سىلىق جاۋاب بەردىم. «ماقۇل، ئالتۇن تارىم. شىكار-
چىقىپ كۆڭۈللىرىنى ئاچقاچ، دېگەنلىرىمنى باشقىدىن ئويلاپ
كۆرەرلا، مەن سىلىگە موھتاج» دەپلا چىقىپ كەتتى. مەن
دەرھال كېنىزەكلىرىم بىلەن تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتىم. ئۈچ
كۈندە تەييارلىق پۈتتى. قىرىق بىر كېنىزىكىم بارئىدى. ئۇلار-
دىن ئون بىر مەرگەن چەۋەندازنى تاللىدىم. پەرىزاتقا: «بۇ
كېچە تاڭ ئاتماستىن بۇرۇن شىكارغا ئاتلىنىدىغانلىقىمنى قابانقۇ-
نانغا بىلدۈرۈپ، ئوردا ئىشىكىدىن چىقىرىپ قويۇشقا ئۇنىڭ
ماقۇللۇقىنى ئېلىپ كېلىڭ» دەپ بۇيرۇدۇم. پەرىزات قايتىپ

---

① ياتغاقلار — كېچىلىك قاراۋۇللار.

كېلىپ «ماقۇل بولدى» دېدى. پەرىزاتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان
ئۇن بىر كېنىزىكىم بىلەن دۇبۇلغا، ساۋۇت كىيىپ، ئوقيا،
قىلىچلىرىمنى ئالدىم. پەرىزات بىرقانچە كېنىزەك بىلەن بېرىپ
ئاتخانىدىن ئاتلارنى ئېلىپ كەلدى. يۈك ـ تاقلىرىمىزنى ئارتىپ
يولغا چىقتۇق. قالغان كېنىزەكلەر كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ ئۆزد-
تىپ قېلىشتى. ئوردا ئىشىكلىرىدىن، قوزئوردۇ دەرۋازىسىدىن
توسقۇنلۇققا ئۇچرىماي چىقىپ كەتتۇق. چۇ دەرياسىمۇ كەينى-
مىزدە قالدى. ئارقىمىزدىن قوغلاپ كېلىپ قالمىسۇن، دەپ،
كەچ كىرگۈچە ئاتتىن چۈشمەي ماڭدۇق. شام بولاي دېگەندە
يول چېتىگە چۈشۈپ، چارچىغان ئاتلارنى بىردەم سۇۋۇتۇپ
بوغۇز بەردۇق. ئۆزىمىزمۇ ئېلىۋالغان يېمەكلىكتىن يەپ يەنە
يولغا چىقتۇق. مەن بىرقانچە رەت ماڭغانلىقىم ئۈچۈن، ئوردۇ-
كەنتكە بارىدىغان يولنى ئوبدان بىلەتتىم، شۇڭا ئېزىپ قېلىش-
تىن قورقماي كېتىۋەردۇق. ئۈچ كۈن ئۆتتى، ئارقىمىزدىن
قوغلاپ كېلىشمىدى. تۆتىنچى كۈنىمۇ ئۆتتى. قورقۇش، خەۋپ-
سىرەش، ئەنسىزلىك ئاستا ـ ئاستا كۆڭلۈمدىن كۆتۈرۈلۈشكە
باشلاپ روھلىنىپ قالدىم. بەشىنچى كۈنى چۈش مەھەلدە بىر
توقايغا يېتىپ كەلدۇق. مەن ئاتتىن چۈشۈپ چېدىر بارگاھ
قۇرۇشنى بۇيرۇدۇم. پەرىزات باشلىق كېنىزەكلىرىم توقاينىڭ
ئىچكىرىسىدىكى بىر ئوچۇقچىلىققا چېدىر بارگاھنى تىكتى. ئەت-
راپ ياپيېشىل دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلار بىلەن قاپلانغان-
دى. ھەممە ياندىن بۇلبۇل ـ تورغايلارنىڭ يېقىملىق ساداسى
ئىشتىلىپ تۇراتتى. ئوچۇقچىلىقتىن سەل پەسترەك بىر ئېقىن
سۇنىڭ شەرقتىن غەربكە ئېقىۋاتقانلىقىغا كۆزۈم چۈشكەندە،
ناھايىتى سۆيۈنۈپ كەتتىم. يازنىڭ راھىتى — ئېقىن سۇ.
ئېقىن سۇ بار يەردە بوستانلىق، خۇش ھاۋا بولىدۇ. كۆكسۈمگە
ئۇرۇلۇپ تۇرغان مەيىن شامال مېنى ئىختىيارسىز كۆۋەجەپ
ئېقىۋاتقان سۇ بويىغا ئېلىپ باردى. كۆز سالسام، ئەتراپتا

دەل ــ دەرەختىن باشقا نەرسە كۆرۈنمىدى. كېنىزەكلىرىمگە تاماقنى ئېقىن بويىدا يېمەكچى بولۇۋاتقىنىمنى ئۇقتۇردۇم. تاماق-تىن كېيىن ئالتە كېنىزەكنى قاراۋۇللۇق قىلىشقا بۇيرۇپ، بەش كېنىزىكىم بىلەن ئېقىن سۇغا چۈشتۇم. تەنلىرىم يايراپ كەتتى. بۇ سۇ خۇددى ئاستىغا ئوت قالاپ ئىسسىتىپ قويغاندەكلا ئىللىق ئىدى. بەك ھوزۇرلاندىم، سۇدىن زادى چىققۇم كەلمە-دى. بىر ــ بىرىمىزگە سۇ چېچىپ ئويناپ پەيزى قىلىۋاتساق، پەرىزات: «قۇنچۇي ئالىيلىرى، بىر توپ تۇلۇملۇق ئەرلەر بۇياققا كېلىۋاتىدۇ» دېمەسمۇ. «مەنسۇرخانىنىڭ ئادەملىرى بولسا كې-رەك، قوغلاپ كەپتۇ ــ دە، مەلئۇنلار» دەپ ئاچچىقلىنىپ، ئالدىراشلىقتا تاشقى لىباسىمنى، ساۋۇت ــ دۇبۇلغامنى ئىتتىك كىيىپ، قولۇمغا قىلىچنى ئالدىم. كېنىزەكلىرىمنى جەڭگە تەي-يارلىنىشقا بۇيرۇدۇم. قورشاۋغا چۈشۈپ قالغىنىمىزنى تۇيدۇم. تۇلۇملۇق ئەرلەر تۆت تەرەپتىن يېقىنلاپ كېلىشكە باشلىدى. قالپاق كىيگەن قوش بۇرۇن بىرسى: «ئەي نازىنىن، سىز پادىشاھنىڭ خانىشىمۇ ياكى قىزى؟» دەپ سورىدى. «پادىشاھ-نىڭ قىزىمەن، ئېرىممۇ پادىشاھ» دەپ جاۋاب بەردىم. «بىز قاراقچى، مەلىكە. مەن سەردار. بىزگە سىز ئەمەس، مال ــ دۇنيايىڭىز كېرەك» دېدى. يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان بۇ نامەردلەر بىلەن ئېلىشىشنى مۇناسىپ كۆرمەي، ئۇلارنىڭ سورىغىنىنى بېرىپ يولغا راۋان بولۇشنى ئەۋزەل بىلدىم. ئېلى-ۋالغان ئالتۇن ــ كۆمۈشنىڭ يېرىمىنى ئايرىپ: «مانا ئېلىڭلار، مەندە بارى مۇشۇ، بىز شىكارغا چىققانىدۇق، ئەگەر ئاز كۆر-سەڭلار، قايتقاندا، ئوردىدىن يەنە ئېلىپ بېرىشكە ۋەدە بېرەي. ئەگەر بىزگە زىيان ــ زەخمەت يەتكۈزۈشكە ئۇرۇنساڭلار، بۇغرا قاراخانىنىڭ جازاسىغا ئۇچرايسىلەر. بۇ يەردىن دەرھال قايتىپ كېتىڭلار» دەپ تەھدىت سالدىم. «قۇنچۇي خېنىم، ئۇنداق بولسا، بويۇن ــ قۇلاقلىرىدىكى زىننەت بۇيۇملىرىنىمۇ بىزگە

بىرئۇەتسىلە» دېدى ھېلىقى قاراقچىلارنىڭ سەردارى ئاچ كۆز-
لۈك بىلەن قادىلىپ.

بوينۇمدىكى گۆھەر كۆزلۈك زۇننارنى، ئالتۇن ھالقامنى، ئالماس كۆز قويغان ئۈزۈكلىرىمنى ئېلىپ تاشلاپ بەردىم. ھېلىقى ئەبلەخ سەت ھىجىيىپ: «قۇنچۇي خېنىم، ئەمدى سىزدە ماڭا بېرىدىغان بىر ئېسىل نەرسە قالدى. ئاۋۇ دەرەخنىڭ دالدىسىدا بىرىم سائەت سىردىشىۋالايلى، ئاندىن يولغا سېلىپ قوياي، سەپەرلىرى بەختەر بولىدۇ» دەپ ئالدىغا قەدەم تاشلىدى. «توختا، ماڭا يېقىنلاشقۇچى بولما!» دەپ قىلىچىمنى كۆتۈردۈم. كېنىزەكلىرىممۇ مېنى قوغداشقا تەييارلىنىپ قىلىچلىرىنى باش ئۈستىگە كۆتۈرۈشتى. مەن قاراقچىلارنىڭ سەردارى بىلەن قىلىچلىشىپ كەتتىم. ئىككى يېنىمدىن ئىككى قاراقچى ھۇجۇم قىلدى. «تەڭرىم، ماڭا ئۆزۈڭ مەدەتكار! گۈزەل ياراتقان تېنىمنى پاك ساقلىغايسەن» دەپ ئۇرغان قىلىچىم، ئۇنىڭ ئۇمۇتىغا تېگىپ سۇندى. قاراقچىلار سەردارى: «بۇ قۇنچۇي خېنىمنى ئۆزۈمگە قويۇپ بېرىش» دەپ ئۇمۇتىنى ئۇيىنىپ يېقىنلاپ كەلدى. كەينىمگە داجىپ — داجىپ يېقىلىپ ياتقان دەرەخكە پۇتلىشىپ ئوڭدامغا چۈشتۈم. «تەڭرىم، پاك پېتىم شېھىت بولغىلى نېسىپ ئەيلە» دەپ، قوللىرىمنى يەرگە تىرەپ قوپماقچى بولۇۋاتقىنىمدا، «تارت قولۇڭنى ئەبلەخ!» دېگەن سۈرلۈك ئاۋاز قۇلىقىمغا كىردى. قارىسام، قابانقۇنان قاراقچىلارنىڭ سەردارىنى چېپىپ تاشلاپتۇ. «قۇنچۇي ئالىيلىرى، زەخمىلەنمىگەنلا، قاراقچىلار قېچىپ كېتىشتى. ئەمدى ئۇلار سىلىگە خەۋپ تۇغدۇرالمايدۇ» دېدى ئۇ تەزىم قىلىپ.

ئەتراپ قان بىلەن بويىلىپ كەتكەنىدى. بوغۇزلانغان، چېپىلغان كېنىزەكلىرىم قانغا مىلىنىپ ياتاتتى. چېپىلىپ، نەيزە سانجىلىپ ئۆلگەن بىرقانچە قاراقچىنىڭ جەسىتى ئوڭدا — دۈم بولۇپ قالغانىدى. باغلاپ قويۇلغان ئاتلار يۇلقۇنۇپ ئەنسىز

كىشىنىشەتتى. مەن كېنىزەكلىرىمنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ پەرياد ئۇر-
دۇم. «قۇنچۇي خېنىم، مەن بۇ يەردە» دەپ، ئۆلگەن قاراقچى-
نىڭ يېنىدىن ئاستا تۇرغان پەرىزات يېنىمغا كەلدى. «ئاھ،
تەڭرىم، بۇ نېمە بالا ـ قازا» دەپ يىغلاپ كەتتىم. «يىغلىمىسىلا
قۇنچۇي خېنىم، ساق قالغانلىرىغا شۈكۈر قىلسىلا» دېدى قاباد-
قۇنان. مەن: «بۇ يەردە ئىكەنلىكىمنى سىز قانداق بىلدىڭىز؟» دەپ
سورىدىم. «ئالىيلىرىنى يولغا سېلىپلا، بۇغرا قاراخاننىڭ بۇيرۇقى
بىلەن كەينىلىرىدىن ئىز بېسىپ ماڭغانىدىم» دېدى ئۇ. «ئۇند-
داق بولسا، قاراقچىلارنىڭ بىزنى قورشىۋالغىنىنى كۆرۈپ تۇ-
رۇپسىز ـ ھە» دېدىم. «كۆرۈپ تۇردۇم قۇنچۇي ئالىيلىرى»
دېدى. «قاراقچىلار كېنىزەكلىرىمنى ئۆلتۈرۈۋاتسا، نېمدەپ قا-
راپ تۇردىڭىز؟» دەپ سورىدىم. «ئالىيلىرىنى يالغۇز قالدۇرۇش
ئۈچۈن» دەپ پەرىزاتقا قارىدى. چىرايى سامانىدەك سارغىيىپ
كەتكەن قىز كۆكسۈمگە بېشىنى قويۇپ يىغلاپ كەتتى. «مېنى
يالغۇز قالدۇرۇشتىكى مۇددىئايىڭىز نېمە؟» دەپ سورىدىم سو-
غۇق نەزەر تاشلاپ تۇرغان قابانقۇناندىن. «ئالىيلىرىنى ئاس-
راش»، دېدى ئۇ. مەن چۈشىنەلمىدىم. «مېنى ئاسراپ قېلىش
ئۈچۈن قاراقچىلارنىغۇ ئۆلتۈرۈۋگلار، كېنىزەكلىرىممۇ ئۆلۈشى
زۆرۈرمىدى؟» دەپ سورىۋىدىم، قابانقۇنان ھىجايدى: «سىلە-
نىڭ ساق قېلىشلىرى ئۈچۈن، دۇنيادىكى ھەممە ئاياللار ئۆلسە
ئەرزىيدۇ، قۇنچۇي خېنىم. بۇنى چۈشىنەلمەيۋاتامىلا؟ ماۋۇ ئۇ-
لۇشكە تېگىشلىك بولغان قىزمۇ ساق قالدى، ئۇ سىلىگە ھەمراھ
بولىدۇ» دەپ پەرىزاتقا شۇنداق بىر قارىۋىدى، ۋەھىمە ئىچىدە
قىسىلغان يۈرىكىم جىغىلداپ كەتتى. «بۇ ئادەمنىڭ كۆڭلىدە
نېمە باردۇ؟» دەپ ئويلاپ تۇرۇۋىدىم، ئۇ: «بۇ يەردىن تېز
كېتەيلى قۇنچۇي ئالىيلىرى، قاچقان قاراقچىلار ئادەم يىغىپ
يەنە كېلىشى مۇمكىن،— دېدى ۋە قولىدىكى نەرسىلەرنى ماڭا
تەڭلىدى،— بۇ زىبۇزىننەتلىرىنى ئېلىۋالسىلا، يەنە لازىم بول-

دۇ.» قولۇمنى ئۈزاتقۇم كەلمىدى. «مەن كىشىگە بەرگەن نەرسىنى قايتۇرۇۋالمايمەن، سىزدە قالسۇن» دېدىم. «رەھمەت، ساقلاپ قوياي، ئەسقېتىپ قالار» دەپ ئېتىغا ئارتىۋالغان خۇر-جۇنىغا سېلىپ قويدى.

مەن: «بۇ كېنىزەكلەرنىڭ جەسىتىنى كۆمۈۋېتىپ ئاندىن ماڭايلى» دېدىم. «بۇ ئىشنى نۆكەرلەرگە تاپشۇرۇپ، تېز يولغا چىقايلى» دېدى ئۇ ئالدىرىتىپ. «نۆكەرلەر بىز بىلەن بىرگە ماڭمامدۇ؟» دېۋىدىم، ئۇ: «ياق، ئادەم كۆپ بولسا، ئاۋارىچىلىك تولا بولىدۇ. نۆكەرلەر ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولدى، ئۇلار ئەمدى ئۆزلىرى خالىغان جايغا كېتىدۇ» دېدى. مەن ئەجەبلەن-گەن ھالدا ئېتىمغا مىندىم، ئۇنىڭدىن يەنە سوراشنى خالىمىدىم. پەرىزات بىلەن قاتارلىشىپ ماڭدىم. قابانقۇنان يۈك ئارتىلغان ئۈچ ئاتنى بىر - بىرىگە چېتىپ ئېلىپ ماڭدى. شۇ ماڭغانچە توختىماي كېچىچە يۈردۇق. مەنمۇ، قابانقۇنانمۇ، پەرىزاتمۇ زۇ-ۋان سۈرۈشمىدۇق.

ئەتىسى زاۋال ۋاقتىدا «بەدەلئارت» داۋىنىغا يېتىپ كەل-دۇق. ئالدىمىزدا ئېگىز تاغ، بىر ياندا جاڭگال، يەنە بىر ياندا كەڭ سايلىق، ئاجايىپ يەر ئىكەن. ئاتتىن چۈشتۇق. پەرىزات قاتتىق قورقۇپ كەتكەنمۇ، تېخىچە ئەسلىگە كېلەلمىگەنىدى، چۆچۈپ تۇراتتى، چىرايىدا قان يوق ئىدى. ئۇنىڭ قولىدىن تارتىپ، كۆرۈنۈپ تۇرغان تارام ئېقىننىڭ بويىغا ئېلىپ بېرىپ يۈز - قوللىرىمىزنى يۇيدۇق. بىز كەلسەك قابانقۇنان ئوتۇن يىغىپ غولا سېلىپ ئىككى قىرغاۋۇل، بىر توشقاننىڭ گۆشىنى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇۋېتىپتۇ. «بولارنى باياتىن ئېتىۋالدىم، سى-لەرنىڭ رىزقىڭلار» دېدى ئۇ مىننەت قىلغان ھالدا. مەن گەپ قىلماي، يۈكلەرنى چۈشۈرمەيلا باغلاپ سوۋۇتۇپ قويغان ئات-لارنىڭ يېنىغا باردىم. يېمەكلىكلەر قاچىلانغان خۇرجۇندىن نان، تالقان ۋە چاي قاينىتىدىغان چۆگۈن ئالدىم. كەينىمگە

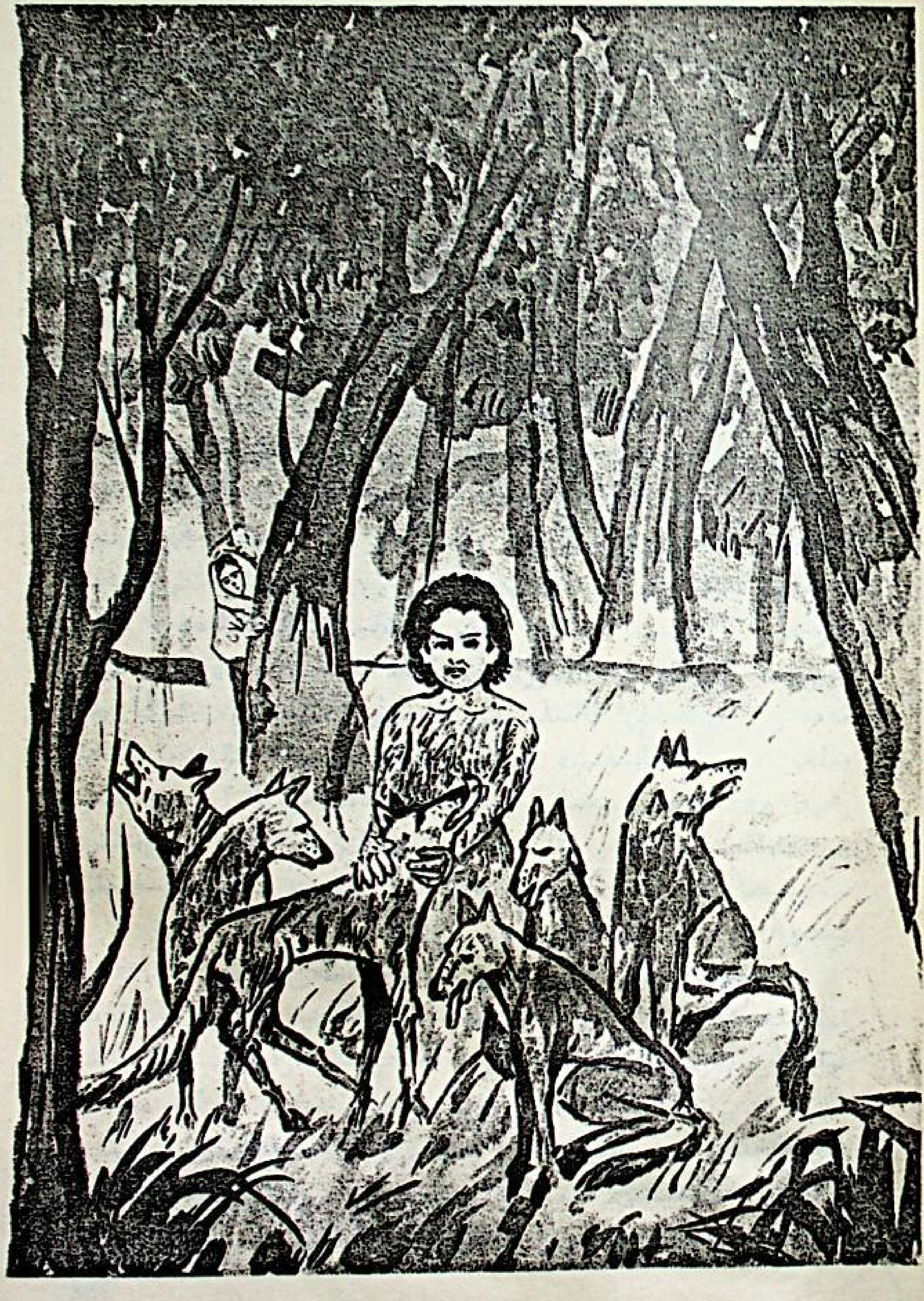

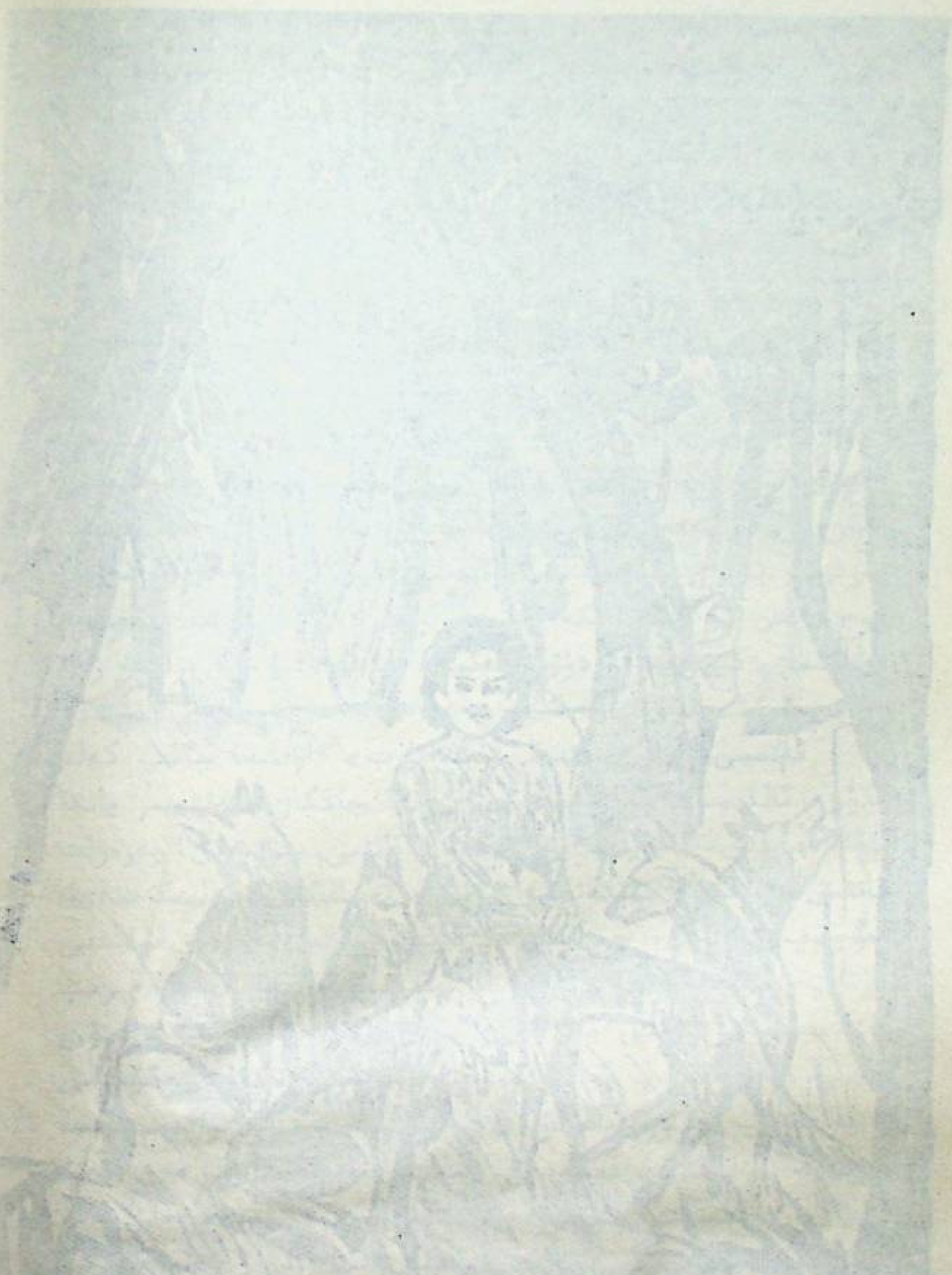

ئۆرۈلسەم پەرىزات لاغىلداپ تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ يالغۇز ئولتۇرغۇسى كەلمىگەن ئوخشايدۇ. چۆگۈننى بېرىپ: «سۇ ئېلىپ كەلگىن، چاي قاينىتىمىز» دېدىم ئۆزۈمنى قورقۇمسىز كۆرسىتىپ. ئاندىن ئوت يېنىغا كېلىپ ئولتۇردۇم. پەرىزات چۆگۈننى يالقۇنجاپ تۇرغان ئوتتا قويۇپ چاي قايناتتى، مەن ياغلىق ئۈستىگە ناننى ئۇشتۇپ بىر پارچىنى ئاغزىمغا سالدىم. «ماۋۇ كاۋاپتىن يەڭلار» دېدى قابانقۇنان. مەن ئاڭلىمىغان بولۇپ ناندىن يەپ، چايدىن ئىچىۋەردىم. پەرىزاتقىمۇ جان كىرگەندەك بولدى. ئۇ: «سەردار، ئەگەر مېنى قاراقچىلار ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولسا قانداق قىلاتتىلە؟» دەپ سورىدى. بۇ قىزنىڭ ھازىرغىچە ئاشۇ پاجىئەنى ئويلاپ كېلىۋاتقانلىقى، ئەندىشىسىنىڭ تېخىچە تۈگىمىگەنلىكىنى كۆرسىتەتتى. «ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولسا ئۆزۈم كۆمۈپ قوياتتىم.» قابانقۇناننىڭ بۇ جاۋابى پەرىزاتنى سەسكەندۈرۈۋەتتى، مەنمۇ چۆچۈپ كەتتىم. «سىلى مېنى ياخشى كۆرەتتىلىغۇ» دېدى پەرىزات. ئۇنىڭ قوي كۆزلىرى ياشقا تولغانىدى. «ياق، سىزنى ئەمەس، قۇنچۇي ئالىيلىرىنى ياخشى كۆرەتتىم، شۇڭا سىز بىلەن يېقىنلاشقانىدىم» دېدى قابانقۇنان ماڭا كۆز قىرىدا قاراپ. «ھە، بىلدىم، سىلى ئېمىدېگەن تاش يۈرەك! كېنىزەكلەرنى قاراقچىلار ئۆلتۈرۈۋاتقاندا، يوشۇرۇنۇپ قاراپ تۇرۇشلىرى سەۋەبسىز ئەمەس ئىكەن، بەك قارا نىيەت ئىكەنلا سەردار» دېدى پەرىزات ئەلەم بىلەن.

«ھۇ، ئۆزىنى بىلمىگەن ئەبلەخ! سەن تېخى ماڭا قانات سۆرەپ كېلىۋېتىپسەن — دە!» دېدىم غەزەپ بىلەن. قابانقۇنان چاچراپ تۇرۇپ قىلىچىنى شارت قىلىپ سۇغاردى — دە، چاپتى. ئاھ! پەرىزاتنىڭ تېنىدىن جۇدا بولغان بېشى يەرگە چۈشۈپ توپىغا مىلەندى، بايا تارىغان چاچلىرى قانغا چىلاندى... چىدىيالماي قىلىچىمنى قىنىدىن سۇغاردىم. «تەڭرىم، پاك ھالدا شېھىت بولاي، ھەرگىزمۇ بۇ قانخورنىڭ قولىغا تىرىك چۈشۈر-

مه» دەپ ئىلتىجا قىلىپ، ئۇنىڭ بېشىغا چاپتىم. ئۇ ئۆزىنى يانغا ئالدى، قىلىچىم بىر قىرلىق تاشقا تېگىپ ئوت چاچرىدى. قابانقۇنان قاقاقلاپ كۈلۈپ: «مېنى ئۆلتۈرەلەيدىغان قۇنچۇي تېخى دۇنياغا تۆرەلگىنى يوق» دېدى ـ دە، كاۋاپ بولغان قىرغاۋۇل گۆشىنى مالاچلىتىپ يېگىلى تۇردى. ئۇنىڭغا قاراپ تۇرۇشىنى نوموس بىلىپ، قىلىچىمنى كۆتۈرگىنىمچە ئېقىن بويىـغا كەلدىم. يېڭى چىققان ھىلال ئاينىڭ شولىسى سۇ يۈزىدە چاقنايتتى، پاقىلار مۆگىلۆق كۇرۇلدايتتى، قانداقتۇر ئۇچار قۇشلارنىڭ، ھايۋانلارنىڭ خىلمۇخىل سادالىرى ئىشتىلىپ تۇـراتتى، تىترەك بېسىپ قورقۇنچ ئىچىدە قالدىم. بۆرىنىڭ ھۇۋلىـغىنى ئاڭلىنىپ ۋۇجۇدۇمغا غەيرەت كىرگەندەك بولدى. «قوـلۇمغا تىرىك چۈشكەندىن كۆرە، بۆرىگە يەم بولغىنىم مىڭ ياخشى» دەپ تەرەت ئالدىم. ئاياغ تاۋۇشىنى ئاڭلاپ، قارىسام قابانقۇنان كېلىۋېتىپتۇ. دەرھال قىلىچنى قولۇمغا ئېلىۋالدىم. «ھە، قۇنچۇي، ئويلىنىۋالدىڭمۇ؟ ئۆلگەندىن يەنىلا تىرىكلىك ئەلا. بۇ دەشتتە ئىككىمىزلا قالدۇق. جاھىللىق قىلماي، مەن بىلەن بۇ كېچىنى بىرگە ئۆتكۈزسىلە، ئوردۇكەنتكە سالامەت يەتكۈزۈپ، ئۆمۈر بويى قۇللىرى بولۇشقا ۋەدە بېرىمەن» دېدى قابانقۇنان. «جۆيلۈمە كاززاپ! سېنىڭ خىلىڭ قانجۇق ئىت. تولا سۆزلىمەي چاپ قىلىچىڭنى!» دەپ ۋارقىرىدىم. قوتازدەك دېۋەك بۇ مەلئۇن خىرىلداپ كۈلدى: «ماقۇل، قۇنچۇي خېنىم، قاراڭغۇ چۈشسۇن، جانلىرىغا ئىچلىرى ئاغرىمىغان بىلەن مېنىڭ ئىچىم ئاغرىۋاتىدۇ. سەل تەخىر قىلسىلا، يا مېنىڭ دېگىنىمچە بولار، يا سىلىنىڭ دېگەنلىرىچە بولار.» ئۇ قىلىچنى كۆتۈرگەـنىچە ئاتلارنىڭ يېنىغا كەتتى.

ئەجەب ئىش، قابانقۇنان يېقىنلاپ كەلسە ۋۇجۇدۇمدىن قورقۇنچ كۆتۈرۈلۈپ كېتەتتى، يىراقلاپ كەتسە قورقۇنچ ئىچىدە قالاتتىم. كۆك يۈزىنى بۇلۇت قاپلاپ ھاۋا گۈلدۈرلەشكە باشلىـ

دى، لېكىن يامغۇر ياغمىدى. قاراڭغۇلۇق باستى. ئوتقاشنى كۆتۈرگەن قابانقۇنان يېقىنلاپ كەلدى. مېنى ئورنۇالغان قورقۇنچ ۋۇجۇدۇمدىن كۆتۈرۈلدى. قىلىچنى كۆتۈردۇم. ئۇ نەيزىسىنى تەڭلەپ بارغانسېرى ماڭا يېقىنلىدى، نەيزىنىڭ ئۇچىنى كۆكسۈمگە تىرىدى، تۆمۈر ساۋۇت كىيىۋالمىغان بولسام نەيزە يۈرىكىمگە قادالغان بولاتتى. ئۇ نەيزىنى كۆكسۈمگە قاداپ تۇرۇۋەردى. قىلىچ بىلەن بىرقانچىنى ئۇرۇپمۇ نەيزىنى سۇندۇرالمىدىم. ئۇ قاقاقلاپ كۈلۈپ: «قۇنچۇي خېنىم، قىلىچنى تاشلىسىلا، ئەمدى سىلىگە ھېچكىم پاناھ بولالمايدۇ» دېدى ۋە نەيزىنى كۈچ بىلەن كۆكسۈمگە ئۇردى. سەنتۈرۈلۈپ يىقىلدىم. قۇلىقىمغا بۆرىنىڭ ھۇۋلىغىنى يەنە ئىشىتىلدى. قابانقۇنان مېنى بېسىۋالدى. پۈتۈن كۈچۈم بىلەن ئۇنى ئىتتىرەتتىم، ئۇ ئىككى تىزى بىلەن كۆكسۈمگە مىقتاپ تۇرۇپ گېلىمنى بوغۇۋالدى. دېمىم سىقىلىپ تىنالماي قالدىم. بىردىن ئۇنىڭ قوللىرى بوشاپ بىر يانغا پۇلاڭگىدە يىقىلدى. دەررۇ ئورنۇمدىن تۇردۇم، قاراپ داڭ قېتىپ قاپتىمەن. كۆزلىرى چىراغتەك يانغان بۆرىلەر ئەتراپىمنى قاپلاپ كەتكەنىدى. چاچلىرى گەدىنىگە چۈشكەن بىر يالىڭاچ بالا بىر قولىدا ئوتقاشنى، بىر قولىدا ئۇچلۇق قورام تاشنى تۇتۇپ ئالدىمدا تۇراتتى، تاش قانغا مىلەنگەنىدى. ئۇ بالا بۆرىدەك ئۇزۇن ھۇۋلىدى، بۆرىلەرمۇ تەڭ ھۇۋلاپ كېتىشتى. قورقىنىمدىن پۇت – قولۇمدا جان قالماي ئولتۇرۇپ قالدىم. بالا تۈك باسقان قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ چىرقىرىۋىدى، بۆرىلەر كەينىگە يېنىپ جاڭگالغا كىرىپ كېتىشتى. ئۇ، دۇم ياتقان قابانقۇناننىڭ بېقىن – باشلىرىغا بىر نەچچىنى تەپتى. ئۇ ئۆلگەنىدى. بالا ماڭا قاراپ غەلىتە بىر ئاۋاز چىقاردى – دە، بېرىپ قابانقۇنان بايا ياققان ئوت ئۈستىگە ئوتۇن تاشلاپ تۇتاشتۇردى. پاراسلاپ يانغان ئوتنىڭ قىزىل تىللىرى ئەتراپنى يورۇتتى. مەن شۇ چاغدىلا ئۆزۈمنىڭ جەسەت يېنىدا تۇرغىنىم-

نى بىلىپ، قورققىنىمدىن چىرقىرىغىنىمچە يۈگۈرۈپ ئۆت يېنىغا بېرىۋالدىم. بالىنىڭ تۈك باسقان يۈزىدە كۈلكە پەيدا بولدى. كۆزۈم ئۇنىڭ بوينىدىكى ئىپسىل تۇمارغا چۈشتى، نەچچە قېتىم قولۇمنى ئۇزىتىپ، تۇمارنى ئېلىشقا جۈرئەت قىلالماي قايتۇرۇۋالدىم. بالا بۇنى سەزگەن بولسا كېرەك، بوينىدىن تۇمارنى ئېلىپ ماڭا بەردى. زەنجىرى ئالتۇن ئىكەن. تۇمارنى سۆكۈپ، ئىچىدىن ئايەت يېزىلغان سەمەرقەنتنىڭ پاتلىق قەغىزىنى ئالدىم. ئۇنتقا يېقىن ئاپىرىپ، يېزىلغان خەتلەرنىڭ قۇرئان ئايەتلىرى ئىكەنلىكىنى كۆردۈم. كۆزۈم ئەڭ ئاستىدىكى قۇرلارغا چۈشكەندە، بىردىن قاتتىق ۋارقىرىۋەتتىم: «ئىبراھىم تىكىن!». مەن بالىغا قاراپ: «ئىبراھىم تىكىن، جىنىم ئوكام!» دەپ پىچىرلىدىم...

مەلىكە ئادىرا سۆزىدىن توختاپ قالدى. پۈتۈن دىققىتى بىلەن ئاڭلاۋاتقان يۈسۈپ قارا پەردىدىن كۆزىنى ئالماي كۈتۈپ ئولتۇردى. ئۆيىنى جىمجىتلىق باستى. رەيھانىدىن ئوغلىنىڭ بىتاقەت بولۇۋاتقىنىنى بىلىپ:

— قۇنچۇي ئالىيلىرى، ئىبراھىم تىكىن دېگەنلىرى كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىغان بولسىمۇ جاۋاب بولمىدى. يۈسۈپ دادىسىغا قاراپ قويۇپ ئورنىدىن تۇردى — دە، قارا پەردىنى سەل قايرىپ، مەلىكىنىڭ چوڭقۇر سۈكۈت ئىچىدە ياش تۆكۈۋاتقىنىنى كۆردى. ئۇنىڭغا قارىغان مەلىكە:

— بالام، كېلىپ ئولتۇرسىلا، — دېدى.

يۈسۈپ پەردىنى قويۇپ بېرىپ، مەلىكىنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇردى.

— ئابا، ئىبراھىم تىكىن دېگەنلىرى ئاشۇ بۆرە بالىمۇ — هە؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— هەئە بالام. ئۇ مەرھۇم ئىبرىم ئەخمەت تۇغانخانىنىڭ ئىنىسى ناسىر ئىلىكخانىنىڭ ئوغلى بولىدۇ.

— ئۇ شاھزادە قانداق بولۇپ بۆرە توپىغا قېتىلىپ قاپتۇ، ئاپا؟

— بۇ ۋەقە مۇنداق بولغان، بالام، — مەلىكە ئادىرا كېنىزەك قويۇپ قويغان كۈمۈش جامدىكى چايدىن بىر ئوتلىۋېلىپ سۆزىنى باشلىدى، — ناسىر ئىلىكخان ئاكام يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سامانىلار خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، خارەزىم پادىشاھىنىمۇ ئۆزلىرىگە ئەل قىلىپ، قاراخانىلار زېمىنىنى ناھايىتى كېڭەيتكەن ھەم سەمەرقەنتتە تەختتە ئولتۇرغانىدى. ئۇ، باتۇر، ئەقىللىق ھەم ئادىل پادىشاھ ئىدى. مەملىكەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ھىمايە قىلغاچقا، بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنغانىدى. لېكىن ئىبرىم ئەخمەت تۇغانخان ئۇنىڭ ئابرۇيى قازىنىپ كەتكىنىنى كۆرەلمەي، لەشكەر ئەۋەتىپ ئۇنى يوقاتماقچى بولىدۇ. بۇ ناسىر ئىلىكخانغا بەك ئەلەم قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن يۈرەك كېسىلى بولۇپ قالىدۇ. ئىبرىم ئەۋەتكەن لەشكەرلەرنى نەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلىپ چېكىندۈرىدۇ. يۈرەك كېسىلى تۈيۈقسىز قوزغىلىپ ۋاپات بولغاندا، ئىبراھىم تېگىن بىر ياشقا كىرگەنىدى. ئۇ ئۈچ ياشقا كىرگەندە، غەزنەۋىلەر سۇلتانى خارەزىمغا ھۇجۇم قىلىپ بېسىپ كىرىدۇ. ئىبراھىم تېگىننىڭ ئانىسى ئالتۇن تارىم بۇلاقئاي بىرقانچە كېنىزەكلىرى بىلەن ئۈچ قول زەڭگىنىڭ مۇھاپىزىتىدە سەمەرقەنتتىن يولغا چىقىدۇ، ئەمما ئوردۇكەنتكە بارالمايدۇ. كېتىۋاتقان كارۋان بۇ خانىشنىڭ جەسىتىنى چۆل بويىدا ئۇچرىتىدۇ. مەن ئۇ چاغدا ئوردۇكەنتتە ئىدىم، ئىبراھىم تېگىننىڭ ئاكىسى مۇھەممەت تېگىنمۇ ئوردۇكەنتتە ئىدى. كارۋان ئەھلىدىن ئالتۇن تارىم بۇلاقئاينىڭ چۆلدە قازا قىلغىنىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئېچىندۇق، ئەمما ئوغلى ئىبراھىم تېگىننىڭ ھايات ياكى ئۆلگەنلىكى توغرىسىدا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشەلمىدۇق. مانا، سەككىز يىل ئۆتۈپ ئۇنى بۆرىلەر توپى بىلەن ئۇچراتتىم. ئۇ ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ھاياتىمنى

قۇتقۇزۇپ قالدى، بۇنى ئاڭلىغان ھەرقانداق ئادەم ئەجەبلەنمەي قالمايدۇ.

— قۇنچۇي ئابا، شۇنداق قىلىپ ئىبراھىم تىكىننى ئۆزلىرى بىلەن بىرگە ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كەتتىلمۇ؟

يۇسۇپنىڭ بۇ سوئالىنى ئاڭلاپ تۇرغان رەبھاندىن كۇلۇمسىرەپ، مەلىكىنىڭ جاۋابىغا قۇلاق سالدى.

— بىللە باردى، لېكىن بۇ ئاسانغا چۈشمىدى، بالام. دەسلەپ مەن ئۇنىڭغا گېپىمنى زادىلا ئۇقتۇرالمىدىم. بىر ئاي ئاشۇ داۋان باغرىدا بۆرە بالا بىلەن بىرگە ياشىدىم. ھەر كۇنى نەچچە قېتىم بۆرىلەر توپ — توپ بولۇپ كېلىپ، ئىبراھىم تىكىننى چۆرىدەپ زوڭ ئولتۇرۇشۇپ ھۇۋلىشاتتى، يەنە ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن كېتىشەتتى. بارا — بارا بۆرىلەردىن قورقمايدىغان بولۇپ قالدىم. ھەر سائەتتە نەچچە ئون قېتىم بۆرە بالىنىڭ ئىبراھىم تىكىن دېگەن ئىسمىنى چاقىرىپ، ئۇنىڭغا بولغان ۋەقەنى ئەسلەتمەكچى بولدۇم. ئاخىر ئەجرىم بىكارغا كەتمىدى، بالا ئويلىنىدىغان بولۇپ قالدى، بەزىدە ئۇزاققىچە ماڭا قاراپ ئۆكسۈپ يىغلاپ كېتەتتى. مېھرىبانلىق، كۆيۈمچان بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىدە ئۆزۈمگە نىسبەتەن بالىلىق مېھىر — مۇھەببەت پەيدا قىلدىم. ئوردۇكەنتكە كېتىش توغرۇلۇق تولا سۆزلەپ ئاخىر ئۇقتۇردۇم. ئۇمۇ ئاخىر زۇۋان سۈردى، باش — چايقاپ مەن بىلەن كېتىشكە ئۇنىمىدى. باش — كۆزىنى سىلاپ باغرىمغا باستىم، پېشانىسىگە سۆيدۈم، ئاندىن ئاتقا مىنىپ خوش ئېتىپ ماڭدىم، ئۇ قاراپ قالدى. بىر چاغدا «ئابا!» دەپ ۋارقىراپ يۈگۈرۈپ ماڭا يېتىشۋالدى. مەن ئۇنىڭغا ئۆگەتكەن بىرىنچى سۆزمۇ «ئابا» دېگەن ئۇلۇغ سۆز ئىدى. بويىنۇمغا گىرە سېلىپ مەن بىلەن كېتىدىغانلىقىنى ئېيتتى. خۇشال بولغىنىمدىن يىغلاپ تاشلىدىم. ئەتراپىمىزغا بۆرىلەر يىغىپ كەتتى. ئىبراھىم تىكىن كۆزلىرى ئوتتەك يانغان بىر بۆرىنىڭ يېنىغا بېرىپ

قوچاقلاپ سۆيدى، ئېھتىمال، بىقىپ چوڭ قىلغان بۆرە شۇ بولۇشى مۇمكىن. باشقا بۆرىلەر بىلەنمۇ قوچاقلىشىپ خوشلاشتى. قولنى پولاتلىتىپ دەسلەپ كۆرۈشكەندە چىرقىرىغاندەك چىرقىرىۋىدى، بۆرىلەر جاڭگالغا كىرىپ كېتىشتى. بۆرە بالا ئاتقا مىندى. ئىككىمىز «بەدەلئارت» داۋىنىدىن ئۆتۈپ، ئون كۈن يول يۈرۈپ ئوردۇكەنتكە يېتىپ كەلدۇق. مۇھەممەت تىكىن ئۇكىسىنىڭ كەلگىنىدىن غايەت خۇشال بولدى. ئاكام يۈسۈپ قادىرخان ئىبراھىم تىكىنىنىمۇ ئۆز تەربىيىسىگە ئالدى. ئۇ شۇنىڭدىن باشلاپ بۆرەتىكىن نامى بىلەن مەشھۇر بولدى. ھازىر ئوردۇكەنتتىكى ساچ مەدرىسىدە ئوقۇۋاتىدۇ.

— ھە!— يۈسۈپ ھەيرانلىقتىن كۆلۈمسىرىدى ۋە كۆڭلىدە پەيدا بولغان ئارزۇسىنى پىچىرلاپ ئېيتتى،— خۇدا بۇيرۇسا ئوردۇكەنتكە بارسام بۆرەتىكىن بىلەن كۆرۈشمەي قويمايمەن.

مەلىكە ئادىرا يۈسۈپنىڭ بېشىنى سىلىدى.

— بالام، بۆرەتىكىن سىلىدىن ئۈچ ياش چوڭ. ئۇ ئون تۆت ياشقا كىردى. سىلىدەك تىرىشىپ بىلىم ئىگىلەۋاتىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ مەقسىتى ئالىم بولۇش ئەمەس، ھۆكۈمران بولۇش، ئۇنىڭ تەبىئىتىدە بۆرىلەرنىڭ خۇيى بار...

— بىلدىم، قۇنچۇي ئابا. مەن ئالىم بولۇشنى ئارزۇ قىلىمەن. ئۇنىڭ بۆرىلەر توپىغا قانداق بولۇپ قوشۇلۇپ قالغىنىنى ئاڭلىغۇم بار، سۆزلەپ بەرگەن بولسila.

— ماقۇل، سۆزلەپ بېرەي بالام. بۆرەتىكىن ئانا تىلىدا سۆزلەشنى راۋۇرۇس ئۆگىنىۋالغاندىن كېيىن، ئۈچ ياشتىن ئاشقان ۋاقتىدا يۇز بەرگەن پاجىئەنى ئېسىدە قالغىنى بويىچە دەپ بەرگەنىدى. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىدىن ماڭا مەلۇم بولغىنى مۇنداق،— مەلىكە ئادىرا ئاغزىنىڭ ئۈچىغا كەلگەن سۆزنى ئىچىگە يۇتۇۋەتتى. بۇ بالاغەتكە يەتمىگەن ئۆسمۈر گۆدەككە،

نومۇسلۇق پاجىئەنى قانداق بايان قىلىپ بېرىش توغرىسىدا
ئويلىنىۋېلىپ، ئاندىن گېپىنى داۋام قىلدى، — خانىش بۇلاق-
ئاينى مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭغان ئۈچ قۇلنىڭ يولدا نىيىتى
بۇزۇلۇپتۇ. ئۇلار كېنىزەكلەرنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، بىر - بىرىگە
يول قويماي قىلىچلىشىپ كېتىپتۇ. كۆچتۈڭگۈر قارام بىرسى
ئىككى بۇرادىرىنى ئۆلتۈرۈپ، خانىشنى ئېلىپ قاچماقچى بولۇپ-
تۇ. ئەمما خانىش خەنجەر تەگلەپ، ئۇنى يېنىغا يولاتماپتۇ.
قارا نىيىتىگە يېتەلمىگەن ۋەھشىي قۇل خانىشنىڭ باغرىغا قىلىچ
ئۇرۇپتۇ. شۇ چاغدا تۇيۇقسىز كېلىپ قالغان بىر توپ بۆرە،
ئۇ قۇلنى يان - يېنىدىن چىشلەپ بىر دەمدىلا يەۋېتىپتۇ.
ھەيران قالارلىق يېرى شۇكى، ئانىسىنىڭ قانغا بويالغان باغرىدا
يىغلاپ ياتقان ئىبراھىم تىكىننى بۆرىلەر ئېلىپ كېتىپتۇ. سەك-
كىز يىل بۆرىلەر ئارىسىدا يۈرۈپ سۆزلەشنى ئۇنتۇپ كېتىپتى-
كەن، ھازىر راۋان سۆزلەيدىغان بولدى.

— ھە! — يۈسۈپ ھەيرانلىقتىن جىم بولۇپ ئولتۇرۇپ
كەتتى. ئۇنىڭغا كۆزلىرى ئوتتەك يانغان بۆرىلەر توپى ئارىسى-
دىكى ئىبراھىم تىكىن كۆرۈنگەندەك بولدى.

— مانا بالام، سىلىگە سۆزلەپ بەرمەكچى بولغان سەر-
گۈزەشتەم شۇ. بۆرەتىكىن ھېكايىسىنى مەشەدە توختىتاي، قالغى-
نىنى سىلى بوكۇ بىلگە بولغاندا ئىزدەپ - سوراپ ئاڭلى-
ۋالارلا.

يۈسۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ مەلىكىگە باش ئەگدى:

— رەھمەت قۇنچۇي ئابا، مەن سىلىنى ھەرگىز
ئۇنتۇمايمەن، — كۆزلىرىگە ياش ئالغان يۈسۈپ، مەلىكىنىڭ
ئوتلۇق لەۋلىرى تەگكەن پېشانىسىنى سىلىغان پېتى قارا پەردى-
نىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئاتىسىنىڭ باغرىغا تاشلاندى. ئۇ
ناھايىتى ھاياجانلانغانىدى. مەلىكە ئادىرانىڭ مۇڭلۇق ئۇ-
نى يەنە ئاڭلاندى:

— رەيھانىدىنبەگ، دىمەكچى بولغىنىمنىڭ ھەممىسىنى ئاڭلىدىلا، بايا ئېيتقىنىمدەك، قۇزئوردۇغا كېلىشتىكى مەقسىتىم جەڭدە شېھىت بولۇش ئۈچۈن ئىدى، بۇ ئارزۇيۇمغا تەڭرىم يەتكۈزمىدى. جەڭدە شېھىت بولغان سېيىت ئەلى ئارسلانخان بوۋىمىزنىڭ ياتقان جايىغا بېرىپ، ئەۋلادىمغا ئىنساپ، شىجائەت تىلەپ، قالغان ئۆمرۈمنى تائەت ـ ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزمەكچىمەن. بۇنى سىلى ئۆزلىرىلا بىلىپ قالسىلا، رەيھانىدىنبەگ. خانلىقىمىزنىڭ ناقابىل خاقان، قارا نىيەت يوغرۇشلار ئىلكىدە زەئىپلىشىپ، پارچىلىنىپ كېتىشكە ھەرگىزمۇ قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرمايدىغانلىقلىرىغا ئىشىنىمەن. سىلىدىن، ئوغۇللىرىدىن كۈتىدىغان ئۈمىدىم شۇ.

— باش ئۈستىگە، قۇنچۇي ئالىيلىرى. ئۆزلىرى بۇ نىيەتكە كەلگەن ئىكەنلا، پېقىر قانداقمۇ توسۇپ قالاي. تەڭرىگە ئامانەت. ئاقيۈزلۈك، ئاقيوللۇق بولغايلا، — رەيھانىدىن قوپۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى.

— رەيھانىدىنبەگ، خوشلىشىش ۋاقتىمدا خاندانلىقىمىزنىڭ توختاپ قالغان بىر ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇشنى ئۆزلىرىگە ھاۋالە قىلماقچىمەن. ئۇ بولسىمۇ، ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بوۋام زامانىدىن يولغا قويۇلغان — ھەر كۈنى توقسان توققۇز مېيىپ، يېتىم، مۇساپىرلارغا تاماق بېرىش. بۇ خاسىيەتلىك ئەنئەنە ئەخمەت تۇغانخان دەۋرىدە توختىتىپ قويۇلغانىدى، مەنسۇرخان ۋاقتىدا ھېچكىم تىلغا ئالمىدى. بۇ ئەنئەنىنى داۋاملاشتۇرۇش — پادىشاھلارنى ئىنساپقا ئۈندەش ئۈچۈندۇر.

— بۇ تەلەپلىرىنى ئورۇنداشقا بەجانىدىل كۈچ چىقىرىمەن، قۇنچۇي ئالىيلىرى.

— قۇنچۇي ئابا، خۇدا بۇيرۇسا چوڭ بولغاندا يانلىرىغا بېرىپ ھال سوراپ كېلىمەن، — يۈسۈپمۇ تۇرۇپ قوللىرىنى

كۆكسىگە قويدى.

— بالام، ئەل - يۇرتقا خالىس خىزمەت قىلسىلا، قارا نىيەت كاززاپلاردىن پەخەس بولسىلا، بىلىكنى، ئاۋامنى دوست تۇتسىلا، خۇداغا ئامانەت، بالام.

رەيھاندىن يۇسۇپ بىلەن ئارقىسىچە مىڭىپ ئۇزاپ چىقتى. توققۇز - ئون كۈنلۈك بولغان ئاي خىلىلا كۆتۈرۈلۈپ قالغانىدى.

— ئابا، قۇنچۇي ئابام ئىپتقان خاسىيەتلىك ئەنئەنىنى داۋاملاشتۇرۇش توغرىسىدا بۇغرا قاراخان، ئىلىكخانلارغا مەسلىھەت بېرەمدىلا؟ سورىدى ئاتىسىنىڭ قولىنى تۇتۇپ كېتىۋاتقان يۇسۇپ مەلىكە ئادىرانىڭ دىگەنلىرىنى ئويلاپ.

— ئەلۋەتتە، بالام. مەسلىھەت بېرىپلا قالماي، بۇ ئەنئەنىنى دەرھال جارى قىلىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىمەن.

— ئابا.

— ھە، بالام.

— بۇغرا قاراخان ھەر كۈنى توقسان توققۇز مېيىپ، يېتىم، مۇساپىرلارغا تاماق بەرگەن يەردە، بىزمۇ بىئىلاج - بىئارام توققۇز كىشىگە تاماق بېرىشنى جەمەتىمىزنىڭ ئەنئەنىسى قىلساق بولامدۇ؟

— بولىدۇ، ئوغلۇم. بىز بۇ ئەنئەنىنى چوقۇم داۋاملاشتۇرۇپ، پادىشاھ ۋە بايلارنى ئىنساپقا ئۈندەيلى.

ئاتا - بالا تەڭلا بىر - بىرىگە قاراپ كۈلۈمسىرىدى.

ئون تۆتىنچى باب

ئاسىيلىق

1

تومۇز ئۆتكەن بولسىمۇ، ئىسسىق بولۇۋاتاتتى. چۇ دەرياسىغا كەلگەن ئاخىرقى كەلكۈن كۆۋرۈكنى ئىقتىپ كېتىپ ئاندىن تىنچلاندى. بۇغرا قاراخان يۇسۇپ قادىرخان پۇختا، كۆركەم كۆۋرۈك ياساش ئۈچۈن ئون مىڭ سەر ئالتۇن پۇل چىقىم قىلىشنى بۇيرۇپ، قوزئوردۇ ئىلىكخانى بولغان ئەخمەت تېكىنگە يارلىق چۈشۈردى. ئەخمەت ئىلىكخان بۇ كۆۋرۈك قۇرۇلۇشىغا باشچىلىق قىلىشنى يۇغرۇش باشى رەبھانىدىنغا تاپشۇردى.

بىر تەرەپتىن، ئاۋامنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ دەريانىڭ يا ئېلىپ كەتكەن جايلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، قىرلاش، يەنە بىر تەرەپتىن، كۆۋرۈكنى تېز ياساپ پۈتتۈرۈش ئۈچۈن، ئىش بېشىغا قابىل باشلامچىلارنى قويغان رەبھانىدىن دۆلەت خىزمىتى بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ باغدات خەلىپىسىنىڭ ئەلچىلىرىنى تەنتەنە بىلەن كۈتۈۋالدى. خەلىپە يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ بۇغرا قاراخانغا «مەلىكۇل مەشرىق» دەپ نام بېرىپ، ئالتۇن تاج، ئالتۇن ساپلىق زۇلپىقار ئەۋەتكەنىدى. بۇ، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئەللەرنىڭ خان، سۇلتانلىرىدىن يۇسۇپ قادىرخاننى ئۈستۈن ئورۇندا قويغانلىقىنىڭ

بەلگىسى ئىدى. رەيھانىدىن ئوغلىغا، باغدات ئەلچىسىنىڭ ئالتۇن تاجنى يۈسۈپ قادىرخانغا كىيگۈزۈپ، ئالتۇن ساپلىق قىلىچنى سۇنۇپ بەرگەنلىكىنى سۆزلەپ بېرىپ:

— بالام، مەلىكۇل مەشرىق بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان ئوردۇكەنتكە كەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ، ئۇزاتقىلى چىقارسەن،— دېدى.

— چىقمەن ئاپا،— دېدى يۈسۈپ خۇشاللىق بىلەن ۋە ئويلاپ قېلىپ سورىدى،— نېمىشقا قۇزئوردۇدا قالمايدىكەن؟

— ئوردۇكەنت قاراخانىلار مەملىكىتىنىڭ چوڭ پايتەختى. بۇغرا قاراخان ئەلۋەتتە ئوردۇكەنتتە تۇرۇشى كېرەك، بالام.

— قۇزئوردۇمۇ پايتەختقۇ. ئەخمەت تۇغانخان، مەنسۇرخان قاتارلىق قاراخانىلار بۇ يەردە تۇرغانغۇ.

— ئارى ئوغلۇم، قۇزئوردۇمۇ گۈزەل پايتەخت، ئەمما ئوردۇكەنت ئاساسلىق پايتەخت. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قاراخانىلار ئىسلام دۆلىتىنى قۇرغان ئەزىزانە شەھەر.

— ھە، ئەمدى چۈشەندىم، ئاتا. مېنىڭ ئوردۇكەنتكە بارغۇم كېلىۋاتىدۇ،— يۈسۈپنىڭ كۆڭلىدە يېڭىدىن تۇغۇلغان بۇ ئارزۇ، رەيھانىدىنىڭ ئېڭىدا بىر ئىستەك پەيدا قىلدى.

— سەل چوڭ بولغىن ئوغلۇم. تەڭرىم نېسىپ قىلسا، سېنى ئوردۇكەنتكە ئېلىپ بېرىپ كاتتا ئۇستازلار بىلەن دىدار كۆرۈشتۈرىمەن.

— تەڭرى تىلىكىڭنى بەرسۇن ئاپا،— دېدى يۈسۈپ سۆيۈنگىنىدىن سەكرەپ.

يۈسۈپ قادىرخاندىن بۇرۇن مەلىكە ئادىرا يولغا چىقتى. بەگتۇمۇر، زەمۇران ئانا، رەيھانىدىن، يابىرالار يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزىتىپ قويىدى. كۆزىگە لىققىدە ياش ئالغان يۈسۈپ، مەلىكىنىڭ قارىسى يىتكۈچە ئارقىسىدىن قاراپ قالدى.

يەنە بىر ھەپتە ئۆتۈپ، يۈسۈپ قادىرخانمۇ ئوردۇكەنتكە قاراپ يولغا چىقتى. بالاساغۇندىكى بارچە خالايىق ئۇنى بىر چاقىرىم يەرگىچە بىرىپ ئۇزاتتى.

يۈسۈپ باشلىق ھەممە شاگىرتلىرىنى ئېلىپ چىققان ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم «تارىخى كاشغەر» دېگەن كىتابىنى يوللۇق تۇتتى:

— ئەل باشى مەلىكۇل مەشرىق بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، بۇ كىتابىمنى قوبۇل قىلغايلا، كەمىنە پېقىر ئاچقان قارىيخانىنى «بۇغراخان مەدرىسى» قىلىپ ئۆزگەرتىش توغرىسىدا چۈشۈرگەن مۇبارەك يارلىقلىرى بىلىك ئىخلاسمەنلىرىنى غايەت خۇرسەن قىلدى. ئالىيلىرى يولغا چىققان بۇ قۇتلۇق سائەتتە، بالاساغۇن ئەھلى نامىدىن سەممىي تەشەككۈر ئېيتىمەن.

— رەھمەت، كىشى قارا. «بۇغراخان مەدرىسى» ئەۋلادلار ئۈچۈن شۇنداق بىر مەرىپەت باغچىسى بولۇپ قالسۇنكى، ئۇنىڭدىن بوكۈبىلكەلەرنىڭ، پىداكار ئالىپلارنىڭ قەدىمى ھېچۋاقىت ئۈزۈلمەيدىغان بولسۇن.

— تىلەكلىرىنى كۆڭۈل كۆكسىمىزگە مەشئەل قىلغايمىز، ئالىيلىرى. ئاقيوللۇق بولسىلا، — دېدى ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم ۋە قول باغلاپ تۇرغان يۈسۈپكە ئىشارەت قىلىپ قويدى.

چۆرىسىگە گۈل نەقىش چېكىلگەن، سەمەرقەنتنىڭ پاتلىق ئاق قەغىزىگە:

«ئەقىل قايدا بولسا ئۇلۇغلۇق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا بۈيۈكلۈك تاپۇر.
ئەقىللىق ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر،
بىلىملىك، ئەقىللىق تىلەككە يېتۇر.»

دېگەن مىسرالار ناھايىتى چىرايلىق يېزىلغان يادىكارنامىنى باش ئۈستىگە كۆتۈرگەن يۈسۈپ، بۇغرا قاراخانغا سۇنۇپ بەردى.

— ئەل باشى ئاتا، ئېسىل لىباسنى، زەر — جاۋاھىرنى

چوڭلار يوللۇق تۇتتى. پېقىر پەرزەنتلىرى ئالىيلىرىغا كۆڭۈل سۆزۈمنى يوللۇق تۇتۇشنى ئەۋزەل بىلدىم، قوبۇل قىلغايلا.

يۇسۇپ قادىرخان سەل ئېگىلىپ يادىكارنامىنى قولىغا ئالدى ۋە ئىچىدە ئوقۇپ كۆلۈمسىرىدى:

— يارايسەن بالام، سېنىڭ بۇ يوللۇقۇڭ ھەممە سوۋغىلاردىن ئۈستۈن ۋە قىممەتلىك ئىكەن. نېمىشقا ئىسمىڭنى يازمىدىڭ؟

— بۇ يالغۇز مېنىڭلا سوۋغام بولماستىن، سانسىز ئۇيغۇر باللىرىنىڭ ئارزۇ ـ تىلىكى. ئىسىم يېزىش ھاجەتسىز، بۇغرا قاراخان ئاتا.

— ئوھوي، مۇنداق دېگىن بالام،— يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئەگىم قارا قاشلىرى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، بۆرىنىڭكىدەك ئوتلۇق كۆزلىرى يۇسۇپكە تىكىلدى،— مەن بۇ يادىكارنامىنى يادلىۋېلىپ كۆڭلۈمدە ساقلايمەن.

— رەھمەت ئەل باشى ئاتا، ئاقىۋوللۇق بولسىلا.

— سالامەت بولغىن يۇسۇپ، بىز يەنە كۆرۈشىمىز.

يۇسۇپ قادىرخان بالاساغۇن ئەھلى بىلەن خوشلىشىپ مېڭىپ كەتتى.

يەنە بىر ھەپتە ئۆتتى. ئاي تولۇپ كىچىكلەشكە، تومۇز ئۆتۈپ ھاۋا سالقىنلاشقا باشلىدى. مۇھەممەت ئارسلانخانمۇ ئۆزىدى. بولۇنبەگ بۇ كۈيئوغلى بىلەن قىزى قۇماربىبكەگە قارلۇق گۈزەللىرىدىن خىللىۋالغان قىرىق نەپەر كېنىزەكنى، قىساسكار قارلۇق يىگىتلىرىدىن تاللىۋالغان قىرىق نەپەر مەركەنىنى سوۋغا ئورنىدا يوللۇق تۇتتى. ئۇلارنىڭ مىڭگەن ئاتلىرى ئۇچقۇر، كىيگەن كىيىملىرى ئېسىل ئىدى.

بولۇنبەگ خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرى بىلەن ئۇن بىر چاقىرىم يەرگىچە ئۇزىتىپ باردى. قۇماربىبكە ئاتىسىنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ:

— بۈزرۈكۋارىم، ئۆزلىرىنىڭ مەدىتى بىلەن قارلۇق مەلىكىسى بەختىگە يەتتى. خۇشال - خۇرام قىلىڭلار، ھەرگىز ياش تۆكمەڭلار، — دەپ خوش ئېيتتى. ئۇنىڭ كۆك كۆزلىرىدىن تۆكۈلگەن كۆلگە لەۋەن چىرايىنى ئېچىلغان گۈلدەك يىقىملىق قىلىۋەتتى. ئۇنىڭغا سەپسېلىپ تۇرغان مۇھەممەت ئارسلانخان خوتۇنىنىڭ سۆلكەت - نازاكىتىدىن زوقلانغان ھالدا ئاتقا مىندى. بولۇنبەگ قىرىق تۆگە، قىرىق ئاتقا ئارتىلغان قىممەت باھالىق قىز مېلىنى، قىرىق نەپەر قۇل - دېدەكلەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدۇردى.

رەبھانىدىن ئۇلارنى ئۇزىتىشقا چىققان ئوردا ئەربابلىرى بىلەن يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ يانغانىدى.

— بالام، زەن قويىدىلىمىكىن، بولۇنبەگ كېرىلىپ تېردىسىگە پاتماي قالغاندەك كۆرۈندۇ، — دېدى بەگتاش ئابدۇللا داموللا، تىزگىنىنى بوش قويۇۋەتكەن كۈيئوغلىغا ياندىشىپ.

— شۇنداق، ئاتا. تۈلكىمۇ توشقاننى تۇتۇۋالسا كۆرەڭلەپ كېتىدۇ، — رەبھانىدىن قېيناتىسىنىڭ بۇ توغرىدىكى ئوي - پىكرىنى بىلمەكچى بولۇپ ئېتىنى ئاستىلاتتى.

— ھېچ بىلمىدىم، بۇغرا قاراخان بولغان شۇنداق ئەقىللىق زات، قاراپ تۇرۇپ ئوغلىغا بىر سۇيىقەستچى قارا نىيەتنىڭ ھازازۇل قىزىنى ئېلىپ بەردى. بۇ زادى نېمە ئۈچۈن، نېمە ئۈچۈن قۇدام؟ — رەبھانىدىنغا يېتىشىۋالغان ئادامتوغرىلىمۇ كۆڭلىگە سىغدۇرالمايۋاتقان ئەندىشىسىنى بىلدۈردى.

— پېقىرمۇ تەقدىر - ئىرادىنىڭ بۇنداق بولۇشىدىن ئۈمىدۋار ئەمەس، — دېدى رەبھانىدىن خىيالچان ھالدا، — ئەسلىدە، بۇغرا قاراخاننىڭ ئوغلىغا بولۇنبەگنىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىش ياغما ۋە قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتنى كۆتۈرۈۋېتىش ئۈچۈن ئىدى، ئىش ئۇنداق بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ...

— توغرا دېدىلە، بالام،— قوشۇلدى بەگتاش ئابدۇللا داموللا ئۇھ تارتىپ،— ئىشلار بىز كۈتكەندەك بولمايدىغان ئوخشايدۇ.

ئۇلارنىڭ ئېيتقىنىدەك، ھەقىقەتەنمۇ ئىشلار كۈتكەندەك بولمىدى.

كۈيئوغلى بىلەن قىزىنى يولغا سالغان بولۇنبەگ شەئبان ئېيىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىدە ئەلى تىكىن بىلەن يولغا چىقتى. ئۇ بالىۋاقىلىرىنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ ماڭغانىدى. بالاساغۇندا قالغان چوڭ ئوغلى بوزاغۇدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي، خېلى يەرگە بارغۇچە ئارقىسىغا قاراپ ئۇنىڭغا خوش ئېيتتى. لېكىن كۆڭلىنىڭ بىر يېرىدە، بۇ قېتىمقى ئايرىلىشتىن خوش ئىدى. ماۋەرا ئۇننەھرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خارەزىم دىيارىنىڭ پايتەختى سەمەرقەنتنىڭ ئىلىك خانى ئەلى تىكىننى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆزى خالىغانچە ئىش قىلالايدىغانلىقىدىن، ئوغلىنىڭ بالاساغۇندا ئەخمەت تىكىننى مايىل قىلىپ، ۋاقتى كەلگەندە ئۆزىگە ھەمدەم بولغۇزالايدىغانلىقىدىن نېمىشقا سۆيۈنمىسۇن؟

بولۇنبەگ سەمەرقەنتكە كەلگەندىن باشلاپلا ئەلى تىكىنىنىڭ ئاغزىدىن كىرىپ، بۇرنىدىن چىقىپ، ئۇنى ئۆزى بىلەن مەسلىھەتلەشمەي تۇرۇپ بىر ئىشقا تۇتۇش قىلالمايدىغان، ئۆزىنىڭ رازىلىقىنى ئالماي تۇرۇپ جەڭگە ئاتلىنالمايدىغان ھالغا كەلتۈردى. ئوغلى بوزاغۇ سىرداش بۇرادىرى دوقاقبەگلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئىكەنلىكىنى بىلىپ تۇردى.

— ئەلى تىكىن ئالىيلىرى، پاساھەت، شىجائەت بابىدىن ئېيتقاندا، ئىلىكخان ئەمەس، بۇغرا قاراخان بولۇش ھەزرەتلىرىدىكە ئەڭ مۇناسىپ كېلىدۇ. ئاۋاممۇ ئۆزلىرىنى «ئەلى تىكىن

---

① «ئەلى تىكىن سانى» — ئەلى تىكىن ئىككىنچى دېگەنلىك بولىدۇ.

سانى» دەپ ھۆرمەت بىلەن ئاتىماقتا. ئەلۋەتتە، ئۆز ئورۇن-لىرىنى ئۆزلىرى ئىگىلىمىسلە، باشقىلار ھەرگىز ئۆتتۈنۈپ بەرمەيدۇ،— دېدى بولۇنبەگ قىشلىق سارايدا ئۇسسۇلچى قىزلارنىڭ ئويۇننى كۆرۈۋاتقان ئەلى ئىلىكخاننى قۇترىتىپ.

— نېمە دېدىڭىز يۇغرۇش؟— پۈتۈن دىققىتى نېپىز يىپەك كىيىملەر بىلەن ئۇسسۇل ئويناۋاتقان قىزلاردا بولغان ئەلى تېكىن سەگارىيان بولۇپ، بولۇنبەگكە قۇلىقىنى يېقىن قىلدى.

— ئالىيلىرى بىلەمدىلىكىن، دۇنيادا ئەڭ ساھىبجامال قىزلار سۇللاغدىن چىقىدۇ. ئەگەر ھەزرەتلىرى بۇغرا قاراخان بولغان بولسىلا، سۇللاغ قىزلىرىنىڭ ئۇسسۇلىدىن ھوزۇرلىنىپ زادى قېرىمايتتىلە،— بولۇنبەگ مۇددىئاسىنى ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن بىلدۈردى.

— ھا ـ ھا ـ ھا،— تەختتە يانپاشلاپ ئولتۇرغان ئەلى تېكىن قاقاقلاپ كۈلدى.

— قەشقەر قىزلىرى سەمەرقەنت نازىنىنلىرىدىن گۈزەل-مۇ؟

— گۈزەل، گۈزەل، ئالىيلىرى. يېقىملىق ئاۋازىدىن كۆي-چى بۇلبۇلنى، لەۋەن چېھرىدىن قىزىلگۈلنى خىجىل قىلغۇدەك ساھىبجامال. كۆرسىلە بىلىدىلا، شۇنداق...

— كۆرگەن،— ئۇنىڭ گېپىنى بۆلدى ئەلى تېكىن،— تۇغقانلارنىڭ قىزلىرىنى، كوچا ـ كويلاردىكى قىزلارنى كۆر-گەن، ماڭا ئۇنچىۋالا چىرايلىق كۆرۈنمىگەنىدى، يۇغرۇش.

بولۇنبەگ گەپتە كەتكۈزۈپ قويغانلىقىنى بىلىپ ئالدىراپ دېدى:

— توغرا دېدىلە ئالىيلىرى، سىلى كۆرگەن قىزلار بۇغرا قاراخانغا تارتۇق قىلىنغان سۇللاغ رەنالىرىدەك گۈزەل ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئۇنداق ئۇز، دىلرەبا قىزلارغا بۇغرا قاراخان بولغاندىلا

ئېرىشكىلى بولىدۇ، — بولۇنبەگ بۇ سۆزى بىلەن ئەلى تېكىن-نىڭ كۆڭلىگە بىر ئوت سالدى.

«بۇغرا قاراخان بولۇشۇم كېرەك. ئاكام ئەخمەت تېكىن بىلەن بىرلىشىپ، ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلماي قويمايمەن» دەپ ئويلىغان ئىلىكخان ئۇسسۇل ئويناۋاتقان كېنىزەكلەرگە، ۋەزىر - ۋۇزرالارغا رۇخسەت بېرىپ ئورنىدىن قوپتى.

— يۇغرۇش باشى، سىز قېلىڭ.

— خوپ، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن، ئالىيلىرى، — بو-لۇنبەگ تىزلاندى.

يۈزلىرىدە چېچەك ئىزى قالغان شالاڭ ساقاللىق ئەلى تېكىن يەنە تەختكە چىقىپ ئولتۇردى.

— تۇرۇڭ يۇغرۇش، ئولتۇرۇڭ.

بولۇنبەگ قورقۇمسىراپ ئولتۇردى. ئەلى تېكىن سەل ئېڭىشىپ دېدى:

— سىز بايا، بۇغرا قاراخان بولۇش — ئالىيلىرىغا مۇناسىپ دېدىڭىز. بۇ ئېيتىش ئاسان بولغان بىلەن، ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىنتايىن قىيىن بولغان مۇشكۇلات. مەن بىلەن بىر ئانىدىن بولغان ئاكام ئەخمەت تۇغانخان سانى بىلەن بىرلىشىپ، يۈسۈپ قادىرخانىنى تەختتىن چۈشۈرەيمىكىن دەيمەن.

— دانا ئىكەنلا، ئالىيلىرى، ئەمما، ئالدى بىلەن بىرلىشى-دىغان ئۇ ئاكىلىرى ئەمەس، سەلجۇق ئېلىنىڭ شاھى توغرۇل-بەگ بىننى مىكائىل بىننى سەلجۇقبەگدۇر،[1] — يۈرىكى ئورنى-غا چۈشكەن بولۇنبەگ ئىلىكخاننىڭ ئۆزىگە مايىل بولغى-نىدىن خۇش بولدى. قورقۇش ھاجەتسىز ئىكەنلىكىنى بىلىپ ھىجايدى.

---

① سەلجۇقبەگ — سەلجۇقلار سۇلتانلىقىنى قۇرغۇچى، توغرۇل-بەگ ئۇنىڭ نەۋرىسى.

— نېمە ئۈچۈن؟ — ئەلى تېكىن جاۋاب بەرمەستىن سوئال قويدى.

— ئالىيلىرى، سەلجۇقلارنىڭ سۇلتانى بولغان توغرۇل-بەگ غەزنەۋىلەرنىڭ بىرمۇنچە يېرىنى تارتىۋالدى. رۇم پادىشا-ھىغا زەربە بەردى. پارسلارنى قورقۇتتى. ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشى-دىغان بولسىلىرى، يۈسۈپ قادىرخاننى تەختتىن چۈشۈرۈپلا قالماي، ئاكىلىرى ئەخمەت تۇغانخان سانىدى بۇغرا قاراخان بولۇش توغرىسىدا ئېغىز ئاچالمايدىغان قىلىپ قويغىلى-مۇ بولىدۇ.

ئالتۇن تاج پارىلداپ تۇرغان بېشىنى ئاستا لىڭ-شىتقان ئەلى تېكىن، بولۇنبەگنىڭ سۆزلىرىنى ئۇرۇنلۇق بىلىپ سورىدى:

— سەلجۇقلارنىڭ ئۇ سۇلتانى بىلەن قانداق مۇناسىۋەت باغلايمەن؟

— بۇ ئىشنى ماڭا تاپشۇرسىلا، ئالىيلىرى، — بولۇنبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ تىزلاندى.

— بولىدۇ، يۈگرۈش، سىزگە تاپشۇردۇم، — ئەلى تېكىن بىردەم ئويلىۋېلىپ، بولۇنبەگكە كۆزلىرىنى تىكتى، — سەلجۇق-لار ئېلىگە يالۋاچ بولۇپ بېرىپ كېلىڭ. سۇلتان توغرۇلبەگ ماڭا ئەللىك مىڭ لەشكەر بىلەن ياردەم بېرىشكە ماقۇل بولسىلا، قاراخانىلار مەملىكىتى ئۇنىڭ ھامىيلىقىدا بولىدىغانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈڭ.

— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى، بەك دانا ئىكەنلا...

بولۇنبەگ بۇ مەسلىھەت بولۇپ ئۈچىنچى كۈنى تۈندە، ئۆزىنىڭ قول چاپارمنى چاۋارىبەگنى بارىسخاندىكى قىزى قۇما-رىبكەنىڭ يېنىغا، خاس نۆكىرى قابانىنى بالاساغۇندىكى ئوغلى بوزاغۇنىڭ يېنىغا ماڭغۇزدى. ئاندىن بىر ھەپتە تەييارلىق قى-لىپ، نۇرغۇن سوۋغا - سالام بىلەن سەلجۇقلار ئېلىنىڭ

پايتەختى رەي [1] شەھرىگە يۈرۈپ كەتتى.

سوغۇق قىش ئۆتتى. ئىللىق كۆكلەم ئالەمگە قۇچاق يايدى. دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلار كۆكىرىپ، ئالما ـ شاپتۇللارنىڭ چېچەكلىرى ئېچىلدى. سەمەرقەنت توي كۈنى ياسانغان قىزدەك ئاجايىپ گۈزەللىشىپ كەتكەنىدى. تاقىتى تاق بولغان ئەلى تىكىن بولۇنبەگنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈۋاتاتتى. غورا ئالا بولغاندا ۋەزىر قايتىپ كەلدى. ئۇ ئېلىپ كەلگەن ئالتۇن تاج بىلەن كۈمۈش ساپلىق زۇلپىقار، سەپىرىنىڭ ئۇتۇقلۇق بولغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. ئۇنىڭ جاۋابىغا تەقەززا بولغان ئەلى تىكىن كۆكلەم تۇسىنى ئالغان باغچا سارايدا قوبۇل قىلدى.

— سۇلتان توغرۇلبەگ لەشكەر بىلەن ياردەم بېرىشكە ماقۇل بولدىمۇ؟ — سورىدى ئۇ.

— سۇلتان توغرۇلبەگ بىننى مىكائىل بەگ ئالىيلىرى ناھايىتى كاتتا شاھىنشاھ ئىكەن. ئۇ مىكائىل بىننى سەلجۇقبەگنىڭ ئوغلى بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى كۆرەڭ، رەھىمسىز بولۇپ، ئالىمەن دېگەن يەرنى ئالماي قويمايدىكەن. ئۇنىڭ ھەشەمەتلىك تەختىگاھى ئالدىدا مېنى تىترەك باستى...

— بەس، ئۇنىڭ شۇنداق كاتتا سۇلتانلىقىنى بىلدىم، يۇغرۇش. زادى ماڭا ياردەم قىلغۇسى بارمىكەن ـ يوقمۇ؟ مۇشۇنى سۆزلەڭ.

— ئالىيلىرى، بار ئىكەن، بار ئىكەن، — ئالدىراپ جاۋاب بەردى بولۇنبەگ، — ئەمما ناھايىتى تەستە ماقۇل بولغۇزدۇم.

— ماقۇل بولدىمۇ زادى؟

— ئۇ، مەن ئۈچۈن ئەللىك مىڭ لەشكەر ھېچ گەپ

---

① رەي — ئىراننىڭ شەرقىدىكى قەدىمىي شەھەر.

ئەمەس. ئەلى تىكىن قاراخانىلار مەملىكىتىنىڭ مىنىڭ ھامىيلەقىمدا بولۇشنى خالىسىلا، يۈزمىڭ لەشكەر بىلەن ياردەم بېرىشكە تەييارمەن، دەپ بۇ ئالتۇن تاج بىلەن قىلىچنى ئالىيلىرىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى.

— يۈغرۈش، سىزدىن بەك مىننەتدارمەن.

— ئالىيلىرى ئۈچۈن پەرمانبەردارمەن. سۇلتان توغرۇلبەگ ئالىيلىرىغا قايىل بولدۇم. ئۇ قورقۇمسىز باھادىر ئىكەن. پارس، ئىراق، خۇراسان ئەللىرىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئاپتۇ. غەزنەۋىلەر پادىشاھى سۇلتان مەھمۇدنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇ مىنىپ جەڭگە كىرگەن پىلنى ئولجا ئاپتۇ. زۆرۈر تېپىلسا ئۆزى مىنىپ جەڭگە كىرىدىكەن. ئۆزلىرىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ ئاشۇ پىلغا مېنى مىنگۈزدى. دۇنيادا تەڭدىشى يوق دانا يۈغرۈش باشى نىزامۇلمۇلىك بىلەن سەير قىلدىم.

— سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ ئوبدان قىپتۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئاكام يۈسۈپ قادىرخان قۇدا بولۇشۇپ يېقىنلىشىپ كەتكەنىدى.

— پاخشى بولغان تۇخۇم ئەسلىگە كەلمەيدۇ، ئالىيلىرى، زەربە يېگەن غەزنەۋىلەر ئاكىلىرى يۈسۈپ قادىرخانغا قاياش بولالمايدۇ. ئەمدىكى گەپ، بىر قورساقتىن چۈشكەن ئاكىلىرى ئەخمەت تۇغانخان سانىنى ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىشقا ئالدىرىتىش.

— ئالدىرىتىش؟ — ئەجەبلەنگەن ئەلى تىكىننىڭ قاشلىرى سەكرەپ كەتتى.

— ماقۇل قىلماي تۇرۇپ، قانداق ئالدىراتقىلى بولىدۇ دەپ، بۇ گېپىمدىن ھەيران قېلىۋاتىلىغۇ – ھە ئالىيلىرى؟ دېمەكچى بولغىنىم، ئەخمەت تۇغانخان چوقۇم ماقۇل بولىدۇ. ئۇنى ماقۇل قىلىپلا قالماي، ئالدىرىتىش پايدىلىقكى، تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقۇش كېرەك!

— قانداق قىلىپ يوغروش؟
— بۇ ئىشنىمۇ ماڭا قويۇپ بەرسىلە، كۆڭۈلدىكىدەك ئادا قىلىمەن.
— ئۇنداقتا، قوزئوردوغا سىزنى ئەۋەتسەم بولغۇدەك.
— ئەلۋەتتە، ئۇ كۆرەك ئاكىلىرىنى مەنلا ئىندەككە كەلتۈرەلەيمەن، تەدبىرىمدىن ھەيران قالىدىلا.
— قانداق تەدبىر ئۇ؟
— چەللىدە ئات چاپتۇرۇش تەدبىرى.
— ياخشى. قوزئوردوغا بېرىپ، ئاكامنى ئوتتۇز مىڭ لەشكەر بىلەن يۇرۇش قىلىشقا كۆندۈرۈڭ - دە، ھايال بولماي سەمەرقەنتكە تېزرەك قايتىپ كېلىڭ.
— باش ئۈستىگە. ئاكىلىرىنىڭ سوۋغا - سالىمى بىلەن خۇش خەۋەر ئېلىپ كېلىمەن، خاتىرجەم بولغايلا.
— سىز يېنىمدا بولمىسىڭىز، قانىتى كېسىلگەن قۇشتەك تىپىرلاپ قالىدىكەنمەن، يوغروش.
— تېز قايتىپ كېلىپ يانلىرىدا بولىمەن، ئالىيلىرى.
— ئەگەر مەقسىتىمىز ئەمەلگە ئېشىپ مەن بۇغرا قاراخان بولسام، سىزنى سەمەرقەنتكە ئىلىكخان قىلىمەن.
— مەن ھەممىدىن ئالىيلىرىنىڭ يېنىدا تۇرۇشنى ئەۋزەل بىلىمەن.
— ئۇنداق بولسا، يولغا چىقىش تەييارلىقىنى قىلىڭ.
— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى، — بولۇنبەگ كەينىچە مېڭىپ باغچا سارايدىن قايتىپ چىقتى. ئوردا ئىچىدىكى قەسىرىگە كېلىپ خوتۇن - چۆرىلىرى، بالىلىرى بىلەن كۆرۈشتى. ئايبانۇ سەمەرقەنتكە كەلگەندىن بېرى بورداپ باققان قويدەك قۇيرۇق سېلىپ سەمرىپ كەتكەنىدى. بۇ خوتۇندىن رايى يېنىپ قالغان بولۇنبەگ، خالمايراق ئۇنىڭ بىلەن كېچىنى بىرگە ئۆتكۈزدى. بوزاغۇ بىلەن قۇماربىكەنىڭ ئانىسى بولغان ئايبانۇ

خېلىلا ھال تارتىپ قالغانىدى. تاشقىرىدا مۈشۈكتەك بەز پۈراپ يۈرىدىغان ئېرىنى ئۆيدە بولسىلا كىركىلى تۆشۈك تاپالماي قالغان چاشقاندەك بىچارە قىلىپ قوياتتى، ھەرنە قىلىپ ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇناتتى. تۈلكىدىنمۇ قۇۋ، مەككار بولغان بولۇنبەگ، قىزىل گۆھەر كۆزلۈك، ئالتۇن زەنجىرلىك زۇننارنى ئايانۇنىڭ ياغ تولۇپ كەتكەن بويىنىغا ئېسىپ:

— ئاغىچا خېنىم، گۈزەل رەي شەھرىدىن ئېلىپ كەلدىم. شاھىنشاھ توغرۇلبەگ ئالىيلىرىنىڭ دانىشمەن ۋەزىرى نىزامۇلمۇلىك ئالاھىدە سىزگە سوۋغا قىلىپ بەردى، — دەپ بىشەم، كوت - كوت خوتۇنىنى يەلىكتەك يۇمشىتىۋەتتى. ئايانۇ:

— رەھمەت ۋەزىرئەزەم، سىلىنى خويمۇ سېغىنغانىدىم، كېلىپ مېنى سۆيۈندۈرۈۋەتتىلە، — دېدى لىغىلداپ تۇرغان كۆكسىنى يېقىپ. بىراق ئېرىنىڭ بالاساغۇنغا بارىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ:

— سىلىدىن باشقا كىشى يوقمىكەن، ۋەزىرئەزەم. قەيەرگە بۇيرۇسا بىر پارچە نانغا زار دېدەكتەك غۇيۇلداپ كېتىۋېرىدىكەنلا. تايىنلىق قوزئوردۇدىكى سالپاساياق جالاپلارنى سېغىنىپ قالغان بولغىيدىلە، — دېدى پەيلىنى بۇزۇپ.

— يوقسۇ خوتۇن، ئىلىكخان ئالىيلىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە زۆرۈر بىر ئىشنى بېجىرىش ئۈچۈن بارماقچى بولۇۋاتىمەن، بولمىسا ئۇتلۇق قۇچىقىڭىزدىن بىر مىنۇتمۇ ئايرىلغۇم يوق، — ئۇ، خوتۇنىنى ئالداپ - سىلاپ ئاخىر ماقۇل قىلدى.

2

بولۇنبەگ بۇ قېتىم، رەي شەھرىگە بىرگە بارغان نۆكەر - ياساۋۇللاردىن ئىككى ھەسسە كۆپ سىپاھ بىلەن

ھەيۋەتلىك سەپ تۈزۈپ يولغا چىقتى. شۇ ماڭغان پېتى بارسـ-
خانغا باردى. خوتۇنىغا كۆندىن ـ كۆنگە ھېرىس بولۇپ
كېتىۋاتقان مۇھەممەت ئارسلانخان، بۇ ئۇشتۇمتۇت كەلگەن
قېيناتىسىنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالدى. قىمارىبىكە
ئاتىسىنىڭ نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بىلەن كەلگىنىدىن
خۇشاللانغان بولسىمۇ، مۇددىئاسىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كەتتى.
ئۇ جىددىي تۇستە:
— ئاتا، ئالدىراپ كەتكەندەك قىلىسەن. بۇ ئىشقا بىزنى
ئارىلاشتۇرما، مېنىڭمۇ ئۈيلىنىغانلىرىم بار، ساڭا پۇتلىكاشاڭ بولـ-
مايمەن، ئەگەشكۈممۇ يوق، — دەپ گەپنى ئۈزۈۋەتتى.
بولۇنبەگ، قىزىنىڭ ئۆزىگە زىيان يەتكۈزمەيدىغانلىقىغا
ئىشەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئارتۇقچە تالاش ـ تارتىش قىلماي،
ئالدىراپ بالاساغۇنغا يول ئالدى.
ھاۋا كۈندىن ـ كۈنگە ئىسسىپ، چۇ دەرياسىغا تېرىلغان
بۇغداي مايسىلىرى باشاق تۇتقانىدى. ھەر ياقتىن كاككۇك،
بۇلبۇلنىڭ ئاۋازى ئاڭلىناتتى. ئۇ سىپاھلارغا، دەريا بويىدا توخـ-
تاپ تۇرۇشنى بۇيرۇپ ئاتتىن چۈشتى. زاۋال ۋاقتى بولۇپ
قالغانىدى.
بولۇنبەگ ئۇقچۇپ ئېقىۋاتقان دەرياغا كۆز سالدى. بۇ
دەرياغا چۆمۈلۈپ، قىرغىقىدا ئويناپ ئۆسكەنلىكى يادىدىن
كەچتى. بۇ ياشقا كەلگۈچە ئېغىر كۈنلەرگە قالماي، ھۇزۇر ـ
ھالاۋەتتە ياشاپ كەلگەنىدى، ئۇ بۇنىڭغا قانائەت قىلمايتتى.
كۈن پېتىپ، قارا تۈن چۇ دەريا ۋادىسىغا چېدىرىنى
يايدى. بولۇنبەگ سىپاھلارنى ئاتلاندۇرۇپ مېڭىپ، «دەرۋازەئى
سەمەرقەنت» تىن بالاساغۇن شەھرىگە قەدەم قويدى. «رەبىھا-
نىدىنبەگ نېمە ئىشلارنى قىلىۋەتتىكىن؟ ئىلىكخاننى ئۆزىگە
تارتىپ گېپىدىن چىقمايدىغان قىلىۋالدىمىكىن؟ مەيلى، قانچىـ-
لىك يۈز ـ ئابرۇي تاپقانلىقىدىن قەتئىينەزەر، بۇ نۆۋەت ئۇنى

قاپقانغا دەسسەتمەي قويمايمەن. بوزاغۇ قانداق تۇردىكىن؟ ئۇ-نىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ باقاي...» ئۇ خىيال بىلەن ئۆز قورۇسى-نىڭ بوسۇغىسى ئالدىغا كېلىپ قالغىنىنى بىلمەي قالدى. ئاي قاراڭغۇسى ئىدى. بولۇنبەگ ئوتقاش يورۇقى چۈشكەن ئىشىك-نىڭ تۈۋ ھالقىسىنى قاقتى.

— كىم؟— بىرسىنىڭ خىرىلدىغان ئۈنى ئاڭلاندى.

— بۇ، مەن، ئادابۇ، ئىشىكنى تېز ئاچ!

زەنجىر شاراقىدە ئېلىنىشى بىلەن ئىشىك غىچىلداپ ئې-چىلدى. چاچ ـ ساقاللىرى ئۇچتەك ئاقارغان بىر بوۋاي جىنچى-راغنى بولۇنبەگنىڭ توپا ـ چاڭ باسقان يۈزىگە تۇتۇپ، ھاپىلا ـ شاپىلا تىزلاندى. ئۇ لاغىلداپ تىترىدى.

— يۈگرۈش باشى جانابلىرى بەگ غوجام، مۇبارەك قەدەملىرى قورۇيىمىزغا قۇت كەلتۈرگەي.

— ئېيتقىنىڭ كەلسۇن، بوۋاي. تۇرغىن، ئوغلۇم ئۆيدىمۇ؟

— ئۆيدە، بەگ غوجام،— بوۋاي تەستە تۇردى.

بولۇنبەگ چاۋاربەگكە سىپاھلارنى ئارقا قورۇغا ئورۇنلاش-تۇرۇشنى بۇيرۇپ، ھويلىغا ئاياغ باستى. كۈندۈزى بولغان بولسا پېشايۋاندىكى توپا ـ چاڭنى، تورۇسلاردىكى ساڭگىلاپ كەتكەن تورلارنى كۆرۈپ كايىغان بولاتتى. قاراڭغۇ تۈن قورۇدىكى مەينەتچىلىكنى ئۇنىڭغا كۆرسەتمىدى. شام ـ چىراغلار يېنىپ تۇرغان مېھمانخانىغا كۆز سالغان بولۇنبەگنىڭ قۇلىقىغا شوخ پەدىكە چېلىنغان ئۇد، داپنىڭ ئۈنى كىردى. دېدەك ـ خىزمەت-كارلار ئىچىدىغان، يەيدىغان نەرسىلەرنى توشۇۋاتاتتى. بولۇن-بەگ تەزىم قىلىپ تۇرغان ئادابۇغا قارىدى:

— بۇ نېمە گەپ؟

— ئالىپ بوزاغۇ غوجامنىڭ مېھمانلىرى بار.

بولۇنبەگ «ئوغلۇم تىكىن، چاغىربەگلەرنى چاقىرغان

ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ دەھلىزگە، ئاندىن مېھمانخانىغا كىردى. بۇرنىغا شارابنىڭ ھىدى ئۇرۇلدى. يۈزى ئوچۇق بەتبەشىرە چوكانلار بىلەن شاراب ئىچىۋاتقان بوزاغۇ بولۇنبەگنى كۆرۈپ تۇردى.

— ئاتا، كەلگىنىڭنى بىلمەپتىمەن.

— بۇ نىجىس قانچۇقلىرىڭنى دەرھال يولغا سېلىۋەت!

— ماقۇل، — بوزاغۇ چوكانلارنى تېز چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇدى.

ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، كەيپى ئۇچقان بوزاغۇ دېدى:

— ئەجەب تۇيۇقسىز كېلىپ قالدىڭغۇ، ئاتا. بۇنداق كېچىدە كېلىشىڭدىكى سەۋەبنى ئېيتىپ بېرەرسەن؟

«نېمىدېگەن قوپال مەخلۇق بۇ؟ بىر ئوغۇل بولۇپ قالدى ـ دە، خەير...» دەپ ئويلىغان بولۇنبەگ، ھۆرپىيىپ تۇرغان ئوغلىنىڭ مۇرىسىدىن بېسىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزىمۇ كۆرپىگە يۆكۈندى. كېلىش سەۋەبىنى يوشۇرماي ئېيتىپ بولۇپ دېدى:

— ئوغلۇم، ئەمدى گەپ ئەخمەت تۇغانخان سانىدا قالدى. بۇ تىكىن مەرھۇم بۇغرا قاراخان تۇغانخاندەك قارامىلىقى، شۆھرەتپەرەسلىكى بىلەن تۇغانخان سانى دەپ ئاتالغان. ئۇ نام قازانسىلا شۇنىڭغا مەغرۇرلىنىپ ئۆتىدىغان ئادەم. ئېيتقىنا، سەن قانداق قارايسەن؟

— ھەي ئاتا، سەن بۇ تىكىنگە قانداق قارىساڭ مەنمۇ شۇنداق قارايمەن. بۇ تىكىن قاباق باش، گول ئىكەن، كىم ماختىسا شۇنىڭ كېيىنى راست دەيدىكەن، ھازىر رەيھانىدىنبەگ بىلەن يېقىنلىشىپ كەتتى. لېكىن سەن ئۇنى ئۆزۈڭگە مايىل قىلالايسەن، سۆزدە ھەرگىز كەتكۈزۈپ قويما.

بولۇنبەگ كۆڭلىدە «ئەقىل كىرىپ قاپتۇغۇ بۇ تەلۋىگە»

دەپ، بوزاغۇنىڭ مۈرىسىگە قولىنى قويدى.

— جىنىم بالام، سەنچۇ، تۇغانخان سانى بىلەن يېقىنلى-شىپ كەتكەنسەن؟

— سەن مېنى بەك دۆت چاغلايسەن، ئاتا. مەن دۆت ئەمەس، سەندەكلا ئەقىللىق، سېنى دورىغانمەن. تۇغانخان سانى مېنىڭ ئالىقىنىمدا. گەرچە رەيھاندىنبەگ بىلەن يېقىنلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، ماڭا ئېتىبار بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ، جاندارلار ئەمىرىمەن – دە، ئۇ بۇنى ئېسىدىن چىقارمايدۇ، — بوزاغۇ شىركەيىپ بولغىنى ئۇچۇن راسا پو ئاتتى.

— ئوقتۇم بالام، ماڭا ھەممە نەرسە چۈشىنىشلىك بول-دى. تۇغانخان سانىنى ئېيتقىنىمغا كۆندۈرىمەن، دېگىنىمنى قىلغۇزىمەن. قاراپ تۇر، سەنمۇ كاتتا سۇباشىلاردىن بولۇپ قالىسەن. ئەمما شۇنى ئېيتىپ قوياي، زىناخورنىڭ ئۆمرى كوتا بولىدۇ. بۇزۇق خوتۇنلارنى ئۆيگە باشلاپ كېلىۋەرمە، بولامدۇ؟

— بولىدۇ، ئاتا، بولىدۇ، ئاياللارنى باشلاپ كەلمەي. لېكىن سەن ھازىرغىچە ياشاپ كېلىۋاتىسەنغۇ.

— ئاغزىڭنى يۇم، بەتبەخت! — دېدى بولۇنبەگ ئاچ-چىقلىنىپ. ئۇ كېيىنكى سۆزنى قىلغىنىغا پۇشايمان قىلدى، — سەن ئۆيلەنمەي يۈرۈپ ئوساللىشىپ كېتىپسەن.

— ئۆيلەپ قويمىساڭ، خوتۇن سېغىنىمامدىمەن؟

— مەن دېگەنگە ئۇنىمىساڭ، يا ئۆزۈڭ تېپىپ ئۆيلەنمى-سەڭ، مەن قانداق قىلىمەن.

— مەن رەيھاندىنبەگنىڭ قىزىدىن باشقا قىزنى ئالماي-مەن، ئاتا. ئۇنىڭ تۆتىنچى قىزى ياتلىق بولغىنى يوق.

— ئۇچ قىزىغا كۆز تىكىپ بىرسىنىمۇ قولغا چۈشۈرەلمى-دىڭ. ھەي، قانداق بولاركىن؟

— قانداق بولاركىن دېگىنىڭ نېمىسى؟ ئېلىپ بېرىسەن. ئەگەر ئۇ قىز بويۇنتاۋلىق قىلىدىكەن، بۇ نۆۋەت ئاچلىرىدەك

ساق قوتۇلالمايدۇ،— بوزاغۇنىڭ شارابنىڭ تەپتىدىن قىزارغان كۆزلىرىگە قان قويۇلدى.

بولۇنبەگ ئەدەپ كېتىۋاتقان ئوغلىنىڭ سەپراينى ئۆرلەتمەسلىك ئۈچۈن، ئارتۇقچە گەپ قىلماي ئۆيدىن ھويلىغا چىقتى. سىپاھلار بىلەن تاماق يەپ، يېرىم كېچە بولغاندا ئۆزىنىڭ تاقاپ قويۇلغان ھۇجرىسىغا كىرىپ ئۇخلاپ قالدى. ئۇ ئۇندەرەپ ئويغانغاندا، كۈن چىقىپ بىر غۇلاچ كۆتۈرۈلگەنىدى. بولۇنبەگ سىپاھلارنى كەينىگە سېلىپ، ئىلگىرى بۇغرا قاراخاننىڭ ئوردىسى بولغان ئىلىكخان سارىيىغا كەلدى. ئۇنىڭدىن بۇرۇنراق كەلگەن بوزاغۇدىن، بولۇنبەگنىڭ سەمەرقەنتتىن كەلگەنىنى ئاڭلىغان ئەخمەت تۇغانخان سانى ئۇنى دەرھال قوبۇل قىلدى. بولۇنبەگ تەخت ئالدىدا تىزلىنىپ تۇرۇپ سالام بەردى، تىنچلىق – ئامانلىق سوراپ دېدى:

— ۋاپادار، دانا ئىنىلىرى، ئالىيلىرىدىن ھال سوراپ كېلىش ئۈچۈن پېقىرنى ئەۋەتتى. ئېكەر – ئۈزەڭگىلىرى، يۈگەن – تارتمىلىرى ئالتۇن – كۈمۈشتىن بولغان سەمەرقەنت ئارغىمىقىدىن توققۇزنى ئۆزلىرىنىڭ مىنىپ جەڭگاھلاردا جەۋلان قىلىشلىرى؛ خارەزىمنىڭ ساھىبجامال قىزلىرىدىن توققۇزنى خىزمەتلىرىدە بولۇشى؛ توققۇز تۆگىگە ئارتىلغان ئەنجان بەقەسىمى، بۇخارا ئەتلىسىنى خانىش – كېنىزەكلىرىنىڭ تىكتۈرۈپ كىيىشى؛ ئۈچ يېرىگە گۆھەر كۆز قويۇلغان ئالتۇن كەمەرنى شاھانە تون ئۈستىدىن باغلاپ دەۋران سۈرۈشلىرى ئۈچۈن ھەزرەتلىرىگە تارتۇق قىلىپ ئەۋەتتى، ئاز كۆرمەي قوبۇل قىلغايلا.

— قوبۇل قىلدىم. تۇرۇڭ يۈگرۈش. قەدىردان ئىنىم ۋە ئۇنىڭ بالا – چاقىلىرى ئوبدان تۇرۇۋاتقاندۇ؟ مۇشۇدەم ئۇلارنى كۆرگۈم كېلىۋاتىدۇ،— دېدى سوۋغىلاردىن مەمنۇن بولغان تۇغانخان سانى.

— ئاللاتائالانىڭ پاناھىدا، ئالىيلىرىنىڭ دۇئالىرى بەر-كاتىدا ئامان - ئېسەن، ئوبدان تۇرۇۋاتىدۇ، — ئۇ تۇغانخان سانىنىڭ ئۇڭ، سول تەرىپىدىن ئورۇن ئالغان شەيخۇلئىسلام، ئەمىر - ئەركانلارغا تەۋەززۇ بىلەن ئېگىلدى، — ئەلى تىكىن سانى ئالىيلىرى رەيھانىددىنبەگ باشلىق ۋەزىر - ۋۇزرالارغا بىر-دىن ئات ۋە تونىنى ئىچىگە ئالغان خىلئەت ئەۋەتتى، قوبۇل قىلىشقايلا.

— ئەلى تىكىن سانى ئالىيلىرىغا ئاللا رەھمەت قىلسۇن، — دېيىشتى ۋەزىر - ۋۇزرالار ئورۇنلىرىدىن دۇررىدە تۇرۇپ. مۇشۇ تاپتا بولۇنبەگنىڭ ئابرۇيى كۆتۈرۈلۈۋاتاتتى.

رەيھانىددىن، بۇ ۋەزىرنىڭ سەمەرقەنتتىن بالاساغۇنغا بىكار كەلمىگىنىنى، ئۇ سارايغا كىرگەندىلا ئېمىشقىدۇر كۆزلىرىنى ئۆزىدىن قاچۇرغانلىقىغا قاراپلا بىلگەنىدى. شۇنچە كۆپ ۋە ئېسىل سوۋغاتلارنىڭمۇ غەرەزسىز ئەۋەتىلمىگەنلىكى ئۇنىڭ بۇ گۇمانىنى تەستىقلايتتى. رەيھانىددىنىڭ كۆڭلىدە شۇ ھامان بىر پىلان تۈزۈلدى.

ئىنىسى ئەلى تىكىن سانىدىن مىننەتدار بولغان ئەخمەت تۇغانخان سانى:

— جانابلار، سەمەرقەنت ئېلىكخانى قەدىردان ئىنىمنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن، يۇغرۇش باشى بولۇنبەگنىڭ مۇبارەك قەدىمىنى قۇتلۇقلاپ بەگ تەركىسى ئۆتكۈزمەكچىمەن، قەدەم تەشرىپ قىلغايسىلەر، — دېدى تەختتە گىدىيىپ ئولتۇرغىنىچە. ئۇ ئۇڭ يېنىدىن تۆتىنچى ئورۇندا ئولتۇرغان ئاغىچى ئۇلۇغىغا كۆز تىكتى، — كەنچ لىيۇ[1] تەييارلانسۇن، ئالاھىدە ئىشكۇم[2] قويۇلسۇن، بوغۇز[3] خىلمۇ خىل بولسۇن، فۇقا، مەيزاپ،

① كەنچ لىيۇ — ئوتتۇز گىز ئۇزۇنلۇقتىكى داستىخان.
② ئىشكۇم — پۇتسىز شىرە.
③ بوغۇز — تاماق.

مۇسەللەس، بوزا كۆپ كەلتۈرۈلسۇن. قىمىز، جۇلاپ، شەربەت ئۆكسۈپ قالمىسۇن. تاي، بوتىلاق، موزايلار سويۇلۇپ پۈتۈن پېتى كاۋاپ قىلىنسۇن، تۇتغۇچ[1] مول بولسۇن. بەگ تەركىسىدىن كېيىن چىش [2]كىراسى بېرىلسۇن!

— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى،— ئاغىچى ئۇلۇغى ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى.

— ئەمدى بەگ تەركىسى باشلانغىچە ئارام ئېلىڭلار.

— ئىلىكخان ئالىيلىرىغا رەھمەت،— دۇررىدە قوپقان ۋەزىر - ۋۇزرالار سارايدىن چىقىشقا باشلىدى.

— سىز قېلىڭ، يۇغرۇش باشى.

خىيال بىلەن چىقىپ كېتىۋاتقان رەبھانىدىن توختاپ قالدى.

— خىزمەتلىرىگە تەييارمەن، ئالىيلىرى.

— بولۇنبەگ بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا رايىڭىز باردۇر؟

— ئەلۋەتتە، ئالىيلىرى.

بولۇنبەگ، توغانخان سانىنىڭ رەبھانىدىنىنى ئېلىپ قالغىنىدىن كۆڭلى غەش بولسىمۇ، چاندۇرماي باش لىڭشىتىپ ھىجايدى.

توغانخان سانى ئۇلارنى باشلاپ سارايغا يانداش سېلىنغان ئىستىراھەت ئۆيىگە چىقتى.

— بەگ تەركىسى باشلانغىچە بىردەم پاراڭلىشىپ ئولتۇرايلى،— دېدى ئۇ بىر پايلىق تەخت ئۈستىدىكى پەر

① تۇتغۇچ — ئىشتىھا ئېچىش قورۇمىلىرى، سوغۇق ۋە ئىسسىق قورۇمىلار.

② چىش كىراسى — زىياپەتتىن كېيىن بېرىلىدىغان ھەدىيە، سوۋغات.

ياستۇققا يۆلىنىپ، ئاندىن تېخىچە ئۆرە تۇرۇۋاتقان رەيھاندىن بىلەن بولۇنبەگنى كىسمخاب يېپىكەندازدا ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

رەيھاندىن بولۇنبەگنىڭ ئوغرى كۆزلىرىنى قاچۇرۇپ تاڭگا چىشلىۋالغاندەك زوۋان سۇرمەي بوغنۇقۇپ ئولتۇرغىنىدىن ئۆزىدىن قورۇنۇپ قالغانلىقىغا جەزم قىلدى. «سەلجۇقلار پايتەختىگە بېرىپ كېلىپلا، ئالدىراپ - تېنەپ قوزئوردۇغا كېلىشى ھەرگىز ھال سوراش ئۈچۈن ئەمەس. ئۇنىڭ ئاغزىنى ئېچىش كېرەك» دەپ ئويلىدى رەيھاندىن سىنچى كۆزلىرى بىلەن ئۇنى كۆزىتىپ. ئۇ، سەمەرقەنتتىكى ئادەملىرىنىڭ بەرگەن خەۋىرىدىن بولۇنبەگنىڭ سۇلتان توغرۇلبەگ ئالدىغا كەتكەنلىكىنى ئاللىبۇرۇن بىلگەنىدى.

— بولۇنبەگ جانابلىرى، سەمەرقەنت ھاۋاسى ئۆزلىرىگە ياققاندەك قىلىدۇ، سەمرىپ قاپتىلا، — دەپ گەپ تەشتى رەيھاندىن، — سۆزلەپ بەرسىلە، شەرقتىكى بۇ سەلتەنەتلىك شەھەر قانداق ئىكەن؟ ئەلى تىكىن سانى ھەزرەتلىرىنىڭ مۇبارەك كۆڭلىرى خۇشۋاخ، خۇش كۆڭۈل ئۆتۈۋاتقاندۇ؟

— ئەلۋەتتە، ئەلۋەتتە، جانابلىرى. سەمەرقەنتكە مېنىڭ تۇنجى قېتىم بېرىشىم بولغاچقا، بۇ شەھەر ماڭا ناھايىتى كۆركەم، ئاۋات كۆرۈندى. نەچچە قېتىم بېرىپ راھەت - پاراغەتنى كۆرگەن ھەربىرلىرىگە نىسبەتەن تەسىراتىم مۇكەممەل ئەمەس. ئەلى تىكىن ئالىيلىرى ئەل غېمى بىلەن بەند، پېقىر تېخىمۇ شۇنداق. ئوردۇكەنتتىن خەۋەر كېلىپ تۇرغاندۇ؟ — بولۇنبەگنىڭ بۇ سوئالى ئۆزىگە قارىتىلغانلىقىنى سەزگەن رەيھاندىن دەررۇ جاۋاب بەردى:

— ئوردۇكەنتتىن خەۋەر كېلەمدۇ - كەلمەمدۇ، بىزگە نېمە پايدىسى بار، دەيدىلا، خەۋەر كەلسە ئولپان - سېلىق ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلغان يارلىق كېلىدۇ، شۇ. كەلگىنىدىن

كەلمىگىنى بىز ئۈچۈن پايدىلىق، بۇرادەر.
بۇ سۆزنى ئاڭلىغان بولۇنبەگنىڭ ئاغزى بىلەن تەڭ كۆزلىرىمۇ يوغان ئېچىلدى ۋە رەيھانىدىنىڭ خۇشخۇي چېھرىگە قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويدى.
— جانابلىرى، ئوردۇكەنتنىڭ يامان كېپىنى قىلمايتتىلە. ئەجەبكى، بىزار بولۇۋاتقاندەك سۆزلەپ قالدىلىغۇ.
— جانابلىرى، ئاقىل كىشى ئەتىكەن بىلەلمىگەننى ۋاشتە، چۈشتە بىلەلمىگەننى كەچتە بىلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ. بۇرۇن بىلەلمىگەنلىرىم كۆپ ئىكەن، بىلگەنسېرى خاتا قىلغان، كەتكۈزۈپ قويغان ئىشلىرىم ئۈچۈن پۇشايمان يەپ قېلىۋاتىدىمەن. ھەي قويسىلا، شۇ ئىشلارنى ئەسكە ئېلىشنىمۇ خالىمايمەن. ئەخمەت تۇغانخان سانى ئاليىلىرىنىڭ سايىسىدە كۆڭلۈم كۆپ ياخشى، ئەلنىڭ كۆڭلىمۇ ئوبدان ئۆتۈۋاتىدۇ. ئەمما بۇ كۆڭگە قەدەر قۇزئوردۇنىڭ باش پايتەخت بولمىغىنىغا ئەپسۇسلىنىمەن.
بۇ گەپتىن بىر بېشارەت سەزگەن بولۇنبەگنىڭ گۇلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. «رەيھانىدىنبەگنىڭ قورسىقىغا جىن كىرىپتۇ، يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كېتىپ يوغرۇش باشى قىلمىغىنىدىن خاپا بولغان بولۇشى ئېھتىمال...» دەپ ئويلاپ ئېغىز ئاچتى:
— ئەمدى ئەقىللىرىنى تېپىپلا، بۇرادەر. راست دېدىلە، دانا ئادەم خاتاسىنى تونۇپ تۈزىتىدۇ... — بولۇنبەگ بىردىن سۆزىنى توختىتىۋالدى. گەپكە سەما بولۇپ كىدىيىپ ئولتۇرغان تۇغانخان سانىغا قارىدى. چىرايى ئىنىسىغا ئوخشاش ئاق سېرىق، پالكۆز بۇ ئادەم، ئېپادىسىز نەزىرى بىلەن گاھ رەيھانىدىنغا، گاھ بولۇنبەگكە قاراپ قويۇپ، خاس مەھرەم سۇنۇپ بەرگەن جامدىكى شارابنى ئىچەتتى. «ياق، رەيھانىدىن مەندىن گەپ ئالماقچى، كېيىن مەنسۇرخاننى ئوڭدا قويغاندەك، مېنىمۇ

ئۇنىڭدا قويماقچى...» دەپ ئويلىغان بولۇنبەگ، رەيھانىدىن ئالدىدا مۇددىئادىن ئىبىز ئاچماسلىق قارارىغا كېلىپ جىم بولۇۋالدى.

— ئەگەر قوزئوردۇ پايتەخت بولسا، ئاكام يۇسۇپ قادىرخان تەختتە خاتىرجەم ئولتۇرالمايتتى، شۇڭا ئوردۇكەنتكە كەتتى. ئەگەر مەن بۇغرا قاراخان بولسام، ھەرگىز ئوردۇكەنتنى پايتەخت قىلمايتتىم. قوزئوردۇنى پايتەخت، رەيھانىدىنبەگنى يۇغرۇش باشى قىلىپ دەۋران سۈرگەن بولاتتىم، ھا - ھا - ھا...— دەپ كۈلدى تۇغانخان سانى كۆڭلىدىكى مۇددىئاسىنى ئوچۇقلا ئېيتىپ.

بولۇنبەگ «ئەمدى نېمە دەيسەنكىن» دېگەندەك رەيھانىدىنغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويدى.

— ئالىيلىرى، كۆڭۈللىرىدىكى گەپنى قىلىپ بىزگە بېشارەت بەردىلە. ئۆزلىرى بۇغرا قاراخان بولسىلا، ئىشلار باشقىچە بولىدۇ، ئەلۋەتتە،— رەيھانىدىنمۇ «ئىچىڭدىكىنى بىلمەيدۇ دېمە، بىلمەن. ئەمما ئۆز ئاغزىڭ بىلەن دېگىنىڭ باشقا گەپ» دېگەن مەنىدە بولۇنبەگكە تىكىلدى.

بولۇنبەگ يەنە زوۋان سۈرمىدى. ئۇ دىلىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى سۆزنى چىقىرىشتىن يەنىلا ئېھتىيات قىلىۋاتاتتى. بۇنى تۇغانخان تېخى سەزمىگەنىدى. قاپۇغچى باشى كىرىپ بەگ تەركىسىنىڭ باشلانغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۇلارنىڭ پارىڭىنى ئۈزۈپ قويدى.

پادىشاھ تەكىيەخانىسىنىڭ زىياپەت زالىدا تۇغانخان سانىنىڭ سول يېقىنىدا ئولتۇرغان بولۇنبەگ ئۆزرە ئېيتىپ شارابتىن كۆپ ئىچمىدى، تۇغانخان سانى تۇتقان قەدەھتىنلا ئىچتى. ئۇنىڭ يېقىنىدا ئولتۇرغان رەيھانىدىن شاراب ئورنىغا ئانار شەربىتى ئىچىپ ئولتۇردى. بولۇنبەگ بوشىغان قەدەھكە شاراب قۇيۇپ رەيھانىدىنغا تۇتتى.

— قەدىردان بۇرادىرىم، ئىلىكخان ئالىيلىرى ئىچىپ پەيز قىلىۋاتقان يەردە، سىلى نېمىشقا ئىچمەيدىلا. دوستلۇقىمىز ئۈچۈن بۇ بىر قەدەھنى كۆتۈرۈۋەتكەيلا.

— رەھمەت جانابلىرى، پېقىرنىڭ ئىچمەيدىغانلىقى ئىلىكخان ئالىيلىرىغا مەلۇم. مەن ئەزەلدىن شاراب ئىچمەيمەن، ئەپۇ قىلسىلا، — رەبھانىدىن كۆلۈپ تۇرۇپ رەت قىلدى.

بولۇنبەگ ئۇزاتقان قەدەھنى ياندۇرماي:

— ئىلىكخان ئالىيلىرىنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈنمۇ ئىچمەملا؟ — بولۇنبەگ ئاۋازىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ يامان يەردىن قىستىدى. تۇغانخان سانى رەيھانىدىنغا قادالدى، ھەممە ئەمىر - ئەركانلار ئۇنىڭغا تىكىلدى.

— ئىچىمەن، شارابنى يېڭى قەدەھكە قۇيۇپ بەرگەيلا، — دېدى رەبھانىدىن ئەپتىنى بۇزماي.

ئىدىشچى باشى يېڭى كۈمۈش جامنى كەلتۈرۈپ بولۇنبەگكە بەردى. ئۇ لىپمۇلىق شاراب قۇيۇپ رەبھانىدىنغا ئۇزاتتى.

— مەرھەمەت.

رەبھانىدىن قولىغا ئالغان قەدەھنى بىرلا كۆتۈرۈپ ئىچىۋەتتى.

بۇ ۋاقىتتا قەدەر ھەرقانداق سورۇندا رەبھانىدىننىڭ شاراب ئىچكىنىنى كۆرمىگەن تۇغانخان سانى، ئۆزىنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن قەدەھ كۆتۈرگىنىدىن غايەت خۇرسەن بولدى. ناۋادا ئۇ ئىچمىگەن بولسا كۆڭلىگە شەك چۈشكەن بولاتتى.

ئۈچ كۈن ئۆتكەندە، تۇغانخان سانى رەبھانىدىننى خاس قەسرىگە چاقىرتتى. ئۇ كىرىشىگە:

— يۇغرۇش باشى، سىز ناھايىتى دانا ئىكەنسىز. سارايدا بولۇنبەگ بىلەن كۆرۈشكەن كۈنى دېگەن گېپىڭىز يادىڭىزدا بارمۇ؟ — دەپ سورىدى.

رەبھانىدىن بۇ سوئالنىڭ تېگىدە گەپ بارلىقىنى سەزدى.

— شۇنداق، ئالىيلىرى، ئېسىمدە.
— ئاشۇ ئارزۇيىڭىز ئەمەلگە ئاشىدىغان بولدى.
— قاچان، قانداقسىگە، ئالىيلىرى؟ — جىددىي سورىدى رەيھانىدىن قىزىققان بولۇپ.
— بولۇنبەگ شۇنىڭ ئۈچۈن كەلگەنىكەن. مېنى بۇغرا قاراخانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىپتۇ، — تۇغانخان سانى ئۆزىگە بولۇنبەگ دېگەن مەخپىيەتنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەردى.
— ئىنىم مېنى بۇغرا قاراخان قىلىش ئۈچۈن بولۇنبەگنى سەلجۇقلار سۇلتانى توغرۇلبەگنىڭ يېنىغا ئەۋەتىپتۇ. ئۇ يۈزمىڭ لەشكەر بىلەن يۈرۈش قىلىشىمىزغا ياردەم قىلماقچى بولۇپتۇ. بۇ يۈرۈشكە مەن ئوتتۇز مىڭ، ئىنىم ئەللىك مىڭ لەشكەر قاتناشتۇرىدىكەنمىز.
— قەيەرگە يۈرۈش قىلىدىكەنمىز، ئالىيلىرى؟ — سورىدى رەيھانىدىن.
— ئوردىكەنتكە.
— ئەگەر بولۇنبەگنىڭ ئېيتقانلىرى راستلا بولسا، ئارزۇيۇمنىڭ يەردە قالمىغانلىقىدىن كۆمانلانمايمەن ئالىيلىرى. لېكىن...
— بولۇنبەگنىڭ ئېيتقانلىرى راست، — رەيھانىدىننىڭ سۆزىنى بۆلدى تۇغانخان سانى، — ئۇ ماڭا قەسەم ئىچىپ بەردى، ناھايىتى مەخپىي تۇتۇشۇمنى تاپىلىدى.
— ئىشەندىم ئالىيلىرى، ئوردىكەنتكە قاچان يۈرۈش قىلىدىكەنمىز؟
— باش كۈزدە. ئۇنىڭغىچە پۇختا تەييارلىق قىلىدىكەنمىز. ئاكام يۈسۈپ قادىرخاننى تەختتىن چۈشۈرىدىغان قۇدرەتلىك كۈچكە ئىگە بولۇشىمىز كېرەك، يۈگرۈش باشى.
— ياخشى مەسلىھەت بولۇپتۇ، ئالىيلىرى، تەييارلىق

قانچە پۇختا بولسا، غەلبە شۇنچە ئاسان قولغا كېلىدۇ. بولۇد-بەگنىڭ مەن بىلەن كۆرۈشكۈسى يوق ئوخشىمامدۇ، ئالىيلىرى؟

— نېمىشقا يوق بولسۇن؟ سىز مېنىڭ يوغرۇش باشىم تۇرسىڭىز. ئەتە كەچ مۇشۇنداق ۋاقىتتا مېنىڭ قەسرىمدە يۈرۈش قىلىش پىلانىنى بىرلىكتە تۈزۈپ چىقىمىز.

— بۇ خاسىيەتلىك ئىشقا قاتنىشىدىغانلىقىمدىن خۇشال-مەن، ئالىيلىرى.

رەيھاندىن ئەتىسى شۇ ۋاقىتتا كېلىپ پىلان تۈزۈشكە قاتناشتى. تۈن تەڭ بولغاندا تۇغانخان سانىنىڭ قەسرىدىن چىقتى. بالاساغۇن ئاسمىنىنى بۇلۇت قاپلىغانىدى. ئۇ كۆتۈپ تۇرغان يارۇقنىڭ قولىدىكى تىزگىننى ئېلىپ ئاتقا مىندى - دە، چاپتى. ئۇ بالاساغۇن كوچىلىرىدا ھېچقاچان بوگۇنكىدەك ئات چاپتۇرۇپ باقمىغانىدى، ئارغىماق قارا تەرگە چۈمۈپ كەتتى.

ئۇنى ئىشىك ئالدىدا ئوتقاش كۆتۈرۈۋالغان يۈسۈپ كۈ-ۈۋالدى.

— ئاتا، كەچ قالدىڭىزغۇ، ئابام ئەنسىرەپ ئولتۇرىدۇ.

— ئىش چىقىپ قالدى، بالام،— دېدى رەيھاندىن ئوغلىنىڭ ئۆسكىلەڭ بويىغا زوق بىلەن قاراپ.

رەيھاندىن ھويلىغا كىرىپ ئالدىغا كەلگەن يابىراغا تون، سەللىسىنى بەردى، يۈز - قولىنى يۇيۇپ، لۆڭگىنى بەرگەن يۈسۈپكە تاپىلىدى:

— ئادار بىلەن يارۇق تاماقلىرىنى يەپلا ئالدىمغا كەل-سۇن، ئېيتىپ قوي. ئاندىن ھۇجرامغا قەلەم، قەغەز، سىياھ ئەكىرىپ بەرگىن.

— خوپ، ئاتا!— يۈسۈپ ئاۋۋال ئاتىسىنىڭ دېگەنلىرى-نى ئەكىرىپ بېرىپ، ئادارلارنىڭ باغ ئىچىدىكى ئۆيىگە كەتتى.

رەيھاندىن يابىرا ئېلىپ كىرگەن خۇشبۇي چايدىن ئى-چىپ راھەتلەندى. ئىلىكخان قەسرىدە تاماق يېگىنىنى ئېيتىپ،

يېزىق شىرەسىنىڭ ئالدىدىكى يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقتا ئولتۇ-
رۇپ خەت يېزىشقا كىرىشتى. ئۇ ئۈچ ۋاراققا يېزىلغان خەتنى
بىرقۇر ئوقۇپ چىقىپ لىپاپىغا سالدى. كىتاب ئوقۇپ ئولتۇرغان
يۇسۇپكە قاراپ:

— ئوغلۇم، نېمىشقا ياتمايسەن؟ يېرىم كېچىدىن ئۆتكەن-
دىمۇ ئۇخلىمىساڭ ئاغرىپ قالامسەن؟— دەپ كايىۋىدى،
يۇسۇپ فارابىنىڭ «ئەقىل توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنى يېپىپ
ئويۇققا ئېلىپ قويدى.

— بۇنىڭدىن كېيىن ۋاقتىدا يېتىپ ئۇخلايمەن. بۈگۈن
ئوقۇشقا قىزىقىپ كېتىپ ۋاقىت ئۆتكىنىنى بىلمەي قاپتىمەن.
ئاپا، خاپا بولمىغىن،— يۇسۇپ ئانىسىنىڭ بېلىدىن
قاماللىۋالدى.

— ئادار، يارۇقلار كەلدىمۇ، بالام؟

— كەلگىلى نەۋاقىت. جەڭگە بارىدىغاندەك دۇبۇلغا-
ساۋۇتلىرىنى كىيىپ، قىلىچ، ساداقلىرىنى ئېسىپ ئاتلىرىنىڭ
يېنىدا تۇرۇشۇپتۇ. ئاپا، قارا ئەنە،— يۇسۇپ قىيا ئوچۇق
دېرىزىدىن كۆل بويىدا تۇرۇشقان يىگىتلەرنى كۆرسەتتى.
رەيھانىدىن سەپسېلىپ، خەتنى تۇتقىنىچە ئىشىك هويلىغا
چىقتى.

— بالىلىرىم، تەييارلىنىپ كەلدىڭلارمۇ؟

— ئاشۇ كۈنى ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ، تەييارلىنىپ تۇرغى-
نىمىزغا بىر ھەپتە بولدى، ئاتا،— جاۋاب بەردى ئادار.

— ئۇنداق بولسا، يەنە ئۆيۈڭلارغا بېرىپ جەڭ لىباسىنى
سېلىۋېتىپ تارىقچى بەگدەك① كىيىنىۋېلىڭلار. خورازنىڭ بى-
رىنچى چىللىشى بىلەن تەڭ يولغا چىقىڭلار، بىرىكىم كۆرۈپ
قالمىسۇن، يولغا چىقىپ تۆتىنچى كۈنى ساۋۇت - دۇبۇلغىنى

① تارىقچى بەگ — باي دېھقان.

كېيىۋېلىڭلار. پەخەس بولۇڭلار، تۇتۇلۇپ قالماڭلار. بۇ مەك-تۇپنى بۇغرا قاراخان يۇسۇپ قادىرخان ئالىيلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئوردۇكەنتتە ئۇزۇن تۇرۇپ قالماي تېزرەك قايتىپ كې-لىڭلار. خەير، خۇداغا ئامانەت بالىلىرىم،— رەبىھانىدىن ئادار، يارۇق بىلەن قوچاقلىشىپ خوشلاشتى. يۇسۇپمۇ خوش ئېيتتى.

— يەنە ۋەقە چىققان ئوخشىمامدۇ، ئابا،— يۇسۇپ ئادار، يارۇقلارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قالغان ئاتىسىنىڭ يېڭىدىن تارتتى.

— شۇنداق، بالام، تۈلكىلەر يەنە قۇيرۇق كۆتۈرۈشتى.

— پادىشاھنىڭ نىيىتى بۇزۇلسا، ئەلنىڭ تىنچلىقى بۇزۇ-لىدۇ، ئابا.

— نىيىتى بۇزۇلغان ئىككى ئىلىكخان، يۇسۇپ قادىرخان ئەمەس، بالام.

— ئۇلارغا بىرسى يول كۆرسەتكەندۇر، ھەرقاچان.

— كىم بولاتتى دەيسەن، ئوغلۇم، بۆرىنىڭ ئالدىدىكى گۆشنى تارتىۋالماقچى بولغان قېرى تۈلكە.

— بولۇنبەگ ئىكەن - دە، ئۇ قۇيرۇقىدىن ئىلىنماي قالمايدۇ، ئابا،— دېدى يۇ ئۇپ ئىشەنچ بىلەن.

— ئېيتقىنىڭ كەلسۇن، بالام،— دېدى رەبىھانىدىن خورسىنىپ.

3

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئۆيىدە ئاچقان، كېيىن مەسچىتكە كۆچۈرۈپ كېڭەيتىلگەن قارىيخانىنىڭ ئورنىدا ئىلكىدىكى كاتتا مەدرىسە بولۇپ قالغانلىقىنى ئويلىسا، يۇسۇپ ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى-دىن ناھايىتى مىننەتدار بولاتتى. ئۇ زېرەك بالا شاگىرتىدىن بۇغرا قاراخانغا ئۈچ تۇرلۇك تەلەپ قويغانلىقىنى ئاڭلىغان شۇ

كۈنى، ئۇنى چىك قوچاقلاپ پېشانىسىگە سۆيۈپ رەھمەت ئېيتقانىدى. بۇ ئالىم، قارىيخانىنى مەدرىسە قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇپ چىقىش توغرىسىدىكى بۇغرا قاراخاننىڭ يارلىقىنى كۆر-گەن چاغدىمۇ، مەدرىسە قۇرۇلۇشى ئۈچۈن دۆلەت خەزىنىسىدىن بېرىلگەن بەش مىڭ سەر كۈمۈش بىلەن، رەيھانىدىن ئىئانە قىلغان ئىككى مىڭ سەر كۈمۈشنى تاپشۇرۇۋالغاندىمۇ، دەرسخا-نا، ھۇجرا ـ ئۆيلەرگە ئۇل قويۇلغان چاغدىمۇ خۇشاللىقىدىن ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي يىغلاپ تاشلىغانىدى. يۈسۈپتەك ھوشيار، پاراسەتلىك، جۈرئەتلىك شاگىرتنىڭ بولغانلىقىدىن، ئۇنىڭ كەلگۈسىدە ۋەتەن، خەلقى ئۈچۈن تېخىمۇ كاتتا ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرالايدىغانلىقىدىن ناھايىتى ئۈمىدۋار بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇنىڭغا بىلىم ئۆگىتىش، ئالەمنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن بارلىق زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلاتتى.

ئاقىىرا بوي تارتقانسېرى سەرۋى كۆچىتىدەك زىلۋالىشىپ كەتكەنىدى. ئۇ، شوخ كۈلكىسى، ناخشا ـ ئۇسسۇلى بىلەن چارچىغان ئاتا ـ ئانىلىرىنىڭ ھاردۇقىنى چىقىراتتى. ئۇلارنى سۆيۈندۈرەتتى. ئۇ، يېزىق ساۋاتىنى چىقىرىپ بولۇپ، قۇرئان ساۋاتىنى چىقىرىۋاتاتتى، ئەرەبچە تىلىنىمۇ ئۆگىنىۋاتاتتى، قىزلار-نى ئوقۇتۇۋاتقان ئانىسىنىڭ ئەڭ يېقىن ياردەمچىسى ئىدى. كىر ـ قاتلارنى يۇيۇشقا، تاماق ئېتىشكە ياردەملىشەتتى. ئارىلاپ «بەگيۈسۈپ نېمىشقا ئاكام بولۇپ قالمىغاندۇ؟» دەپ ئارمان قىلاتتى. سەبىي كۆڭلىدىكى بۇ ئارزۇسى ئۇنى يۈسۈپكە تەلپۈن-دۈرەتتى. ئاقىىرا كىچىك چاغلىرىدىكىدەك، يۈسۈپ كەلگەندە يېنىغا بېرىۋالماي بىر چەتتە ئولتۇرۇپ، سوغدىچە، ئۇيغۇرچە قەدىمىي يېزىقتا خەت يېزىشنى مەشىق قىلغاچ ياكى «قۇرئان كەرىم» نىڭ سۈرىلىرىنى يادلىغاچ، كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا يۈسۈپ-كە قاراپ قوياتتى. بىر ـ ئىككى يىلدىن بېرى ئېڭىدا پەيدا بولغان بالىلارچە ساددا خىيال، تارتىنىش، ئىزا تارتىش تۇيغۇسى

ئۇنى يۇسۇپكە تېخىمۇ چىرايلىق، نازاكەتلىك، ئوماق كۆرسىت-
تەتتى، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا ھايانىڭ كۆرۈنمەس نەپىس پەردىسى
تارتىلغانىدى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ يۇسۇپنى ئوغۇل قىلىۋېلىش
ئارزۇسى كۈنسېرى كۈچىيىپ باراتتى. بۇ ئارزۇ، خوتۇنى بىلەن
ئىككىسىگە ئورتاق ئىدى.

يۇسۇپ ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىپ بولۇپ، «قۇرئان» دىن
خەتمىگە ئۆتكەنىدى. كۈن ئارىلاپ ئەدەبىيات، تارىخ، ھېساب،
ئىلمى نۇجۇم، پەلسەپە پەنلىرىدىنمۇ دەرس ئالاتتى. زېھنىنىڭ
ئۆتكۈرلۈكى، تۇتۇۋېلىش قابىلىيىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكى، چېچەنلى-
كى، ناتىقلىقى بىلەن ئۇستازىنى ھەمىشە خۇش قىلاتتى.

ئاتىسىمۇ يۇسۇپتىن رازى ئىدى. كىچىكلىكىگە باقماي
مۇستەقىل پىكىر قىلالايدىغانلىقى، توغرا مەسلىھەت بېرەلەيدى-
غانلىقى، سەممىي سىردىشالايدىغانلىقى ئۈچۈن، ھەر كۈنى
ئاخشىمى ئوردىدا بولغان ئەھۋاللارنى قالدۇرماي سۆزلەپ بېرەت-
تى، مەملىكەت ئەھۋالىدىنمۇ خەۋەرلەندۇرۇپ تۇراتتى. بۇ ھال
يۇسۇپنىڭ جەمئىيەت توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىنى كېڭەيتىپ،
دۆلەت ئىشلىرىغا بولغان قىزىقىشىنى ئاشۇرماقتا ئىدى. بولۇنبەگ
بالاساغۇنغا كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، رەبھانىدىن بۇ زېرەك
ئوغلىغا:

— بالام، ئاللا ئادەملەرنى پادىشاھدىن تارتىپ پۇقراغىچە
بىر — بىرىگە نەپ يەتكۈزۈش ئۈچۈن ياراتقان، زىيان يەتكۈ-
زۈش، زۇلۇم قىلىش ئۈچۈن ياراتقان ئەمەس. ۋەھالەنكى، بۇنى
چۈشەنمىگەن، چۈشىنىشنى خالىمىغان بىر قىسىم كىشىلەر ئۆز-
لىرىنىڭ قارا نىيىتىگە يېتىش ئۈچۈن ئەلنى قان دەرياسىغا غەرق
قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. بىر قارا قۇيۇن كۆتۈرۈلىدىغاندەك تۇر-
دۇ، بۇنىڭغا قاراپ تۇرالمايمەن، ئوغلۇم،— دېدى بولۇنبەگ-
نىڭ سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلىرىنى باشتىن — ئاخىر سۆزلەپ

بېرىپ.

— ئاتا، ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دېگەندەك، ئۇنىڭ ھىيلە - مىكىرلىك سۇيىقەستىنى ئەپچىل چارە - تەدبىر بىلەن بىتچىت قىلىش كېرەك، — بولۇنبەگدىن نەپرەتلەنگەن يۈسۈپ مۇشتۇملىرىنى تۈگۈپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى. غەزەپ-تىن قاپىقى تۈرۈلدى.

— بولۇنبەگكە، ئاكا - ئۇكا ئىلىكخانلارغا تاقابىل تۇ-رۇشنىڭ چارە - تەدبىرلىرى تۈزۈكلۈك، بالام. ئەڭ مۇھىمى، بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئۇلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن ئوردۇكەنتتىن ئاتلىنىپ چىقىشى. ئادار، يارۇقلار تېزرەك كەلسە بولاتتى، كەتكىنىگە بىر ئايدىن ئاشتى.

ئاتىسىنىڭ بۇ گېپىدىن ئۇنىڭ تاقەتسىزلىنىۋاتقانلىقىنى بىلگەن يۈسۈپ تەسەللى بېرەتتى:

— كېلىدۇ، ئاتا، خۇش خەۋەر ئېلىپ كېلىدۇ. ھەقىقەت-نىڭ قەدىمى ئاستا، ئەمما ئىشەنچلىك، ئاقىۋىتى غەلىبە! قارا نىيەتنىڭ قەدىمى تېز، بىراق ئىشەنچسىز، ئاقىۋىتى مەغلۇبىيەت بولىدۇ. بىتاقەت بولمىغايلا...

بۇ گەپ بولۇپ بىر ھەپتىدىن كېيىن، كۆكتە يۇلتۇز كۆرۈنگەن مەھەلدە يارۇق بىلەن ئادار تۇيۇقسىز ھويلىغا كىرىپ كېلىشتى. يۈسۈپ ئېيتقاندەك ئۇلار خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلمە-گەن بولسىمۇ، كىشىگە جاسارەت، ئۈمىد بېغىشلايدىغان خەير-لىك خەۋەر ئېلىپ كەلگەنىدى. رەيھانىدىن ئادار بەرگەن مەك-تۇپنى باش ئۈستىگە كۆتۈرۈپ، بوسە قىلىپ ئاندىن ئوقۇدى:

«ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلاي-مەن.

ھۆرمەتلىك ساداقەتمەن يۇغرۇش باشى رەيھانىدىنبەگ جانابلىرى، مەكتۇپىڭىزنى تاشۇرۇۋېلىپ غەپلەت ئۇيقۇسىدىن چۆچۈپ ئويغاندىم. ئەلگە ۋە ئۆز بېشىمغا كېلىۋاتقان بالا —

قازادىن ۋاقتىدا خەۋەرلەندۈرگىنىڭىز ئۈچۈن ئاللا رەھمەت قىلـ
سۇن.

ھاسىلكالام سۆزىمىز شۇكى: تېخى يېقىنقى مەزگىللەردە، ئىدىقۇت ۋە ئۇدۇندا بويۇنتاۋلۇق قىلىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەنلەرنى ئەدەپلەپ، ئەلنى ئەمىن تاپقۇزۇپ، ئىككى ئىنىمنىڭ مەندىن يۈز ئۆرۈيدىغانلىقىنى خىيالىمغا كەلتۈرمەي بىخۇدلىشىپ قالغا-نىكەنمەن. مەكتۇپىڭىزنى ئوقۇپ سەگەكلەشتىم. ئۆسمۈر ئوغلـىڭىز بەكيۇسۇپنىڭ باللارچە سەممىي، ئەلگە قۇت بەخش ئەتكۈچى تەلىپى بىلەن ئاسقۇغا ئېلىپ قويغان قىلىچىمنى قولۇمغا ئالدىم، خالاپ ئەمەس، مەجبۇر بولۇپ شۇنداق قىلغىـنىمنى ئوغلىڭىزغا چۈشەندۈرۈپ قويغايسىز. ئەلھال، ئىككى ئىنىمنىڭ سۇيىقەستلىك توپىلىڭىغا، سەلجۇقلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئاقابىل تۇرۇش يۈزىسىدىن قېرىندىشىمىز غەزنەۋىلەر شاھى سۇلتان مەھمۇدخان بىلەن بىرلىشىپ، جازا يۈرۈشى قىلىش كويىدا جىددىي تەييارلىنىۋاتىمەن. زىنھار ئوردىدىن يىراقلاشقۇ-چى بولماڭ. ئاسىيلارنىڭ سۇيىقەستلىك ئىشلىرىدىن خەۋەر تېپىپ تۇرغايسىز. ئاللا سىزگە مەدەتكار بولسۇن.

مەلىكۇل مەشرىق يۇسۇپ قادىرخان بۇغرا قاراخان.

ھىجرىيە 416 ـ يىلى ماھمۇھەررەمنىڭ 11 ـ كۈنى ئوردۇكەنت.»

رەبھانىدىن مەكتۇپنى ئوقۇغۇسى كېلىپ بويۇنداپ تۇر-غان يۇسۇپكە بەردى.

— بۇغرا قاراخان مەكتۇپتا سىنى ئالاھىدە تىلغا ئاپتۇ، ئوغلۇم، — دېدى ئۇ ئىپتىخارلانغان ھالدا.

يۇسۇپ مەكتۇپقا تېز - تېز كۆز يۈگۈرتۈپ چىقىپ دېدى:

— مەلىكۇل مەشرىق مېنىڭ تەلىپىمنى ئۇنتۇپ قالماپتۇ، ئاتا. ھەقىقەتەن خەلقپەرۋەر پادىشاھ ئىكەن. مەن چۈشەندىم،

بەزى ھالدا ئەلكە ئەمنلىك بەخش ئېتىش ئۈچۈن قىلىچ كۆتۈرمىسە بولمايدىكەن، ئىخۇدلۇق بالا ـ قازاغا يول ئېچىپ بېرىدىكەن.

— يارايسەن بالام، توغرا دېدىڭ، — رەيھانىدىن يان تەرەپتىن يۈسۈپنىڭ بېشىنى باغرىغا تېڭىپ، يارۇق بىلەن ئادارغا قارىدى:

— باللىرىم، سىلەرگە ئىمدەپ رەھمەت ئېيتىشىمنى بىلمەي قالدىم. رەھمەتنى ئەتە ئۆز يارىشقى بىلەن ئېيتاي. ھازىر سىلەرنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈپ تۇرغان خوتۇن ـ باللىرىڭلارنىڭ يېنىغا بېرىڭلار. بىر ھەپتە ئۇبدان ئارام ئېلىڭلار، ھېچكىم سىلەرنى ئاۋارە قىلمىسۇن. قېنى بېرىڭلار.

ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، رەيھانىدىن ئويغا چۆمدى: «توغرا قىلىپتىمەن. ئەگەر بولۇنبەگ كەلگەندە، ئۆزۈمنى تۇتۇۋالالماي، ئاكا ـ ئىنى ئېلىكخانىنىڭ بىرلىشىپ ئۇردۇكەنتكە يۈرۈش قىلىش پىلانىغا ئۇچۇقتىن ـ ئۇچۇق قارشى چىققان بولسام، مەلىكۈل مەشرىقنى ئۇ خۇنپەرلەرنىڭ سۇيىقەستىدىن خەۋەردار قىلالماس ئىكەنمەن. ئۇ، يەنە ئوردىدىن ئايرىلغۇچە بولماڭ، دەپ تاپىلاپتۇ. بۇ دېگىنى، ئىنىمگە كۆز ـ قۇلاق بولۇپ كۆزىتىڭ، دېگىنى. ئېھتىمۇ ھوشيار تۇرمىسام بولمىغۇدەك، ئۇلار بەك ئەدەپ كېتىۋاتىدۇ...»

— ئابا، مەلىكۈل مەشرىق قۇزئوردۇغا كېلەمدۇ؟ يۈسۈپنىڭ سوئالى رەيھانىدىننى ئۆزىگە كەلتۈردى.

— مېنىڭچە، كېلىدۇ، بالام.

— مەن خۇش خەۋەر كۈتىمەن، ئابا.

— مەلىكۈل مەشرىق قۇزئوردۇغا كەلگەندە، سەن كۈتكەن خۇش خەۋەرنى ئاڭلايسەن، بالام. خۇپتەننى ئۆتەپ بولۇپلا ئۇخلىغىن، بولامدۇ؟

— بولىدۇ ئابا، — يۈسۈپ ئۆز ھۇجرىسىغا چىقىپ

كەتتى.

رەيھانىدىن مەكتۇپنى قايتا ـ قايتا ئوقۇدى، ئوقۇغانسېرى قارا نىيەتلەر ئۈستىدىن غەلىبە قازىنىشقا بولغان ئىشەنچىسى كۈچىيىپ، ئەندىشىسى ئازايدى.

كۈنلەر بىر خىلدا ئۆتۈۋاتقاندەك تۇرغىنى بىلەن، ھەر-كۈنىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئۆزگىچىلىكى بولىدۇ. بۈگۈن رەيھانىدىن ئۈچۈن يەنە كۆتۈلمىگەن ئىشلار يۈز بەرگەن كۈن بولدى. ئۇ ئوردىغا بېرىپ، ئىلىكخانىنىڭ ھەرىمىدىن چىقىشىنى كۈتۈپ دىۋانخانىدا ئولتۇردى. ۋەزىرلەر، ئەمىرلەر، چاغرىبەگ، تارخان-بەگلەر ئارقا ـ ئارقىدىن كىرىپ كېلىشتى. ئەمىرى جاندار بوزاغۇ ھەممىدىن كېيىن كىرىپ كەلدى. ئۇ رەيھانىدىنغا تەتۈر قاراپ يۈرەتتى، ئۇچراپ قالسا يانغا قاراپ ئۆتۈپ كېتەتتى، ئورۇنلاردىمۇ رەيھانىدىن بىلەن سۆزلەشمەيتتى. بۇ ئۇنىڭ «قىزىنى بەرمىدىڭ» دەپ ئاددىيلا قېيىدىغىنى بولماستىن، بەلكى كۆرەلمەسلىك، ئىچى تارلىق، ئۆچەكىشىشتىن تۇغۇلغان يامان كۆرۈش ئىدى. رەيھانىدىننى كۆرسىلا چايناپ يۇتكۇ-ۋەتكۈسى كېلەتتى ۋە بۇ نىيىتىگە يېتىش ئۈچۈن، پۈتۈن ھىيلە ـ مىكرىنى ئىشقا سېلىپ ئەخمەت تۇغانخان سانىغا يېقىنلىششقا ئىنتىلەتتى. ئاتقا مىنمەكچى بولسا تىزىنى تۇتۇپ بېرەتتى، ئاتتىن چۈشمەكچى بولسا قولتۇقىدىن يۆلەپ يەرگە دەسسىتەتتى، قىلمىغىنى قالمايتتى. ئۇنىڭ بۇنداق يېقىنچىلىقى-دىن مىننەتدار بولغان ئىلىكخان نەچچە قېتىم ئۇنى كەدۇت بىلەن تارتۇقلىغانىدى. بولۇنبەگ كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تاپىلىغىنى بويىچە، بوزاغۇنى سۇباشى قىلىپ پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ئۇ ئىلىكخانغا بىۋاستە قاراشلىق ئون ئىككى مىڭ سىپاھقا سۇباشى بولغانىدى، شۇڭا كېرىلىپ تېرىسىگە پاتماي قالغانىدى.

رەيھانىدىن ئۇنىڭغا نەزەر ـ كۆزىنى سالمىدى. ئىلىكخانغا

ئەڭ يېقىن بولغان جاندارلار ئەمىرى بىلەن سالاملىشىشنى ئۈزلىرى ئۈچۈن ئۇلتىپات سانايدىغان يۈغرۇش، سۇباشىلار ئېگىلىپ كۆرۇشۇشتى. چاشكا ۋاقتى بولغاندا، توغانخان سانى ھەيۋەت بىلەن كىرىپ كەلدى، ھېچكىمگە قارىماي كېلىپ تەختتە ئولتۇردى. ئارقىسىدىن كىرگەن ۋەزىر - ۋۇزرالار ئۇنىڭ ئەمرىنى كۈتۈپ ئۆرە تورۇشتى.

— پەرمان! — ئەخمەت توغانخان سانى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن جاكارلىدى، — يۇغرۇشلار، سۇباشىلار، يابغۇ، كۆكتا-يىق، چاغرىبەگلەر، بۆرىبەگلەر تارخانبەگلەر ئۈچ كۈنگىچە تەي-يارلىق قىلىپ، ئوتتۇزمىڭ سىپاھنى ئاتلىنىشقا سەپراس قىلسۇن!

— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى، — ئەمىرى جاندار بوزاغۇ تەخت ئالدىغا كېلىپ تىزلاندى، — پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈر-گەيمىز.

بىرقانچە سۇباشى، يۈغرۇشلار بوزاغۇغا ياندىشىپ تىزلاندى:

— پەرمانبەردارمىز!

ئوردا ئەمىرى ئىنالچۇق تىكىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان رەبىها-نىدىن ھەممەيلەنگە بىرقۇر سەپسېلىپ چىقىپ، تىزلىنىپ پەرمان كۈتۈۋاتقان سۇباشىلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى:

— ئىلىكخان ئالىيلىرى، پېقىر ئالىقاچان ئەمرلىرىگە پەرمانبەردار ئىكەنلىكىمنى بىلدۈرگەنىدىم. بۇ قېتىمقى ئوردۇ-كەنتكە قىلىدىغان يۈرۈشىمىزنىڭ زەپەر قازىنىشىدىن ئۈمىدۋارمەن.

— توختاڭ يۇغرۇش باشى، بۇ قېتىمقى يۈرۈشنىڭ نىشانى ئۆزگەردى. ئوردۇكەنتكە ئەمەس، سەمەرقەنتكە بارىمىز. رەبىهانىدىنىڭ غەمكىن چېھرىدە بىلىنەر - بىلىنمەس

كۆلكە پەيدا بولدى ۋە ئەجەبلەنگەن قىياپەتتە ساقىلىنى سىيپاپ قويدى.

— ئالىيلىرى، سوراشقا بولامدىكىن، نېمىشقا ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلماي سەمەرقەنتكە بارىمىز؟

— پادىشاھنىڭ قارارى ئۆزگەرمەس! نېمە ئۈچۈنلۈكىنى سوراش ھاجەتسىز ئىكەنلىكىنى چۈشىنىسىز، ۋەزىر،— ئەخمەت تۇغانخان سانى تۈنۈگۈن كېچىدە سەمەرقەنتتىن كەلگەن ئەشكىنچى چاۋاربەگ توغرۇلۇق، ئاغزىنىڭ ئۇچىغا كەلگەن گەپنى قايتۇرۇپ يۇتۇۋەتتى. ئاشكارىلىسا، ۋەزىر، ئەمىرلەردىلا ئەمەس، سىپاھلاردىمۇ گۇمان تۇغدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى بوشاشتۇرۇۋەتكەن بولاتتى.

— ئەلۋەتتە، ئالىيلىرى، كەچۈرگەيلا،— رەبىھانىدىن بىلمىگەنگە سېلىپ يەنە سورىدى،— قوزئوردۇدا كىم قالىدۇ؟

— ئىنالچۇق تىكىن جانابلىرى نائىب ئىلىكخان بولۇپ قالىدۇ.

— ياخشى ئويلاپلا ئالىيلىرى، كۆڭلۈم تەسكىن تاپتى.

رەبىھانىدىن ئۆزىنىڭ بېنىدا، تۇغانخان سانىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە تۇرغان ئىنالچۇق تىكىنگە قارىدى. ئۇ بويلۇق، بۇغداي ئۆڭ، كەۋدىلىك ئادەم بولۇپ، ھەمىشە قارا كۆزلىرىدىن ھەسرەت - نادامەت ئۇچقۇنلىرى چېچىلىپ تۇراتتى. ئۇ ھازىرمۇ «مانا كۆردىڭىزمۇ، نېمە ئىشلار بولۇپ كېتىۋاتىدۇ - ھە!» دېگەن مەنىدە باش چايقاپ قويدى.

— تەييارلىق ياخشى ئىشلەنسۇن، ئاۋامغا داۋراڭ قىلىنمىسۇن، گەپ تامام ۋەسسالام،— دەپ تەختتىن چۈشكەن تۇغانخان سانى گۈرس - گۈرس چامداپ ئىستىراھەت ئۆيىگە كىرىپ كەتتى.

سارايدىن دەسلەپ چىققان رەبىھانىدىن يۇغرۇش باشى خانىسىغا كىرىپ ئويغا چۆكتى «ئىلىكخاننىڭ ئوردۇكەنتكە

يۇرۇش قىلماي، سەمەرقەنتكە يېرىشىدىكى سەۋەبنى ئېيتمىغىنىغا قارىغاندا، بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان ماۋەرائۇننەھرگە باستۇرۇپ بارغان ئوخشايدۇ. ئىنىسىدىن ئەشكىنچى كەپتۇ — دە...»

— يۇغرۇش باشى، بار ئىكەنسىز؟

رەيھانىدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئالدىدا تۇرغان ئىنالچۇق تېكىنىنى كۆردى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ دېدى:

— ئەمىر، خىزمەت بارمىدى؟

— يوقسۇ يۇغرۇش باشى. سىز بىلەن بۇنىڭدىن كېيىن قىلىدىغان ئىشلار توغرۇلۇق مەسلىھەتىڭىزنى ئېلىش ئۈچۈن كىرىشىم، ۋاقتىڭىز چىقارمىكىن؟

— ئەلۋەتتە، ئەمىر جانابلىرى. پېقىرنىڭمۇ سىزدىن ئالىدىغان مەسلىھەتىم بار، — دېدى رەيھانىدىن چاچلىرى ئاقارغان شاھزادىگە ھۆرمەت بىلەن.

— سىز ئوردا ئەربابلىرى ئىچىدە مەن ھۆرمەت قىلىدىغان بىردىنبىر كىشى، رەيھانىدىنبەگ، — سۆز باشلىدى ئىنالچۇق تېكىن، — ئۇلۇغ بوۋام ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇرغاندا، ئەلنى تىنچ، پاراۋان تۇرمۇشقا ئىگە قىلىشنى مەقسەت قىلغان، ھەرگىزمۇ قانغا غەرق قىلىشنى ئويلىمىغان. لېكىن ئۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ نەۋرە — چەۋرىلىرى ئۆزلىرىنى ئەلدىن، ئاۋامدىن ئۈستۈن قويۇپ، بايلىق، شان — شۆھرەت، زېمىن تالىشىپ، خەلقنى قانغا غەرق قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. بۇنىڭغا ھە دەپ قاراپ تۇرۇش — كەچۈرگۈسىز گۇناھ، يۇغرۇش باشى جانابلىرى. مەن بۇنداق ئەھۋالدا نائىب ئىلىكخانلىقنى قوبۇل قىلالمايمەن. سىزنىڭچە، مېنىڭ بۇ قارارىم توغرىمۇ؟

— توغرا ئەمەس، ئوردا ئەمىرى، قوبۇل قىلىش-

گىز زوروڭ، — دېدى رەبھانىدىن قەتئىي يوسۇندا.
— نېمە ئۈچۈن؟
— سىزمۇ ئۇلۇغ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھەزرەتلىرى-
نىڭ ئەۋرىسى. بوۋىڭىزنىڭ ئىشەنچىسىنى يەردە قويماي، قان
تۆكۈش ئۈچۈن ئەمەس، ئەلنى سائادەتكە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن
قوز ئوردۇغا ئىلىكخان بولۇڭ.
ئىنالچۇق تىكىن بېشىنى سىلاپ، چېكىسىنى تۇتقىنىچە
ئولتۇرۇپ كەتتى. رەبھانىدىنمۇ زۇۋان سۈرمىدى.
— مەسلىھەتىڭىزنى قوبۇل قىلدىم رەبھانىدىنبەگ،
ماقۇل، — دېدى شاھزادە بېشىنى كۆتۈرۈپ.
— ئەمىر جانابلىرى، مېنىڭ سەمەرقەنتكە زادىلا بارغۇم
يوق...
— ئوردۇكەنتكە يۈرۈش قىلغۇڭىز بار ئىكەن — دە،
يوغرۇش باشى؟ — ئىنالچۇق تىكىن سوئال قويۇپ، ئۇنىڭ
سۆزىنى بۆلۈۋەتتى.
— يوقسۇ ئەمىر، مېنىڭ ھېچ يەرگە بارغۇم يوق. خەلق-
نىڭ ئارامىنى بۇزغۇم يوق. سىزدىن مۇشۇ ھەقتە مەسلىھەت
سورىماقچىمەن، جانابلىرى.
— ئەگەر پىقىردا شۇ دەرىجىدە پاراسەت بار، دەپ
بىلگەن بولسىڭىز، ئارتۇقچە ئويلىغان بولسىز. قېرىپ قالدىم.
بۇ ۋاقىتقىچە راستىمنى دېسەم، بۇغراخان ياكى ئىلىكخان بو-
لۇشقا ئىنتىلمەي ياشاپ كەلدىم. ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىنىمۇ شۇنداق
ئۆتكۈزمەكچىمەن. مېنىڭچە بولغاندا سەمەرقەنتكە بارغىنىڭىز
تۈزۈك. مەيلى قايسى تەرەپتە تۇرۇڭ، سىز ئاۋامغا كۆيۈنىدىغان
ۋاپادار ئەرباب. بۇ دۇنيادا ھايات بولۇشىڭىز ئەل ئۈچۈن ئامەت.
سەمەرقەنتكە بېرىشىڭىز ئۆزىڭىز ئۈچۈنمۇ، ئەل ئۈچۈنمۇ
پايدىلىق، — ئىنالچۇق تىكىنىنىڭ بۇ سۆزى سەمىمىي بولۇپ،
رەبھانىدىنغا كۈچلۈك تەسىر قىلدى. «بۇ ئادەمگە ئىشەنسەم

بولىدىكەن، ئەمما سەمەرقەنتكە بېرىشقا دەۋەت قىلىشىدا، مېنىڭ ئامانلىقىمنىلا كۆزدە تۇتتىمىكىن...» ئۇ ئويلاپ قېلىپ دېدى:

— ئىلىكخاننىڭ سۆزىنى يىرالماي، سەمەرقەنتكە بارىدىغانلىقىمنى بىلدۈرگىنىم، كۆتكەن تىلەككە يېتىشنى مەقسەت قىلغانلىقىم. ئەمىر، سىزمۇ شۇنى كۆزدە تۇتۇپ، بېرىڭ دەۋاتامسىز؟

— بۇنىلا ئەمەس، يۇغرۇش باشى، ئالدى بىلەن سىزنىڭ ئامانلىقىڭىزنى كۆزدە تۇتۇپ دەۋاتىمەن. بۇ ھەممىدىن مۇھىم، ئەلۋەتتە. بەرگەن ياخشى مەسلىھەتىڭىز ئۈچۈن رەھمەت. ئاق يوللۇق بولۇڭ، ئاللا سالامەت دىدار كۆرۈشكىلى نېسىپ قىلسۇن. خەير، ئىككىلەنمەي يولغا چىقىشقا تەرەددۇت قىلغايسىز.

ئىنالچۇق تىكىن ئورنىدىن تۇردى. رەيھانىدىن ئىشىككىچە ئۇزىتىپ چىقتى.

مۇشۇ ئىككى — ئۈچ كۈن ئىچىدە رەيھانىدىن شۇنداق ئالدىراش بولۇپ كەتتىكى، چۈشلۈك تاماقنىمۇ ئورنىدا يېدى. ئۈچ كۈن ئىچىدە يول تەييارلىقىنى پۈتتۈرۈش ئاسان ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە.

يۇسۇپ ھەر كۈنى كەچ خۇپتەندىن يانغان مەھەلدە، ھارغان — چارچىغان ئاتىسىنى ئىشىك ئالدىدا كۈتۈۋالاتتى. يابىرا ئەتكەن مەززىلىك ئوگرىنى ئىچىۋالغان رەيھانىدىن يۇسۇپكە ئورنىدا بولغان ئىشلارنى دەپ بېرىپ ئاندىن ئۇخلاپ قالاتتى. ئۇ ماڭىدىغان كۈنى ئائىلىدىكى ھەممەيلەن يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزىتىپ قويدى.

— خۇداغا ئامانەت ئاتا، — يۇسۇپ رەيھانىدىننى قۇچاقلىدى، — غەلىبە قۇچۇپ قايتىپ كەلگەنلىرىدە يەنە قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈشمىزگە ئاللا نېسىپ قىلسۇن، — يۇسۇپ ئاتلىق كېتىۋاتقان رەيھانىدىننىڭ كەينىدىن يۈگۈردى.

— ئوغلۇم، بولدى قالغىن، خوش، خۇداغا ئامانەت!

— سالامەت قايتىپ كېلىشلىرىڭنى ئاللادىن تىلەيمىز، ئانىسى، — دېدى يابىرامۇ بىرنەچچە قەدەم مېڭىپ.

سەپ تارتىپ شەھەردىن چىققان ئوتتۇز مىڭ سىپاھنى قوۋم - قېرىنداشلىرى يىغا - زار بىلەن ئۇزىتىپ قالدى...

4

ئەخمەت تۇغانخان سانى ئاتلانغان كۈندىن باشلاپ بەگ-تۇمۇر ئائىلىسىنىڭ تىنچلىقى بۇزۇلدى. ئۇلارنىڭلا ئەمەس، پۈتۈن بالاساغۇن ئەھلىنىڭ تىنچلىقى بۇزۇلغانىدى. شۇ كۈنى بۇلۇت قاپلىغان ئاسماندىن شارىلداپ چۈشكەن يامغۇر، بۇ شەھەرنىڭ كوچىلىرىدا شارقىراپ ئاقتى.

بىر ئاي ئۆتتى. باش كۈزنىڭ مەيىن شامىلى دەل-دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرىنى شىلدىرلىتىپ، دەرىخانىنىڭ دې-رىزىلىرىگە تارتىلغان پەردىلەرنى يەلپۈندۈرەتتى. سالقىن چۈش-كەندى. رەبىيانىدىندىن خەۋەر بولمىدى. پۈتۈن ۋۇجۇدى بە-لەن ئۆگىنىشكە بېرىلگەن يۈسۈپ «بۇغراخان مەدرىسىسى» دىن قايتىپ ئۆيگە كەلگەندە، مېھرى ئىسسىق، خۇشخۇي ئانى-سىنى كۆرگۈسى كېلىپ ئۇۋۇلناتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئەسلەپ سېغىنىپ، ياش تۆكۈپ، ئەندىشە ئىچىدە قالغان بوۋا - موما-سىغا، ئانىسى، ئاچىلىرىغا تەسەللى بېرىپ، ئۇلارنىڭ قايغۇسىنى يېنىكلىتىشكە تىرىشاتتى. چوڭ ئادەمدەك ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن ئۈمىد بەخش ئېيتەتتى.

ئىككى ئاي ئۆتتى. سارغايغان يوپۇرماقلار تۆكۈلۈپ، چۇپانلار پادىلىرىنى ھەيدەپ قىشلاققا كۆچتى. باھار، ياز-ى راھەت - پاراغەتتە ئۆتكۈزگەن قۇشلار قىش بولمايدىغان ئەللەرگە يول ئالدى. سوغۇق چۈشۈپ كېتىۋاتاتتى. رەبىيانىدىن-دىن يەنىلا خەۋەر كەلمەيۋاتاتتى.

يۇسۇپ «قۇرئان كەرىم» نىڭ تەپسىرىنى ئوقۇپ تۈگەتتى. ئۇ ھەرقانداق سورۇن ــ مەرىكىلەردە سۈرە، ئايەتلەرگە مەنە ئېيتالايدىغان بولغانىدى. ئاتىسى بۇنى بىلسە قانچىلىك سۆيۈنۈپ كېتەتتى ــ ھە!

يۇسۇپ ئەتىكەنلىك چېيىنى ئىچىپ مەدرىسكە باردى. مەسچىت ئىچىدىكى قارىيخانىدىن كېتىپ، مۇنارلىق، گۈمبەز ــ پەشتاقلىق مەدرىسە بولۇپ قالغان بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىدا، ئون توققۇز دەرسخانا، بىر يۈز توقسان ھۇجرا، يەنە كۆپ كىشىلىك، ئايرىم ئۆيلۈك ھاممام، تەرەت ئالىدىغان مەرمەر سۇپا بار ئىدى. قەشقەر، سەمەرقەنت، بۇخارا، باغدات، شام شەھەرلىرىدىن تەكلىپ قىلىنغان مۇدەررىسلەر دەرس بېرەتتى. باش مۇدەررىس ــ ئەبۇ پۇتۇھ ئابدۇغوپۇر بىننى ھۇسەيىن ئەلئەلمائى ئىدى.

بۇ يېڭى قۇرۇلغان مەدرىسەدە ئوقۇۋاتقانلارنىڭ ئەڭ كىچىكى، شۇنداقلا ئەڭ زېرەك، ئەقىللىقى يۇسۇپ ئىدى. ھەممە مۇدەرىسلەر ئۇنى تونۇپ كەتكەنىدى.

يۇسۇپ چۈشكىچە ئەدەبىيات، تارىخ پەنلىرىدىن ئۆتۈلگەن دەرسنى تىڭشىدى، پېشىن نامىزىنى مەدرىسىنىڭ مەسچىتىدە ئوقۇدى. ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇنىڭ ئۆيىگە تاماققا بارماقچى بولۇپ، مەدرىسە سەيناسىغا چىقىپ تۇرۇۋىدى، بويانقار كىرىپ كەلدى. پادىشاھ سەرۋازلىرىدەك كىيىنگەن بۇ يىگىت ناھايىتى سالاپەتلىك بولۇپ قالغانىدى. بېشىدا ئۈچ بۇرجەك قىزىل پۆپۈكلۈك قالپاق، ئۇچىسىدا مەنلە كەمزۇل ــ شىم، بېلىدە كۈمۈش ھالقىلىق كەمەر، پۇتىدا ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك بار ئىدى. غىلاپقا سېلىنغان ئەگرى قىلىچ ئېسىۋالغانىدى. يۇسۇپ ئۇنى تونۇپ يۈگۈرۈپ ئالدىغا باردى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئۇكام بەگيۇسۇپ.

ــ بويانقار ئاكا! ــ ئۇ يىگىتنىڭ بوينىغا ئېسىلدى، ــ

ئاتامۇ كەلدىمۇ؟

— كەلدى، ئۇكام، ئۆيدە قالدى. سەن چۈشتە كەلمى-گەندىكىن بېرىپ باققىن، دەپ ئەۋەتكەنىدى.

يۇسۇپ دەرسخانىدىن چىققان ئۇستازىغا:

— ئاتام سەمەرقەنتتىن قايتىپ كەپتۇ، كىشى قارا، — دەپ بويانقارنى تونۇشتۇردى.

— ئۇنداق بولسا بارغىن، بالام. يۇغرۇش باشىغا سالى-مىمنى يەتكۈزگىن. مەنمۇ مۇدەررىسلەرنى باشلاپ پەتە قىلىپ كېلەرمەن. بارغىن، ئاتاڭغا ھەمراھ بول.

يۇسۇپ ئۇستازى بىلەن خوشلىشىپ ماڭدى.

— بۇغرا قاراخان يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ سەمەرقەنتكە باردىمۇ؟ — سورىدى ئۇ كېتىۋېتىپ.

— بىزدىن بۇرۇن بېرىپ بولۇپتىكەن ئۇكام، سەمەرقەنت شەھىرىنى قامال قىلىۋاپتىكەن.

— نېمىشقا شەھەرگە بېسىپ كىرمەپتۇ؟

— مەلىكۇل مەشرىقنىڭ قان تۆكۈشنى خالىمىغانلىقىدىن بولسا كېرەك.

— سىلەر بېرىپ بۇغرا قاراخان لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدىڭلارمۇ؟

— ياق، ئۇكام، — بويانقار ئۇزمەي سوئال سوراۋاتقان يۇسۇپكە قاراپ قەددىمىنى ئاستىلاتتى، — تۇغانخان سانى ھۇ-جۇم قىلىشقا پېتىنالمىدى. غەزنەۋىلەر شاھى سۇلتان مەھمۇد-خانمۇ، نۇرغۇن لەشكەر بىلەن كېلىپ سەمەرقەنتنىڭ شىمال تەرىپىدە بارگاھ قۇرغانىكەن. بۇ ئىككى كاتتا پادىشاھقا ئۇ قانداقمۇ تەڭ كېلەلىسۇن، يا ئارقىسىغا يانالماي، يا ئالدىغا ماڭالماي قالدى.

— خوپ بولۇپتۇ، «نىيىتى بۇزۇقنىڭ قازىنى تۆشۈك» دېگەن شۇ. قۇزئوردۇدىن مېڭىش ۋاقتىدا شۇنداق كۆرەڭلەپ

كېتىپتىكەن،— يۈسۈپ ئاغزىنى پۈرۈپ قويىدى،— شۇنداق قىلىپ جەڭ قىلمىدىڭلارمۇ؟

— قىلدۇق، ئەخمەت تۇغانخان سانىنىڭ ياردەمگە كەل- گىنىنى بىلگەن ئەلى تىكىن سانى سەمەرقەنت شەھىرىدىن چىقىپ بارگاھ قۇردى. بىزنىڭ ئېلىكخانىمۇ ئىنىسىنىڭ بارگاھ قۇرغىنىنى كۆرۈپ ئۈمىدلەندى بولغاي، بارلىق لەشكىرى بىلەن ئۇنىڭغا قوشۇلدى...

ئۇلار سۆزلىشىپ مېڭىپ ئىشىك ئالدىغا كېلىپ قالغىنىنى بىلمەي قېلىشتى. ھويلىغا كىرگەندە، ھەممە تۇغقانلار ساراي ئۆيدە چاي ئىچىشىپ ئولتۇراتتى. رەيھانىدىن ئوغلىنى دېرىزى- دىن كۆرۈپ ئىتتىك ھويلىغا چىقتى، يۈسۈپنى باغرىغا باستى.

— ئاللا تىلىكىڭگە يەتكۈزۈپتۇ، ئابا. مۇبارەك بولسۇن،— دېدى يۈسۈپ ئانىسىنىڭ بېلىدىن قاماللاپ. ئانا - بالا قول تۇتۇشقىنىچە سارايغا كىرىپ ئولتۇرۇشتى.

بەگتۈمۈر بوۋاي ئوغلىنىڭ شەرىپىگە ئىككى قوچقار، بىر تاي، بىر موزاي سويدۇرۇپ، كەچكىچە پەتكە كەلگەنلەرنى مېھمان قىلدى. ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان بەگتاش ئابدۇللا داموللىدىن باشقا ھەممە تۇغقانلار، قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى، بۇرادەرلىرى ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ، غەلىبە خەۋىرىنى ئاڭلاپ خۇشال - خۇرام ئۇزاشتى. رەيھانىدىن يۈسۈپنى ئېلىپ، قېينا- تىسىنىڭ كېسىلىنى كۆرۈپ، خۇش خەۋەر يەتكۈزۈپ قايتىپ كەلدى.

— ئابا، بويانقاردىن ئاڭلىغىنىمغا قارىغاندا، تۇغانخان سانى بىلەن ئەلى تىكىن سانىنىڭ قوشۇلۇشىغا بۇغرا قاراخان نېمىشقا يول قويىدۇ، بۇ نېمە ئۈچۈن؟— سورىدى يۈسۈپ شام - چىراغلار ياندۇرۇۋېتىلگەن سارايدا رەيھانىدىنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇرغان تۇغقانلارغا كۆز سېلىپ. ئۇ يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارنىڭ ھەقىقىتىگە يېتىشنى خالايتتى.

— بىردەمدە سەمەرقەنتتە بولغان ئەھۋاللارنى ئۇقۇپ بولۇپسەن ـ دە، بالام؟ — رەيھانىدىن يابىرا سۇنغان جامدىكى چايدىن بىر سۇمۇرۇپ گەپ باشلىدى، — يول قويغىنى راست. مەلىكۇل مەشرىق يۈسۈپ قادىرخان يەتمىش بەش مىڭ سىپاھ بىلەن، غەزنەۋىلەر شاھى سۇلتان مەھمۇدخان يۈزمىڭ سىپاھ، يەتمىش پىل بىلەن كېلىپ سەمەرقەنت دىيارىدا قوشۇلۇپ، بۇ شەھەرنى قامال قىلغانىكەن. بۇنى كۆرۈپ تۇغانخان سانى قاتتىق ئۈمىدسىزلەندى. ئۇ نېمە دېيىشنى، نېمە قىلىشنى بىلەي قالغان بولسىمۇ، خاتا قىلغىنىغا تەن بەرمىدى. ئەلى تىكىن سانى ئۇنىڭ قوزئوردۇغا يېنىپ كەتمەي ئۆزىگە قوشۇلغىنىدىن خۇرسەن بولۇپ ئاكىسىنى تەختكە ئولتۇرغۇزدى. «سەلجۇقلار ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىدى، لەشكەر ئەۋەتمىدى. سىز ۋاقتىدا كېلىپ ماڭا ئۈمىد، ئىشەنچ بېغىشلىدىڭىز، بۇنىڭدىن غايەت خۇشال بولدۇم. ئەمما كۆرۈپ تۇرۇپسىزكى، يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇدخان بىرلىشىپ شەھىرىمىزنى قورشىۋالدى. ئۇلارنىڭ لەشكەر سانى بىر يۈز ئەللىك مىڭدىن كەم ئەمەس. بىزنىڭ سىپاھلىرىمىز سەكسەن مىڭغا يەتمەيدۇ. بۇنداق ھالدا جەڭ قىلساق، مەغلۇپ بولۇش بۇياقتا تۇرسۇن، جېنىمىزدىنمۇ ئايرىلىپ قالىمىز. شۇڭا...» دەپ كېيىنكى داۋاملاشتۇرماقچى بولۇۋىدى، تۇغانخان سانى «بەس!» دەپ ۋارقىراپ توختىتىپ قويدى. «ئىنىم، سىزگە ئىشىنىپ، جاننى قولغا ئېلىپ كەلسەم، تەسلىم بولۇشقا ئالدىراۋاتىسىزغۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە جەڭدە ئۆلگەن ياخشى ئەمەسمۇ؟ ئەگەر يەنە شۇنداق كەپنى قىلسىڭىز، ئەزىز كاللىڭىز تېنىڭىزدىن ئايرىلىپ توپىغا مىلىنىدۇ، دەرھال جەڭ دۇمبىقىنى چېلىشقا ئەمر قىلىڭ» دېدى ئۇ غەزەپلىنىپ ۋە قىلىچىنى قىنىدىن سۇغاردى. ئەلى تىكىن سانى تاتىرىپ كەتتى. ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيگەن بولۇۋېدى: «قېنى، ئەمر قىلىڭ ئىلىكخان، سىزدىكى جاسارەت نەگە كەتتى؟ ئەگەر سىز

ئەمر قىلمىسىڭىز، جەڭ دۇمبىقىنى ئۆزۈم چالدۇرىمەن» دەپ
ئۇنىڭغا بىسىم ئىشلەتتى. بۇ ھالقىلىق پەيت ئىدى. مەن ئەخ-
مەت تۇغانخان سانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ: «ئىلىكخان ئالىيلىرى،
ئىنىلىرى ئەلى تىكىن سانى توغرا دېدى، ئەڭ ياخشى چارە
بۇغرا قاراخاندىن ئەپۇ سوراش ۋە ئۇنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇش،
جەڭ دۇمبىقىنى ئەمەس، بەلكى ئەمىنلىك شادىيانىسىنى چېلىش
كېرەك» دېدىم قىلچە يۈز - خاتىر قىلماي. كۆزلىرىگە قان
تولغان بولۇنبەگ قىلىچىنى كۆتۈرۈپ مېنى چاپماقچى بولۇۋا-
دى، كەينىمدە تۇرغان ئۇدمىش گۈرزە بىلەن ئۇرۇپ، ئۇنىڭ
قىلىچىنى قولىدىن چۈشۈرۈۋەتتى. ئېلىشىش باشلاندى. مۇھاپى-
زەت قىلىپ ئىككى يېنىمدا تۇرۇشقان بويانقار، ئادار، يارۇقلار
مېنى ئارىغا ئېلىۋېلىپ، قىلىچ، نەيزە بىلەن ئېتىلىپ كەلگەن
بوزاغۇنىڭ جاندارلىرىدىن مۇھاپىزەت قىلدى. تۇغانخان سانى
مېنى تۇتۇپ باغلاشقا ئەمر قىلدى. جاندارلار، جاللاتلار، ياسا-
ۋۇللار تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ، كۆيئوغۇللىرىمنى باسماقداپ
تۇتۇپ باغلىۋەتتى. مېنى باغلىماقچى بولۇۋىدى، تۇغانخان سا-
نى: «بوينىغا تاقاق سېلىڭلار، ئۇ بىزنىڭ غەلىبىمىزنى قول -
پۇتى بوش ھالدا كۆرۈپ تۇرسۇن» دېدى. بوينۇمغا تاقاق
سېلىنىشى بىلەن جەڭ دۇمبىقى چېلىندى. بىرىنچى بولۇپ
بوزاغۇ مەيدانغا كىردى. ئۇنىڭ بۇنداق قاپ يۈرەكلىك قىلىشى
ئۆزىنى كۆرستىش ئۈچۈن ئىدى. بوزاغۇ ئۆزىنى نەيزىۋازلىقتا،
يادىن ئوق ئۈزۈشتە تەڭداشسىز سانايتتى. نەچچە يىلدىن بېرى
ھارماي مەشىق قىلىپ قىلىچۋازلىق ماھارىتىنى ئۆستۈرگەنلىكىمۇ
ماڭا ئايان ئىدى. بوزاغۇ ئات ئۈستىدە نەيزە ئوينىتىپ مەيداننى
ئايلىنىپ رەقىبىنى جەڭگە چاقىردى. بۇغرا قاراخان تەرەپ-
تىن مەيدانغا كىرگەن ئۈچ سەردارنى نەيزە سانجىپ
ئۆلتۈردى.

بوزاغۇ كۆرەڭلەپ مەيداننى ئۈچ قېتىم ئايلاندى. ئۇنىڭ

قان قويۇلغان كۆزلىرى بەقەمدەك قىزارغانىدى. بىر چاغدا بۇغرا قاراخان تەرەپتىن نىقابلىق بىر ئەزىمەت مەيدانغا كىردى. كۆر-زىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئات چاپتۇرۇپ كەلگىنىچە، بوزاغۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ ۋارقىـرىدى: «نۆۋەتنى ساڭا بەردىم، نەيزەڭنى ئىشقا سال!» بوزاغۇ ئېتىنى كەينىـگە ياندۇرۇپ يىراقتىن چېپىپ كەلگىنىچە نىقابلىق ئەزىمەتكە نەيزە ئۇردى. نەيزە كۆرزىنىڭ زەربىدىن سۇنۇپ يەرگە چۈشتى. بوزاغۇ قولىغا قىلىچ ئالدى. ئۈچ قېتىم قىلىچ ئۇرۇپ نىقابلىق ئەزىمەتكە زىيان يەتكۈزەلمىدى. ئەمدى نۆۋەت نىقابلىق ئەزىمەتكە كەلگەنىدى. ئۇ نىقابىنى ئېلىۋېتىپ: «مېنى ئوبدان كۆرۈۋال، ئەگەر ئەل بولۇپ ئالدىمدا تىز پۈكسەڭ، بىر قوشۇق قېنىڭدىن كېچىمەن» دېدى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن. مەن نىقابلىق ئەزىمەتنىڭ سۇلايمان ئارسلانخان ئىكەنلىكىنى تونۇپ قالدىم. بۇغرا قاراخانىنىڭ بۇ چوڭ ئوغلى بوزاغۇ بىلەن قاتتىق ئېلىشتى. ئالاھازەل يېرىم سائەت قىلىچلاشقاندىن كېيىن، بوزاغۇنىڭ قىلىچى ئىككى پارە بولۇپ يەرگە چۈشتى. ئۇ ئېتىنى كەينىگە بۇراپ قاچتى. ئوغلىنىڭ بۇ شەرمەندە ھالىنى كۆرگەن بولۇنبەگ، بارلىق سىپاھلارنىڭ ھۇجۇمغا ئۆتۈشىنى ئاكا - ئۇكا ئېلىكخانلاردىن سوراپ پەرمان چۈشۈردى. نەچچە ئون مىڭلىغان سىپاھ ھۇ-جۇمغا ئۆتتى. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ لەشكەرلىرىمۇ ھۇجۇمغا ئۆتتى. قان دەريا بولۇپ ئاقتى، بالام. سۇلتان مەھ-مۇدخان يەتمىش پىلى بىلەن تۇغانخان سانىنىڭ سىپاھلىرىنى چەيلەپ، يانجىپ تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. بۇغرا قاراخانىنىڭ لەش-كەرلىرى ئەلى تىكىن سانىنىڭ بارگاھىغا بېسىپ كىردى. ئۇنى ئەسىر ئېلىپ، بويىنۇمدىكى تاقاقنى ئالدى، كۆيۈغۇللىرىمنى باغلاقتىن بوشاتتى. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ مەن بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. ئۇ چەمبەرچاس باغلىۋېتىلگەن بولۇن-بەگنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ: «سىز مەكتۇپ ئەۋەتىپ، بۇ

مۇناپىقنىڭ قۇتراتقۇلۇقى، ئىككى ئىنىمنىڭ قارا نىيىتىدىن مېنى ۋاقتىدا خەۋەرلەندۈرمىگەن بولسىڭىز، بىز سەمەرقەنتتە ئەمەس، ئوردۇكەنتتە كۆرۈشكەن بولاتتۇق. بەلكىم بىزنىڭ ئۇچرىشىشىمىز بۇنداق شاد ـ خۇراملىق ئىچىدە ـ بولماسلىقى مۇمكىن ئىدى» دەپ كۆڭلۈمنى بىر سۆيۈندۈردى. مەن ئۇنىڭ بىلەن بىرگە تەنتەنە بىلەن شەرقتىكى كاتتا شەھەر ئەزىم سەمەرقەنتكە كىردىم. ئاۋام بىزنى قىزغىن كۈتۈۋالدى.

— ئەخمەت تۇغانخان سانچۇ، ئۇ تەسلىم بولدىمۇ؟ — سورىدى دىققەت بىلەن تىڭشاپ ئولتۇرغان يۈسۈپ.

— سەنزە بالام، بىر ئىشنىڭ يىپىدىن ـ يىڭنىسىغىچە ئاڭلىمىساڭ بولدى قىلمايسەن، ـ ھە، — رەبھاندىن كۈلۈمسىرەپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئەخمەت تۇغانخاننىڭ ئازغىنا ئادەملىرى بىلەن قىزىلقۇم چۆللۈكىگە قاچقانلىقىنى ئادامتوغرىلدىن ئاڭلىدىم. ئۇ ئۆز سىپاھلىرى بىلەن ئەخمەت تۇغانخاننى پىرىم كۈنىگىچە ئارقىسىدىن قوغلاپ قۇم بارخانلىرىنىڭ كەينىگە ئۆتكۈزىۋېتىپ قايتىپتۇ.

— كېيىن ئەخمەت تۇغانخان ساندىن دېرەك بولمىدىمۇ، سىلەر ئۇنى ئىزدىمىدىڭلارمۇ؟ — يۈسۈپ قانائەتلەنمىگەندەك يەنە سورىدى.

— دېرەك بولمىدى، بالام. قىزىلقۇم چۆللۈكى ئەجەل چۆللۈكى دەپ ئاتىلىدىغان چەكسىز قۇملۇق. بۇ قۇملۇققا كىرىپ قالغان ئادەمنىڭ ساق قايتىپ چىققانلىرى ناھايىتى ئاز، كۆپىنچىسى ئۇسسۇزلۇقتىن ھالسىراپ ئۆلۈپ، قاغا ـ قۇزغۇنلارغا يەم بولۇپ كېتىدىكەن.

— بوزاغۇ تۇتۇلغاندۇ، ئابا. ئۇ مەلئۇننى قانداق جازاغا تارتماقچى بولۇۋاتىسىلەر؟ — ئايتمىشنىڭ بۇ سوئالى ھەممەيلەننىڭ دىققىتىنى تارتتى.

— بوزاغۇ تۇتۇلمىدى، قىزىم. ئۇ ئىبلىس جەڭ مەيداندا

سۇلايمان ئارسلانخاندىن زەربە يەپ قاچقاندىن بۇيان بىزگە قارىسىنى كۆرسەتمىدى. ئۆلكەنلەرنىڭ ئىچىدىمۇ جەسىتى كۆرۈنمىدى. قارىغاندا، سەلجۇقلار ئېلىگە قاچقاندەك قىلىدۇ، بالدىلىرىم. سىلەر ئەڭ قىزىققىدىغان يەنە بىر كىشى توغرۇلۇق سورىمىدىڭلارغۇ؟

— ئۇ كىم، ئابا؟ — يۇسۇپ رەبھانىدىنىغا يېقىن سۈرۈلۈپ ئۇنىڭ مۈرىسىگە قولىنى قويدى.

— بولۇنبەگ، ئوغلۇم.

— ھە، بۇ مۇناپىق تۇتۇلىغاندىدىغۇ، قېچىپ كەتمىگەندۇ؟

— ياق، قېچىپ كېتەلمىدى، بالام. قوزئوردۇغا ئېلىپ كەلدۇق، مەشەدە جازاغا تارتىلىدۇ.

— قانداق جازاغا تارتىلىدىكەن، ئابا؟

— مەلىكۇل مەشرىق دارغا ئېسىش توغرۇلۇق يارلىق چۈشۈردى، ئوغلۇم.

— قۇۋ تۈلكە ئاخىر قويرۇقىدىن ئېلىنىپتۇ - دە. ھەممە ئاسىي، قارا دىللارنىڭ ئاقىۋىتى شۇنداق بولىدۇ.

— توغرا دېدىڭ، بۇغرام، — باياتىن كەپكە ئارىلاشماي سەما بولۇپ ئولتۇرغان بەكتۇمۇر ئاقارغان ساقاللىرىنى سىيپاپ بېشىنى لىڭشىتتى، — ئاسىيلارنىڭ ئۆمرى كوتا بولىدۇ، تەقدىرى ئەزەلدىن شۇنداق.

— ئەجەب ئوبدان بولۇپتۇ. ئۇ مەلئۇننى قىلىچ بىلەن چېپىۋەتكەن ياكى نەيزە سانجىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولسا، بىز كۆرەلمەي ئارماندا قالاتتۇق. ئەمدى ئۇنىڭ جازا مەيدانىدىكى بىچارە قىياپىتىنى كۆرۈپ پۇخادىن چىققىدىغان بولدۇق. قەبىلىلەر ئارا زىددىيەت سېلىپ، قىلمىغان شۇملۇقلىرى قالمىغاندى، ئەمدى جازاسىنى تارتسۇن، — زەمۇران ئانا توغرا دېدىمۇ دېگەندەك قىلىپ رەبھانىدىنىغا قاراپ قويۇپ، يۇسۇپنىڭ بېشىنى

سلاپ قويدى.

— بوزاغۇ تۇتۇلغان بولسا، ئاتا ـ بالا ئىككى ئىبلىسنى تەڭلا چالما ـ كېسەك قىلغان بولساق، كۆڭلىمىز تەسكىن تاپاتتى. بوزاغۇنىڭ قېچىپ كەتكىنى يامان بولۇپتۇ. — دەپ قىزلىرىنىڭ ئارىسىدا ئولتۇرغان يابىرا سۆز قىستۇردى.

— ئابا، خاتىرجەم بولغىن. چوڭ تادان تۈلكە قۇيرۇقىدىن ئىلىنىدىمۇ، بولدى. قالغان تۈلكىلەرمۇ قۇيرۇقىدىن ئىلىنمای قالمايدۇ، بۇ تارىخىي ھەقىقەت. — يۈسۈپنىڭ بۇ سۆزى ھەممەيلەننىڭ كۆڭلىنى تىندۇردى.

— بۇغرا قاراخان دۆلەت ئەربابلىرى ۋە بارلىق سىپاھلارغا جەڭدە قولغا كەلتۈرگەن ئولجا ـ غەنىيمەتنى تارقىتىپ بېرىدۇ. بالاساغۇن، سەمەرقەنت ئىلىكخانلىرىنى تەيىنلەيدۇ. قاراخانلار مەملىكىتى ئەمدى روناق تاپىدۇ، بالىلىرىم، — دېدى رەيھانىدىن. ئۇنىڭ خۇشخۇي چىرايىدىن نۇر يېغىپ تۇراتتى. ئۇ ھەممىنى داستىخانغا كەلتۈرۈلگەن پولۇغا تەكلىپ قىلىپ، يۈسۈپكە قاراپ، — يەنە سوئالىڭ بارمۇ، ئوغلۇم، — دەپ سورىدى.

— ھايات ئادەمنىڭ بىلگىنىدىن بىلمىگىنى ھامان كۆپ بولىدۇ، ئابا. مېنىڭ سوراپ بىلىدىغانلىرىم تېخى كۆپ.

يۈسۈپنىڭ سۆزى ھەممەيلەننى كۈلدۈرۈۋەتتى.

ئەتىسى مەلىكۇل مەشرىقنىڭ ئەمرى بىلەن سۇباشىلار بارلىق سىپاھلارغا ئىنئام تارقىتىپ بەردى، ھەربىر نۆكەرگە بىردىن تىللا، بىر تونلۇق بەقەسەم تەگدى. يۈسۈپ قادىرخان ئۆز قولى بىلەن رەيھانىدىنغا تون كىيدۈرۈپ، ئات مىندۈردى. ئۇ پەرمان چۈشۈرۈپ، ئۇدمىش، بويانقار، ئادار، يارۇقلارغا ئالىپ ئۇنۋانىنى بەردى، خىلئەت تەقدىم قىلدى. ئارقىدىن شەيخۇلئىسلامنىڭ ھۆكمى بويىچە، بولۇنبەگ جازا مەيدانىدا دارغا ئېسىلدى. ئۇنىڭ ھىيلە ـ مىكىر بىلەن تولغان بېشى سىرتماق

ئۈستىدە گىلدىڭشىپ قالدى...

مەلىكۇل مەشرىق كەچتە بەگ تەركىسى ئۆتكۈزدى. بۇ ۋاقىتقىچە ئۆتكۈزۈلگەن بەگ تەركىسىنىڭ ھېچقايسىسى بۇنداق ھەشەمەتلىك، دەبدەبىلىك بولمىغانىدى. بۇ زىياپەتنىڭ ئۆزگىچىلىكى شۇ بولدىكى، بۇغرا قاراخان شاراب ئىچمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئىدىشچى باشى شاراب ئورنىغا ئانار شەربىتى قۇيۇپ بەردى. رەبھانىدىن يېرىم كېچىگە يېقىن بەگ تەركىسىدىن يېنىپ ئۆيگە كەلدى. بۇرۇنقىدەكلا ئىشىك ئالدىدا ئۇنى يۇسۇپ كۈتۈۋالدى. يارۇق ئاتلارنى يېتىلەپ كەتتى.

— تېخىچە ئۇخلىمىدىڭمۇ، بالام؟ — دېدى رەبھانىدىن يۇسۇپنىڭ ئىككى قولىدىن تۇتۇپ.

— ئابامۇ ئۇخلىمىدى، ئاتا. مەنمۇ يولۇڭغا قاراپ ئىشىك ئالدىغا چىقىپ تۇردۇم.

— جازا مەيدانىغا بارمىدىڭلارمۇ، بالام؟

— باردۇق. مۇدەررىسلەر ئىبرەت ئېلىپ كېلىڭلار، دەپ ھەممە تالىپلارنى ئېلىپ باردى، — يۇسۇپ جاۋاب بەرگەچ، ئاتىسىغا ياندىشىپ غازاڭ بولغان گۈللۈكنى ئايلىنىپ ئۆتتى.

— بولۇنبەگ دار ئالدىدا ئۆزىنى قانداقراق تۇتتى، بالام؟ «بىر قوشۇق قېنىمدىن كېچىڭلار» دەپ تىزلىنىپ تۇرۇۋالدى. جاللاتلار سۆرىگەنچە دار ئالدىغا ئېلىپ بېرىپ بويىنىغا سىرتماق سالدى. ھەممە ئادەم ئۇنىڭغا لەنەت ئوقۇدى. ھېچكىم ئىچ ئاغرىتمىدى. جازا مەيدانىغا بارماپسەن — ھە، ئاتا؟

رەبھانىدىن ئۆيدىن چىقىپ ئالدىغا كېلىۋاتقان يابىراغا كۆز سېلىپ جاۋاب بەردى:

— بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالغان رەقىبىمگە ئۆزۈمنى كۆرسەتكۈم كەلمىدى. يېڭىلگەن دۈشمەن ئالدىدا كۆرەڭلەش مەردنىڭ ئىشى ئەمەس، ئوغلۇم.

— بىلدىم، ئابا. سەن ناھايىتى مەردانە ئىكەنسەن.

سىڭنىڭ بۇ پەزىلىتىگىنى ئۆلگە قىلىمەن.

— سەنزە ئوغلۇم... — رەيھانىدىن ئۇنىڭ يەلكىسىگە قاقتى. دىدەك ئېلىپ كەلگەن بىر ئاپتۇۋا سۇدا يۈز – قولىنى يۇدى. پېشايۋان تۈۋرۈكلىرىگە ئېسىلغان قەندەللەردە شام يېنىپ تۇراتتى، ھويلا سەيناسى غۇۋا يورۇق ئىدى. تېخى مۇز تۇتمىغان كۆلدىكى ئاينىڭ شولىسى، ئالتۇن ئورغاقتەك پارىلدايتتى. رەيھانىدىن ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۈپ، يابىرا سۇنۇپ بەرگەن لۆڭگىدە قول – يۈزلىرىنى ئېرتتى، ئاندىن ئۆزىگە مېھرى بىلەن قاراپ تۇرغان يۈسۈپنىڭ قولىدىن تارتتى.

— يۈر بالام، خانامغا كىر. ساڭا ئېيتىدىغان يەنە بىر خۇش خەۋەر بار.

يۈسۈپ ئاتا – ئانىسىنىڭ ئازادە خانىسىغا كىرىپ كۆرپە ئۈستىگە يۈكۈندى.

— سېنى مەلىكۇل مەشرىقنىڭ كۆرگۈسى بار ئىكەن. ئەتە ئۇنىڭ ئالدىغا سالامغا ئېلىپ بارىمەن. ئۇ يەردە بۆرەتىكنىنىمۇ كۆرىسەن، — دېدى رەيھانىدىن يابىرا سۇنغان كۈمۈش جامدىكى چاينى قولىغا ئېلىپ.

— بۆرەتىكىننى؟! — يۈسۈپ ئويلاپ بىردىنلا ئېسىگە ئالدى، — ھە، ھېلىقى مەلىكە ئانام كېيىنى قىلىپ بەرگەن بۆرەتىكىننىمۇ، ئۇ قوزىئوردۇغا كەپتىمۇ؟

— ھەئە، بالام. ئاشۇ ئالتۇن تارىم مەلىكە ئادىرا سۆزلەپ بەرگەن بۆرەتىكىن قوزىئوردۇغا كەلدى. ئۇنى بۇغرا قاراخان ئاكىسى بىلەن سەمەرقەندتىكە ئېلىپ بارغانىكەن. جەڭگە قاتناشتى. بۇ توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرمىگىنىمنى قارا. ئۆزى بالا بولسىمۇ، يادىن ئوق ئۈزۈش، نەيزە سانجىش، قىلىچۋازلىق، ئۇمۇت ئۇرۇش جەھەتلەردە كامالەتكە يېتىپتۇ. قورقۇمسىز، ئالىپ تىكىن بولۇپ يېتىلىپتۇ. سەندىن ئىككى – ئۈچ ياشلا چوڭ بولغىنىغا قارىماي، شۇنداق چېچەن، شۇنداق غەيرەتلىك.

— ئاتا، خۇدا بۇيرۇسا، ئەتە سەن بىلەن بىرىپ مەلىكۇل مەشرىققە سالام بىرىمەن. بۆرەتىكىن بىلەن كۆرۈشمەن، تامىر بولۇپ قالساق ئەجەب ئەمەس، — دېدى يۇسۇپ ۋە ئاتا — ئانىسىغا خوش ئېيتىپ ئۆز خانىسىغا چىقتى.

ئۇ راسلاپ قويۇلغان ئورۇندا يانتۇ بولۇپ دېرىزىگە قاراپ ياتتى. ئۆزۈنىچە، بۇغرا قاراخانىنىڭ كىتاب ۋە خەنجەر سوۋغا قىلغانلىقىنى، بۇ قېتىم كۆرۈشكەندە نېمە سوۋغا قىلىدىغانلىقىنى ئويلاپ ئۇخلىيالمىدى. بۆرەتىكىننىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى خىيالىغا كېلتۈرۈپ، تاڭ ئېتىشقا يېقىن ئۇخلاپ قالدى. چۈشىدە بۇغرا قاراخان يۇسۇپ قادىرخان ئۇنىڭغا ھېچنېمە سوۋغا قىلمىغانمىش. بۆرەتىكىن قىلىچ يالىڭاچلاپ ئۇنى چاپماقچى بولۇۋاتقانمىش...

مەسئۇل مۇھەررىرى: سۇلتان ھاشىم
مەسئۇل كوررېكتورى: ۋەلى زەيدىن

يۈسۈپ خاس ھاجىپ

(تارىخىي رومان)

بىرىنچى قىسىم (1)

ئاپتورى: ھاجى مىرزاھىد كېرىمى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭدىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 1168×850 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 13.5
2002 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى
2002 - يىل 12 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 5000 — 1
ISBN7—228—06340—6/I. 2327
باھاسى: 23.00 يۈەن

بۇ كىتابنىڭ بېسىپ تارقىتىش ھوقۇقى بىزدە. رۇخسەتسىز ئوغرىلىقچە باسقانلارنىڭ قانۇنىي جاۋابكارلىقى سۈرۈشتۈرۈلىدۇ.
پاش قىلىش تېلېفونى: 2881874—0991